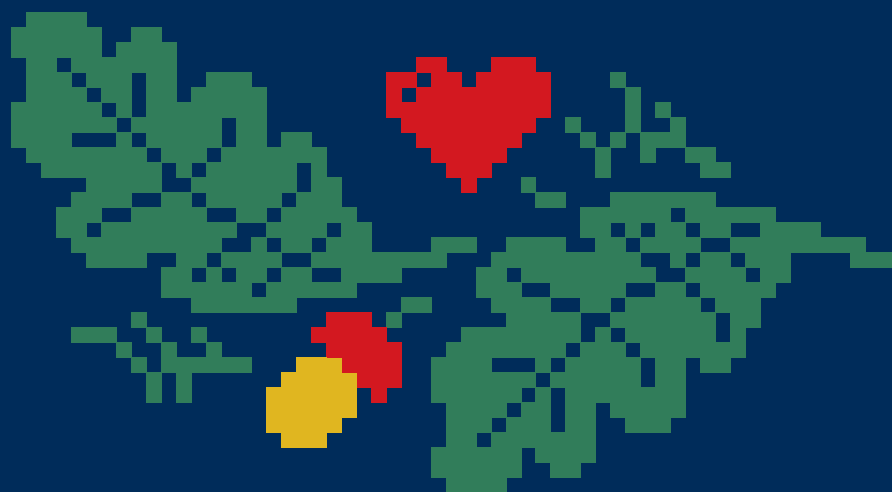
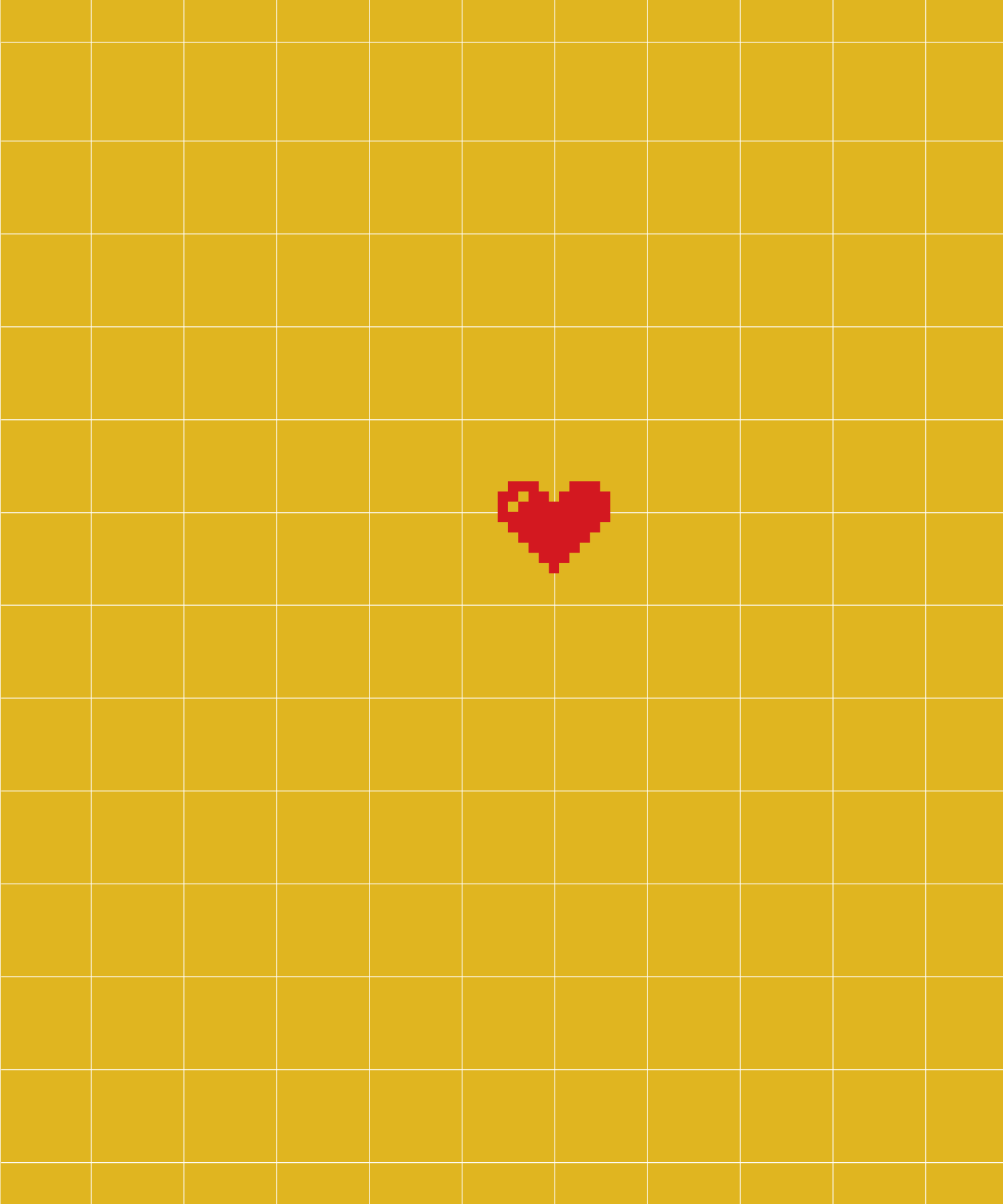

ANJA MORIC

Slovenski Nemci

Diaspora, identitete in
medskupnostni odnosi

Slovenski Nemci
Diaspora, identitete in
medskupnostni odnosi

	Slovenski Nemci: Diaspora, identitete in medskupnostni odnosi Avtorica: Anja Moric Urednica: Marjeta Pisk Recenzenta: Matjaž Klemenčič, Mitja Žagar Jezikovni pregled: Anja Mugerli Prevod angleškega povzetka: Miha Odar Prevod nemškega povzetka: Sebastian Walcher Lektor za angleški jezik: Christian Green Lektorica za nemški jezik: Irene Mihatsch Oblikovanje in prelom: Nataša Vuga, Arnold Vuga+	Izdajatelji: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, zanj: Mojca Kovačič, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, zanj: Matija Zorn in Inštitut za narodnostna vprašanja, zanj: Sonja Novak Lukanović Založnik: Založba ZRC, ZRC SAZU Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik, zanj: Oto Luthar Tisk: Birografika BORI d. o. o. Naklada: 400 1. izdaja, 1. natis Ljubljana, 2026	Izid knjige sta omogočili Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije s sredstvi iz leta 2025 in Občina Kočevje. Knjiga je izšla v okviru projektov <i>Teža preteklosti. Dediščina večkulturnega območja: primer Kočevske</i>, št. J6-4612, <i>Prostor, kraj in identiteta na območjih množičnih transferjev prebivalstva skozi prizmo folklornega izročila in toponimov</i>, št. J7-70261, in programa <i>Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje</i>, št. P5-0081 (A), ki jih sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. <i>Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so posebej navedeni drugačni pogoji rabe) prosto dostopna:</i> https://doi.org/10.3986/9789610511441
	Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani Tiskana knjiga COBISS.SI-ID=283660291 ISBN 978-961-05-1143-4 E-knjiga COBISS.SI-ID=283674115 ISBN 978-961-05-1144-1 (PDF)		

ANJA MORIC

Slovenski Nemci

Diaspora, identitete in
medskupnostni odnosi

Založba
ZRC

INŠTITUT ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA
INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES

Ljubljana 2026

Zahvala

Ta knjiga je nastala iz radovednosti. V iskanju odgovorov na vprašanja, ki so se mi začela porajati, ko sem kot dijakinja prvič stopila med Kočevanje in ugotovila, da o ljudeh, ki so stoletja živeli v kraju, kjer sem sama odrasčala, ne vem praktično ničesar. Takrat si nisem predstavljala, da bodo posamezni pogovori prerasli v več kot dve desetletji raziskovanja, prijateljstev, skupnih projektov in nazadnje v monografijo, ki je pred vami.

Srce monografije so pripovedi o človeških usodah. Zato gre moja zahvala v prvi vrsti vsem sogovornikom – Kočevarjem, Spodnještajercem in drugim, ki ste mi skozi leta zaupali svoje življenjske zgodbe. Hvala, ker ste me sprejeli medse, mi odprli vrata svojih domov, z menoj delili svoje spomine, dvome, bolečine, veselje in upanja. Nekatere pripovedi so bile težko izrekljive, boleče za poslušalca, druge je spremljal iskren smeh, vse pa so mi omogočile pogled v svet, ki ga brez vašega zaupanja ne bi mogla spoznati. Čeprav v knjigi niso našla mesta vsa pričevanja, je vsako od njih pustilo sled v raziskovalnem procesu in refleksiji. Pri njihovem zapisovanju ali branju sem ves čas čutila veliko odgovornost. Želela sem jih predstaviti spoštljivo in pošteno, jih umestiti v širši zgodovinski in antropološki okvir, ne da bi pri tem komu odvzela verodostojnost njegove izkušnje ali mu prizadejala bolečino. Upam, da sem to težko nalogo uspešno opravila in da mi boste, če sem se kje zmotila, to oprostili.

Komisiji Fakultete za družbene vede sem hvaležna, da je doktorsko nalogo, na kateri monografija temelji, leta 2016 nagradila s Klinarjevim priznanjem za najboljšo doktorsko disertacijo s področja etničnih skupin, migracij in družbene stratifikacije. Priznanje ni bilo le čast, temveč tudi pomembna spodbuda, da raziskovanja ne zaključim z disertacijo, ampak ga nadaljujem.

Posebej se zahvaljujem Janku Prunku, ki je v začetnih fazah mojega študija prepoznal zanimanje za nemško govorečo skupnost in me spodbudil, naj temu področju posvetim več raziskovalne pozornosti. Hvaležna sem Miranu Komacu, Mitji Žagarju, Jerneju Zupančiču in Matjažu Klemenčiču za dragocene pogovore, komentarje in recenzije, Mirjam Milharčič Hladnik ter Marini Lukšič Hacin pa za spodbudo, da raziskavo razširim v knjižno obliko.

Iskrena hvala urednici Marjeti Pisk, ki je z veliko potrpežljivosti, natančnosti in občutka pripomogla, da je besedilo dobilo končno podobo. Jure Gašparič, Robert Devetak in Danijel Grafenauer so s skrbnim branjem pomembno prispevali k zgodovinski natančnosti knjige, za dragocene pripombe se zahvaljujem tudi Daši Ličen, za osvetlitev nekaterih strokovnih zagat pa Tomažu Simetingerju. Za pogovore o raziskovanju občutljivih tem sem hvaležna Katji Hrobat Virloget, za razprave o razmerju med teorijo in prakso migracijskih ter manjšinskih politik pa Dejanu Valentinčiču. Urša Šivic in Anže Oblak sta z izjemno natančnostjo poskrbela za tehnično pripravo besedila.

Hvaležna sem sodelavcem z Inštituta za narodnostna vprašanja, nekdanjim sodelavcem iz Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Z razpravami, kritikami, priporočili literature in spodbudami ste pomembno soustvarjali raziskovalno pot, ki je vodila do te knjige.

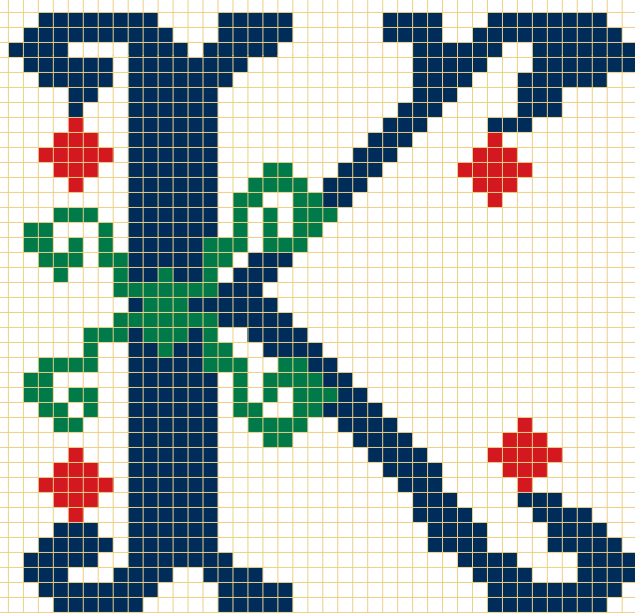
Za pomoč pri iskanju in uporabi fotografskega, kartografskega ter arhivskega gradiva se zahvaljujem Matjažu Geršiču, Janu Bernotu, Muzeju novejša in sodobne zgodovine Slovenije, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Slovenskemu etnografskemu muzeju, Posavskemu muzeju Brežice, Nadškofijskemu arhivu Ljubljana, Pokrajinskemu muzeju Kočevje, Narodni in univerzitetni knjižnici Ljubljana, Geografskemu inštitutu Antona Melika ZRC SAZU, vsem, ki ste mi omogočili uporabo zasebnega slikovnega gradiva, ter številnim knjižničarjem in arhivistom doma in v tujini. Posebna zahvala gre Nataši Vuga, ki je s pretanjenim občutkom za grafično podobo poskrbela, da je knjiga tudi vizualno bogata.

Največ dolgujem svoji družini. Hvala za razumevanje, ko so raziskave terjale odsotnost ali zbranost ob pisanju, za odprtost in gostoljubje, s katerima ste sprejemali številne ljudi, ki so skozi leta prihajali v naš dom kot sogovorniki, sodelavci ali prijatelji. Brez vaše potrpežljivosti in podpore te knjige ne bi bilo.

Iskrena hvala Agenciji za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije in Občini Kočevje za podporo pri izidu knjige ter projektov, v okviru katerih je nastajala. Hvala tudi Znanstvenoraziskovalnemu centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, ki sta mi omogočila intenzivno raziskovanje v Münchnu.

Na koncu pa bi se rada zahvalila še vsem tistim, ki ste mi pomagali s prevodom, lekturo, fotografijo, dobrim nasvetom ali preprosto s skodelico kave. Hvala tudi prijateljem in znancem, ki ste me vztrajno spodbujali: »Kdaj bo knjiga?«

In nazadnje hvala vam, ki boste knjigo brali kot povabilo k dialogu, razumevanju in premisleku o večplastnosti ter krhkosti medskupnostnih odnosov.

Kazalo
vsebine

16	Uvod
17	Zgodba iz omare
20	Zakaj (pre)misliti koncept slovenskega izseljenstva?
27	O metodah dela in načinih predstavljanja tematike
32	Migracije in diaspora: konceptualni in družbenopolitični okvir usode slovenskih Nemcev
34	(Ekonomski) vzroki migracij
35	Ekonomski razlogi za izseljevanje (Nemcev) iz slovenskega prostora
38	Med svobodno izbiro in prisilo
39	Preselitve manjšinskih skupnosti
46	Prilagoditve migrantov novemu okolju
48	Diaspora
52	Zakaj slovenske Nemce opredeljujem kot diasporo?
56	Razsežnost pripadnosti: med etničnostjo in nacionalno državo
57	Identiteta, etničnost, nacionalnost
62	Kako so nastali nemški, avstrijski in slovenski narod?
63	Nemški primer
64	Avstrijski primer
65	Slovenski primer
68	<i>Esencialno razumevanje naroda in konstrukcija Nemca kot Drugega – nekaj primerov iz slovenske intelektualne tradicije</i>
72	Razumevanje slovenskega izseljenstva
73	Zakaj Alicia ni upravičena do slovenskega državljanstva?
78	Čigava diaspora so torej izseljeni slovenski Nemci?
80	Primer Kočevske: pojem »jezikovnega otoka«
86	»Nemci« na Slovenskem: od 19. stoletja do leta 1945
87	Razvoj narodne ideje
103	Spremenjen položaj Nemcev na Slovenskem po prvi svetovni vojni
103	Težnje Kočevarjev po lastni državi
109	Manjšinsko vprašanje
110	Politika asimilacije oz. »reasimilacije«

111	Raba nemškega jezika v šolstvu
112	Odvzemi premoženja in razpustitev organizacij
115	Mi vam, vi nam: vprašanje reciprocitete
116	Politično delovanje
118	Pasti preštevanja: o številčnosti »nemškega« prebivalstva do začetka druge svetovne vojne
120	Nacizem in druga svetovna vojna
125	Razkosanje Slovenije leta 1941
125	Nemci na Spodnjem Štajerskem, Gorenjskem in v Mežiški dolini pod upravo nemškega rajha
126	»Domov v rajh«: preselitev kočevskih in ljubljanskih Nemcev
128	<i>Razlogi za izselitev: prisila ali izbira?</i>
138	<i>Rasni pregled optantov</i>
140	<i>Tla, polna solz, kljuka v roki in smrt psa: občutenje odhoda</i>
146	<i>Vse je bilo tiho, žalostno</i>
148	<i>Selitev »kulturnih dobrin«: dediščina, znanost in ideologija</i>
149	<i>V Posavju in Obsotelju</i>
159	<i>Preselitev ljubljanskih Nemcev</i>
160	Nemci v Prekmurju
162	Povojna usoda Nemcev na Slovenskem
163	Razprave o povojni usodi Nemcev na Slovenskem
164	Odvzem premoženja in izguba državljskih pravic
166	Beg, izgon, poboji, taborišča in zapori
174	Nemško govoreči prebivalci Slovenije po letu 1991: demografija, organiziranje in vprašanje pravnega statusa
175	Društva, zveze in različni interesi znotraj skupnosti
177	Vprašanje številčnosti in metodološke težave
178	Med kulturnimi dejavnostmi in političnimi zahtevami
180	Kočevarji v diaspori
181	Jesen je kar vse moške vzela: od sezonskih k stalnim selitvam
186	Dežela dolarjev: izseljevanje v Združene države Amerike in Kanado pred drugo svetovno vojno
195	Povratne migracije na Kočevsko do leta 1941
196	Opcija in preselitve v Avstrijo po prvi svetovni vojni

198	Po letu 1945: Od begunskih taborišč do novih domov
209	Čez ocean
211	Društveno organiziranje Kočevarjev v izseljenstvu
220	Domovina globoko v srcu: pomen teritorialnosti za identifikacijo Kočevarjev v diaspori
225	Vračanja na Kočevsko
227	<i>Razlogi za obiskovanje Kočevske</i>
232	<i>Občutenje obiska</i>
235	<i>Vrnitev za stalno?</i>
236	Kočevska kot kraj spomina
242	Dom proč od doma: stara domovina v novih okoljih
242	<i>Klubi</i>
246	<i>Spominska mesta</i>
249	<i>Nova virtualna domovina?</i>
251	Dediščinjenje v novem okolju
252	»Aufs Lont« – nazaj na deželo: podeželski način življenja kot del dediščine
258	Praznovanja: med sodobnostjo in tradicijo – pomen za skupnost
269	Kočevarščina – jezik iz konzerve?
270	<i>Jezik ali narečje?</i>
271	<i>Kritična ogroženost</i>
271	<i>Poznavanje kočevarščine in prenos med generacijami</i>
272	<i>Angleško govorno okolje</i>
278	<i>Jezik za skrivnosti</i>
278	<i>Nemško govorno okolje</i>
280	<i>Slovenija</i>
284	<i>Prizadevanja za ohranitev kočevarščine</i>
286	<i>Zapisovanje kočevarščine</i>
288	<i>Raba kočevarščine in razlogi za upad</i>
290	<i>Mnenja kočevarjev o usodi kočevarščine</i>
292	Ljudska pesem in glasba – »Vedno smo peli in plesali!
292	<i>Petje v stari domovini: način življenja in zvočni spomin kraja</i>
293	<i>Sredstvo narodnega diferenciranja</i>
294	<i>Petje v begunstvu</i>

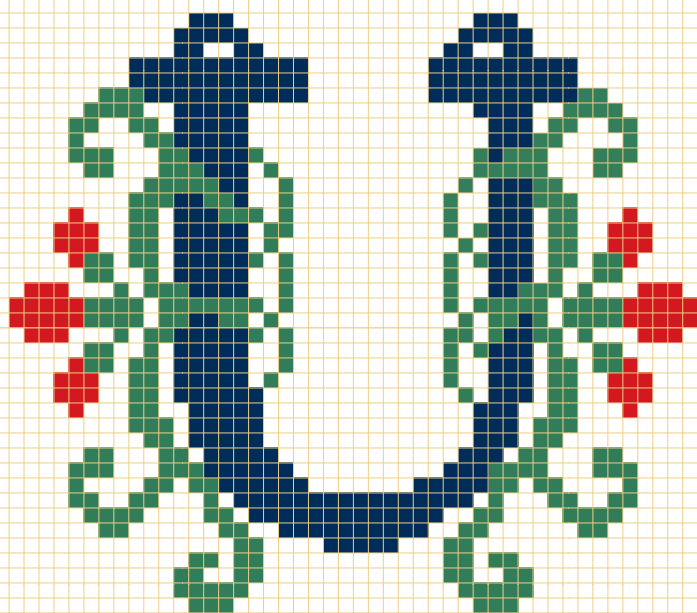
295	<i>Zborovsko življenje v ameriški diaspori:</i> <i>od podpore priseljencem do varovanja dediščine</i>
297	<i>Pesem kot zadnji stik s kočevarščino</i>
299	<i>Harmonika, narodnozabavna glasba in ples</i>
300	<i>Hibridnost, festivalizacija in odpiranje skupnosti navzven</i>
304	<i>Slovenske ljudske pesmi in glasba v kočevarski diaspori</i>
304	<i>Slovenske pesmi v kočevarskih spominih</i>
305	<i>Družinska srečanja, sorodstvene vezi in širjenje repertoarja</i>
306	Folklorne skupine
310	Noša
315	»Tradicionalne jedi«: od potice do pečenice
316	<i>Prenos kuharskega znanja</i>
319	<i>Okusi stare in novih domovin: prehranski spomini</i>
327	<i>Nove tradicije</i>
327	<i>Med pesmijo in pecivom: ženske kot nosilke skupnosti in dediščine</i>
329	Nogomet med dediščino in skupnostjo
334	Miss Gottschee: javno uprizarjanje pripadnosti
337	Od družinskega spomina k organiziranim oblikam dediščinjenja
342	Zagonetke narodnega opredeljevanja: Kočevarji, Avstrijci, Nemci, Slovenci, Kanadčani, Američani?
343	Narodna opredelitev Kočevarjev v diaspori
344	<i>Razlike v narodnostnem opredeljevanju med generacijami</i>
345	Kočevarstvo kot posebna entiteta
348	Kako so Kočevarji postali »kočevski Nemci«
349	Opredelitev za Avstrijce in Nemce
351	Težave z opredelitvijo za Kočevarje
353	Večplastne in situacijske identifikacije
356	Zamolčana identiteta
357	Identificiranje s slovenstvom in/ali Slovenijo?
360	Pozabljeni slovenski sorodniki
361	Spremembe pri mlajših generacijah: zanimanje za slovensko državljanstvo
364	Spodnještajerski Nemci v diaspori
365	Organiziranje skupnosti po begu in izgonu
370	Od pomoči pregnancem do varovanja spomina

371	Spodnještajerski paradiž: regionalne in narodnostne identifikacije
376	Vrnitev v spodnještajerski paradiž – zgodba družine Fürst
380	Odnosi med skupnostmi: kolektivni spomin in zgodovinski miti
382	Kolektivni spomin in miti Kočevarjev
383	Mit o poselitvi praznega prostora in pogumnih nemških kolonistih
389	Narativ o trpljenju pod slovensko oz. jugoslovansko oblastjo in mit o izgonu iz Kočevske
391	<i>Selektivnost spominov</i>
394	<i>Tekmiški spomini</i>
395	<i>Reinterpretacija preteklosti</i>
398	Molk kot element spominjanja
402	Kolektivni spomin spodnještajerskih Nemcev
410	Nemci v slovenskem kolektivnem spominu
419	Tekmiški spomini v povojni Evropi
420	Molk na slovenski strani
422	Drugi v očeh drugega danes
432	Zaključni razmislek
439	ABSTRACT
443	ZUSAMMENFASSUNG
447	Iz recenzij
448	Excerpts from reviews
449	Rezensionsauszüge
451	LITERATURA
479	IMENSKO KAZALO

Kočevje, Trg kralja Petra I. Osvoboditelja (danes del Trga zbora odposlancev).
Fotografija na stekleni plošči, prva polovica 20. stoletja. Avtor neznan.
Hrani: Fototeka Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU.

0. **Uvod**

Avtoričina stara starša sta se leta 1952 zaradi iskanja dela in boljšega življenja preselila na Kočevsko. Na fotografiji sta s sosedi in sorodniki pred domačo hišo v Stari Cerkvi konec petdesetih let 20. stoletja. Foto: avtor neznan.

Zgodba iz omare

Moje spoznavanje slovenskih Nemcev se je začelo povsem naključno – z otroško izkušnjo, ki je postala izhodišče za več kot dvajsetletno raziskovanje usod in osebnih zgodb »izginule« ter »pozabljene« skupnosti. Odraščala sem na Kočevskem, v hiši, ki sta jo stara starša kupila leta 1958, potem ko sta se tja v iskanju boljšega življenja preselila iz Notranjske. Hiša, ki je bila pred tem že desetletje zapuščena, je sčasoma – z veliko truda in skromnimi sredstvi – postala naš družinski dom. Kot otroka me je presenetilo spoznanje, da so pred nami v njej že živeli drugi ljudje. Med brskanjem po omari sem našla vizitko s črno-belo fotografijo moškega in njegovim avstrijskim naslovom. Stara starša sta mi pojasnila, da je nekoč živel v tej hiši in da ju občasno obišče. Čeprav takrat dogodka nisem pripisovala posebnega pomena, mi je ostal v spominu kot moje prvo srečanje s »starimi« Kočevjarji. Torej tistim – predvsem nemško govorečim – delom prebivalstva, za katerim se je, tako se je zdelo, ko sem kasneje brskala za podatki, izgubila vsaka sled.

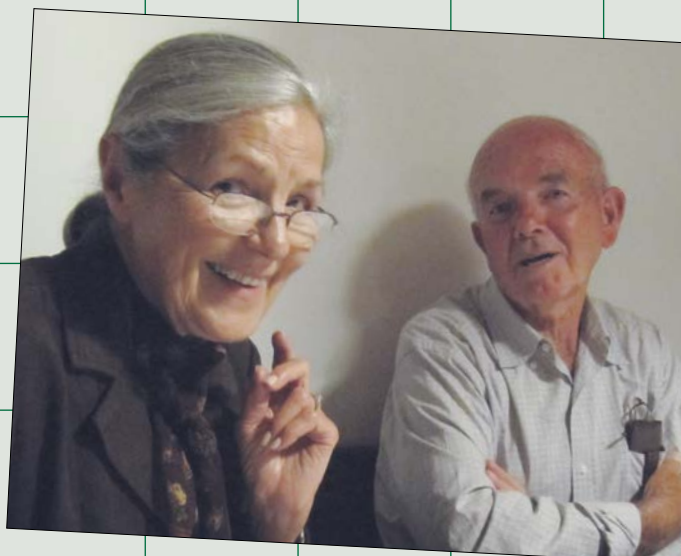
V gimnaziji sem ob pripravljanju raziskovalne naloge začela bolj poglobljeno odkrivati zamolčano zgodovino Kočevske. V enem izmed zgodovinskih časopi-

sov sem zasledila življenjepis Ludwiga Krena – Kočevarja, ki je mladost tako kot jaz preživel v Stari Cerkvi. Kren se je med drugo svetovno vojno z večino Kočevarjev izselil v Posavje, po vojni pa živel v Avstriji. Ko sem z njim leta 1999 vzpostavila stik, je postal moje okno v svet kočevarskih izseljenskih zgodb in hkrati dragocen vir informacij o predvojnem življenju na Kočevskem. Fotografija z vizitke pa je z leti dobila še mnoge obraze v podobi novih sogovornikov in prijateljev – izseljenih Kočevarjev, predvsem iz Avstrije, Nemčije, Kanade in Združenih držav Amerike. Preden sem v diplomski nalogi poglobljeno raziskovala tematiko izseljenih Kočevarjev in jo kasneje v doktorski nalogi razširila na nemško govorečo skupnost, sem z nekaterimi Kočevarji v izseljenstvu že spletla vezi, ki so zaznamovale mojo raziskovalno pot.

Ob pregledu strokovne in znanstvene literature se je pokazalo, da so slovenski Nemci z zgodovinskega vidika razmeroma dobro raziskani, medtem ko njihova povojna in sodobna izkušnja ni bila obravnavana. Manjkala je celovita študija, ki bi se sistematično posvetila njihovem položaju po letu 1945, njihovim identifikacijam in načinu življenja v izseljenstvu. »Prebuditev« nemške skupnosti v Sloveniji po letu 1990 je spodbudila zanimanje strokovne javnosti, zlasti zgodovinarjev, za ostanke nemške manjšine v Sloveniji (npr. Cvirn 1997a, 2010; Čuček idr. 2012a; Drnovšek 2007a, 2007b; Ferenc 1993, 2005, 2007; Ferenc idr. 2002; Matić 2002; Troha 2004 idr.). Pomembna študija, ki so jo slovenski zgodovinarji izvedli pod vodstvom Dušana Nečaka, je izšla v knjižni obliki z naslovom *»Nemci« na Slovenskem 1941–1945*. Študiji je uspelo preseči nacionalistično obremenjene razprave o številčnosti nemške skupnosti na Slovenskem, vendar pa je njena analitična osredotočenost omejena na zgodovinsko obdobje do konca druge svetovne vojne, brez podrobnejše obravnave sedanjosti izseljenih Nemcev. Nečak (1998) je v uvodu omenjene študije že leta 1997 opozoril na potrebo po nadaljnjem raziskovanju problematike Nemcev na Slovenskem, zlasti z vidika sodobnosti, pri čemer je poudaril, da so za takšno nalogo »samo zgodovinarji premalo«, in predlagal interdisciplinarni pristop. Eden izmed ciljev pričujoče monografije je prav ta: zapolniti raziskovalno vrzel, izseljene slovenske Nemce pa s poudarkom na njihovi sodobni izkušnji obravnavati z vidika politologije, etnologije, kulturne antropologije, zgodovine in sociologije. Posebna pozornost je namenjena povojni usodi slovenskih Nemcev in vprašanju, ali in kako danes v diaspori ohranjajo svojo identiteto. S tem se monografija osredotoča na segment slovenskega izseljenstva, ki je bil v domači znanosti doslej večinoma spregledan, in sicer na skupnost, ki po etnični in jezikovni pripadnosti ne sovпада z večinskim slovenskim prebivalstvom.

Ludwig Kren, rojen leta 1920 v Stari Cerkvi, z ženo Rosi ob enem od njunih obiskov rojstnega kraja. Foto: Anja Moric, 2007.

Helene in Arnold Mausser iz Clevelanda sta se pogosto vračala na Kočevsko. Fotografija ju prikazuje med pogovorom z avtorico ob enem od obiskov. Foto: Anja Moric, 2010.

V raziskovalni proces so bili posredno vključeni tudi drugi člani avtoričine družine. Fotografija je nastala v Pörtschachu ob Vrbskem jezeru in prikazuje Franka Mausserja, Herberta Finka in Mihaela Morica med ogledovanjem družinskega albuma družine Fink. Foto: Anja Moric, 2010.

Poleg vprašanj, povezanih z manjšinskimi pravicami Nemcev v Sloveniji, ki se relativno pogosto pojavljajo v slovensko-avstrijskih odnosih, se vse pogosteje (čeprav odmaknjeno od javnega diskurza) zastavlja tudi vprašanje, kam slovenski Nemci – izseljeni in tisti, ki so ostali v Sloveniji – sodijo. So narodna manjšina oz. del slovenskega izseljenstva? In če niso, del čigavega izseljenstva so? Monografija zato želi ponuditi svež pogled na slovensko izseljenstvo in naslavlja tudi temeljna vprašanja, ključna za razumevanje položaja izseljenih slovenskih Nemcev: zakaj niso dojeti kot del slovenske nacije in izseljenstva oz. kako so k temu prispevali zgodovinski in politični dejavniki.

Čeprav so nemško govoreči prebivalci stoletja živeli na številnih območjih današnje Slovenije – poleg Kočevske in Štajerske tudi v Sorici, Baški grapi, Mežiški dolini, Prekmurju in večjih mestih – je osrednji del monografije namenjen predvsem kočevskim in (spodnje) štajerskim Nemcem v izseljenstvu. Razlogi za to so njihovo trajno ohranjanje vezi z izvorno domovino, poseben zgodovinski razvoj in načini samoidentifikacije, ki jih ni mogoče posplošiti na vse našete skupine. Razlike med njimi se odražajo tudi v sodobnih političnih pobudah za priznanje manjšinskih pravic nemški skupnosti, v katerih najpogosteje sodelujeta prav kočevarska in štajerska skupnost.

Za razumevanje zgodovinske izkušnje (izseljenih) slovenskih Nemcev je nujno pred-, med- in povojno dogajanje umestiti v širši zgodovinski ter družbeni kontekst. Njihova usoda namreč ne predstavlja slovenske posebnosti, temveč je del širših evropskih in globalnih procesov, zaznamovanih z geopolitičnimi prevrati, vojnam in množičnimi prisilnimi migracijami. Čeprav se monografija osredotoča na območje Slovenije, hkrati osvetljuje izkušnje milijonov Evropejcev, ki so v 20. stoletju doživeli primerljive oblike razselitve in izgube domovine.

Zakaj (pre)misliti koncept slovenskega izseljenstva?

Ozemlje Republike Slovenije je etnično, kulturno in jezikovno raznoliko, kar je posledica migracijskih procesov in se odraža v večstoletnem sobivanju Slovencev, Nemcev, Italijanov, Madžarov, Judov, Romov, Srbov ter Hrvatov. V različnih obdobjih in družbenopolitičnih ureditvah so se razmerja moči med etničnimi

skupinami spreminjala. Drugo polovico 19. stoletja in začetek 20. stoletja sta zaznamovala nacionalno-politična diferenciacija ter t. i. »narodni boj«, ki se je na Slovenskem prvenstveno¹ odvijal med »Slovenci« in »Nemci«. Radikalen prelom je v relacijo »večina – manjšina« na Slovenskem prinesel konec prve svetovne vojne, razpad habsburške monarhije ter nastanek Države Srbov Hrvatov in Slovencev, ki je dotedanjo nemško večino spremenil v manjšino, prejšnjo slovensko manjšino pa v večino. Nova jugoslovanska država je bila manjšinam naklonjena zgolj na papirju, v resnici pa je v skladu s politiko nacionalnih držav težila k etnični in kulturni enotnosti, kar je v tridesetih letih 20. stoletja dodatno spodbudilo naklonjenost nacizmu med slovenskimi Nemci (Biber 1966). Težnje po homogenizaciji nacionalnih držav so, če odmislimo radikalne ukrepe medvojnih okupatorjev, znova in v poudarjeni obliki prišle do izraza z etničnimi čiščenji ter prisilnimi transferji prebivalstva po koncu druge svetovne vojne (gl. npr. Judt 1992), ki so jih zmagovalke vojne upravičevale z nacionalno varnostjo. Manjšine, ki se v poveljni Jugoslaviji niso prepoznale, so bile posredno ali neposredno prisiljene v selitev, v nasprotnem primeru so postale marginalizirane, kar je slej ko prej vodilo v njihovo asimilacijo. Posebej težka usoda je doletela Nemce (pa tudi Italijane in Madžare), ki so zaradi dejstva, da pripadajo isti etnični kategoriji kot zavojevalci, avtomatično postali nosilci zločina druge svetovne vojne, njihova dediščina pa utišana ali v skrajnem primeru celo uničena.²

Razlogi za izseljevanje Nemcev z območja Slovenije so bili predvsem gospodarski in politični. Njihove predvojne migracije so potekale vzporedno z migracijami Slovencev med gospodarskimi krizami. V tem prednjačijo Kočevarji, saj je Kočevska v drugi polovici 19. stoletja in na začetku 20. stoletja v izseljevanju v druge evropske države, Združene države Amerike ter Kanado močno izstopala glede na ostale pokrajine (Ferenc 2005: 47; Drnovšek 2005: 7–37). Politične migracije Nemcev pa so se začele po razpadu avstro-ogrske monarhije, ko je zaradi pritiska oblasti na nemško prebivalstvo nemško uradništvo množično zapuščalo Slovenijo, in izbruhnile jeseni 1941 ter pozimi 1942, ko je na podlagi sporazuma med Hitlerjem in Mussolinijem za nemški rajh optirala večina kočevskih ter ljubljanskih Nemcev. Za preselitev se je odločilo 94 % prebivalstva Kočevske oz. 11.509 Kočevarjev (Ferenc 1968: 625). Po koncu druge svetovne vojne, maja 1945, se je začel množičen izgon tistih Nemcev, ki jim prej ni uspelo pobegniti čez mejo, in sicer v Avstrijo. Zadnji večji transport z nemškimi izgnanci je iz Slovenije odpeljal novembra 1946. Po vojni se je največ izseljenih in izgnanih slovenskih Nemcev – okrog 24.000 – naselilo v Av-

¹ Na zahodnem delu slovenskega ozemlja je vlogo Drugega v narodnem »boju« prevzel Italijan.

² Za primer Kočevske gl. Ferenc 2005, za primer istrskih mest gl. Hrobat Virloget 2015; Komac 1998.

striji, manjši del pa tudi v Nemčiji (Repe 2002: 214). Leta 1952, ko so jim Združene države Amerike odprle svoja vrata, je tja odšla večina Kočevarjev. Sredi petdesetih let 20. stoletja so se torej pripadniki nekdanj številčne nemške manjšine v Sloveniji dokončno raztepli po svetu in postali diaspora. Le peščica jih je ostala na Slovenskem, kjer so se večinoma asimilirali z večinskim prebivalstvom. **Težavna preteklost, skupaj z izselitvijo in izgonom Nemcev, je bila potisnjena v pozabo, nemško govoreči izseljenci pa danes niso razumljeni kot del širšega slovenskega izseljenstva.** Težave, ki jih obstoječe stanje povzroča, orisuje naslednji primer.

Aprila 2020 je bilo v eni izmed Facebook skupin, kjer se srečujejo Kočevarji (t. i. kočevski Nemci) v diaspori, ki jih zanima rodoslovje, zastavljeno vprašanje, ali je kateremu članu skupine uspelo pridobiti slovensko državljanstvo na podlagi prednikov/sorodstva oz. t. i. naturalizacije. Pritrdilnega odgovora ni bilo, razprava pa se je usmerila v vprašanje, ali in pod kakšnimi pogoji so izseljeni Kočevarji glede na večstoletno prisotnost njihovih prednikov na Kočevskem upravičeni do slovenskega državljanstva. Kmalu zatem sem na treh različnih Facebook straneh, kjer se povezujejo Kočevarji v diaspori, zaprosila za deljenje izkušenj, povezanih s postopki pridobivanja slovenskega državljanstva. Odzvala se je Alicia (ime je izmišljeno), Kočevarica tretje generacije iz Združenih držav Amerike. Njena babica je leta 1909 s trebuhom za kruhom odpotovala v Cleveland. Kočevsko je v spominu ohranila do smrti, spomin nanjo pa prenesla na Alicio in njenega očeta.

Ker je Alicia, kot pravi, »ponosna Kočevarica«, je konec leta 2020 pri Uradu Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu prosila za informacijo, ali ustreza pogojem za pridobitev slovenskega državljanstva po načelu naturalizacije. Prejela je negativen odgovor, kar ponazarja trenutno stanje, v katerem izseljeni Kočevarji in predstavniki drugih izseljenih manjšin kljub zgodovinski prisotnosti njihovih prednikov na območju Republike Slovenije formalno-pravno niso upoštevani kot del slovenskega izseljenstva.

Pred osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 se o nemško govoreči skupnosti pa tudi o izseljenih Nemcih v slovenskem prostoru javno skoraj ni razpravljalo. Vprašanje ustavnega priznanja nemške manjšine je postalo izrazitejše po juniju 1992, ko se je Republika Avstrija postavila v vlogo zaščitnice nemško govoreče skupnosti v Sloveniji, in odtlej predstavlja stalnico slovensko-avstrijskih odnosov. Po drugi strani pa vprašanje pridobivanja slovenskega državljanstva med izseljenimi Nem-

ci šele v zadnjem času postaja aktualno, zato na to temo še ni bilo nobene javne razprave, posledično pa tudi ne pobude za spremembo definicije slovenskega izseljenstva in z njo povezane zakonodaje.

Pravno-formalna opredelitev slovenskega izseljenstva je nastala med osamosvajanjem Slovenije, ko je slovenska nacija šele vzpostavila lastno državo po modelu nacionalnih držav z enim titularnim narodom, in je ustrezala duhu tedanjega časa, ni pa se še bistveno prilagodila aktualni realnosti izseljencev (pa tudi zamejcev). Slovenski nacionalizem se je namreč razvijal po modelu t. i. vzhodnih nacionalizmov (Kohn 2008), za katere je značilno, da kot temeljni povezovalni agens naroda/nacije razumejo kulturo, zlasti jezik, in etničnost.³ Posledično prevladuje razumevanje, razvidno tako iz formalno-pravnih opredelitev slovenskega izseljenstva kot tudi iz statutow slovenskih izseljenskih organizacij, da sta slovenska nacija in slovensko izseljenstvo utemeljna na slovenskem etničnem poreklu ter slovenskem jeziku. Tak okvir pripadnike drugih etničnih skupin (Nemce, Madžare, Jude itd.) kljub njihovi večstoletni prisotnosti na ozemlju današnje Republike Slovenije izključuje iz koncepta slovenstva oz. slovenskega izseljenstva.

Če o naciji razmišljamo širše – kot o skupku različnih etničnih skupin, živečih na ozemlju države (Slovenije) – in upoštevamo še antropološke in sociološke ugotovitve o situacijskosti ter spremenljivosti etničnih identitet (Cohen 1969; Barth 1969; več v poglavju 2), pa problematika dobi nove razsežnosti. Postavlja se vprašanje, ali je tradicionalna, na skupnem poreklu in jeziku osnovana definicija slovenskega izseljenstva še ustrezna. Iz pojma »slovensko izseljenstvo« namreč izvzema pripadnike drugih etničnih skupin, ki so se izselili s slovenskega ozemlja, med njimi tudi Nemce, čeprav bi jih bilo ob razumevanju nacije po teritorialnem oz. državljan-skem načelu mogoče obravnavati kot del slovenske nacije. Dilemo dodatno zaplete dejstvo, da je večina izseljenih Nemcev prve generacije znala (bolj ali manj dobro) govoriti slovensko in da je bilo med izseljenimi Nemci tudi mnogo Slovencev, ki so se izselili skupaj s svojimi (mešanimi) družinami (Moric 2016).

Splošno sprejeti definiciji izseljenstva, po kateri je slovenski izseljenec zgolj nekdo, ki je slovenskega rodu in govori slovenski jezik, se prilagaja tudi slovenska znanost. Medtem ko so bile med Slovenci v diaspori in zamejstvu opravljene številne raziskave,⁴ ne obstaja nobena študija o sodobnem položaju izseljenih »neslovenskih« etničnih skupin: o ohranjanju njihove identitete, spomina na staro domovino in kulturnih prvin ali o njihovem odnosu do Slovenije. Tako ne vemo, ali se

³ V tem kontekstu se etničnost nanaša na skupno poreklo oz. »krvno« sorodstvo. Več o razumevanju etničnosti v poglavju 2.

⁴ Npr. Čebulj Sajko 1999, 2000; Drnovšek 1991, 1998; Klemenčič 1995, 2011; Klemenčič in Šeruga 2019; Koprivec 2013; Lukšič-Hacin 1999, 2006; Mikola 2005; Munda Hirnök in Ravnik 2006; Repič 2006, 2010a, 2010b; Sketelj, Špeh in Krnelj Umek 1999; Žigon 1998, 2001 idr.

5

Nekaj pozornosti so današnjim Kočevarjem namenili trije avstrijski raziskovalci (Blum 2011; Gauß 2011; Marschnig 2011) in ameriška potomka Kočevarjev (Thomason 2010).

6

Leta 1991 je bilo v Mariboru ustanovljeno društvo *Most svobode* (Freiheitsbrücke, Freedombridge), ki si je začelo prizadevati za priznanje nemške manjšine v Sloveniji. Junija 1992 se je Republika Avstrija postavila v vlogo zaščitnice nemško govoreče skupnosti v Sloveniji. Vprašanje priznanja nemške manjšine je od tedaj stalnica v slovensko-avstrijskih odnosih. Leta 2002 sta državi vprašanje statusa nemško govoreče skupnosti v Sloveniji rešili v okviru kulturnega sporazuma, v katerem so zagotovljene pravice nemško govoreče skupnosti v smislu 61. člena Ustave RS.

izseljeni Nemci čutijo del slovenske nacije oz. slovenskega izseljenstva. Takšna raziskovalna usmeritev ni presenetljiva, saj so se z nacionalnimi gibanji nacionalizirale tudi nacionalne zgodovine, pri čemer je nacija oz. država postala samoumevna enota preučevanja, vse, kar je ostajalo zunaj nacionalnega okvira, pa praviloma ni bilo predmet raziskovanja. Ta paradigma je vztrajala do osemdesetih let 20. stoletja, ko je prišlo do postopnega metodološkega premika. Kljub temu pa so slovenski Nemci tudi v kasnejšem obdobju večinoma ostali zunaj osrednjega znanstvenega zanimanja. Posledično so raziskani predvsem do obdobja, ko so še živeli na današnjem slovenskem ozemlju, njihovo življenje v diaspori pa je ostalo zunaj zanimanja slovenske znanosti⁵ (izjeme so npr. dela Moric 2007, 2010, 2011, 2014, 2016, 2018, 2020, 2021a, 2021b, 2024).

Podobno velja tudi za Nemce, ki so po vojni ostali v Sloveniji. Medtem ko sodobnost spodnještajerskih Nemcev ni bila sistematično znanstveno obravnavana, je sodobni položaj Kočevarjev deloma že predmet raziskav v delih Marije Makarovič (2005, 2008, 2010), Rose Mohar (2008), Sandre Blum (2011) in Alenke Auersperger (2004, 2013). Tudi k marginalizaciji te tematike je v veliki meri prispeval metodološki nacionalizem (Wimmer in Glick Schiller 2002), zaradi katerega so raziskave »slovenskega etničnega ozemlja« sistematično zanemarjale prisotnost in zgodovinsko vlogo neslovenskih etničnih skupin, kar sovпада s širšimi družbenozgodovinskimi procesi.

Predvsem zaradi obremenjene zgodovinske izkušnje, zlasti izkušnje druge svetovne vojne in sodelovanja dela slovenskih Nemcev z nacističnim režimom, so bili le-ti po vojni v slovenskem kolektivnem spominu slabo zapisani oz. so bili iz njega malodane »izbrisani«. Leta 1991 je prva samostojna slovenska država po eni strani prinesla izbris prebivalcev iz nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije, po drugi strani pa je zgledno uredila status italijanske in madžarske manjšine. Nemška skupnost, ki je bila tedaj številčno že zdesetkana in politično neorganizirana, tega obdobja ni izkoristila v svoj prid. K zapletenosti položaja je prispevalo tudi dejstvo, da so se ob prizadevanjih za ohranjanje jezika in kulture nemško govoreče skupnosti pojavljale zahteve za vračilo po vojni odvzetega premoženja, kar je v slovenskem političnem prostoru sprožalo dodatne zadržke (Komac 2002b). Kljub trudu nekaterih nemških društev in posameznikov ter podpori Avstrije prizadevanja za priznanje manjšinskih pravic niso bila uspešna.⁶ Pravice pripadnikov nemške skupnosti so tako ostale omejene na individualno raven, kot jih posameznikom omogoča 61. člen Ustave RS. Vprašanje priz-

nanja nemške manjšine ob svojih sporadičnih vznikih pri slovenski javnosti in politiki še naprej sproža zadržane odzive, medtem ko so kulturne in društvene dejavnosti nemško govoreče skupnosti v večini primerov sprejete kot legitimna oblika ohranjanja kulturne raznolikosti.

Poleg osvetlitve sodobnih identitetnih procesov v izseljenskih skupnostih slovenskih Nemcev ter odnosa med (izseljenimi) Nemci in Slovenci je temeljni namen te monografije razmislek o vprašanju, ali je izseljene slovenske Nemce mogoče razumeti kot del slovenskega izseljenstva. Izhajam iz percepcije nacije, ki ni utemeljena na etničnem (tj. »krvnem« sorodstvu), temveč je stvar osebne odločitve stalnih prebivalcev Republike Slovenije. Kot okvir mi bo služilo razlikovanje med t. i. etničnimi in teritorialnimi nacijami, čeprav se zavedam njegovih mnogih pomanjkljivosti (gl. npr. Sand 2010: 81). Prav etnično pojmovanje nacije in posledično slovenskega izseljenstva trenutno povzroča težave tistim izseljencem, ki sicer lahko izkažejo dolgoletno bivanje in povezave s Slovenijo, a sodijo v drugo etnično kategorijo kot večinsko prebivalstvo. V monografiji na vprašanje slovenskega izseljenstva pogledam z drugega zornega kota – z vidika voluntarističnega dojemanja nacije, po katerem nacija ni fiksna entiteta, v katero smo rojeni, ampak skupnost ljudi, ki jih veže vzajemni občutek pripadnosti. Pripadnost naciji je torej »dnevni plebiscit« (Renan v Hribar 1989: 41) oz. svobodna odločitev vsakega posameznika, da bo tej »zamišljeni politični skupnosti« (Anderson 2007) pripadal. Na tej podlagi je mogoče nacijo pojmovati kot skupnost vseh stalnih prebivalcev Republike Slovenije, ki se z njo identificirajo in ji želijo pripadati. Posledično so tudi izseljeni slovenski Nemci, ki so skoraj tisoč let živeli na ozemlju današnje Slovenije, del slovenskega izseljenstva, če seveda to želijo biti. Takšno razumevanje se razlikuje od prevladujočega pojmovanja nacije na Slovenskem, vendar njegov namen ni vrednotenje različnih pogledov, temveč odpiranje prostora za drugačno, širšo interpretacijo izseljenstva, ki je v dosedanjih razpravah praviloma umanjala. Ugotovitve raziskave so v tem smislu potencialno relevantne tudi za razumevanje položaja drugih izseljenih skupnosti iz slovenskega prostora, denimo Judov, Madžarov in Italijanov.

V skladu z opisanim razumevanjem nacije v monografiji uporabljam tudi poimenovanje »slovenski Nemci«. Izraz se nanaša predvsem na teritorij (nekdanje) poselitve pripadnikov nemške manjšine oz. nemško govoreče skupnosti, ki so živeli ali še vedno živijo na območju današnje Republike Slovenije. Njegova uporaba je

Izraz »Nemci« v monografiji pomeni nemško govoreče prebivalce območja Republike Slovenije v vseh obdobjih – od njihove naselitve na tem teritoriju v srednjem veku pa do izselitve v letih pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej. Pojma »Nemec« ne razumem v ozkem nacionalističnem pomenu, ki bi se nanašal zgolj na nemško državo, ustanovljeno leta 1871, kot utelešenje nemškega naroda v družbenem, kulturnem in političnem smislu (gl. Judson 2008). Podobno poimenovanje »Slovenec« pomeni predvsem slovensko govoreče prebivalce območja današnje Republike Slovenije v obdobjih od prve naselitve pa do danes. Tudi ta pojem uporabljam zelo široko, v smislu večinskega (slovensko/slovansko govorečega) prebivalstva z območja današnje Republike Slovenije, ki se je jezikovno razlikovalo od nemško govorečega prebivalstva. Ne bo šlo torej zgolj za Slovence z že oblikovano nacionalno ali etnično zavestjo ali za prebivalca slovenske države, ki je novejšega datuma oz. skupnosti Slovencev v političnem smislu, o kateri do 19. stoletja ne moremo govoriti.

deskriptivna, brez vrednostnih konotacij, in ne implicira »poslovenjenja« te skupnosti.⁷ Hkrati gre za metodološko izbiro, saj raba izrazov »Nemec« in »Slovenec« omogoča večjo jasnost in preglednost besedila ter preprečuje ponavljanje daljših opisnih poimenovanj, kot sta »nemško govoreči prebivalec« in »slovensko govoreči prebivalec«. Ob tem je treba opozoriti, da sta tudi ti poimenovanji analitično omejeni. Prebivalci območij, ki jih danes največkrat prepoznamo pod pojmom »nemški jezikovni otoki« (v našem primeru kočevski) ali »mejne regije« (v našem primeru obmejna območja slovenske Štajerske), so bili večinoma (vsaj) dvojezični (gl. Judson 2006; Melik 1992), njihove identifikacije pa pogosto situacijske in ambivalentne. Kljub tej večplastnosti so jih nacionalistični diskurzi na obeh straneh meje praviloma enoznačno kategorizirali in si jih prisvajali, kar bo podrobneje obravnavano v nadaljevanju monografije. V skladu s tem v besedilu ne uporabljam izraza »nemški jezikovni otok«, razen kadar citiram druge avtorje. Namesto tega uporabljam pojem »mešane jezikovne regije«, kot ga predlaga zgodovinar Pieter M. Judson (2008), saj presega nacionalistične delitve, ki so pogosto prisotne tudi v sodobnem znanstvenem diskurzu. Izraz »mešane jezikovne regije« bolje odraža zgodovinsko dejstvo o večjezičnosti in sobivanju različnih jezikovnih skupnosti na teh območjih (vsaj) do razmaha nacionalizmov v 19. stoletju. Podrobnejša analiza te problematike prav tako sledi v nadaljevanju monografije.

Zgradba knjige

Monografija je zasnovana tridelno. V prvem delu so predstavljeni ključni pojmi, potrebni za razumevanje obravnavane tematike. Najprej obravnavam teorije migracij in koncept diaspore kot produkta migracijskih procesov, nato pa se osredotočim na vprašanja identitete, zlasti etničnost ter različne teoretske pristope k razumevanju naroda in nacionalizma. V nadaljevanju analiziram prevladujoče razumevanje naroda in izseljenstva na Slovenskem ter formalno-pravni okvir, ki to razumevanje določa. Uvodni del sklenem z zgodovinskim pregledom skoraj tisočletne nemške poselitve na območju današnje Slovenije, medskupnostnih odnosov in vzrokov izseljevanja nemško govorečega prebivalstva.

Drugi, osrednji del monografije prinaša rezultate empirične raziskave, osredinjene na identiteto slovenskih Nemcev v diaspori. Analizirani so načini razumevanja identitete, narodnostna samoopredelitev, odnos do nekdanjega poselitenega

prostora ter ohranjanje pesemskega izročila, šeg in jezika – zlasti kočevarščine v diaspori.

Sklepni del monografije je posvečen refleksiji temeljnih določnic, ki oblikujejo kolektivni spomin izseljenih Nemcev v odnosu do Slovenije in Slovencev ter kolektivni spomin Slovencev v odnosu do Nemcev. Raziskava hkrati odpira širše vprašanje redefinicije slovenskega izseljenstva in možnosti oblikovanja bolj vključujočega razumevanja nacije.

O metodah dela in načinih predstavljanja tematike

Ker izhajam tako iz družboslovja kot tudi humanistike, natančneje iz politologije in etnologije oz. kulturne antropologije, se mi je zdelo naravno, da med raziskovalnim procesom združim metode in teoretske postulate obeh ved. Med drugim je bilo tudi zaradi kompleksnosti raziskovalnega polja nujno uporabiti interdisciplinaren pristop, ki združuje politološke, sociološke, antropološke in zgodovinske raziskovalne metode ter teoretske perspektive. Vprašanje, ki se mi je porajalo ob pripravi monografije, pa je bilo, na kakšen način preučevano tematiko predstaviti. Naj sledim novjšim trendom kulturne antropologije, ki poudarjajo refleksivnost raziskovalca in vključevanje lastne raziskovalne izkušnje, in pišem z vidika »ranljivega opazovalca« (Behar 2022)? Ali pa naj ostanem pri bolj konvencionalnem znanstvenem slogu, usmerjenem v predstavitev empiričnih podatkov in analitičnih ugotovitev brez eksplicitne osebne pozicije? Na koncu sem se odločila za kombinacijo obeh pristopov.

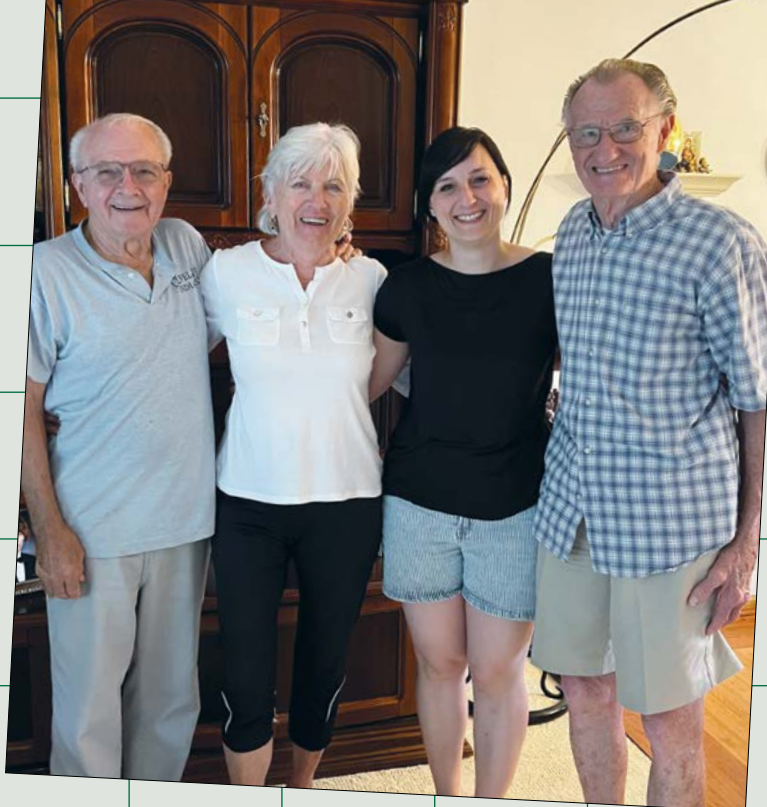
Moje raziskovalno delo so zaznamovale določene okoliščine, ki sem jih deloma že nakazala v uvodnem poglavju: odraščanje na Kočevskem, kjer sem preživela večino svojega življenja, predvsem pa želja po razumevanju večplastnosti zgodovinskih dogodkov in človeških usod, o katerih se znotraj domače skupnosti ni govorilo. Jedro raziskave predstavlja študija, ki sem jo od leta 2007 izvajala med Kočevarji v Združenih državah Amerike, Kanadi, Avstriji, Nemčiji in Sloveniji. Ta temelji na kombinaciji kvantitativnih in kvalitativnih raziskovalnih metod: anketi s 166 sodelujočimi⁸ iz vseh navedenih držav in več kot 70 biografskih narativnih intervjujih oz. življenjskih zgodbah,⁹ dopolnjenih s številnimi formalnimi in

8

Nedoločljivost natančnega števila populacije Kočevarjev, je bila pri začetnem kvantitativnem delu raziskave glavna ovira pri raziskovalnem delu. Število Kočevarjev bi lahko približno ocenili s številom članov društev v preučevanih državah, a to ne bi bilo zanesljivo, saj niso vsi Kočevarji člani društev, ker so mnogi hkrati člani več društev in ker so v društva včlanjeni tudi simpatizerji, npr. partnerji Kočevarjev ali tisti, ki se identificirajo lokalno – kot prebivalci Kočevske, ne pa kot pripadniki (etnične) skupnosti Kočevarjev. Zaradi majhnosti z anketnimi vprašalniki zbranih vzorcev po posameznih državah (Slovenija 19, Avstrija 55, Nemčija 16, Združene države Amerike 62, Kanada 13) anketne rezultate uporabljam kot podkrepitev ugotovitev, pridobljenih s kvalitativnimi raziskovalnimi metodami, oz., ko se ugotovitve, pridobljene z obema metodama raziskovanja, medsebojno potrjujejo. Glede na starost sem sodelujoče razdelila v dve skupini: na tiste, ki so se rodili pred preselitvijo leta 1941 in januarja 1942 – prva generacija izseljencev, in tiste, ki so bili rojeni po preselitvi – druga in naslednje generacije. Obe skupini sta bili številčno enaki – po 83 anketirancev. Spolna sestava je bila uravnotežena: 52 % moških in 48 % žensk. Izobrazbena struktura je raznolika: 32 % sodelujočih ima končano srednjo šolo, 22 % osnovno šolo, 20 % višjo ali visoko šolo, 13 % magisterij ali doktorat, 12 % pa ima univerzitetno izobrazbo.

9

Življenjska zgodba ali življenjska zgodovina je zgodba, ki jo oseba, pripoveduje o svojem življenju, o tem, česar se spominja in kar želi deliti z drugimi (Atkinson 2002: 125).

Ob zadnjem avtorčinem obisku v Clevelandu julija 2025.
Od leve proti desni: Joe Mausser, Bertha Mausser,
Anja Moric in Joe Kinkopf. Foto: Ed Kinkopf.

Martha Hutter je zbrala obsežno fotografsko gradivo
o predvojni Kočevski. New York, 2015. Foto: Anja Moric.

neformalnimi pogovori. Intervjuji so bili polstrukturirani ali nestrukturirani¹⁰ in so trajali od 45 minut pa vse do 8 ur, del sogovornikov pa je svoje odgovore posredoval v pisni obliki. Zaradi razseljenosti Kočevarjev po vsem svetu raziskava temelji na večprizoriščnem etnografskem pristopu (Marcus 1995; Falzon 2009): terensko delo je zajemalo več geografskih lokacij, na katerih delujejo kočevarske organizacije in skupnosti, z namenom sledenja njihovim praksam, diskurzom ter oblikam kolektivnega spomina v različnih družbeno-političnih kontekstih. V tem okviru sem se zlasti med letoma 2009 in 2025 udeležila množice dogodkov, ki so jih organizirala kočevarska društva v Sloveniji, Avstriji in Združenih državah Amerike, ter obiskala številne posameznike in institucije, povezane s kočevarsko diasporo. V fazi interpretacije rezultatov sem kvantitativne rezultate interpretirala s pomočjo kvalitativnih oz. uporabila zaporedni pojasnjevalni načrt (Lobe 2006: 66). Nekatere sogovornike sem srečala večkrat in v različnih okoljih. S transnacionalnimi praksami Kočevarjev pa sem se imela priložnost seznaniti tudi med vsakoletnimi obiski Kočevarjev in njihovih društev na Kočevskem. Določene podatke, denimo o izkušnjah s pridobivanjem slovenskega državljanstva, sem dobila na spletnih straneh in v Facebook skupinah kočevarskih društev ter s spletnimi pogovori. Julija 2025 sem opravila dodatno tritedensko terensko delo med Kočevarji v Združenih državah Amerike in Kanadi, ki se je z vidika ponovne refleksije predhodno zbranih informacij izkazalo za izjemno dragoceno.

Raziskovanje spodnještajerskih Nemcev je bilo zaradi starostne strukture skupnosti in omejenega društvenega delovanja metodološko zahtevnejše. Temelji predvsem na pogovorih s predstavniki društva *Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer* v Gradcu, opazovanju z udeležbo na različnih dogodkih in na analizi društvenih publikacij ter časopisa *Der Untersteirer*. Čeprav bi bile dodatne terenske raziskave dobrodošle, zbrano gradivo omogoča osnovni vpogled v sodobni položaj te skupnosti in predstavlja izhodišče za nadaljnje raziskave.

K razmisleku o vlogi raziskovalca ter o pomenu aplikativne antropologije v družbenih procesih in znotraj znanosti me je spodbudilo zlasti prostovoljno delo v nevladnem sektorju. Od leta 2016, ko sem osnovala *Zavod Putscherle, Center za raziskovanje, kulturo in ohranjanje kulturne dediščine*, se je moje zanimanje usmerilo tudi v razmislek o lastni skupnosti, kar je mogoče umestiti v okvir t. i. antropologije doma (Jackson 1987). Raziskovalno delo je v tem kontekstu pote-

¹⁰ Nestrukturirani intervju je podoben sproščenemu pogovoru, vendar ga usmerja raziskovalni cilj; sogovornika ne omejujemo z vnaprej določenimi vprašanji, temveč mu pustimo, da izpostavi, kar se mu zdi pomembno (Flere 2000: 114).

11

Seveda ne trdim, da je izseljevanje povzročilo izključno pomanjkanje delovnih mest v terciarnem sektorju (kamor sodi tudi npr. turizem), vendar pa so bila – in v veliki meri ostajajo še danes – prevladujoča delovna mesta v občinah Kočevje, Kostel, Osilnica in Loški Potok usmerjena predvsem v zaposlovanje nižje kvalificirane delovne sile.

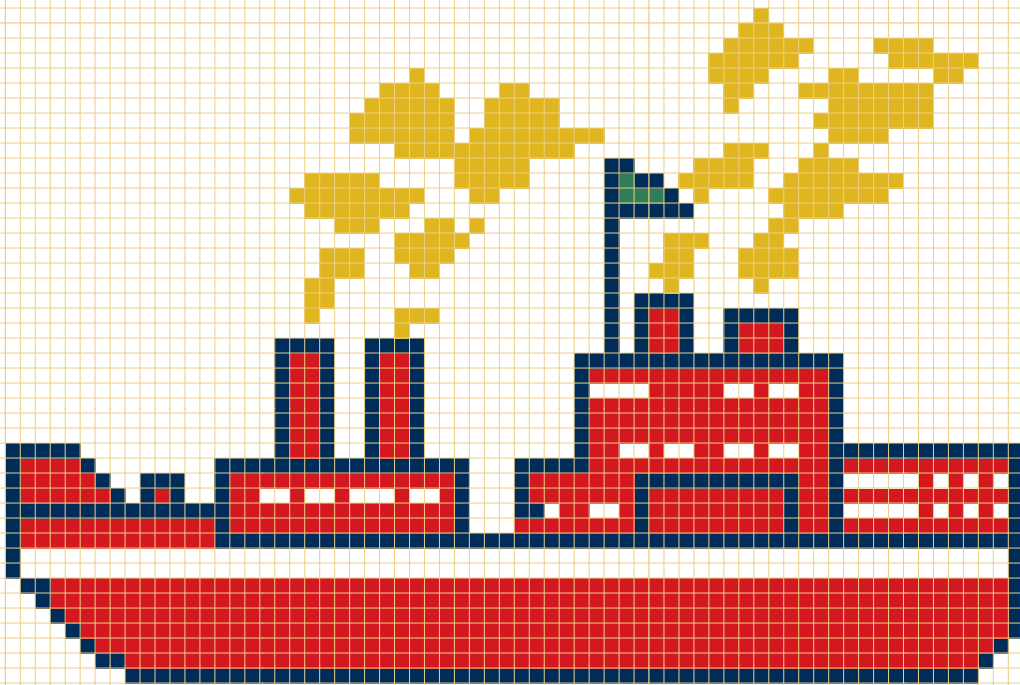
kalo na presečišču analitične in participativne vloge, zlasti v povezavi z dediščinskimi procesi. Preselitev Kočevarjev v letih 1941/42 je pomembno zaznamovala ne le to manjšinsko skupnost, temveč tudi širši prostor Kočevske. Povojni prebivalci so se s preteklostjo pogosto soočali skozi strategije pozabe, kar je vodilo v propadanje in uničevanje kulturne dediščine ter zanemarjanje njenega potenciala za razvoj regije. Posledice so se še pred desetletjem odražale v visoki stopnji brezposelnosti in izseljevanju mlajših, izobraženih prebivalcev.¹¹ Kulturno dediščino na Kočevskem zato razumem kot pomembno sredstvo opolnomočenja (Waterton in Smith 2010), tako za večinsko prebivalstvo kot tudi za manjšinske skupnosti, in kot možnost za vzpostavljanje prostorov dialoga, razumevanja ter sodelovanja (Harrison 2013).

Pri terenskem delu sem se pogosto znašla v vmesni, posredniški poziciji – med izseljenci in priseljenci, političnimi odločevalci, različnimi spomini, interpretacijami ter celo med različnimi znanstvenimi disciplinami. Po eni strani sem (bila) raziskovalka in poslušalka, po drugi strani pa posrednica, od katere so sogovorniki pričakovali, da bo njihove zgodbe prenesla v širši prostor (spet drugi pa, da jih le-temu ne bo izpostavila). Za nekatere izseljence sem (bila) tudi vir informacij o »stari domovini« in vez z njo ter celo informatorka, pri kateri so iskali »resnico« o tem, kaj se je med vojno in po njej »zares« zgodilo. Moja »liminalna« pozicija odraža širšo značilnost antropološkega raziskovanja, ki redko omogoča popolno distanco od predmeta preučevanja. Raziskovalce, naš način dela, razumevanje preučevanih tematik in interpretacijo rezultatov namreč neizogibno usmerjajo najmanj naše pretekle izkušnje, vrednote, prepričanja, okolje, kjer živimo in delujemo, ter socialni odnosi, v katere smo vpeti. Čeprav monografija ni zasnovana kot avtoetnografska študija, se k vprašanju raziskovalne umeščenosti pogosto vračam.

Obravnavana tematika se je med raziskovalnim procesom večkrat izkazala za občutljivo, tako pri (izseljenih) slovenskih Nemcih kot tudi pri slovenskem večinskem prebivalstvu, saj se v obeh skupnostih spomini na drugo svetovno vojno in njene posledice prenašajo kot transgeneracijska travma (prim. Hrobat Virloget in Tonet 2025). Srečanja z nasprotujočimi si spomini, stereotipi in zadržki so bila sestavni del raziskovalnega procesa. Že samo preučevanje (nekdanje) nemške manjšine na Slovenskem, tj. raziskovanje, ki presega uveljavljen in favoriziran nacionalni koncept, lahko sproži val pomislov, strahov in tudi politično obarvanih odzi-

vov (prim. Čapo Žmegač 2015), in takšna je bila tudi moja izkušnja. Po drugi strani pa sem se z različnimi predsodki in bojznimi srečevala tudi med slovenskimi Nemci – nekateri so sodelovanje v raziskavi zavrnilo, drugi pa so vanj privolili pod pogojem, da se pogovorom o politiki izognemo. Pomembno pa je poudariti, da je bila večina sogovornikov odprtih in pripravljenih deliti svoje zgodbe, kar je omogočilo oblikovanje večplastne in večglasne pripovedi oz. tako vsaj upam. Da bi jim lahko naredili ustrezen okvir, jih v nadaljevanju umeščam v širši – tako teoretski kot tudi zgodovinski – kontekst.

I.
Migracije in diaspora:
konceptualni in
družbenopolitični okvir
usode slovenskih Nemcev

Usodo slovenskih Nemcev so zaznamovale migracije – od začetkov naseljevanja nemških uradnikov in cerkvene gospode na Slovenskem v 10. stoletju pa do prisilnih preselitev med drugo svetovno vojno in po njej. Ključno vprašanje, ki ga naslavlja monografija, se nanaša na dolgoročne posledice teh migracij – tiste, ki se odražajo v sedanjosti – pri čemer je kot analitično orodje uporaben zlasti koncept **diaspore**. Ta namreč ne pojasnjuje zgolj vzrokov fizične razpršenosti določene skupnosti, temveč zajema tudi procese (pre)oblikovanja identitet v sprejemnih okoljih ter vzpostavljanje in ohranjanje vezi z izvirno domovino. Zato je smiselno najprej na kratko osvetliti širše teoretske pristope k razumevanju migracij, ki ponujajo analitični okvir, znotraj katerega lahko umestimo tudi obravnavo diaspore.

Migracije so kompleksen družbeni proces, ki hkrati vključuje gospodarske, politične in kulturne dejavnike ter močno vpliva na oblikovanje identitet in družbenih struktur. Čeprav jih pogosto obravnavamo skozi statistične podatke oz. številke, vsaka selitev nosi tudi osebno dimenzijo – izkušnje posameznikov, ki med premikanjem lahko doživljajo izgube, prilagoditve in celo preoblikovanje lastnih pogledov na svet. Enostavne in univerzalne razlage mednarodnih migracij ni mogoče podati, jih je pa mogoče (bolje) razumeti s sintezo različnih teoretskih pristopov in analitičnih ravni.

Družboslovne discipline so razvile številne modele in metodologije, ki osvetljujejo posamezne dimenzije migracij (Massey idr. 1993; Castles in Miller 2003). V splošnem jih lahko razdelimo na tiste, ki pojasnjujejo vzroke migracij, in tiste, ki se osredinjajo na vprašanje, kaj se z migranti in njihovimi skupnostmi dogaja po selitvi (Lukšič Hacin 2010: 9).

(Ekonomski) vzroki migracij

Med najbolj znanimi razlagami vzrokov migracij je Leejeva **teorija push–pull**, ki migracije pojasnjuje skozi delovanje dejavnikov odbijanja na odselitvenem območju, ki posameznike spodbudijo k selitvi (demografska rast, revščina, nizek življenjski standard, slabe ekonomske možnosti, brezposelnost, različne vrste diskriminacije, naravne katastrofe, politična nestabilnost, vojne itd.), ter dejavnikov privlačevanja na priselitvenem območju (boljše zaposlitvene možnosti, napredovanje, podjetništvo, dvig ekonomskega standarda, izobraževanje, dostopnost zemlje, politične svoboščine itd.) (Castles in Miller 2003: 22; Klinar 1976: 23–26).

Posamezniki se za selitev odločijo na podlagi razlik med odselitvenim in priselitvenim območjem. Le-te so lahko ekonomske narave – kot jih pojasnjuje npr. **neoklasična ekonomska teorija**, ki migracije interpretira kot rezultat razlik v dohodkih in zaposlitvenih pogojih med državami, pri čemer posameznik racionalno izbere selitev kot investicijo v lastni človeški kapital (Massey idr. 1993: 434–435) – posamezniki pa se za selitev lahko odločajo tudi na podlagi razlik med političnimi sistemi, spoštovanja človekovih pravic in varnosti v obeh okoljih (Van Hear 1998: 15). Odločitev za selitev ni vedno produkt individualne želje posameznika, temveč kolektivne odločitve gospodinjestev. **Nova ekonomija migracij** na migracije gleda kot na strategijo gospodinjestev, ki skuša zmanjšati ekonomska tveganja in izboljšati skupni socialno-ekonomski položaj. Pri tem razlike v dohodku med dvema državama niso ključnega pomena pri odločitvi za selitev, temveč so pomembnejši drugi dejavniki, kot so varnost zaposlitve, dosegljivost investicijskega kapitala in potreba po dolgoročnem obvladovanju tveganj (Castles in Miller 2003: 24).

Neoklasična ekonomska teorija in nova ekonomija migracij analizirata odločitve za migracije na mikroravni, a migracije nenazadnje določa tudi makro politična ekonomija (Van Hear 1998: 16). Po **teoriji dvojnega trga delovne sile** so mednarodne migracije posledica potreb na trgu delovne sile v modernih industrijskih družbah. Povzroča jih za ekonomske strukture razvitih narodov značilna stalna potreba po (cenejši) priseljenjski delovni sili (Castles in Miller 2003: 24; Massey idr. 1993: 440–444). Zgodovinsko-strukturalna paradigma, ki se naslanja na marksistično politično ekonomijo in **teorijo svetovnega sistema** (Wallerstein 2006), migracije razume kot posledico širjenja kapitalizma in zgodovinskih (kolonialnih) povezav, ki poglobljajo globalne neenakosti (de Haas 2007: 15–16). Prav tako se od

racionalnega posameznikovega odločanja v neoklasični teoriji razlikuje zgodovinsko generalizirana **modernizacijska teorija** Wilburja Zelinskyja, ki migracije povezuje z različnimi fazami modernizacije družb. Zelinsky je migracijske vzorce prikazal v petstopenjskem modelu, temelječem na evropski zgodovini (King 2012: 14–15). Ko se migracijski tokovi enkrat vzpostavijo, se zgoraj opisanim vzrokom migracij pridružijo novi, ki migracijski tok ohranjajo in povečujejo privlačnost nekaterih držav za določene skupine migrantov.

Kot poudarja **teorija omrežij** oz. **socialnega kapitala**, na priseljevanje vplivajo socialne povezave in neformalna imigrantska omrežja, **institucionalna teorija** pa opozarja na vlogo institucij, organizacij in podjetij, katerih nastanek je povzročil večjo institucionaliziranost in neodvisnost migracij od primarnih dejavnikov, ki so jim botrovali pred tem (Massey idr. 1993: 448–451). **Teorija kumulativne vzročnosti** (Myrdal 1957) pa pojasnjuje, kako migracije same ustvarjajo pogoje, ki dodatno spodbujajo nadaljnje selitve.

Ker posamezni pristopi pojasnjujejo le del migracijskih procesov, je bila razvita **teorija migracijskih sistemov**, ki povezuje mikro- in makroravni ter upošteva zgodovinske, ekonomske in družbene vezi pri razumevanju migracij (Castles in Miller 2003: 26–29), vendar pa, kot opozarja Van Hear (1998: 18), ostaja osredotočena na ekonomske migracije in ne zajema prisilnih preselitev.

Ekonomski razlogi za izseljevanje (Nemcev) iz slovenskega prostora

Omenjeni teoretski pristopi k migracijam nam omogočajo razumevanje tudi prvih izselitvenih tokov nemško govorečega prebivalstva na Slovenskem. Tako kot pri slovenskem prebivalstvu so bile tudi zgodnje migracije Nemcev povezane predvsem z ekonomskimi razlogi: iskanjem boljših zaposlitvenih možnosti, višjega življenjskega standarda in pogojev za preživetje. Migracije slovenskih Nemcev so bile vse do druge svetovne vojne del širšega selitvenega procesa s slovenskega ozemlja, ta pa del evropskega migracijskega procesa. Industrializacija in modernizacija v Evropi sta prinesli obilo sprememb. Novi načini proizvodnje so zahtevali svobodno delovno silo, kar je povzročilo spremembo družbenega reda in uveljavitev do tedaj neobstoječih pravic za podložniško kmečko prebivalstvo. Pravica do svobodnega gibanja ni sprožila le preseljevanja z dežele v mesta, ampak tudi porast izseljevanja iz slovenskega prostora. Patenti o odpravi osebne odvisnosti (nevoljnštva) so bili

za slovenske dežele izdani leta 1782, v času Jožefa II. Čeprav so kmetje še vedno morali ostati pokorni zemljiškemu gospodu in izpolnjevati različne obveznosti, pa so bile njihovim potomcem selitve znotraj meja habsburške monarhije dovoljene (Drnovšek 1998: 13–15). Ključen prelom v agrarnih razmerjih je predstavljala zemljiška odveza, izvedena v letih 1853–1855, ki ni pomenila zgolj formalnega konca fevdalnih odnosov, temveč je posegla v samo strukturo agrarnega gospodarstva. Z izplačilom odškodnine zemljiškim gospodom je kmet pridobil polno lastninsko pravico nad zemljo, ki jo je dotlej obdeloval kot podložnik, s čimer se je dokončno preoblikovalo razmerje med nekdanjim podložnikom in zemljiškim gospodom (Fischer in Rozman 1997: 6). Ko je bil marca 1832 objavljen izseljenski patent, je bilo za izselitev iz države treba pridobiti dovoljenje deželne oblasti, z avstrijskim ustavnim zakonom iz leta 1867 pa posebno dovoljenje za izselitev ni bilo več potrebno, svobodo izseljevanja je omejevala samo še vojaška dolžnost (Drnovšek 1998: 13–15).

V 19. stoletju je prišlo do t. i. demografske eksplozije: svetovno prebivalstvo se je v tem obdobju podvojilo, evropsko pa se je kljub obsežnemu izseljevanju potrojilo. Okoli leta 1870 so se iz Avstro-Ogrske začeli intenzivnejši izselitveni tokovi, ki so dosegli vrhunec med letom 1890 in začetkom prve svetovne vojne. Prebivalstvo na Slovenskem je bilo v tem času pretežno agrarno, z izrazito prevlado malih kmetov. Ti so se soočali s ponavljajočimi se gospodarskimi krizami, visokimi davčnimi obremenitvami, razdrobljenostjo kmetijskih posesti in pogostimi naravnimi nesrečami. Visoka stopnja rodnosti je dodatno prispevala k presežku delovne sile in omejenim možnostim preživetja, kar je ustvarjalo močne izselitvene pritiske. Pomembno vlogo pri krepitvi izseljevanja sta imela tudi tehnološki in komunikacijski napredek, ki sta omogočila lažji dostop do informacij o oddaljenih čezmorskih destinacijah in olajšala samo potovanje. Združene države Amerike so se v tem kontekstu uveljavile kot osrednja ciljna država, pogosto predstavljena kot prostor ekonomskih priložnosti in družbenega napredka. Vse navedeno je ob prehodu v 20. stoletje prispevalo k množičnemu izseljevanju.

Izseljevanje iz slovenskega prostora pa ni bilo omejeno zgolj na čezmorske migracije in tudi ni predstavljalo novega pojava. Že pred tem so se prebivalci selili znotraj Avstro-Ogrske, zlasti v njene industrijsko razvite dežele, pa tudi v Srbijo, kasneje še v Romunijo, Bolgarijo in Rusijo (Lukšič Hacin 1995: 27). Predvsem Primorke so odhajale v Egipt, kjer so delale kot dojlje in gospodinjske pomočnice (Koprivec 2012). Rudarji so delo iskali v Vestfaliji in Porenju. V drugi polovici

19. stoletja je vse več ljudi odhajalo v Argentino, Venezuelo, Brazilijo in Mehiko – med njimi so bili tudi t. i. meksikajnarji, prostovoljni vojaki v času habsburške intervencije v Mehiki med letoma 1864 in 1866 (Lukšič Hacin 2018: 56). Poleg naštetih so se pojavljale tudi različne oblike sezonskih selitev, zlasti z namenom popotne trgovine in sezonskega dela. Med najbolj znanimi prodajalci izdelkov domače obrti so bili kočevski in ribniški krošnjarji, na poteh po Evropi pa je bilo mogoče srečati tudi kostanjarje, urmoharje, hrvatarje in druge prodajalce storitev (Drnovšek 2007a; Ogorelec 2023; Počivavšek 2016). Kljub temu so Združene države Amerike in Kanada ostale najpomembnejši ciljni območji, zlasti za izseljence iz kranjskega dela Avstro-Ogrske. Večina je tam našla zaposlitev v fizično zahtevnih in pogosto nevarnih panogah, kot so rudarstvo, železarstvo in gozdarstvo. Prva svetovna vojna in zaostritev ameriške migracijske politike sta ta izselitveni tok prekinili. Posledično se je del migracij preusmeril v Kanado in države Južne Amerike. Tja so odhajali zlasti Primorci, ki so bežali pred fašizmom, in protestanti iz Prekmurja, ki so se zaradi verskih nesoglasij najpogosteje naseljevali v Urugvaju. Restriktivna politika priseljevanja v Združene države Amerike je dolgoročno vplivala tudi na preusmeritev selitvenih tokov znotraj Evrope, zlasti v Francijo, Belgijo in na Nizozemsko (Lukšič Hacin 1995: 27–32).

Fotografije transportnih sredstev, s katerimi so se Kočevarji selili čez ocean, so ostale del družinskih spominov. Petschetova družina je novembra 1949 iz Bremna v Kanado plula na ladji Beaverbrae, tovorni ladji, ki je lahko prevažala tudi do 700 potnikov. Fotografijo ladje v družinskem albumu hrani Margaret Dale.

Definicija Visokega komisariata Združenih narodov za begunce se nanaša na ogroženost posameznika in kot prisilne migrante opredeljuje tiste, ki so bili primorani zapustiti svoje domove zaradi grožnje življenju, svobodi ali varnosti. Pri tem ločimo notranje razseljene osebe, ki se selijo znotraj lastne države, begunce, ki prestopijo mednarodno mejo, in ljudi brez države (United Nations High Commissioner for Refugees 2024).

Med svobodno izbiro in prisilo

Raznosterost vzrokov in oblik izseljevanja vodi v vprašanje o stopnji prostovoljnosti migracijskih odločitev. O **prostovoljnih migracijah** govorimo, ko se posamezniki ali skupine odločijo za selitev predvsem zaradi izboljšanja življenjskih razmer, kot so ekonomske priložnosti, izobraževanje in kakovost življenja. Takšne migracije so običajno posledica osebnih odločitev, lahko pa tudi ekonomskih pritiskov v izvorni državi (Castles in Miller 2009: 21). **Prisilne migracije** pomenijo premike prebivalstva, pri katerih so posamezniki primorani zapustiti svoje domove zaradi zunanjih dejavnikov, kot so oboroženi konflikti (vojna, okupacija), politično preganjanje (manjšin), spremembe političnega reda, naravne nesreče in gospodarski/industrijski projekti (Van Hear 1998: 23; Castles idr. 2014). V teh primerih odločitev o odhodu ni prostovoljna, temveč posledica življenjsko ogrožajočih okoliščin ali sistemske izključenosti.¹² Meja med prostovoljnimi in prisilnimi migracijami je pogosto zabrisana, saj so mnogi migranti k selitvi prisiljeni zaradi kompleksnih prepletov ekonomskih, političnih in okoljskih dejavnikov, oz. jih k selitvi vodi kombinacija prostovoljnih in prisilnih elementov (Castles in Miller 2009: 22). Razliko med stopnjo »prostovoljnosti« in »prisilnosti« migracij je Van Hear (1998: 42) predstavil shematično. Oprl se je na Richmondov kontinuum (1988: 17) in na en konec uvrstil proaktivne, na drugega pa reaktivne posameznike in skupine. Odločitev za selitev je na enem polu osnovana na natančnem premisleku in ob upoštevanju vseh relevantnih informacij, materialne in simbolne prednosti pa so racionalno pretehtane, medtem ko je na drugem polu odločitev za selitev lahko sprejeta v sili ob soočenju s krizno situacijo, v kateri se zdi beg najboljša rešitev. Med obema poloma so številne odločitve, ki jih kot odgovor na strah, nastal zaradi nezmožnosti družbenega sistema, da bi jim zagotovil temeljne pravice, sprejmejo politični ali ekonomski migranti.

Čeprav so se teoretiki migracij posvečali predvsem ekonomskim oz. »prostovoljnim« selitvam, se je pozornost v osemdesetih letih 20. stoletja usmerila tudi k prisilnim migracijam in begunskim tokovom. Te so se namreč v 20. stoletju okrepile najprej z balkanskimi vojnami, predvsem pa s prvo svetovno vojno oz. padcem velikih imperijev: Avstro-Ogrske, Rusije in Osmanskega cesarstva. Z nastankom nacionalnih držav so nastale (narodne) manjšine, ki so se znašle v državi z različno večinsko identiteto, in »ljudje brez države«, katerih identiteta ni sovpadala

z nobeno nacionalno državo ali manjšino. Oboji so zaradi preganjanja in izključenosti iz družbe lahko postali migranti (Gombač 2005: 36). »Stoletje beguncev« (Bade 2005: 255) se nadaljuje tudi v sodobnosti. Prvo polovico 20. stoletja so zaznamovali beg prebivalstva pred vojnami, mobilizacija za vojaške in gospodarske potrebe velesil ter hkrati poskusi urejanja etničnih konfliktov s transferji prebivalstva – temelječimi na pravnih mehanizmih, pa tudi brez ustrezne pravne podlage.

Preselitve manjšinskih skupnosti

Med politične emigrante štejemo begunce, politične preganjance, brezdomce, dezerterje in repatriirance (Zupančič 1999: 35–36; Klinar 1976: 41), vendar so za monografijo posebej pomembne **preselitve manjšinskih skupnosti**. V pravni terminologiji jih delimo na preselitve, izvedene na podlagi pravice do opcije, prostovoljne in prisilne (obvezne) transferje oz. premestitve prebivalstva ter deportacije (Petrič 1977: 259).

Pravica do opcije pomeni »možnost, ki je dana stalno prebivajočim na ozemlju, ki prehaja izpod ene državne suverenosti pod drugo, da se s svobodno izjavo volje opredelijo za to, da obdrže dotedanje državljanstvo« (Kunz v Petrič 1977: 260). Gre torej za mehanizem, ki posameznikom – praviloma pripadnikom določene etnične skupnosti – omogoča, da ob spremembi državne suverenosti ohranijo prejšnje državljanstvo in se tako izognejo prisilni naturalizaciji. Običajno je s pravico do opcije povezana tudi obveznost fizične selitve, torej dolžnost optantov, da se odselijo iz države, katere državljanstvo so zavrnili, v državo, katere državljanstvo so se odločili obdržati (Petrič 1977: 260–261). To možnost so, kot bo podrobneje predstavljeno v poglavju 6, uveljavljali tudi nekateri slovenski Nemci po razpadu Avstro-Ogrske oz. v obdobju med obema vojnama, ko so zaradi političnih pritiskov številni nemški učitelji in uradniki zapustili Jugoslavijo ter se preselili v Avstrijo.

Medtem ko se opcija formalno nanaša na »izjavo o državljanstvu«, **prostovoljni transfer prebivalstva** pomeni neposredno odločitev posameznika za izselitev v državo, ki jo prepozna kot svojo nacionalno domovino (Petrič 1977). Vsebinsko sta si opcija in prostovoljni transfer zelo podobna, saj obe obliki vključujeta elemente prisile in političnega pritiska, ki omejujejo resnično svobodo izbire. Te-

meljni značilnosti obeh oblik transferja sta preselitev skupnosti glede na etnično, jezikovno ali versko pripadnost in pripravljenost matične države ali države izvora sprejeti preseljeno prebivalstvo. Stopnja prostovoljnosti teh preselitev je pogosto vprašljiva, saj odločitev posameznika pogojujejo številni dejavniki: odhod rojakov (strah pred socialno izolacijo), diskriminatorne politike novih oblasti (npr. prisilna asimilacija manjšin) in načrtovano priseljevanje novega prebivalstva. Na takšen način so se za prostovoljni transfer odločili kočevski in ljubljanski Nemci leta 1941, ko je nacistična oblast po Hitlerjevih navodilih organizirala preselitev »folksdojčerjev«¹³ s slovenskega ozemlja »domov v rajh«. Razloge za to odločitev in zgodovinske okoliščine bom podrobneje obravnavala v poglavju 4.

Če ima pri prostovoljnem transferju prizadeto prebivalstvo, vsaj formalno, prostovoljno možnost odločitve o izselitvi, pa je **obvezni transfer** prisilen. Do njega pride ob »izjemno zaostrenih mednacionalnih, verskih ipd. odnosih« ter praviloma ob urejanju mejnih in pravnih vprašanj med državami oz. »pri vzpostavljanju miru« (Petrič 1965: 172). Zlasti po prvi in drugi svetovni vojni so množični transferji prebivalstva postali orodje mednarodne politike za reševanje konfliktov med nacionalnimi državami, kar pa je pogosto povzročilo nove konflikte in humanitarne krize.

Deportacije oz. samovoljne preselitve brez soglasja prizadetih držav predstavljajo najbolj radikalno obliko prisilnih migracij. Pri njih ne gre za premestitev v matično državo, temveč za nasilno odstranitev prebivalstva z določenega ozemlja. Njihov namen je lahko genocid, raznarodovanje, prisilno delo ali kaznovanje političnih nasprotnikov (Petrič 1977: 260–265). Deportacije lahko izvajajo državni organi, okupacijske sile ali neformalne oborožene skupine (Van Hear 1998: 10). Takšno obliko prisilnih migracij je med drugo svetovno vojno doživelo tudi slovensko prebivalstvo Posavja in Obsotelja, ki je bilo razseljeno, da bi nacistične oblasti na to območje naselile Kočevarje. Po koncu vojne pa se je logika prisilnih preselitev nadaljevala v obliki povračilnih ukrepov, ko je sledil množičen izgon preostalih Nemcev iz Slovenije.

Primeri množičnih prisilnih preselitev manjšinskih skupnosti so znani že iz bolj oddaljene preteklosti. Med najodmevnejše sodi izgon sefardskih Judov iz Španije leta 1492, ko so po ukazu Ferdinanda Aragonskega in Izabele Kastiljske morali vsi Judje, ki niso sprejeli krščanstva, zapustiti državo. Posledično se je več sto tisoč ljudi prisilno preselilo v Osmansko cesarstvo, Severno Afriko in druge dele Evrope. Dobro stoletje in pol kasneje, leta 1654, so bili prisilno razseljeni tudi ka-

toliški Irci, da bi angleški in škotski kolonisti lahko poselili bogatejše ter strateško pomembne dele otoka (Douglas 2012: 67). Do prisilnih preselitev prebivalstva je prišlo tudi po Krimski vojni (1853–1856) med Rusijo na eni strani ter Osmanskim cesarstvom, Združenim kraljestvom, Francijo in Sardinijo na drugi, ko so morali svoje domove zapustiti številni prebivalci Krima, zlasti Tatari (Myeshkov 2010: 362). Podobni procesi so zaznamovali tudi druge dele sveta, vključno z Združenimi državami Amerike, Afriko in Azijo (gl. Douglas 2012).

¹⁴ Za obširen pregled prisilnih preselitev prebivalstva v 20. stoletju gl. *Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts* (Brandes idr.).

Množične prisilne preselitve so vrh dosegle v 20. stoletju (Douglas 2012: 67), pri čemer je bil osrednji razlog zanje etnično čiščenje.¹⁴ Njegov cilj ni bil popolno uničenje določene skupine prebivalstva kot pri genocidu, temveč njena odstranitve z določenega ozemlja, da bi to območje postalo etnično (ali versko) homogeno (Ther 2014). Takšne politike so temeljile na predstavi o obstoju »prave« domovine posamezne skupine, kamor naj bi bila ta preseljena, da bi se ohranila domnevna etnična ali verska čistost določenega prostora. Homogenizacija nacionalnih držav pa naj bi pripomogla k izogibanju meddržavnih sporov (Bade 2005: 303).

Prvi primer meddržavno dogovorjenega množičnega preseljevanja prebivalstva, ki je potekal z odobranjem svetovnih velesil, predstavlja Lozanski sporazum iz leta 1923 po grško-turški vojni (1919–1922). Sporazum je določil mejo med Turčijo kot naslednico Osmanskega cesarstva in Grčijo ter hkrati odredil prisilno izmenjavo prebivalstva na verski podlagi. Okoli 1,1 milijona pravoslavni Grkov je bilo prisiljenih zapustiti Anatolijo in se preseliti v Grčijo, medtem ko je približno 400.000 muslimanskih Turkov moralo zapustiti Grčijo in se naseliti v Turčiji (Frank 2017). Čeprav je bila izmenjava formalno dogovorjena, je šlo za izjemno travmatičen proces z dolgoročnimi socialnimi, gospodarskimi in političnimi posledicami za obe državi (Hirschon 2003; Özsü 2015). Grško-turški transfer prebivalstva je postal precedens za kasnejše prisilne množične preselitve prebivalstva zlasti med drugo svetovno vojno in po njej, ko je ideja o etnično »homogeno« strukturirani Evropi dobila nepredstavljive razsežnosti.

Hitler in Stalin sta med letoma 1939 in 1943 »izkoreninila, preselila, izgnala, deportirala in razkropila kakih 30 milijonov ljudi« (Judt 2007: 38). V skladu s Hitlerjevim načrtom o združitvi »etničnih« Nemcev, ki so živeli zunaj nemške države, t. i. folksdojčerjev v nemškem rajhu, so potekale njihove načrtne preselitve na zasedena območja. Dotedanje prebivalstvo je bilo od tam predhodno izgnano, razlaščno in deportirano na prisilno delo ali pa pobito. Po napadu na Poljsko leta

Zemljevid preselitve iz leta 1941, delo ilustratorja Hannsa Ericha Köhlerja (1905–1983), enega vidnejših karikaturistov nacističnega obdobja. Nastal je v okviru propagande politike Heim ins Reich in preseljevanja folksdojčerjev iz jugovzhodne Evrope. Kot simbolično »nagrado« so ga prejeli darovalci Winterhilfswerka, nacistične dobrodelne zbiralne akcije z izrazito propagandno vlogo pri utrjevanju ideje Volksgemeinschaft oz. »narodne skupnosti«. Preselitve so bile del širšega nacističnega projekta etničnega preoblikovanja prostora. Zasebni arhiv: Tobias Weger.

1939 se je začelo preseljevanje Nemcev iz baltskih držav, Bukovine, Volinije, Besarabije, Galicije itd., praviloma na anektirana poljska pa tudi druga zasedena ozemlja. Od več kot 600.000 folksdojčerev, preseljenih na Poljsko, so jih 80 % naselili v Velikopoljsko regijo oz. t. i. Reichsgau Wartheland/Warthegeau (Rudawski 2023: 10). Da bi zanje tam ustvarili prostor, pa so nacisti predhodno sistematično izgnali poljske in judovske prebivalce. Iz Warthelanda je bilo do konca leta 1944 izgnanih in notranje preseljenih približno 625.000 ljudi (nav. delo: 18). Nasilne preselitve in genocid so potekali tudi drugod po Poljskem (več v Majewska 2023), razširiti pa so jih nameravali tudi na Vzhodno Evropo do Urala. Po nacističnih načrtih bi zajeli 45 milijonov ljudi (Bade 2005: 323).

Med letoma 1939 in 1942 je potekalo preseljevanje Nemcev iz južne Tirolske in Kantske doline v današnji Italiji. Na osnovi dogovora med tedanjima zaveznikoma Hitlerjem in Mussolinijem je bila prebivalcem ponujena opcija za izselitev v nemški rajh, ob hkratnih grožnjah z italijanizacijo, če se za preselitev ne bi odločili. Za opcijo se je prijavilo okrog 199.000 ljudi, izselilo pa se jih je približno 75.000 (Dalle Malle in Ambrosino 2023: 907). Mnoge so naselili na Koroško, od koder so izgnali koroške Slovence (Malle 2002: 55), na avstrijsko Tirolsko in drugod po rajhu. Po okupaciji in razdelitvi slovenskega ozemlja leta 1941 je Nemčija z Italijo po podobnem principu sklenila tudi sporazum o preselitvi kočevskih in ljubljanskih Nemcev; od novembra 1941 do januarja 1942 je bilo na izpraznjena slovenska posestva v pasu med Savo in Sotlo preseljenih 11.509 Kočevarjev (Ferenc 1968: 625). Nacistična uprava je prostor predhodno očistila z izselitvijo in deportacijami Slovencev na prisilno delo v Srbijo, Bosno, na Hrvaško ter v Nemčijo.

V Nemčijo je bilo med drugo svetovno vojno prepeljanih več kot 8 milijonov prisilnih delavcev – civilistov iz 26 evropskih držav (Bade 2005: 316), še več milijonov je bilo prisilno zaposlenih tudi po okupiranih ozemljih. Suženjsko/prisilno delo, ki se je začelo takoj po izbruhu vojne, je leta 1944 predstavljalo tretjino celotne delovne sile v Nemčiji. Prisilni delavci so bili nastanjeni v več kot 20.000 taboriščih (nav. delo: 318). Nacisti so tako predrugačili demografsko sliko velikih delov Vzhodne Evrope in povzročili trajne travme ter izgubo premoženja lokalnim skupnostim.

Podobne prisilne preselitve je uporabila tudi Sovjetska zveza, kjer so oblasti z namenom političnega nadzora in homogenizacije ozemlja med tridesetimi in petdesetimi leti 20. stoletja izvajale številne deportacije etničnih manjšin. Med najbolj znanimi so deportacije 640.000 Kalmikov, Čečenov in Ingrijcev leta 1943 (Schor-

kowitz 2010: 326–328; Bade 2005: 315), Balkarcev in Kabardincev (Schorkowitz 2010: 324–326), 250.000 krimskih Tatarov, Armencev, Bolgarov in Grkov leta 1944 (Myeshkov 2010: 363), pa tudi povojni izgoni prebivalcev baltskih držav, npr. v okviru operacij Vesna in Priboj v letih 1948 ter 1949 (Brüggemann 2010: 226; Tauber 2010: 400). Tisoči so bili izgnani v Sibirijo ali Srednjo Azijo, številni so umrli med transportom ali zaradi težkih razmer v izgnanstvu (Polian 2004).

Zavezniki so se že pred koncem druge svetovne vojne na konferencah v Teheranu (1943) in Jalti (1945) strinjali, da je treba v prihodnje preprečiti ponovno instrumentalizacijo nemških manjšin za nemške ekspanzionistične cilje (Bade 2005: 328). Kot rešitev so predvideli organizirane preselitve nemških manjšin iz vzhodnoevropskih držav v Nemčijo, pri čemer so to zamisel po vojni uresničile vlade držav, v katerih so te manjšine živele. Da je šlo za širši konsenz med zmagovalkami vojne, potrjuje tudi dejstvo, da je podobne preselitve načrtovala Velika Britanija, kar je razvidno iz dokumenta *Transfer of German Populations* iz leta 1944. Istega leta je britansko zunanje ministrstvo sprejelo memorandum, ki je predvidel obsežne transferje prebivalstva, ki bi vključevali manjšine v Jugoslaviji, Avstriji, Italiji, Grčiji, Romuniji, Bolgariji, na Madžarskem in Češkoslovaškem (Seewann 2002: 381). Težnje, da bi evropska manjšinska vprašanja rešili s transferji prebivalstva oz. preselitvami skupnosti v celoti, so se po letu 1945 okrepile. Temeljile so na prepričanju, da je mogoče s homogenizacijo nacionalnih držav dolgoročno preprečiti etnične napetosti. Ključni primer njihove realizacije je Potsdamski sporazum (2. avgust 1945), ki je določal transfer nemškega prebivalstva iz Poljske, Češkoslovaške in Madžarske v Nemčijo, ne glede na državljanstvo (Petrič 1965: 157–169).

Na Češkoslovaškem je bil pravni okvir za odvzem državljanstva, zaplembo premoženja in izgon Nemcev vzpostavljen z dekreti predsednika Edvarda Beneša iz let 1944 ter 1945, ki so nemško in madžarsko prebivalstvo obravnavali kot kolektivno nezanesljivo skupino ter omogočili njihovo razlastitev in odstranitev iz države (Brandes 2001; Glassheim 2016: 46–49). V Jugoslaviji so podobno funkcijo imeli odloki AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 in na njihovi podlagi sprejeta povojna zakonodaja, ki je pripadnike nemške manjšine razglasila za kolektivno odgovorne za vojna dejanja okupatorja, jim odvzela državljanske pravice in omogočila zaplembo njihovega premoženja, kar je ustvarilo podlago za povojne deportacije (Nećak 2001: 24–25; več v poglavju 5).

Preselitve naj bi po določilih Potsdamskega sporazuma potekale »urejeno in humano«, a je bilo njihovo izvajanje vse prej kot tako. Izseljenci so bili poslani v

taborišča, kjer so čakali na deportacije, največkrat brez osebne imetje ter pospremljeni z nasiljem in lakoto (Zahra 2016: 183–184). Medtem ko je šlo v teh primerih za obvezne in zavezniško nadzorovane transferje prebivalstva, lahko jugoslovanski izgon Nemcev po drugi svetovni vojni, ki ga zmagovalke vojne niso uradno potrdile, označimo kot prisilne deportacije. Razlika med enimi (Vzhodna Evropa) in drugimi (Jugoslavija) povojnimi prisilnimi preselitvami Nemcev pa je dejansko zgolj v tem, da so prve potekale z uradnim odobravanjem tedanjih velesil, druge pa brez njihovega eksplicitnega soglasja, a obenem tudi brez nasprotovanja. Po vsebini in ciljih so si bili procesi podobni, saj so bile posledice obojih množično etnično čiščenje, sprememba demografske slike regij in oblikovanje nove povojne Evrope (Judt 2007: 38–44). Ocenjuje se, da je bilo med letoma 1944 in 1950 iz Vzhodne in Srednje Evrope, predvsem Poljske, Češkoslovaške, Madžarske in območij, ki so pripadla Sovjetski zvezi, izgnanih več kot 12 milijonov Nemcev, kar velja za eno največjih prisilnih migracij v evropski zgodovini (Douglas 2012: 3–7; Ther 2014).

Nadaljevale pa so se tudi prisilne preselitve drugih etničnih skupin po vsej Evropi. Leta 1947 so poljske komunistične oblasti izvedle t. i. operacijo Visla, v kateri so iz jugovzhodne Poljske v zahodne in severne dele države prisilno preselile približno 140.662 Ukrajincev, da bi preprečile podporo ukrajinskemu uporniškemu gibanju¹⁵ (Hryciuk 2010: 27–28) in jih asimilirale v poljsko družbo (Lowe 2022: 244). Predhodno, v letih 1944 in 1946, je bilo pod Stalinovo diktaturo s sovjetskega dela Ukrajine na Poljsko izseljenih 782.582 Poljakov (nav. delo: 238). Slovaki in Romuni so izgnali Madžare in obratno.

Takšne stvari so se dogajale po vsej Evropi [...] Albanske Čame so izgnali iz Grčije; Romune iz Ukrajine; Italijane iz Jugoslavije. Četrt milijona Fincev je moralo zapustiti zahodno Karelijo, ko so to območje na koncu vojne končno prepustili Sovjetski zvezi. Ko se je že pisalo leto 1950, je Bolgarija začela v Turčijo izganjati kakih 140.000 Turkov in Romov. Lahko bi naštevati še in še. (Lowe 2022: 264)

Tudi Slovenija ni bila izvzeta iz širših povojnih procesov etničnega preurejanja prostora, vključno s »povračilnimi ukrepi« zoper pripadnike narodov – Nemcev, Italijanov in Madžarov – ki so med vojno izvajali genocidne politike nad Slovenci (pa tudi Judi in Romi) (Repe 2010: 245). Po podpisu pariške mirovne pogodbe leta 1947 so se začele preselitve italijanskega prebivalstva iz Istre, z Reke in iz Dalmacije (t. i. istrski eksodus) ter se nadaljevale do srede petdesetih let. V tem obdobju

¹⁵

To je med letoma 1943 in 1944 sodelovalo pri brutalnih pobojih poljskega prebivalstva (gl. Lowe 2022: 233).

16

Več o istrskem eksodusu in njegovih posledicah v Hrobat Virloget (2021).

17

Združene države Amerike naj bi bile/postale narod belih, anglosaških protestantov (*White, Anglo-Saxon and Protestant* – WASP), ki tvorijo družbeno elito.

ju je svoje domove zapustilo med 200.000 in 350.000 Italijanov (Ballinger 2003; Corni 2011: 84), 21.332 s slovenskega dela (Kostov 2005: 58).¹⁶ Razlogi za izselitev, ki je formalno-pravno potekala na podlagi opcije (Ballinger 2009: 293), so bili večplastni: sprememba državnih meja, strah pred novim komunističnim režimom Jugoslavije, nacionalistični pritiski ter izguba premoženja in državljanskih pravic. Drugi pomemben primer so preselitve in izgoni nemškega prebivalstva, ki je pred drugo svetovno vojno živelo na območjih slovenske Štajerske. Po letu 1945 je bila večina Nemcev, ki prej niso uspeli pobegniti, razlaščenih in izgnanih v Avstrijo. Po ocenah zgodovinarjev je bilo iz Slovenije izgnanih med 20.000 in 25.000 Nemcev (Repe 2002: 191). Podobno usodo kot Nemci so doživeli tudi nekateri Madžari v obmejnem območju Prekmurja (Mikola 2012: 192), čeprav so bile te preselitve številčno manjše in bolj individualne narave.

Da želje po urejanju etničnih vprašanj po drugi svetovni vojni niso postale stvar preteklosti, priča razpad Jugoslavije v devetdesetih letih 20. stoletja ter novi primeri etničnega čiščenja in genocida, do katerih je tedaj prišlo. Kljub različnim študijam, ki kažejo na katastrofalne posledice prisilnih preselitev manjšin, pa so se ravno med nastajanjem monografije leta 2025 ponovno pojavile ideje o transferju prebivalstva iz Gaze, s čimer naj bi rešili izraelsko-palestinski konflikt.

Prilagoditve migrantov novemu okolju

Po predstavitvi različnih pristopov k razumevanju migracijskih procesov in njihovih vzrokov se v nadaljevanju poglavja posvečam družbenim ter kulturnim vidikom življenja migrantov v novih okoljih. Sociologi so se pri tem osredotočali predvsem na načine prilagajanja migrantov v imigracijskih družbah. Prve tri klasične teorije prilagajanja – anglo-conformity, talilni lonec in kulturni pluralizem – je Milton Gordon (1961: 263) poimenoval ideologije prilagajanja, saj so se pojavljale kot opisni modeli in tudi normativni cilji, ki določajo, kako naj bi se priseljenci vključevali v novo družbo. **Teorije anglo-conformity** so nastale v Združenih državah Amerike že med njihovo kolonizacijo in so vse do srede 20. stoletja spodbujale asimilacijo priseljencev v »Američane po anglo-saksonskem vzoru«, ¹⁷ pri čemer naj bi le-ti opustili svojo prejšnjo kulturo (Lukšič Hacin 1995: 58; Gordon 1961: 269). Med najbolj znanimi teorijami prilagajanja je **teorija talilnega lonca** (mel-

ting pot), ki so jo uveljavili v t. i. čikaški šoli. Po njej naj bi se vsi priseljenci – pripadniki različnih narodov, etničnosti in kultur – »zlili« v ameriški narod, se amerikanizirali, pri čemer bi vsi enakovredno prispevali k »novi kulturi« (Gordon 1961: 271; Lukšič Hacin 1995: 61; gl. tudi Glazer in Moynihan 1963). Ameriška nacionalna identiteta se je resda izoblikovala, vendar so se etnične identitete priseljencev kljub temu ohranile oz. reinterpretirale. Tako se je uveljavil **koncept solatne skledе** (salad bowl) oz. **kulturnega pluralizma**, ki je bolje ponazoril raznolikost ameriške družbe: posamezne »sestavine« (priseljenske etnične skupine) v solatni skledi, ki predstavlja Združene države Amerike, so del iste celote, a kljub temu ostajajo prepoznavne – ohranjajo svojo (etnično) identiteto, čeprav so hkrati del širše, ameriške (narodne) identitete. Čeprav so se raziskave migracij dolgo časa osredotočale na selitvene tokove in njihove družbene posledice v smislu načinov prilagajanja, asimilacije in integracije v imigracijsko družbo »ter politike in strategije vključevanja oz. izključevanja iz nje«, so raziskovalci vse bolj prepoznavali tudi povezave migrantov z izvirnim okoljem (Repič 2006: 40). Migracij danes ne obravnavamo več kot enosmerna ali dvosmerna potovanja (Østergaard-Nielsen v Liu idr. 2011: 203), temveč kot **transnacionalne procese**, v katerih se migranti selijo med državami, ustvarjajo povezave s prihajanjem in odhajanjem ali pa živijo v tujini, kjer so vpeti v ekonomske, politične in lokalne strukture, a hkrati vzdržujejo ekonomske, socialne in politične povezave z izvirnim okoljem ter nanj vplivajo (Glick Schiller idr. 1995: 48) – skratka »konstruirajo in preoblikujejo svojo simultano vključenost v več kot eno družbo« (prav tam). To vodi v premike identitet med starim in novim domom ter ustvarjanje hibridnih oblik identifikacije z obema krajema (ali več njih). Liu in soavtorice (2011: 203) kot primer navajajo raziskavo Salihove, ki je med maroškimi migrantkami v Italiji pokazala, kako se kulinarične prakse – preplet italijanskih in maroških receptov – preoblikujejo v simbol dvojne identitete. Ko so te ženske v Italiji, italijanske recepte popestrijo s sestavinami, ki so jih prinesle iz Maroka, na počitnicah v Maroku pa pri pripravi maroških jedi uporabljajo tudi italijanske sestavine. »Dom« se tako definira transnacionalno in lahko zajema več krajev hkrati (Liu idr. 2011: 203). Transnacionalne prakse niso zgolj domena »novih« diaspor (gl. Van Hear 1998: 4) – tudi starejše skupnosti in njihovi potomci so z globalizacijo ponovno obnovili stike (osebne ali prek svetovnega spleta) z domovino in rojaki, ki živijo v drugih državah. Migracijski procesi so torej samo del transnacionalnih družbenih pojavov (Repič 2006: 42), ki jih v monografiji raziskujem, s poudarkom na stikih z domovino, povezovanju migrantov (oz. diasporičnih skupnosti) med različnimi državami in (re)definiranju identitete migrantov.

Diaspora

V monografiji se pri analizi transnacionalnih praks izseljenih slovenskih Nemcev opiram na koncept **diaspore**, in sicer iz dveh razlogov. Po eni strani omogoča obravnavo sodobnih pojavov in procesov, ki predstavljajo predmet analize te knjige:

[O]mogoča razumevanje več pojavnih oblik socialnosti, med njimi morfološko (kompleksna organizacija diasporične skupnosti), časovno (socialni spomini in interpretacije preteklosti in prihodnosti), prostorsko (pomen domovine in povratnih mobilnosti, ekonomskih tokov in političnega udejstvovanja), mitološko in ritualno (ritualne prakse in mitologije, vezane na spomine, domovino in vrnitev) in ideološko identitetno (politična ideologija, imperativ ohranjanja etnonacionalne identitete in pogoste ambivalentne identifikacije). (Repič 2022: 77)

Po drugi strani je uporaben pri refleksiji v preteklosti prevladujočega nacionalističnega diskurza, ki je nemške manjšine pogosto instrumentaliziral za politične cilje – in ga želim v tem delu kritično preizprašati. Pojem diaspore namreč ni zgolj akademska kategorija, temveč tudi pomemben element političnega in javnega narativa, kar je razvidno iz primera slovenskih Nemcev. Narodni aktivisti in državne oblasti so ga pogosto uporabljali za utrjevanje nacionalne identitete, nadzor nad skupnostmi v tujini, mobilizacijo politične podpore in spodbujanje ekonomskih investicij izseljencev (Faist 2010: 11).

Zato mi koncept diaspore v raziskavi služi kot analitično orodje pa tudi kot predmet diskurzivne in zgodovinske analize. Ob tem se strinjam s Faistom (2010: 11), da zavračanje uporabe pojma zaradi njegove politične obremenjenosti – kot so predlagali nekateri raziskovalci (npr. Brubaker 2005) – ni nujno, vendar pa njegova raba zahteva kritičen premislek in zavest o omejitvah, ki jih prinaša.

Pojem »diaspora« izvirja iz grškega glagola *diaspeirō*, ki pomeni raztresti, razširiti ali razkropiti se (Cohen 2008: 21). V religioznem kontekstu, kjer je označeval razpršenost Hebrejcev kot posledico neposlušnosti Bogu oz. razpršeno skupnost vernikov, se je uporabljal do 19. stoletja. Sredi 20. stoletja pa se je začela njegova sekularizacija (Dufoix 2008: 16–18) in postopna ločitev od opisovanja zgodovinske izkušnje skupin, kot so Judje¹⁸ in Armenci (gl. npr. Cohen 1996, 2008). Koncept se

je najprej razširil na evropske verske manjšine, od sedemdesetih let 20. stoletja pa je doživel razcvet različnih interpretacij in rab (Faist 2010: 12), z vrhuncem v devetdesetih letih (Dufoix 2008: 1). Danes pojem zajema tudi imigrante, begunce, tuje delavce in druge oblike mobilnosti (Tölölyan 1991: 4). Zaradi široke uporabe so se nekateri raziskovalci zavzeli za njegovo omejitev (Cohen 2008: 8), Brubaker (2005: 3) pa je opozoril, da je pojem postal preširok in je izgubil razlikovalno moč. Kot odgovor na to so se razvili številni idealnotipski modeli, ki poskušajo opredeliti temeljne lastnosti diaspore.

Prvi konceptualni model je na podlagi več kriterijev izdelal William Safran leta 1991 in za osnovo vzel judovsko diasporo. V članku »Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return« (Safran 1991: 83–84) je opredelil šest značilnosti diaspore: (1) razseljenost članov diaspore ali njihovih prednikov iz izvirnega »centra« v več »perifernih« ali tujih regij; (2) ohranjanje kolektivnega spomina in mitov o domovini; (3) delno odtujenost od družbe gostiteljice; (4) željo po vrnitvi v svojo »pravo«, pogosto idealizirano domovino; (5) zavezanost kolektivnemu ohranjanju, obnovi, varnosti in prosperiteti izvirne domovine; ter (6) trajno povezanost z izvirno domovino, ki oblikuje etnično zavest in solidarnost.

Safranove ugotovitve je znatno dopolnil in spremenil Robin Cohen v svoji knjigi *Global Diasporas*, prvi obsežni sintezi študija diaspore, ki jo je napisal en sam avtor (Dufoix 2008: 23). Cohenov (2008: 16) idealnotipski model,¹⁹ ki ga bom v nadaljevanju uporabila kot konceptualno izhodišče za opredelitev diaspore slovenskih Nemcev, vključuje devet značilnosti:

1. razseljenost iz izvirne domovine v eno ali več tujih regij, ki jo pogosto spremlja spomin na nek travmatičen dogodek, iz katerega izhaja prepričanje o veliki zgodovinski nepravici, ki skupino povezuje;
2. razseljenost je lahko tudi posledica kolonialnih ambicij ali različnih prostovoljnih razlogov;
3. diaspora ohranja kolektivni spomin in mit o izvorni domovini (tudi o njeni zgodovini in lokaciji, trpljenju in dosežkih);
4. idealiziranje prave ali namišljene domovine prednikov in kolektivna zavezanost vseh članov diaspore k njenemu ohranjanju, obnovi in kreiranju, varnosti in prosperiteti;

¹⁹ Cohen (2008: 15–17) opozarja, da ni nujno, da v vsaki diaspori najdemo vse naštet elemente. Prav tako vse karakteristike v diasporah v različnih obdobjih niso v enaki meri prisotne oz. sploh niso prisotne.

Na idejo deteritorializacije se nanašajo tudi izrazi »hibridno«, »kulturno« in »postkolonialno«, a ne kot sinonimi (Cohen 2008: 18).

5. kolektivno odobravano povratno gibanje v domovino, četudi zgolj z namenom obiska;
6. močna etnična zavest, ki se ohranja dalj časa in temelji na občutku razlikovanja (od drugih), skupni zgodovini, prenosu skupne kulturne in verske dediščine ter veri v skupno usodo;
7. težaven odnos z novo družbo, v kateri niso popolnoma sprejeti, oz. možnost, da bi se skupini zgodila nova nesreča;
8. solidarnost in občutek soodgovornosti do članov iste etnične skupnosti, ki živijo v drugih državah;
9. možnost posebnega kreativnega, bogatega življenja v novih državah, ki tolerirajo pluralnost.

Cohen je razvil tudi tipologijo petih osnovnih oblik diaspor glede na prevladujoče značilnosti: (1) diaspore žrtev (npr. Judje, Afričani, Armenci), (2) delavske diaspore (npr. Indijci, Turki), (3) imperialne diaspore (npr. Britanci, Rusi), (4) trgovinske diaspore (npr. Libanonci, Kitajci) in (5) deteritorializirane diaspore²⁰ (npr. Karibci, Romi). Cohen (2008: 18) opozarja, da se te oblike pogosto prekrivajo in se lahko skozi čas spreminjajo.

V primerjavi s Cohenom, ki se je osredotočil na izvor in razloge transnacionalnih migracijskih gibanj, se je Milton Esman (2009: 15) osredotočil na funkcije diaspore v državi gostiteljici. Razlikuje tri glavne tipe: (1) kolonistično diasporo, ki vstopa v novo okolje z namenom dominacije (npr. španski kolonisti v Amerikah, Kitajci na Tibetu); (2) delavsko diasporo, ki predstavlja pretežno nekvalificirano delovno silo, ki v državi gostiteljici za minimalno plačilo opravlja težaška dela (npr. Turki v Nemčiji, Mehičani v Združenih državah Amerike); in (3) podjetniško diasporo, ki razpolaga z visoko kvalificiranim človeškim kapitalom in išče gospodarske priložnosti, ki so ji bile v državi izvora nedosegljive (npr. Kitajci v jugovzhodni Aziji, Rusi v Izraelu).

S povsem druge perspektive pa je k problematiki pristopil Yves Dufoix (2008: 62–65; gl. tudi Waldinger 2008: xv), ki je svoj model razvil na podlagi odnosov med diasporo in izvorno domovino. Njegov okvir razlikuje štiri načine organizacije diaspore:

1. Centroperiferni: obstoj in organizacija narodne skupnosti v državi gostiteljici sta tesno povezana s posameznikovo državo izvora. Uradne inštitucije (ambasade, kulturni centri itd.) imajo osrednjo vlogo. Povezav med različnimi skupinami oz. kolektivitetami diaspore je malo oz. jih ni.
2. Enklavni: v državi gostiteljici (običajno v mestih) obstajajo lokalne skupnosti oz. enklave, ki delujejo lokalno in vzdržujejo stike med udeleženci. V primerjavi s centroperifernim načinom enklave temeljijo na skupni (etnični) identiteti, vendar ne na formalni narodnosti. Skupnosti nimajo nobenih (pozitivnih ali negativnih) zahtev do države izvora, država izvora pa nima teženj po nadzoru teh skupnosti.
3. Atopični: je transdržavni način, emigrantske skupnosti verjamejo v skupni izvor, etničnost ali religijo, brez zahtev skupnosti do države izvora, država izvora pa nima teženj po nadzoru teh skupnosti. Obstaja pa pretok idej, ljudi in sredstev znotraj emigrantskih skupin.
4. Antagonistični: je prav tako transdržavni način, osnovan na veri v skupno etnično identiteto skupnosti. Skupine ne priznavajo legitimnosti vladajočega režima v državi izvora oz. menijo, da je država pod tujo okupacijo, in delujejo proti temu režimu.

Diasporo bom razumela predvsem kot narodnostno ali versko skupnost, ki skozi več generacij (Butler 2001: 192) »živi raztresena na ozemlju druge narodnosti ali vere« (SSKJ 2014). Nastanek diaspore lahko vključuje več komponent migracij in različnih kombinacij prostovoljnosti ter prisile (Van Hear 1998: 47), bistven element njene identitete pa je spomin na izgubljeno domovino (Južnič 1987: 230). Izselitev ni nujno stalna in lahko vključuje gibanja med novo in staro domovino ter obstoj socialnih, ekonomskih, političnih ali kulturnih izmenjav med prostorsko ločenimi deli diasporske skupnosti (Van Hear 1998: 6). Osnovna lastnost diaspore je tudi dolgotrajno ohranjanje lastne identitete, ki se razlikuje od identitete večinske družbe (Brubaker 2005: 5–6), oz. njena kulturna hibridnost (Faist 2010: 13). Njen obstoj v sodobnem svetu pa določa zlasti njena zmožnost »poustvarjanja kulture« (Agnew 2005: 4; Brah 1996: 177) na različnih lokacijah zunaj matične države.

Predstavljeni teoretski pristopi omogočajo razumevanje migracij kot procesa, ki je na eni strani pogojen z ekonomskimi, političnimi in socialnimi dejavniki, na

drugi strani pa se nadaljuje v oblikovanju novih identitetnih praks, kolektivnih spominov in odnosov do izvirne domovine. V ta okvir lahko umestimo tudi izkušnjo slovenskih Nemcev, katerih selitve so bile del širših evropskih migracijskih procesov, a hkrati zaznamovane s specifičnimi zgodovinskimi, geografskimi in političnimi okoliščinami.

Zakaj slovenske Nemce opredeljujem kot diasporo?

Izseljene slovenske Nemce določajo temeljne značilnosti diasporskih skupnosti, ki jih orišem v nadaljevanju in se jim bom posredno ali neposredno posvečala v celotni monografiji. Opiram se zlasti na Cohenovo (2008) definicijo lastnosti diaspore, ki jo dopolnjujem z ugotovitvami drugih avtorjev (Butler 2001; Brah 1996).

Razseljenost iz izvirne domovine in prepričanje o zgodovinski nepravici

Slovenski Nemci so se iz Slovenije izselili oz. so bili izseljeni v več tujih držav, predvsem v Avstrijo, Nemčijo, Združene države Amerike in Kanado. K izseljevanju so v različnih zgodovinskih obdobjih in okoliščinah prispevali različni vzroki, od ekonomskih migracij do politično pogojenih prisilnih izselitev. Kočevarji in Spodnještajerci povojni beg ter izgon pogosto razumejo kot globoko zgodovinsko krivico, kar je pomembno prispevalo k oblikovanju njihovega kolektivnega spomina in identitete.

Kolektivni spomin in mit o izvorni domovini

Spomin na staro domovino se v izseljenjskih skupnostih ohranja prek simbolov, podob in praks, povezanih z vsakdanjim življenjem pred izselitvijo (npr. krajina, arhitektura, šege, hrana), ki jih skupnosti razumejo kot del svoje identitete. Skupnosti so vzpostavile tudi lastne kraje spomina (Nora 1989), ki omogočajo materializacijo in reinterpretacijo preteklosti v diasporskem kontekstu. Pomemben del kolektivnega spomina predstavljajo tudi zgodovinski dogodki, povezani z izgubo manjšinskih pravic in povojnimi represijami. Ta spomin je pogosto selektiven in poudarja vlogo žrtve, kar je značilno za številne povojne evropske diaspore (Judt 2007). Pomembno vlogo pri tem igrajo tudi digitalna omrežja, ki omogočajo povezovanje, izmenjavo spominov in krepitev kolektivne zavesti.

Kolektivna težnja k ohranjanju domovine prednikov

Izseljenske skupnosti so že zgodaj razvile različne oblike skrbi za domovino prednikov. Prvi kočevarski izseljenci so finančno podpirali sorodnike in prispevali k obnovi Kočevske po prvi svetovni vojni. V sodobnosti se te težnje kažejo predvsem v postavljanju spomenikov, obeležij in občasni obnovi materialne kulturne dediščine, s čimer skupnosti simbolno ohranjajo vez z izvornim okoljem.

Povratno gibanje v domovino

Obiski Slovenije imajo za potomce izseljencev pogosto značaj romanj h koreninam in izražajo močno navezanost na izvorni prostor. Dejanska povratna selitev, ki je bila pri Kočevarjih v času med svetovnima vojnama še prisotna, je danes omejena s pravnimi in državljanskimi ovirami, kar krepi občutek izključenosti ter opozarja na politično-pravno razsežnost odnosov med diasporo in državo izvora.

Slovenski Nemci ohranjajo zavest o skupni zgodovini in usodi

Želijo si ohraniti kulturnih značilnosti, za katere menijo, da jih razlikujejo od drugih etničnih skupin. V sodobnem kontekstu se ta zavest pogosto izraža v obliki simbolne etničnosti (Gans 1979), pri kateri pripadnost ni nujno vezana na vsakdanje jezikovne ali institucionalne prakse, temveč na (občasno izvajane) izbrane kulturne prakse in rituale.

Težaven odnos z novo družbo oz. kulturna hibridnost

Prva generacija izseljencev je pogosto doživljala težave pri vključevanju v novo družbeno in kulturno okolje, zlasti v angleško govorečih državah. Mlajše generacije poročajo o kompleksnih identitetnih opredelitvah, ki se gibljejo med več referenčnimi okviri. Njihove izkušnje je mogoče razumeti skozi koncept hibridnih identitet (Bhabha 1994), ki opisuje prepletanje in soobstoj različnih oblik pripadnosti.

Solidarnost do članov iste skupnosti, ki živijo v drugih državah

Solidarnost se je izrazito pokazala v kriznih obdobjih, zlasti po obeh svetovnih vojnah, ko so Kočevarji iz Združenih držav Amerike zbirali pomoč za rojake v domovini in avstrijskih begunskih taboriščih, voditelje Združenih držav Amerike pa pozivali k sprejetju ugodne migrantske politike. Spodnještajerski Nemci iz Avstrije npr. solidarnost do rojakov v Sloveniji izkazujejo s podpiranjem njihovih zahtev po priznanju manjšinskih pravic.

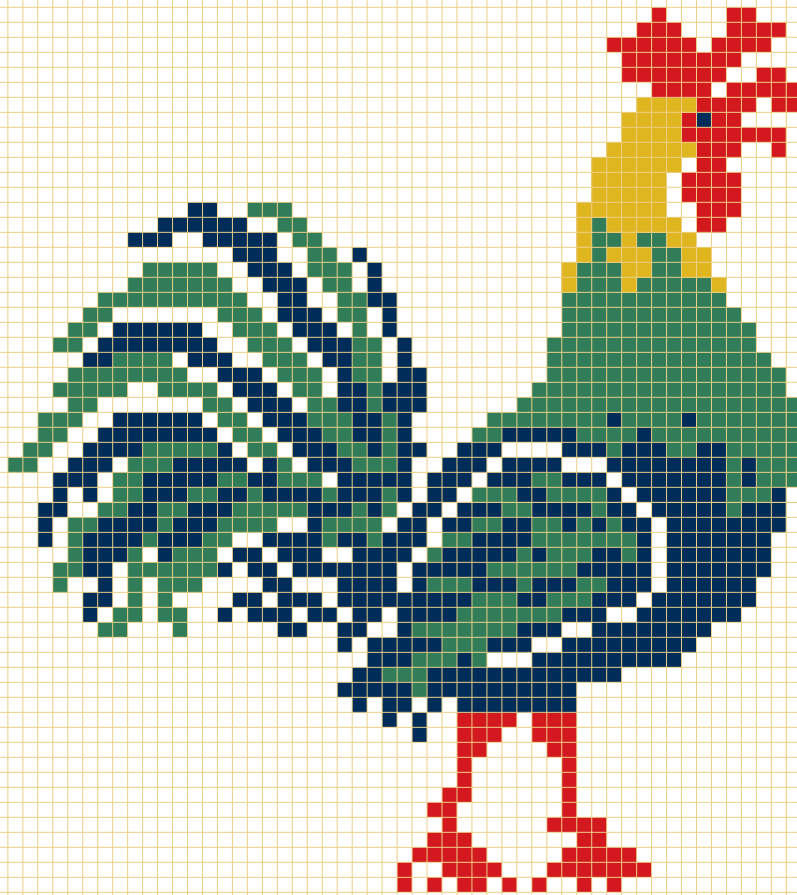
Kreativno življenje in »poustvarjanja kulture« v novih okolji

V državah priselitve so slovenski Nemci razvili raznoliko društveno in kulturno življenje, s katerim vzpostavljajo kontinuiteto s preteklostjo in hkrati prilagajajo dediščino novim kontekstom.

Kontinuiteta izseljenskih skupnosti

Izseljene skupnosti slovenskih Nemcev obstajajo že več kot dve generaciji, kar potrjuje dolga tradicija društev, kulturnih pobud in organiziranega delovanja.

2.
Razsežnost pripadnosti:
med etničnostjo in
nacionalno državo

Identiteta, etničnost, nacionalnost

Vprašanje osebne **identitete** spremlja človeka skozi celotno zgodovino (Vörös 2019: 447). Pri tem ne gre zgolj za akademsko razpravo ali abstraktno zagonetko, temveč za eno temeljnih eksistencialnih vprašanj – za iskanje odgovora na to, kdo smo in kako skozi spremembe v času in prostoru ohranjamo istovetnost oz. občutek istosti sebstva ter lastne kontinuitete (Erikson v Nastran Ule 2000: 85). Osebna identiteta ni samostojna in izolirana. Vedno nastaja v dialogu z drugimi – s tistimi, ki nas prepoznavajo, potrjujejo ali zavračajo. Je rezultat prepleta notranjih doživljanj in zunanjih razmer, bioloških danosti in kulturnih okvirjev. Vključuje torej tako individualne kot kolektivne razsežnosti in se oblikuje skozi interakcije med posameznikom ter njegovim družbenim okoljem. Človek namreč nikoli ni samorastnik, temveč vedno produkt okolja, jezika, zgodovinskega trenutka in družbenih institucij. Osebna identiteta je zato heterogena tvorba, sestavljena iz različnih dimenzij – družinskih, spolnih, poklicnih, verskih, kulturnih in tudi nacionalnih (Vörös 2019: 449). Vsaka izmed njih pride do izraza v različnih okoliščinah: v eni situaciji se posameznik pojavlja predvsem kot član družine, v drugi kot strokovnjak na svojem področju, v tretji kot pripadnik naroda. Te identitetne razsežnosti se med seboj ne izključujejo, temveč se prepletajo in skupaj oblikujejo edinstveno ravnovesje, značilno za vsakega človeka posebej. Osebna identiteta tako vključuje hkrati občutek lastne edinstvenosti in pripadnosti širšim skupnostim. V monografiji se bom v njenih najrazličnejših manifestacijah posvečala skupinski identiteti, ki označuje posameznikovo kognitivno, moralno in čustveno povezanost s širšo skupnostjo, kategorijo, prakso ali institucijo (Polletta in Jasper 2001: 285). Gre za percepcijo skupnega statusa ali odnosa, ki je lahko tudi namišljena in ni nujno neposredno izkustvena. Čeprav je skupinska identiteta del osebne identitete, se od nje vseeno razlikuje (prav tam). Aktualna oblika te »skupnosti« pa je tudi etnična

ali nacionalna. V sodobnih razpravah sta se izoblikovali dve med seboj izključujoči se razlagi etnične in nacionalne dimenzije identitete: prva identiteto razume kot (pred)dano in nespremenljivo, kot usodo, ki je človeku določena po naravi; druga pa kot konstrukt, vezan na čas in prostor, torej kot nekaj spremenljivega. Medtem ko drugo naziranje identiteto povezuje z izbiro, jo prvo enači z nujnostjo.

Etničnost je (v migracijskem kontekstu) ena osrednjih oblik kolektivne identitete. Njen pomen se odraža v razločevanju med »nami« in »drugimi«, ki ga je pojem *ethnos* nosil že v antiki (Gabbert 2006: 86). Eden najstarejših teoretskih pristopov k etničnosti je primordializem oz. doktrina prvobitnosti, po kateri so etnične vezi naravne, trajne in utemeljene na domnevno objektivnih značilnostih, kot so krvno sorodstvo, jezik in kultura (Smith 2005: 70; Mandelc 2011: 68). V tem okviru je etnična identiteta razumljena kot stalna lastnost posameznika, ki ga z določeno skupnostjo povezujejo nespremenljive vezi. Takšno razumevanje etničnosti je večinoma razširjeno tako v javnih predstavah kot tudi v političnih diskurzih, vendar spregleda zgodovinsko pogojenost in družbeno oblikovanost etničnih identitet, zaradi česar je bilo predmet obsežne kritike (npr. Eller in Coughlan 1993). Poleg tega lahko esencialistični pogled deluje kot ideološko orodje za politično mobilizacijo, etnično izključevanje in legitimacijo rasizma, saj utrjuje predstavo o nepremostljivih razlikah med skupinami (Brubaker 2004).

V okviru širšega konstruktivističnega obrata v študijah etničnosti so se razvili tudi instrumentalistični pristopi, ki etničnost razumejo predvsem kot sredstvo za ureničevanje političnih in ekonomskih interesov. Klasičen primer predstavlja študija Abnerja Cohena (1969) o ljudstvu Hausa v južni Nigeriji. Cohen je pokazal, da so se migranti Hausa v mestu Ibadan oblikovali v etnično skupnost predvsem zato, da bi zaščitili svoje trgovske interese. Etnična pripadnost pri tem ni temeljila na primordialnih vezeh, saj novi migranti v skupnost niso bili vključeni samodejno, temveč so se morali novih kulturnih pravil šele naučiti (Cohen 1969: 49). Na tej podlagi Cohen etničnost opredeli kot politični fenomen oz. instrumentalno kategorijo, ki jo posamezniki in skupine aktivirajo v skladu s svojimi interesi (nav. delo: 190).

Od instrumentalizma se razlikuje interakcionistični oz. transakcionistični pristop, katerega osrednji predstavnik je Frederik Barth (1969). Osredotočil se je na meje, ki nastajajo in se vzdržujejo v odnosu do drugih skupin. Po njegovem mnenju etničnost izhaja iz družbenih procesov razlikovanja, v katerih skupine same določajo,

katere značilnosti so zanje relevantne in katere jih delajo drugačne od drugih, oz. skupine same postavijo kriterije etničnosti. Etnična skupina obstaja, dokler uspešno vzdržuje razliko med »nami« in »drugimi«, pri čemer so interakcije z drugimi skupinami pogoj, ne pa grožnja njenemu obstoju (Barth 1998: 14–16). Identiteta je v tem smislu pripovedovan, izpogajan in večplasten konstrukt, ki je odvisen od zunanjih označevalcev in družbenih odnosov (Cunninghame 2008: 17–19).

Instrumentalistični pristopi so bili deležni kritik, ker ne pojasnijo primerov, v katerih etničnost vztraja tudi tam, kjer ne prinaša neposrednih ekonomskih ali političnih koristi, saj pogosto zanemarjajo njeno čustveno, simbolno in psihološko razsežnost (Repič 2002: 217–218). Na te omejitve je opozoril tudi Eriksen (2002: 57), ki je poudaril vpliv socializacije, medgeneracijskega prenosa znanja, moči pravil, religije, jezika in skupnosti na proces identifikacije. Po njegovem etničnost ni zgolj kulturna razlika, temveč relacijski pojav, ki nastane takrat, ko kulturne razlike postanejo družbeno relevantne v konkretnih interakcijah. Etnično identiteto je zato treba razumeti kot relacijsko, situacijsko, zgodovinsko in družbeno pogojeno, ne pa kot statično in vnaprej dano kategorijo (nav. delo: 57–58). Etnična identiteta je potemtakem dinamična, prehodna in nenehno podvržena reinterpretaciji ter rekonceptualizaciji (Repič 2002: 213).

Pri obravnavi slovenskih Nemcev kot dela slovenskega izseljenstva izhajam iz voluntarističnega koncepta etničnosti in nacionalnosti, po katerem etnična in nacionalna pripadnost nista biološko dani, temveč sta rezultat individualne in kolektivne izbire. Tak pristop ne zanika zgodovinskega obstoja etničnih skupnosti, temveč poudarja, da so se sodobne oblike narodnih identitet – v povezavi z idejo kolektivne pripadnosti nacionalni državi – vzpostavile šele v moderni dobi. Te identitete so nastajale v specifičnih zgodovinskih in političnih okoliščinah ter pod vplivom idej, ki so spodbujale občutke skupne pripadnosti. V tem kontekstu etnično oz. nacionalno identifikacijo razumem kot dinamičen, zgodovinsko pogojen in družbeno konstruiran proces (Cunninghame 2008: 16).

Pojem **narod/nacija** izhaja iz latinskega *nasci* (roditi se) oz. *nationem* (vrsta ali rasa) in se je sprva nanašal na rodovno povezano skupnost (Jurić Pahor 2000: 155–156). V antiki je bil izraz *natio* pogosto slabšalen in je označeval »necivilizirana ljudstva« (Mandelc 2011: 20). V srednjem veku se je njegov pomen premaknil: *nationes* so imenovali študentska univerzitetna združenja, izraz pa se je nanašal na teritorialno pripadnost članov (Sokolović 2006: 8; Rizman 1991: 16–17; Özkiri-

In ne kot pojav, ki bi skupaj z etnijo oz. etnično skupnostjo tvoril evolucijsko ali zgodovinsko zaporedje, kot je to značilno za številne slovenske družboslovne razprave (npr. Kos 1996; Južnič 1993).

mli 2005: 13) oz. na jezik, ki so ga ti govorili (Schulze 2003: 111). Ker so ta združenja v akademskih razpravah nastopala kot kolektivni akterji, se je pojem nanašal tudi na skupnost, ki zastopa določeno stališče (Greenfeld 1993: 4). Ko so univerze od konca 13. stoletja začele pošiljati svoje predstavnike na cerkvene koncile, je beseda spet dobila drug pomen; označevala je »predstavnike kulturne in politične oblasti ali politične, kulturne in nato družbene elite« (nav. delo: 4–5). Od koncila v Kostanci (1414–1418) se izraz vse bolj povezuje z abstraktno skupnostjo, ki jo družijo vernakularni jezik (Pobežin 2022: 93–94), od 17. stoletja pa s kolektivno suverenostjo prebivalcev določene države (Kovačev 1997: 50). Sodobno pojmovanje naroda se utrdi konec 18. stoletja v okviru razsvetljenstva, ko je »pojem regije napredoval v narod«, fevdalno državo pa je zamenjala »moderna država, ki je rezultat narodne pogodbe« (Zgonik 2002: 12).

Terminološka zmeda je tudi jezikovna. V praksi se *narod* pogosto enači z *državo*. Rizman (1991: 17) kot primer navaja Organizacijo združenih narodov, mednarodno pravo, mednarodne organizacije itd., kjer se, kot ugotavlja, namesto besede *država* uporablja besedo *narod*. Analitično gre za različna pojma: država je institucionalni aparat z monopolom nad sredstvi prisile na določenem teritoriju, narod pa doživeta in zamišljena skupnost, ki si deli skupno domovino in kulturo (Smith 2005: 22–23). Angleški jezik med »narodom« in »nacijo« ne razlikuje, kot je to v slovenščini, pogosto pa enači tudi »narod« in »državo« (gl. Breuilly 2008: 268). Besedo *nation* se večinoma razume v političnem smislu. Nasprotno pa se je v slovenščini ob osamosvojitvi uveljavilo razlikovanje, po katerem *narod* poudarja etnični, *nacija* pa politični vidik kolektivne pripadnosti (Mandelc 2011: 19; Simoniti 2008: 144).

Če *narod* razumemo predvsem etnično, se poraja vprašanje, kaj je *etniija*. V genealoško usmerjenih razlagah (Južnič 1993) je *etniija* pojmovana kot »predskupnost« ljudi brez občutka zavedanja o sebi, *narod* kot »zavedajoča se« etnija, *nacija* pa kot politično (v lastni državi) organiziran narod. Ker se v slovenščini izraz *narod* uporablja tako za *etniijo* kot za *nacijo*, Bojan Baskar (2012) predlaga previdnost oz. izogibanje terminu *narod*. Njegovemu predlogu deloma sledim, saj v tem besedilu pojma *narod* in *nacija* uporabljam kot sinonima.²¹ Izhajam iz predpostavke, da ni skupnosti, ki se ne bi zavedala svojega obstoja in svoje (četudi zamišljene) posebnosti v primerjavi z drugimi skupnostmi. Kot je bilo pokazano v razdelku o etničnosti, je obstoj etnične skupine odvisen prav od obstoja percepcije meja med to skupino in drugimi skupinami, etnične skupine pa s svojo etničnostjo lahko celo upravljajo, jo spreminjajo, menjajo, prilagajajo situacijam,

kar pa ne bi bilo mogoče, če se sebe (in svoje (samo)destinktivnosti od drugih) ne bi zavedale oz. jo skozi določene mehanizme ustvarjale. Pojemovna nejasnost je povezana predvsem z različnimi zgodovinskimi potmi do državnosti (npr. Slovenije in Anglije) in slovenskimi emancipatornimi težnjami. V osemdesetih letih 20. stoletja so se zlasti v intelektualnem krogu *Nove revije* začele pojavljati zavestne terminološke premestitve, pri katerih je izraz *narod* nadomestila *nacija*, da bi se poudaril prehod iz »hrepenenjskega naroda« v državotvorno nacijo (Zgonik 2002: 9).

Znotraj polja preučevanja nacij in nacionalizma se je uveljavil tudi **koncept razločevanja med voluntarističnimi**: državljanskimi, političnimi ali teritorialnimi, **in primordialističnimi**: etničnimi ali kulturnimi **nacijami**. Avtor te delitve, ki je od nastanka leta 1944 postala zelo vplivna, je zgodovinar Hans Kohn (2008). V državljanskem modelu, ki se običajno pripisuje Zahodni Evropi in Združenim državam Amerike, nacionalnost določa politični teritorij, nasprotno pa v Srednji in Vzhodni Evropi narodi niso nastali na vnaprejšnji teritorialni podlagi, temveč je bil narod razumljen kot etno-kulturna skupnost, ki lahko povezuje več političnih enot, ali je celo del večje politične strukture (Kohn 2008: 329; Brubaker 1996; Shulman 2002: 554). V nasprotju s t. i. zahodnimi narodi oz. nacionalnimi državami, ki so nastale na že danem teritoriju, so si t. i. vzhodni narodi, tudi slovenski, morali lasten teritorij šele izboriti, svoje zahteve po spremembi meja obstoječih večnacionalnih držav, katerih del so bili, pa so upravičevali z izvorno in jezikovno sorodnostjo. Da bi svoje zahteve legitimirali, so se narodni aktivisti običajno sklicevali na posebnost narodove kulture, jezika in junaštvo velikih mož (Jezernik 2013: 8–9), obstoj naroda pa iskali v kar se da oddaljeni preteklosti. To jim je uspelo tudi oz. predvsem s pomočjo nacionalizirane zgodovine, ki je postala sredstvo za utrjevanje nacionalne ideologije (gl. npr. Kølvræ in Ifversen 2011).

Kohnova delitev ima pomembne omejitve in bi ji lahko očitali nekritičnost do t. i. zahodnih nacionalizmov, orientalizem in celo geografski determinizem. Sodobne nacije, »vzhodne« in »zahodne« oz. etnične in državljanske, namreč združujejo tako državljanske kot tudi etnične elemente nacionalizma (Smith 1991: 13) ter stremijo k etnični in kulturni unitarnosti državljanov oz. zamisli (eno)nacionalne države, pri čemer ne upoštevajo »stvarnosti, v kateri vedno obstaja vsaj minimalna raven etnične in kulturne različnosti in pluralnosti« (Žagar 2006: 292). To se odraža v »strukturi ustavnih ureditev in v političnih sistemih obstoječih nacionalnih držav, ki so pogosto rigidni (nefleksibilni) in ne odražajo za današnji čas značilnega obstoja raznolikosti, asimetrije ter socialne in multietnične strukture sodobnih

družb« (prav tam). Namen monografije zatorej, kot že poudarjeno, ni kritika obstoječega stanja, temveč razmislek o slovenskem izseljenstvu z druge plati, tj. z vidika teritorialnosti in svobodne odločitve za politično pripadnost (državljanstvo) naciji, in ne iz trenutno prevladujočega etno-jezikovnega izhodišča.

Kako so nastali nemški, avstrijski in slovenski narod?

Vprašanje nastanka narodov se običajno obravnava znotraj treh vplivnih pristopov, ki se med seboj razlikujejo predvsem v razumevanju razmerja med preteklostjo in sedanjostjo. Primordialisti verjamejo, da preteklost določa sedanjost, da narodi obstajajo že od vselej in so naravna sestavina človeških bitij. Po etno-simbolističnem pojmovanju preteklost uokvirja sedanjost: moderni narodi so večinoma posledica prej obstoječih etničnih skupnosti ter gibljiva lastnost družbene in politične krajine, saj odgovarjajo na prave človeške potrebe. Modernisti pa pravijo, da današnji narodi, nastali neposredno ali posredno kot posledica modernizacijskih procesov, preteklost izrabljajo, da bi upravičili svoj obstoj v sedanjosti in se projicirali v prihodnost (Özkirimli 2005: 34–35). Med naštetimi pristopi je za nadaljnjo obravnavo posebej relevanten modernistični pogled, ki narode razume kot zgodovinsko pogojene tvorbe, tesno povezane z vzponom nacionalne države.

Nacionalna država, ki danes predstavlja prevladujočo obliko politične organizacije, je v zgodovinski perspektivi razmeroma nov pojav. Nacija se je »kot entiteta z družbenozgodovinsko relevantnostjo« uveljavila v obdobju francoske revolucije (Kosi 2013: 3); pred tem so središče politične organiziranosti predstavljale večjezične države, ki so jih povezovale dinastične vezi (Kohn 2008: 17). Prehod v novo ureditev je bil političen proces, ki je potekal z roko v roki z meščanskimi revolucijami in preobrazbo družbenega reda (Zwitter 1964: 80). V 19. stoletju so se po Evropi razmahnila nacionalna gibanja, ki so zahtevala ureditev, v kateri se morata »politična in nacionalna enota ujemati« (Kosi 2013: 2). Ker so razvoj nacionalizmov in nastanek sodobnih nacionalnih držav podrobno obravnavali številni avtorji (npr. Anderson 2007; Geary 2005; Gellner 2004; Greenfeld 1994; Kohn 2008; Sand 2010), se bom v nadaljevanju omejila na osnovne poteze nemškega, avstrijskega in slovenskega primera, kolikor je to potrebno za razumevanje zgodovinskega ozadja obravnavane problematike.

Nemški primer

Od 9. stoletja so bile številne nemške državice, mesta in kneževine ohlapno povezane v Sveto rimsko cesarstvo. Sredi 18. stoletja se je znotraj cesarstva okrepilo rivalstvo med dvema najmočnejšima državama – Avstrijo in Prusijo – saj se je Prusija začela upirati dotedanji avstrijski hegemoniji. Po razpadu cesarstva leta 1806 je Dunajski kongres (1814/15) skušal urediti razmerja v Srednji Evropi. Nastala je Nemška zveza (*Deutscher Bund*), federacija, ki je vključevala tako Avstrijsko cesarstvo kot Prusijo in ji je do leta 1866 predsedovalo Avstrijsko cesarstvo (Zwitter 1962: 39). Do srede 19. stoletja so se pojavljala nasprotovanja med zagovorniki velikonemške in malonemške rešitve – torej o tem, ali naj združena Nemčija vključuje Avstrijo ali ne. Za nemške liberalce, ki so narod vse bolj videli kot organiziran v nacionalni državi, je bila realizacija te želje v novi liberalni Prusiji in ne v večnacionalnem Avstrijskem cesarstvu (nav. delo: 57). Revolucija leta 1848 je v habsburški monarhiji povzročila padec režima, ki ga je vodil zunanji minister in kancler Klemens von Metternich, in okrepila nacionalna gibanja med narodi monarhije. Pri združevanju Nemčije je bil zares uspešen šele pruski ministrski predsednik Otto von Bismarck, zagovornik malonemške ideje, ki je po avstrijsko-pruski vojni leta 1866 ustanovil Severnonemško zvezo, čemur je Avstrijsko cesarstvo leta 1867 odgovorilo z ustanovitvijo avstro-ogrske monarhije. Po francosko-pruski vojni (1870/71) je Bismarck ustanovil drugo Nemško cesarstvo brez Avstrije, pod vodstvom pruskega kralja iz rodbine Hohenzollern.

Za srednjeevropski prostor – tudi za nemški in slovenski primer – je značilno, da se je narod definiral predvsem kot kulturno-jezikovna skupnost, pri čemer je kultura delovala kot osrednje sredstvo narodove samouresničitve. Kultura je bila razumljena kot »buditeljica« narodov, kot agens za spodbujanje vstaje zoper tujce na etnično razdrobljenem območju in kot dejavnik oblikovanja nacionalne ter politične zavesti (Velikonja 1995: 30). Pomemben intelektualni okvir nemškega nacionalizma so oblikovali razsvetljenstvo, pietizem in romantika (Greenfeld 1992: 277), njegovi nosilci pa so bili v veliki meri izobraženci, literati in filozofi (Kohn 1965: 30). Zlasti pomemben vpliv na razvoj nacionalnih idej so imele kulturne in filozofske zamisli Johanna Gottfrieda Herderja, ki je narodnost pojmoval kot duhovni in moralni koncept. Njegova zamisel o *Volksgeistu*, edinstvenem duhu vsakega naroda, ki se izraža predvsem skozi njegov jezik, pa tudi tradicijo, mitologijo in umetnost, je spodbujala zanimanje za folkloro, ljudsko pesem, pripovedništvo in zgodovino ter prispevala

k utrjevanju občutka skupne pripadnosti med politično razdrobljenimi nemškimi deželami. Nemški romantiki (Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Schlegel, Wilhelm Müller idr.) so povzdigovali naprednost, kulturnost, izobraženost nemškega naroda v primerjavi z drugimi evropskimi narodi (Kohn 1965: 36; Greenfeld 1996: 364–367; Hobsbawm 2007: 124). Čeprav Herder ni zagovarjal ekspanzionizma ali sovražnosti do drugih narodov (Eggel idr. 2007), so nekateri nacionalisti njegove zamisli o posebnosti in neponovljivosti narodne kulture kasneje uporabili kot ideološko osnovo za poudarjanje nemške »posebne poti« (Sonderweg). Tako so se Herderjeve kulturne ideje v 19. stoletju začele mešati z bolj politično usmerjenim nacionalizmom. Zgodnji nemški nacionalizem (začetek 19. stoletja) je bil izrazito protifrancosko naravnan; nasprotovanje Franciji in njenemu kulturno-političnemu vplivu je delovalo kot pomemben mobilizacijski dejavnik. Sovraštvo do Francije in zahodne Evrope je kasneje zamenjalo sovraštvo do Judov (gl. Greenfeld 1996: 359–386).

Vpliv nemškega kulturnega in romantičnega nacionalizma se je v 19. stoletju odražal tudi zunaj nemškega prostora, zlasti v razširjanju določenih praks in diskurzov, povezanih z razumevanjem naroda kot kulturno-jezikovne skupnosti. V različnih evropskih okoljih so se te ideje udejanjale na raznolike načine in v skladu z lokalnimi zgodovinskimi ter političnimi razmerami. V tem okviru so se po Evropi pod vplivom herderjanske misli pojavile pobude za ustvarjanje literature v domačih jezikih, zbiranje ljudskih pesmi ter sistematično raziskovanje zgodovine z namenom krepitve narodne zavesti, ponosa in patriotizma (Kohn 1965: 46–47; Greenfeld 1996: 361). Naraščajoče zanimanje za folkloro je spodbudilo identitetne procese nastajajočih in novonastalih nacionalnih držav. Romantični nacionalizem, katerega nosilci so bili predvsem izobraženci, je tako po eni strani deloval kot idejna podlaga za emancipacijske politične težnje t. i. »nezgodovinskih« narodov (gl. Kremenšek 1978: 21–22), med njimi slovenskega, po drugi strani pa je bil uporabljen tudi za utemeljevanje ekspanzionističnih teženj narodov, ki so se dojemali kot kulturno večvredni.

Avstrijski primer

Avstrijsko cesarstvo je bilo vodilna članica Nemške zveze, ustanovljene leta 1815, kar je poudarjalo njegovo vlogo nemške sile (Judson 2006). Avstrijska nacionalna identiteta se je zato začela oblikovati razmeroma pozno, skozi zaporedje političnih prelomov in ideoloških redefinicij, ki so se v odločilni meri odvijale šele

v 20. stoletju. Po razpadu Avstro-Ogrske leta 1918 je nastala država Nemška Avstrija (*Deutschösterreich*), katere prebivalstvo je ostalo močno nemško narodno usmerjeno, kar se je odražalo v težnjah po priključitvi k Nemčiji. Te so se uresničile z anšlusom (priključitvijo) leta 1938, ki ga je velik del avstrijskega prebivalstva sprva sprejel z naklonjenostjo (Bruckmüller 2017: 540–541). Po koncu druge svetovne vojne pa se je avstrijska narodna identiteta začela oblikovati v izrazitem nasprotju s to izkušnjo.

V Drugi republiki se je uveljavil politični mit o Avstriji kot »prvi žrtvi Hitlerjeve agresije«, ki je postal osrednji element avstrijskega povojnega identitetnega diskurza (Uhl 2017; Baile 2017). Po tej hegemonizirani naraciji naj bi nacistična Nemčija leta 1938 Avstrijo okupirala proti njeni volji; vojna leta so bila predstavljena kot obdobje tuje okupacije, izpod katere naj bi državo leta 1945 osvobodilo odporiško gibanje. Ta interpretacija je bila dodatno legitimirana z Moskovsko deklaracijo iz leta 1943, v kateri so zaveznice napovedale obnovo avstrijske suverenosti (Pelinka 1977) in ki je Avstriji omogočila politično in moralno distanciranje od nacistične preteklosti (Bruckmüller 2017: 540) ter prispevala k vzpostavitvi nove narodne identitete, utemeljene na državni nevtralnosti.

Popolno suverenost je Avstrija dosegla z Avstrijsko državno pogodbo (*Staatsvertrag betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich, gegeben zu Wien am 15. Mai 1955*) 27. julija 1955 (Bruckmüller 2017: 493–497), kar je dodatno pospešilo razvoj posebnega avstrijskega nacionalnega identitetnega diskurza, ki se je sedaj oblikoval skozi distanciranje od nemštva. Konsenz, da Avstrijci predstavljajo samostojen narod, se je v povojnih desetletjih med prebivalstvom okrepil (nav. delo: 542), kar potrjujejo raziskave javnega mnenja: leta 1956 se je za Avstrijce opredelilo le 49 % prebivalcev, za Nemce 46 %, 5 % je bilo neodločenih. Kasneje se je delež opredeljenih za Avstrijce občutno povečal (Bruckmüller 1998).

Slovenski primer

Vzpon narodnega gibanja v drugi polovici 19. stoletja je za slovansko prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel, ki še ni imelo narodne zavesti, pomenil »radikalni prelom s preteklostjo in vzpostavitev nove kolektivne identitete« (Jezernik 2013: 7–8).²² Slovensko meščanstvo si je prizadevalo predvsem za preoblikovanje habsburške monarhije v takšno politično ureditev, ki bi Slovanom omogočila

22

Več o vzponu slovenskega nacionalizma gl. npr. v Jezernik 2008, Granda 2001, Čepić 2011.

lastno avtonomno enoto. Ker Slovenci niso razpolagali z lastnim zgodovinskim državnim pravom ter so bili politično, gospodarsko in demografsko razmeroma šibki, so svoje zahteve utemeljevali predvsem na kulturnih argumentih (Štih 2008). Skozi jezik in literaturo so narodni aktivisti želeli v slovenskem prebivalstvu oblikovati občutek lastne posebne narodne identitete (nav. delo: 7–8; Zwitter 1962: 252). Slovenski narod, ki je bil stoletja brez politične samostojnosti in ni bojeval velikih vojn, je svojo nacionalno samozavest gradil zlasti na kulturnih osebnostih – »velikih možeh«, ²³ običajno literatih, ki so pisali v slovenskem jeziku (npr. Valentin Vodnik, France Prešeren in Primož Trubar) (Jezernik 2013: 8–9; prim. Velikonja 1996: 173). V slovenskem primeru je imel jezik posebno težo, ker je deloval kot osrednji razlikovalni kriterij do nemško govorečega prebivalstva znotraj iste države.

Oboji smo bili katoliki, živeli smo v isti državi, delili smo si kulturo. Ljubljana je bila predvsem nemško mesto. Do konca 19. stoletja je bila nemščina uradni jezik mestne občine, tudi ulični napisi so bili nemški. Slovenci se niso od Nemcev razlikovali po ničemer drugem kot po slovanskem dialektu, iz katerega so zgradili identiteto. Bleiweis, ki velja za očeta slovenskega naroda, ni napisal nobenega pisma v slovenščini. Z vsemi družinskimi člani si je dopisoval v nemščini. Tudi France Prešeren je napisal eno samo pismo v slovenščini. Kot temelj identitete so jo torej postavili ljudje, ki je sploh niso uporabljali. Od sredine 19. stoletja do danes je slovenščina naša edina primerjalna prednost. (Jezernik v Podkrižnik 2013)

Slovenci so svoj prvi politični program predstavili leta 1848, v času pomladi narodov. Zahteve programa Zedinjene Slovenije, ki jih je med revolucijo na Dunaju predstavila skupina slovenskih intelektualcev, v Celovcu pa Matija Majar – Ziljski, so bile: združitev vseh slovenskih ozemelj v samostojno enoto z lastnim deželnim zborom, v kateri bi imel slovenski jezik enake pravice kot nemški v nemških deželah. Novo Zedinjeno Slovenijo so si še naprej predstavljali kot del Avstro-Ogrske, a ne kot del Nemške zveze, utemeljena pa je bila na »etničnem, naravnem in ne na zgodovinskem pravu« (Prunk 2000: 7). Ideja o Zedinjeni Sloveniji je zatem za dobro desetletje do šestdesetih let 19. stoletja potihnila, nato pa se je med letoma 1868 in 1871 razširila s taborskim gibanjem (več v Vodopivec 2010: 76).

Po priključitvi Bosne in Hercegovine Avstro-Ogrski leta 1908 se je razmahnila na konceptu trializma osnovana jugoslovanska ideja (Čepić 2011: 11), ki se je pred

prvo svetovno vojno med različnimi strankami širila na različne načine: »[B]ila je avstrijska pri trializmu, protiaustrijska pri preporodovcih, lahko je povezovala zamisli federacije avstro-ogrskih narodov in balkanske federacije kot pri socialnih demokratih« (Melik 1997: 49). Nećak (1997: 22) meni, da je jugoslovanska ideja nastala predvsem kot »obramba južnoslovanskih balkanskih narodov pred ogrožujočim germanizacijskim, romanizacijskim, madžarizacijskim in osmanskim pritiskom«, in ne zaradi želje po življenju v skupnosti sorodnih narodov, Prunk (1986: 32–33) pa opozarja na preplet emocionalne etnične identifikacije in politično-gospodarske računice.

Slovenski politiki antante v prvi svetovni vojni niso mogli podpirati zaradi italijanskih teženj po delih slovenskega ozemlja, centralnih sil pa ne zaradi teženj nemških strank v Avstriji po preoblikovanju avstrijskega dela države v nemško državo (Prunk 1986: 32–33). Obrnili so se k Hrvatom. Majniška deklaracija, ki jo je 30. maja 1917 v avstrijskem državnem zboru prebral Anton Korošec, je zahtevala združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno demokratično državno telo pod habsburškim okvirom (Prunk 1986: 35; Vodopivec 2010: 139). Jeseni 1917 je postalo jasno, da se slovenske želje ne bodo uresničile, vendar »majsko gibanje« ni pojenjalo. Avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen Narodni svet za slovenske dežele in Istro, oktobra pa še Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov, kar pomeni, da so »že pred propadom monarhije nastajale prve ustanove avtonomne slovenske in jugoslovanske oblasti«, čeprav si ureditve Jugoslavije in odnosov med narodi v njej še niso prav predstavljali (Vodopivec 2010: 141).

Razpad Avstro-Ogrske je za Slovence pomenil konec deželskosti – razdelitve »slovenskega ozemlja na dežele-kronovine kot upravne enote« (Čepić 2011: 30) – in začetek obdobja različnih oblik državnosti. Država Slovencev, Hrvatov in Srbov se je po dobrem mesecu dni obstoja (od 29. 10. do 1. 12. 1919) združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nadaljevanju Kraljevina SHS), leta 1929 preimenovano v Kraljevino Jugoslavijo. Država je ustavno uveljavila »jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem«, ki nista dopuščala »niti malo izraza kake državnosti razen vseobsegajoče jugoslovanske« (nav. delo: 15). Povojna Jugoslavija, v kateri so Slovenci prvič dobili svojo ustavo, zakonodajni in izvršilni organ, je bila organizirana federativno s centralističnim načinom vodenja, stalnica političnih odnosov so postala nasprotja med centralističnimi in federalističnimi težnjami.

Leta 1989 so bila sprejeta ustavna dopolnila k slovenski ustavi iz leta 1974, s katerimi se je okrepila slovenska državnost (med drugim so opredeljevala »brezpo- gojno pravico Slovenije do samoodločbe vključno z odcepitvijo«) in ki so manj kot dve leti kasneje postala podlaga za osamosvojitve Slovenije (Čepić 2011: 27–29) ter za uresničitev na plebiscitu o samostojnosti Slovenije (1990) izražene želje Sloven- cev po lastni (nacionalni) državi.

Esencialno razumevanje naroda in konstrukcija Nemca kot Drugega – nekaj primerov iz slovenske intelektualne tradicije

Že od začetkov slovenskega nacionalnega gibanja v 19. stoletju je obliko- vanje slovenske narodne identitete potekalo v tesni povezavi z razločevanjem od nemškega kulturnega, političnega in družbenega prostora. Slovenski nacionalni diskurz se je vzpostavljajl v dialektiki z nemštvom kot dominantnim Drugim,²⁴ pri čemer je Nemec pogosto deloval kot simbol ogrožanja slovenske narodne samo- bitnosti. Ta opozicijska struktura je globoko zaznamovala tudi teoretske refleksije slovenskih intelektualcev 20. stoletja o narodu, njegovi naravi in pogojih obstoja. Skupna značilnost večine osrednjih slovenskih mislecev tega obdobja je esencialno oz. primordialno razumevanje naroda. Narod je pojmovan kot notranje koherent- na, zgodovinsko trajna in v temelju predpolitična skupnost, utemeljena v kulturi, jeziku, zgodovinski izkušnji in pogosto tudi v implicitno razumljeni etnični konti- nuiteti. Takšno pojmovanje naroda je hkrati omogočalo jasno razmejitev med »na- šim« in »tujim«, pri čemer je bil Nemec praviloma umeščen na stran slednjega. V povezavi z zapisanim v nadaljevanju zgolj na kratko očrtam poglede izbra- nih avtorjev, ki sicer ne predstavljajo celotnega korpusa slovenske narodne misli 20. stoletja, vendar razkrivajo njene ključne idejne poteze.

Josip Vidmar je v knjižici *Kulturni problem slovenstva* (1932) izrecno zavrnil držav- ljanski oz. politični model naroda ter zagovarjal primordialno, perenialistično in kulturno razumevanje (slovenskega) naroda. Menil je, da Slovenci niso narod zara- di politične ureditve ali zavestne volje, temveč zaradi notranje, prirojene »organi- zacije duha« (Vidmar 1932: 10–41). Narodnost je za Vidmarja ontološka danost, od katere ni mogoče legitimno odstopiti. V tem okviru Nemec nastopa kot osrednji negativni Drugi, nosilec zgodovinske represije in povzročitelj tlačanstva, ki naj bi zaznamovalo slovensko narodno nprav, vključno s pojavi, kot sta hlapčevstvo in

alkoholizem (nav. delo: 43–44). Vidmar nemški vpliv razume kot trajno nevarnost potujčenja, zlasti v mestnem in meščanskem okolju, medtem ko rešitev za ohranitev naroda vidi v kmetstvu in moralno poklicanem sloju intelektualcev (nav. delo: 46–47).

Vidmarjevo razmišljanje je nastalo v času diktature kralja Aleksandra in politike centralizma ter unitarizma tridesetih let 20. stoletja in je pravzaprav ugovor na idejo o obstoju enega samega jugoslovanskega naroda, sestavljenega iz treh plemen: Srbov, Hrvatov in Slovencev. Čeprav političnega jugoslovanstva ni v celoti zavračal, je ostro nasprotoval vsakršni zamisli o kulturni ali narodnostni asimilaciji. V tem duhu se mu odpadništvo od države zdi možno in dopustno, odpad od narodnosti pa moralno nedopusten in celo »najsramotnejši greh, ki ga človek lahko stori v javnem življenju« (Debeljak 1995: 85). Narod torej nastopa kot absolutna kategorija, pomembnejša od države. Rešitev pred ponemčenjem pa je Vidmar videl prav v povezovanju z etnično sorodnimi narodi (Perovšek 1990: 850).

Podobno esencialno pojmovanje naroda zasledimo tudi pri Bogu Grafenauerju, ki Slovence prav tako opredeljuje kot »samobiten narod« in ne del širšega jugoslovanskega ali nemškega kulturnega prostora. Grafenauer (1987: 155) v primerjavi z Vidmarjem meni, da zgolj kulturna skupnost sama po sebi ne zadošča, temveč mora narod doseči tudi gospodarsko in politično enotnost. Kljub temu tudi on zavrača državljanski koncept in vztraja pri zgodovinsko-kulturni utemeljenosti naroda, ki je

skupina ljudi delno istega pokolenja, navadno istega jezika, vselej pa istega kulturnega kroga, ki je zrasel iz skupnega trpljenja in ustvarjanja v zgodovini in ki daje zavest skupnosti, voljo do skupnega dela in pripravljenost do žrtev za narodno skupnost. Narod ni osnovan element samo v kulturni stavbi človeštva, marveč tudi v političnem in gospodarskem življenju. (Grafenauer 1987: 157)

Nemško plemstvo, čeprav stoletja prisotno na Slovenskem, v njegovih razpravah ostaja tujek, ki Slovincem ni omogočil razvoja lastne politične elite in državnosti (Grafenauer 1987: 184–206). Nemštvo je tu razumljeno kot strukturalna ovira slovenske politične emancipacije.

Podobno tudi Edvard Kardelj v delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (1939) narod povezuje z ekonomskimi in političnimi pogoji njegovega obstoja ter hkrati izhaja iz predpostavke naroda kot objektivne, zgodovinsko dane skupnosti. Pomembna je zlasti narodna zavest, ki je izraz objektivne narodne eksistence (Kardelj 1980: 114–126). Nemško plemstvo, četudi integrirano v lokalne družbene strukture, po Kardelju zaradi kulturnega in zgodovinskega izvora organsko ne pripada slovenskemu narodu (nav. delo: 90). Tudi v tem primeru narod ostaja esencialno zamejena skupnost.

Res je sicer, da je vsiljeni nemški fevdalec na zemlji slovenskega tlačana zaradi svojih lastnih ekonomskih in družbenih interesov postal v nekem smislu sestavni del slovenske družbe in se je kot tak celo boril proti centralnim nemškim oblastem [...] vendar organsko, po kulturi in tradiciji ni bil povezan s slovenskim ljudstvom. (Kardelj 1980: 90)

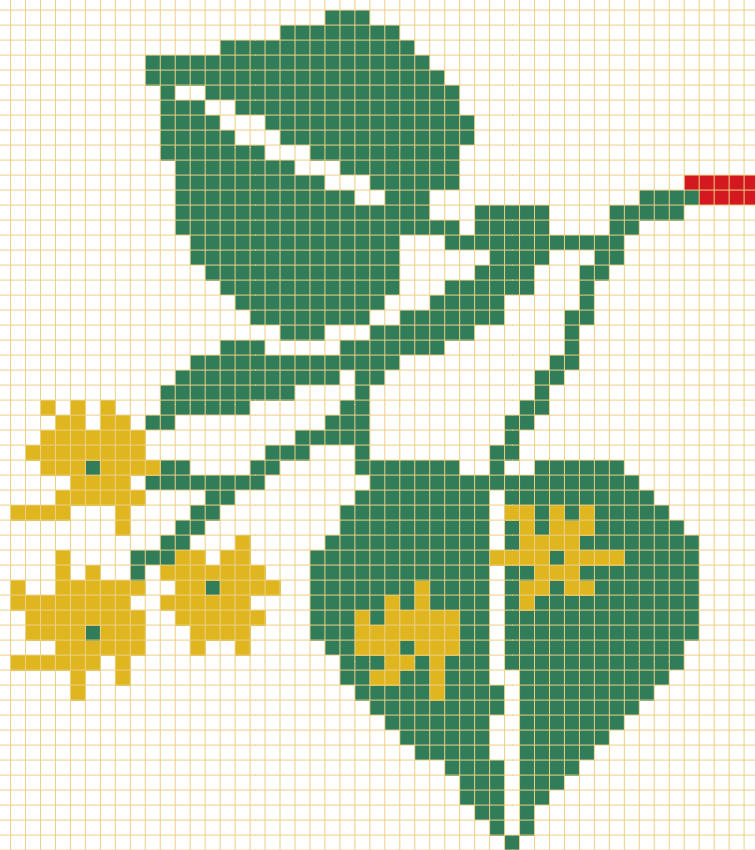
Jože Goričar (1971) slovensko narodno zgodovino razdeli na faze odpora: proti nemškemu fevdalizmu, proti integralnemu jugoslovanstvu²⁵ in proti okupatorjem med drugo svetovno vojno. Odpor proti Nemcem je tako konstitutiven element slovenskega narodnega razvoja. Podobno Fran Zwitter (1964: 84–86) v šestdesetih letih 20. stoletja reproducira razlikovanje med »narodi z zgodovino« in »narodi brez zgodovine«, pri čemer med slednje zaradi odsotnosti lastne plemiške in politične elite, ki je bila na Slovenskem večinoma »nemška«, uvršča Slovence.

Predstavljeno razumevanje naroda nadaljujeta tudi Tine Hribar (1989), ki narod utemeljuje v jeziku, rodu in duhovnosti, pri čemer narodna zavest deluje kot moment prehoda iz ljudstva v narod, in Stanislav Južnič (1987, 1993), po katerem je etnija predhodnica naroda, utemeljena pa je na bioloških, teritorialnih, kulturnih in jezikovnih vezeh. Kot ugotavlja Potocco (2012: 26), je temeljna težava omenjenih opredelitev v tem, da narod sicer razumejo kot zgodovinsko dinamičen pojav, a mu hkrati pripisujejo fiksno etnično osnovo.

V teh zgolj kratko predstavljenih razmislekih se ponavlja stabilen interpretativni vzorec: narod je razumljen kot esencialna, zgodovinsko kontinuirana in notranje homogena skupnost, medtem ko je Nemec sistematično umeščen v vlogo Drugega. Ta Drugi ni zgolj zunanja referenčna točka, temveč konstitutivni element narodnega samorazumevanja, skozi katerega se slovenska identiteta politično, kulturno in zgodovinsko artikulira. Slovenska narodna identiteta se oblikuje skozi

razlikovanje, pogosto z uporabo moralno in kulturno obarvanih opisov narodnega značaja ter z opozicijo do konkretnih nosilcev nemške moči: plemstva, meščanstva, jezika in zgodovinske hegemonije. Paradoksalno pa ti esencialistični pogledi na narod temeljijo prav na nemški romantični tradiciji, zlasti na herderjanskem razumevanju naroda kot kulturno-organske celote. Z distanciranjem od nemškega Drugega je torej slovenska nacionalna misel hkrati zavračala in reproducirala tiste intelektualne matrice, iz katerih je sama izšla.

3. Razumevanje slovenskega izseljenstva

Zakaj Alicia ni upravičena do slovenskega državljanstva?

Razumevanje slovenskega izseljenstva odslikava prevladujoče razumevanje pojma slovenske nacije. Alicijin primer, predstavljen v uvodnem delu knjige, ponuja vpogled v delovanje tega okvira v praksi. Alicia je za vodenje postopka pridobitve slovenskega državljanstva poiskala pomoč odvetniške pisarne iz Ljubljane. Pojasnili so ji, da lahko pravico do državljanstva uveljavlja na podlagi 13. člena Zakona o državljanstvu Republike Slovenije in 3. člena Uredbe o merilih za ugotavljanje nacionalnega interesa pri sprejemu v državljanstvo Republike Slovenije na podlagi 13. člena Zakona o državljanstvu Republike Slovenije, po kateri »za izredno naturalizacijo iz nacionalnih razlogov lahko zaprosi slovenski izseljenec ali njegov potomec do drugega kolena v ravni vrsti«, mogoča pa je, »če prosilec iz prejšnjega odstavka izkazuje večletno osebno aktivno vez z Republiko Slovenijo in vsaj petletno aktivno delovanje v slovenskih društvih v tujini ali drugih slovenskih izseljenskih, zdomskih ali manjšinskih organizacijah« (Uredba, 3. člen).

Pri poizvedovanju, ali so kočevarske organizacije v Združenih državah Amerike razumljene kot del slovenskih izseljenskih organizacij, odvetniška pisarna Alicii ni znala pomagati, zato se je po pomoč obrnila na Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, kjer je prejela negativen odgovor. Pojasnili so ji, da se prosilec za državljanstvo na podlagi naturalizacije lahko sklicuje na svojega v Sloveniji rojenega »slovenskega prednika«, pri čemer mora predložiti uradno dokumentacijo o njegovem »slovenskem poreklu«; besedni zvezi »slovenski prednik« in »slovensko poreklo« sta bili v obrazložitvi podčrtani. Sporočili so ji tudi, da Kočevarska zveza za dediščino in rodoslovje *Gottscheer Heritage and Genealogy Association* (v nadaljevanju *GHGA*), v katero je Alicia včlanjena, ne sodi med slo-

venska izseljenska društva in zato kriterijem ne ustreza. Organizacija *GHGA* je namenjena preučevanju rodoslovja Kočevarjev, torej tistih, ki so bili rojeni na Kočevskem. Kljub temu da je pokrajina Kočevska v Republiki Sloveniji in so posledično povezave s Kočevsko hkrati v teritorialnem smislu nedvomno tudi povezave z Republiko Slovenijo, Alicia in organizacija *GHGA* ne izpolnjujeta etničnega vidika za pripadanje slovenstvu.

Empirična opazovanja s terena nakazujejo, da takšna institucionalna razmejitev ne odraža nujno dejanskih praks v izseljenskih okoljih. Če trenutni seznam ustreznih organizacij ustreza dejanskemu stanju v izseljenstvu, sem se spraševala že leta 2019 med svojo udeležbo na letnem srečanju organizacije *GHGA* v Clevelandu, dan kasneje pa tudi na *Polka maši* v Slovenski pristavi.²⁶ Na slovenski prireditvi sem srečala nekaj Kočevarjev, ki sem jih spoznala dan poprej na kočevarski prireditvi. Povedali so mi, da se slovenskih dogodkov pogosto udeležujejo, saj imajo tam prijatelje, povezujeta pa jih tudi (slovenska) narodnozabavna glasba in hrana. Čez nekaj mesecev so v Slovenski pristavi organizirali prireditev *Oktoberfest*, na kateri sta nastopili kočevarska godba in folklorna skupina iz Clevelanda, igral pa je slovenski ansambel. Prvi vikend julija 2025 sem prav tako v Clevelandu prisostvovala vse-amerišskemu kočevarskemu srečanju *Gottscheer Treffen*. Dogodka se je udeležilo vsaj deset Slovencev. Povedali so, da se redno udeležujejo prireditev zabavne narave v kočevarskem društvu in obratno, Kočevarji se udeležujejo slovenskih prireditev. Sobotnemu sprejemu z večerjo je sledil nastop zabavnega ansambla Fred Ziwich, ki je med drugim zaigral Avsenikovo *Golico* in v slovenščini zapel pesem *Kadar bom na rajžo šel*. Pikniku v nedeljo je sledil nastop slovenskega glasbenika Joeyja Miskulina z bendom, kjer so Kočevarji in Slovenci družno plesali na njihove melodije. Povezovanje slovenske in kočevarske skupnosti torej v Clevelandu ni nič nenavadnega.

Obe skupnosti družijo podobne kulturne značilnosti, ki so jih oboji prinesli iz Slovenije: uživanje praktično enakih »tradicionalnih« jedi in poslušanje narodnozabavne glasbe. Udeleževanje Kočevarjev na dogodkih slovenskih organizacij je (bilo) prisotno tudi drugod, saj so kmalu po drugi svetovni vojni in priselitvi v Združene države Amerike nekateri Kočevarji iz Kalifornije v krajih, kjer ni bilo (jezikovno sorodnih) kočevarskih ali nemških društev, hodili na srečanja slovenskih društev (Mary 2010). Navedeno kaže na socialno in kulturno prepletenost kočevarske ter slovenske skupnosti, ki presega formalne etnične kategorizacije. Alicia se je leta 2019 brez težav včlanila v Slovensko rodoslovno društvo (*Slovenian Genealogy Associa-*

tion), ki deluje v Združenih državah Amerike, kar sicer šteje kot ustrezen dokaz povezav s slovenskimi organizacijami, ki je potreben za pridobitev slovenskega državljanstva po naturalizaciji, vendar Alicia ob vložitvi prošnje za državljanstvo ni izpolnjevala časovnega pogoja petletnega članstva, saj je bila članica šele dve leti.

Razočarana Alicia mi je postavila vprašanje, ali na njeno zavrnitev pri Uradu vpliva položaj nemške manjšine v Sloveniji oz. ali bi kočevarski izseljenci bili del slovenskega izseljenstva, če bi bila nemška manjšina na Slovenskem ustavno priznana. Ustava RS pozna en narod, in sicer slovenski. Italijanom in Madžarom določa status avtohtonih narodnih skupnosti, kolektivno – imensko pa tudi Romom, s čimer navedenim skupinam daje pravice do sofinanciranega ohranjanja njihove identitete (vzgoje, izobraževanja). Ostalim skupnostim (npr. Nemcem, Srbom, Hrvatom itd.) pa v okviru 61. člena zagotavlja individualno pravico do izražanja pripadnosti njihovemu narodu ali narodni skupnosti, do gojenja in izražanja njihove kulture ter uporabe njihovega jezika in pisave (URS, čl. 61). Kljub temu da so npr. Madžarom na ozemlju RS ustavno zagotovljene manjšinske pravice, Ustava madžarskim izseljencem, ki so se npr. med svetovnimi vojnami iz gospodarskih razlogov z območja RS izselili, ne priznava nobenega statusa. Priznava pa ga slovenskim izseljencem in zdomcem ter celo t. i. Slovencem brez državljanstva. Dejstva, da Kočevarji oz. slovenski Nemci ne ustrezajo kriterijem za pridobitev državljanstva po naturalizaciji, potemtakem najverjetneje ne bi spremenilo niti ustavno priznanje nemške manjšine v Sloveniji.

Etnično in jezikovno razumevanje slovenstva vsebujejo tudi določila Zakona o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (v nadaljevanju Zakon) in kriteriji, ki jih le-ta določa pri definiranju tega, kdo je Slovenec oz. kdo lahko zaprosi za pridobitev statusa Slovenca brez državljanstva. Člen št. 58 Zakona določa: »Republika Slovenija je matična država vseh Slovencev, zato tudi Slovencem brez slovenskega državljanstva na njenem ozemlju priznava poseben status« (Zakon, 58. čl.), ki ga lahko pridobi tisti posameznik, »ki je slovenskega rodu (slovenskega porekla) [op.: podčrtala avtorica]« (Zakon, 59. čl.). Zakon torej eksplicitno navaja slovenski rod kot temeljno lastnost, ki določa Slovenca. Prav tako »slovenskosti« ne določa ozemlje RS, saj je v 61. členu zapisano: »Ni pogoj, da predniki [op.: podčrtala avtorica] osebe, ki želi pridobiti status, izhajajo iz območja, na katerem danes leži Republika Slovenija. Predniki osebe, ki želi pridobiti status, lahko izhajajo tudi iz zamejstva, zdomstva in izseljenstva« (Zakon, 61. čl.). Po navedenih čle-

nih Zakona torej »slovenstvo« temelji najprej oz. zgolj na skupnem »rodu« ali »poreklu«, dokazuje pa se »z izpiski iz rojstne matične knjige in drugimi ustreznimi dokazili« (Zakon, 6o. čl.). Izključevanju vseh tistih, ki ne morejo dokazati »rodovnih« povezav s Slovenci – iz pojma »slovenstvo« je dodano še izključevanje na podlagi jezika – 68. člen namreč pravi: »Pravice iz tega zakona je mogoče uveljavljati izključno v slovenskem jeziku [op.: podčrtala avtorica]« (Zakon, 68. čl.). Zakon enake pogoje določa tudi za pridobitev statusa repatriirane osebe. Kot od Slovencev, ki živijo v RS, se tudi od Slovencev v tujini pričakuje, da je slovenski jezik njihova »prevladujoča vrednota« oz. »najbolj razvidna in temeljna identitetna opredelitev«, ki določa pripadnost slovenstvu, čeprav s tem izključujemo vse potomce slovenskih izseljencev (Drnovšek 2008: 328) in tiste osebe, ki slovenskega jezika ne razumejo, čutijo pa npr. simbolno pripadnost (gl. Gans 1979) slovenstvu, ali tiste z več etničnimi oz. ambivalentnimi identifikacijami, o čemer pa več v poglavju 6.

Etnično in jezikovno pojmovanje slovenskega naroda se ne odraža zgolj v zakonodajnem okviru, temveč je prisotno tudi v delovanju najvidnejših organizacij, ki v Sloveniji skrbijo za stike in povezovanje s slovenskimi izseljenci (*Združenje Slovenska izseljenska matica, Slovenski svetovni kongres, Rafaelova družba, Izseljensko društvo Slovenija v svetu*). Njihovo sledenje formalno-pravnemu razumevanju slovenskega izseljenstva se kaže v njihovih statutih, zlasti v opredelitvah poslanstva in določilih o članstvu.

Tako je v statutu *Svetovnega slovenskega kongresa* zapisano, da je to

svetovno združenje Slovencev in njihovih organizacij in skupnosti. Društvo SSK deluje v javnem interesu, na področju kulture in znanosti ter na drugih področjih v korist povezanosti vseh Slovencev, s posebnim poudarkom na:

- ohranjanju in krepitvi slovenstva in slovenskega jezika,
- vzajemni pomoči med vsemi Slovenci,
- spodbujanju kulturnih, znanstvenih in drugih vezi,
- enakopravnosti vseh Slovencev,
- uveljavljanju slovenskih narodnih koristi v domovini, v zamejstvu in po svetu,
- povezanosti vseh ljudi slovenskega rodu/porekla [op.: podčrtala avtorica] in na spodbujanju duha vzajemnosti, strpnosti in medsebojnega spoštovanja. (Statut društva 2020, 1. člen)

Podobno etnično izhodišče je razvidno tudi iz statuta *Izseljenskega društva Slovenija v svetu*, ki določa, da član

lahko postane državljani Republike Slovenije, ki se je vrnil iz emigracije ali potomci slovenskih izseljencev, ki živijo v Republiki Sloveniji. Člani društva so lahko tudi druge osebe slovenskega rodu [op.: podčrtala avtorica]; pogoj za vse pa je, da izrazijo željo za pristop in izpolnjujejo program društva. (Izseljensko društvo Slovenija v svetu 2015)

Z namenom razvijanja, širjenja, utrjevanja in poglobljanja »stikov med Slovenci v domovini in po svetu« je leta 1951 nastalo tudi *Združenje Slovenska izseljenska matica* (Združenje 2026). Združenje na svoji spletni strani ne navaja eksplicitno slovenskega rodu kot pogoj za pristop k društvu, sta pa, kot navajajo, najmočnejša vez, ki člane povezuje, »že tradicionalno kultura in jezik« (Ilič 2026).

Slovensko izseljenstvo je torej tudi na ravni civilnodružbenih organizacij prvenstveno razumljeno kot etnično (in jezikovno) utemeljena skupnost, pri čemer je slovensko poreklo osrednji kriterij pripadnosti.

Od organizacij, ki delujejo na področju migracij in izseljenstva, bi bilo sicer pričakovati večjo občutljivost za specifiko migrantskih izkušenj, zlasti za večplastnost migrantskih identitet in pogostost multiplih ali situacijskih identifikacij, a vendar so njihove spletne strani, kot je opozorila že Milharčič Hladnik (2008: 68), dostopne izključno v slovenskem jeziku. Enako velja za spletni portal *Slovinci.si*, ki ga upravlja Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu in ki od ustanovitve leta 2008 ponuja vsebine samo v slovenščini (angleška različica je bila konec julija 2025 v izdelavi).

Obravnavani primer pokaže razkorak med pravnimi in institucionalnimi opredelitvami slovenskega izseljenstva ter vsakdanjimi praksami v izseljenskih okoljih. Opozarja na potrebo po natančnejšem razmisleku o tem, kako se pripadnost oblikuje, vzdržuje in prepozna zunaj okvirov etničnega in jezikovnega esencializma. V tem smislu primer izseljenih slovenskih Nemcev predstavlja analitično izhodišče za nadaljnjo obravnavo identitetnih procesov, diasporičnih praks ter razmerij med državo, nacijo in izseljenstvom, ki sledijo v nadaljevanju knjige.

Čigava diaspora so torej izseljeni slovenski Nemci?

Vprašanje, čigava diaspora so slovenski Nemci, je kompleksnejše, kot se zdi na prvi pogled in kot ga glede na zgoraj opisano stanje razume slovenska zakonodaja. Poimenovanje »Nemci« logično napeljuje na sklep, da gre za del nemške diaspore. Ob natančnejšem zgodovinskem in etnografskem pregledu pa se pokaže, da takšna opredelitev ni samoumevna. Razpoložljivi zgodovinski viri namreč ne omogočajo jasne in nedvoumne rekonstrukcije njihovega izvora, spomin o njihovem izvornem okolju v Avstriji ali Nemčiji (npr. v pripovednem, pesemskem izročilu) pa se v kolektivni zavesti teh skupnosti večinoma ni ohranil. Izjemo v tem pogledu predstavljajo le Nemci v vaseh v okolici Sorice in (Nemškega) Ruta, pri katerih je kontinuiteta izročila o koroških in tirolskih prednikih bolj razvidna – do 20. stoletja so npr. ohranili vsakoletna romanja v Innichen/San Candido (Wakounig in Bizjak 2025: 75).

Najzgodnejše nemško govoreče priseljence so na območje današnje Slovenije od konca 10. stoletja praviloma iz bavarskega prostora naseljevali fevdalci in cerkvena gospoda, zlasti salzburška nadškofija, ki je želela območje pokristjaniti (Biber 1966: 15). V naslednjih stoletjih so se jim pridružili še nemški meščani, podjetniki in intelektualci (Zwitter 1990: 26). Nemško govoreče prebivalstvo je bilo izraziteje prisotno predvsem v mestih in trgih, med katerimi izstopajo Maribor, Celje in Ptuj. Pri tem zgodovinarji opozarjajo, da teh urbanih središč ni mogoče razumeti kot »pranemških mest« (Cvirn 1997a: 99), temveč je bil nemški občevalni jezik v veliki meri povezan z meščanskim statusom. Meščanstvo (tudi slovensko) se je z nemškim jezikom simbolno diferenciralo od okoliškega kmečkega prebivalstva (prav tam; Zwitter 1990: 26, 34; Čuček in Cvirn 2012a: 30). V današnjem avstrijsko-slovenskem prostoru so dolgotrajni gospodarski in družbeni procesi postopoma oblikovali jezikovno mešano slovensko-nemško družbo. Ta je na različnih območjih obstajala skozi celoten srednji vek, jasnejše razmejevanje v ločene etnične in narodne skupnosti pa se je začelo šele v poznejših stoletjih (Wakounig in Bizjak 2025: 75).

V okviru srednjeveške rovtarske kolonizacije po 13. stoletju so nemški zemljiški gospodje na Slovenskem naselili tudi svoje podložnike iz drugih (pretežno nemško govorečih) posesti. To sta bili skupnosti Kočevarjev ter Nemcev v Selški dolini in Baški grapi (Ferenc in Repe 2004: 148), ki naj bi izvirali iz Tirolske, natančneje iz Pustriške in Inške doline z okolico (Kociančič 1977; Koštial 1977). Kočevarji so vse

Prikaz območij na ozemlju današnje Republike Slovenije, kjer so pred drugo svetovno vojno strnjeno živele nemško govoreče skupnosti. V manjšem ali večjem številu so bili nemško govoreči prebivalci prisotni tudi v mestih, med drugim v Mariboru, Celju, Ptujju in Ljubljani.

27

Težko bi z gotovostjo trdili, kdaj so se nemški prebivalci omenjenega območja asimilirali. Je pa bilo prebivalstvo med drugo svetovno vojno aktivno v boju proti fašizmu in nacizmu (gl. Kos 1977). Eden od njih je bil Simon Kos, ustreljen decembra 1941 pri Trstu kot žrtev »drugega tržaškega procesa« (za njegove literatizirane življenjepis in pisma, ki jih je iz ujetništva pisal domačim, gl. Kragelj 1991).

do druge svetovne vojne obdržali staronemško narečje, Nemci v Nemškem Rutu in Sorici pa so se že prej jezikovno zlili s slovenskim prebivalstvom. Do druge svetovne vojne je na Slovenskem obstajal samo še t. i. »nemški agrarni jezikovni otok« na Kočevskem (Zwitter 1990: 30), o nemških agrarnih naselbinah drugod po Sloveniji pa ne moremo govoriti, saj so se že prej jezikovno asimilirale.²⁷

V tretjo skupino nemško govorečega prebivalstva sodijo apaški Nemci in Nemci v štirih vaseh južno od potoka Kučnica v severozahodnem delu Prekmurja, ki jih je senžermenska pogodba leta 1919 odrezala od nemškega ozemlja (Ferenc 2005: 14; Ferenc in Repe 2004: 148).

Soriško polje je bilo, podobno kot se domneva za Kočevsko, poseljeno s priseljenci iz Koroške in Tirolske. Fotografija prikazuje vas Sorico med letoma 1928 in 1947. Foto: Vekoslav Kramarič. Hrani: Slovenski etnografski muzej.

Primer Kočevske: pojem »jezikovnega otoka«

Že ta kratki pregled nakazuje, da se »nemštvo« na Slovenskem ni oblikovalo v eni sami, enotni poselitveni in identitetni logiki. Dilemo glede izvirne domovine lepo zaobjame primer Kočevarjev. O njihovem izvoru namreč obstaja več razlag. Najširše sprejeta so dognanja (avstrijskih) jezikoslovcev, ki so nastala na podlagi

analize kočevskega narečja. Po teh naj bi grofje Ortenburžani večino priseljencev iz svojih severnejših posestev na Koroškem in Tirolskem – iz Pustriške in Lesne (Lesach) doline v tridesetih letih 14. stoletja naselili na Kočevsko (Hornung v Petschauer 1984: 87). Obe dolini, zlasti pa bližnja Defereggenska dolina, sta bili jezikovno mešani. Jezikoslovka iz kočevarske družine Doris Debenjak (2010) je menila, da so Kočevarji od tam med srednjeveško kolonizacijo na Kočevsko prinesli nekatere slovenske besede, npr. *jaižn* za južino (kosilo) in *joukn* za jokati.

Po drugi strani je ljubljanski škof Tomaž Hren (posvečen leta 1599) v škofjeloškem arhivu prepisal listino, po kateri je bilo po zaključku začetne faze kolonizacije na Kočevsko preseljenih tudi 300 uporniških družin iz Frankovske in Turingije (Grothe 1931: 33). Hrenov zapis, ki so ga nekateri zgodovinarji zavračali kot ponaredek, je ponovno premislila Marija Klobčar (2024), in sicer na podlagi raziskave pemskega izročila Kočevarjev. »Frankovsko – turinško teorijo« je z analizo drobcev iz kočevskega izročila, ki vsebujejo elemente plemiškega sveta, postavila v zgodovinski okvir, v čas spora, do katerega je v 14. stoletju prišlo po izvolitvi grofa Güntherja za rimskega kralja. Njegov nasprotnik Karel IV. je proti legalno izvoljenemu Güntherju organiziral upor, poraženi Günther pa je v zameno za pomilostitev svojih podpornikov, ki so bili kasneje kazensko poslani na Kočevsko, prestol predal nasprotniku. Slovenske izraze v kočevskem izročilu (npr. knez, kres, župan, starešina) Marija Klobčar (2024) razume kot morebitno sled večkulturnosti izvornih okolij, saj je bila Turingija v tem obdobju poseljena tudi s t. i. Vendi oz. Slovani. Večkulturnost izvornih območij potrjujejo tudi navedbe, da naj bi del priseljencev izviral iz drugih slovensko govorečih območij (npr. Stari Trg, Lož, Cerknica, Idrija (Petschauer 1984: 87–88) in da naj bi bili med njimi tudi koroški Slovenci (Simonič 1971: 9).

Lahko torej o tej pisani srednjeveški priseljenški družini zgolj na podlagi jezikovne podobnosti z »Nemci« in kljub temu, da se spomin na »nemško« domovino v njeni zavesti ni ohranil, upravičeno govorimo kot o nemški diaspori? Je takšna opredelitev smiselna danes, ko vemo, da so se sodobne nacionalne identitete izoblikovale v moderni dobi (Anderson 2007; Hobsbawm 2007; Gellner 2004 idr.), in ko številne študije razvojnih faz nacionalizmov v mešanih jezikovnih regijah nekdanje habsburške monarhije opozarjajo na njihovo pozno ter postopno uveljavitev (gl. Hroch 1996)?

Razglednica prikazuje Kočevsko kot »nemški jezikovni otok« in nosi napis: »Kočevska dežela v nemških rokah, ni nevihte ne vetra, ki nam bi jo vzel.« Območje je obrobljeno z nemško trobojnico, upodobljene pa so tudi plavice kot simbol nemške nacionalne pripadnosti. Neodposlana; natisnjena leta 1910. Založil Franz K. Lackner, Celovec (Klagenfurt); tisk Leon, Celovec. Zasebni arhiv: Anja Moric.

Pieter Judson (2008: 219), ki je med drugim raziskoval medetnične odnose na (Spodnjem) Štajerskem, opozarja, da je treba pri razumevanju t. i. »nemških« diaspor upoštevati dejstvo, da so se nacionalne pripadnosti v smislu, kot jih razumemo danes, uveljavile šele z vzponom nacionalizmov in nacionalnih držav, zato je treba tudi pojem diaspora razumeti v povezavi z nacionalno državo in ga obravnavati z zavedanjem o njegovem izvoru v 20. stoletju. Ključno vprašanje tako postane, kdaj in kako so se prebivalci posameznih regij sploh začeli dojemati kot »Nemci« ali »Slovenci«.

Upoštevajoč navedene nejasnosti glede izvora Kočevarjev, se z Judsonovo tezo lahko strinjamo. To potrjujejo tudi viri, nastali na prehodu iz 19. v 20. stoletje, iz katerih je razvidno, da nacionalne pripadnosti sredi 19. stoletja na Kočevskem še niso bile jasno prisotne in da se je, kot v drugih večjezikovnih regijah nekdaj Avstro-Ogrske, narodnostno diferenciranje začelo na pobudo (priseljencev) z nemško idejo navdahnjenih avstrijskih in nemških intelektualcev, predvsem jezikoslovcev in etnografov. Ti so v okviru ideologije »nemških jezikovnih otokov«, na podlagi jezikovne podobnosti z Nemci, Kočevarjem pripisovali nemško poreklo (gl. npr. Schröer 1870; Hauffen 1895 itd.) in jih tudi poimenovali kot »kočevske Nemce« (npr. Schröer leta 1869 in Czoernig leta 1878), kar pa samo po sebi še ne pomeni, da se je z nemštvom identificiralo širše prebivalstvo.

Posebno previdnost zato zahteva tudi raba pojma »nemški jezikovni otok«, ki se je v delu znanstvene in poljudne literature uporabljal kot navidezno deskriptivna oznaka za skupnosti, izolirane od svojega jezikovnega okolja. V praksi je pogosto deloval kot interpretativni okvir, ki je večjezičnost in kulturne preplete reduciral na model jezikovne (in posredno »narodne«) homogenosti. S tem je poudarjal »nemškost« Kočevske, pri čemer ni upošteval dejanske večjezičnosti in vzajemne kulturne izmenjave, vidne v šegah, oblačilnih praksah, verovanjih, pesemskem in pripovednem izročilu (gl. Kumer 1987; Stanonik 2004 itd.). Te prepletenosti se nenazadnje, kot že rečeno, odražajo celo v kočevščini – srednjeveški nemščini s številnimi slovenskimi primesmi (gl. Schröer 1869-1870; Hauffen 2024; Tschinkel 2004 itd.).

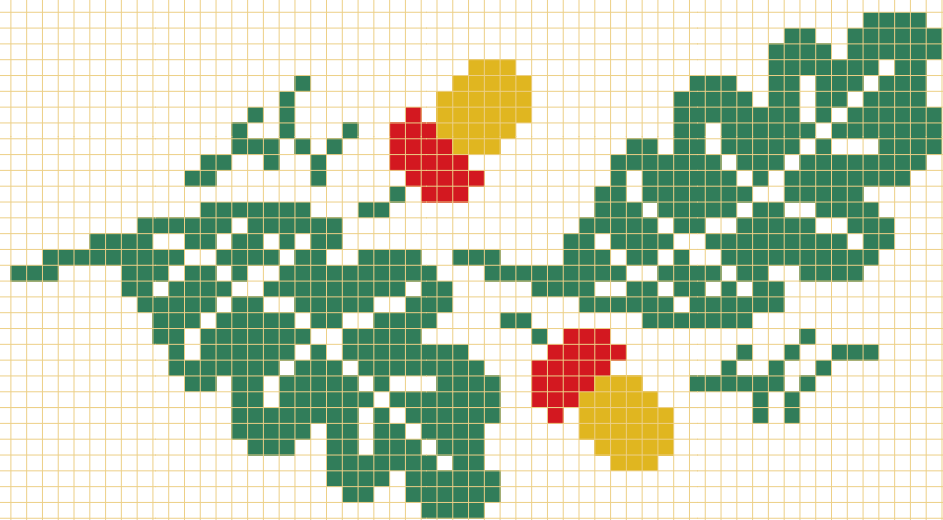
Avtor prve sistematične folkloristične in etnološke študije o kočevskem »jezikovnem otoku« iz leta 1895 Adolf Hauffen (2024 [1895]: 108) je razmere glede nacionalne identifikacije na Kočevskem v drugi polovici 19. stoletja namreč opisal takole: »Lokalpatriotizem je bil Kočevarjem še pred nekaj desetletji povsem tuj; deželani

so se poprej komajda zavedali občutka pripadnosti nemškemu ljudstvu.« Podobno je že pred Hauffnom ugotovil ravnatelj kočevske gimnazije Benedikt Knapp, rojen v Schwarzu na Tirolskem v Avstriji, ki je opazil, da imajo Kočevarji »veliko dobrih lastnosti, toda navdušena zvestoba [nemškemu] plemenu, kakršno poznamo na Tirolskem, je v njih le šibko prisotna« (Braune 1922: 34). Knapp je na podlagi tega svojega opažanja celo izdal poziv za izbor pesmi, ki bi v Kočevarjih prebudile domoljubna, tj. nemška, čustva. Po zgledu nemške nacionalistične pesmi *Straža na Renu* je nastala prva kočevarska »himna« *Straža na Kolpi*, ki je poudarjala nemški izvor Kočevarjev. Napisal jo je še en avstrijski intelektualac Josef Obergföll, učitelj na kočevski gimnaziji, sicer rojen v Lienzu v Avstriji, ki se je na Kočevsko priselil leta 1875 (več v Moric 2024b).

Judson ugotavlja, da je bila pred letom 1914 – med drugim zaradi velike vloge regionalnih lojalnosti, ki so upočasnjevale konstrukcijo skupnega nemškega nacionalnega gibanja in občutka samoidentifikacije – pripadnost wilheminski Nemčiji šibka. Preobrat v identifikacijah nemško govorečih skupnosti se je zgodil šele po ponižanju zaradi pariške in trianonske pogodbe. Njihov problematičen položaj (oz. status drugorazrednih državljanov) v novih nacionalnih državah, nastalih po prvi svetovni vojni, ne pa njihov tradicionalen način samoidentificiranja, je povzročil, da so se začele obračati k Nemčiji oz. nemštvu (ki pred tem v njihovih življenjih ni igralo bistvene vloge) in se videle ter bile videne kot »izgubljene nemške diaspore« (Judson 2008: 219–229).

Nacionalistične ideje, vključno s konceptom »nemških jezikovnih otokov«, ki so se v 19. in 20. stoletju razširile po Evropi, za raznolikost, kot jo je bilo moč najti na Kočevskem (gl. Moric 2020) pa tudi v drugih mešanih regijah avstro-ogrske monarhije (gl. Judson 2006; Zahra 2008), niso bile odprte. Osredotočale so se na razlike in meje (Barth 1998), ne pa na vsakdanje prakse sobivanja in prepletanja med etničnimi skupinami. Ker se je, kot je opozorila Weber Kellermann (1959), ideologija nemških jezikovnih otokov v znanstvenem diskurzu ohranila celo še v petdesetih letih 20. stoletja oz. je prisotna še danes, je toliko pomembnejše, da jo v sodobnih obravnavah slovenskih Nemcev uporabljamo previdno in reflektirano ter jo nadomeščamo s koncepti, ki bolje zajamejo zgodovinsko večjezičnost in situacijske identifikacije.

4.
»Nemci«
na Slovenskem:
od 19. stoletja do leta 1945

Razvoj narodne ideje

Prebivalci jezikovno mešanih območjih avstrijskega dela nekdanje Avstro-Ogrske – Češke,²⁸ južne Tirolske in južne Štajerske – so vse do druge polovice 19. stoletja uporabljali več jezikov. Pieter Judson v knjigi *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (2006: 3) analizira vzpon nacionalizma in pokaže, da med prebivalci navedenih območij tedaj še niso obstajale izrazite nacionalne delitve na podlagi jezika. Podobne jezikovne razmere na ozemlju današnje Slovenije opisuje tudi Vasilij Melik (1992: 171). Kmečko prebivalstvo je v začetku 19. stoletja večinoma govorilo slovensko, v večjih krajih, trgih in mestih pa je bilo prebivalstvo dvojezično. Višji sloji in del meščanstva so praviloma komunicirali v nemščini, ne glede na materni jezik ali poreklo.

Vsi, tudi rojeni in zavedni Slovenci so lažje pisali in govorili nemško kakor slovensko. Nemške so bile vse šole razen osnovnih, pa tudi te niso bile vselej in povsod samo slovenske. Nemški so bili časopisi in časniki. Nemščina je bila jezik uradov in sodišč. Razmišljanja o tem, koliko je bilo v kakem večjem mestu Nemcev in Slovencev, so verjetno zgrešena. Koristneje bi bilo vedeti, koliko prebivalcev je znalo samo en jezik in koliko jih je obvladalo oba. Isto mesto se je lahko zdelo na živilskem trgu povsem slovensko, v gospodarskem lokalni, kot je bil Casino-Verein, pa povsem nemško. (Melik 1992: 171)

Slovenščina je bila v tem obdobju torej predvsem jezik kmečkega prebivalstva. Tudi ko je leta 1812 na graškem liceju ustanovljena katedra za slovenščino, se je ta poučevala le na nekaterih osnovnih šolah, ponekod pa še tam ne (Toplak 2014: 45). Jezikovne razmere tudi leta 1844 Slovincem in slovenščini vsaj v večjih (štajerskih) krajih niso bile naklonjene, kar lahko sklepamo iz objave Franza Xaverja Hlubka v *Augsburger Allgemeine Zeitung*:

Slovenski narodni aktivisti so si izposodili češko besedo *národ*, ker jim je beseda *ljudstvo* »očitno zvenela preveč splošno in ni dovolj nazorno izražala krvne povezanosti med pripadniki naroda« (Jezernik 2014: 78).

Maribor, sedež okrožja in gimnazije, tvori nemški jezikovni otok. Šetajoč se med ličnimi hišami prijaznega mesta, čujemo vsenaokolo nemške glasove, slovenščino slišimo vmes le iz ust nižjih stanov, kajti služabništvo in prebivalstvo nekaterih predmestnih ulic je še slovensko; zato se tudi slovensko propoveduje v predmestju pri sv. Magdaleni, dočim je sicer v Mariboru le nemška služba božja; ob sebi umevno je tudi šola nemška, kajti ubogi slovenski otrok se mora po vsi deželi navaditi na nemške knjige, črkovati nemške besede, truditi se z nemškimi čitankami, čeprav ne razume nobene besede tujega mu jezika. Sčasoma se seveda navadi na nevadne mu glasove, si prisvoji posamezno besedo in se mora naučiti v tujem jeziku celo vzvišene verske resnice. Vse knjige, ki jih dobi v šoli v roke, so spisane v nemškem jeziku in z nemškimi črkami, le katekizem, ki ga mora znati pri skušnjah po nemško, ima tudi prestavo. Šele nekaj let sem si upajo poučevati slovanski patriotje otroke slovenščino, da ne ostane narodu njegov materni jezik popolnoma tuj. (Hlubek v Mačkovšek 1917: 333)

Do razmaha narodnih gibanj (po vsej Evropi) z marčno revolucijo leta 1848 je bila identiteta prebivalstva na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem predvsem lokalna ter regionalna (Čuček in Cvirn 2012a: 30; Drnovšek 2005). Ljudje so se prepoznavali kot Štajerci, Kranjci ali prebivalci določenega kraja, ne pa kot pripadniki naroda v modernem političnem smislu. Dvojezičnost je bila pragmatična in situacijska, vprašanje slovenstva ali nemštva pa večini ni predstavljalo osrednje identitete.

Marčna revolucija je v avstrijskem cesarstvu prinesla pomembne politične spremembe: odpravo fevdalizma, razglasitev enakopravnosti narodov cesarstva ter priznanje pravice do rabe narodnih jezikov v šolah in uradih. Te spremembe so ustvarile pogoje za oblikovanje nove politične skupnosti – naroda.²⁹ Kljub temu je bila ideja naroda za večino prebivalstva Kranjske, Koroške, Štajerske in Primorske sredi 19. stoletja nova in pogosto težko nerazumljiva (Jezernik 2014: 78–79). Na razkorak med novo politično terminologijo in ljudskim razumevanjem kaže primer iz časopisja. *Kmetijske in rokodelske novize* so leta 1844 svoje bralce poučevale o pomenski razliki med izrazoma »narodno« in »nerodno«, pri čemer so poudarjale, da »narodno je nekaj lepiga, kar je jednimu ali drugimu narodu lastniga, zato se reče: národnost: Nationalität. Nerodno je pa nekaj malovredniga. »Ungeschicklichkeit« (v Jezernik 2014: 79). Razprave o slovenski »nerodnosti« so se v časopisju pojavljale še v naslednjih letih, kar priča o postopnosti nacionalne mobilizacije.

Slovensko narodno gibanje je v prvi polovici 19. stoletja zasledovalo predvsem kulturni cilj: slovenščino je želelo iz jezika kmečkega prebivalstva preoblikovati v jezik, ki bi ga uporabljali tudi izobraženi in socialno višji sloji. Gibanje je sprva zajemalo razmeroma ozek krog izobraženstva in meščanstva, pri čemer je del tega sloja izkazoval simpatije tako do slovenskega narodnega gibanja kot tudi do nemške kulture (Melik 1992: 171). Z revolucijo leta 1848 pa je gibanje začelo postavljati tudi politične zahteve, zlasti idejo združitve slovenskega ozemlja v eno avtonomno deželo z lastnim deželnim zborom. Kljub temu si slovenski in nemški nacionalizem v tem obdobju še nista neposredno nasprotovala. Do zaostrovanja je prišlo po obnovi ustavnega življenja leta 1861, »ki je srednji sloj v mestih in trgih prisilila v nacionalno opredelitev« (Jenuš 2011: 18).

Ob tem je treba poudariti, da za nacionalna gibanja v srednji in vzhodni Evropi velja, da močna navezanost na lastni etnos in materni jezik ni nujno izključevala lojalnosti do širše nadslovesne politične skupnosti (Baskar 2002: 138). Prebivalce avstro-ogrske monarhije je tako navkljub jezikovni raznolikosti in porajajočim se nacionalizmom še naprej povezovala pripadnost cesarju. Prav tako je pomembno opozoriti, da Habsburžani germanizacije niso izvajali iz nacionalističnih vzgibov. Uvedba nemščine kot državnega jezika v osemdesetih letih 18. stoletja je bila predvsem upravno-politični poskus poenotenja in racionalizacije imperija (Jászai v Anderson 2007: 110–111; Zwitter 1962: 47).

Glede na razširjeno predstavo o od nekdaj prisotni medsebojni nastrojenosti med Nemci in Slovenci je lahko presenetljivo spoznanje, da so na nekaterih mešanih jezikovnih območjih habsburške monarhije še v 19. stoletju dvojezičnost ne le sprejemali, temveč jo tudi zavestno spodbujali. Da bi se otroci naučili obeh regionalnih jezikov, so si starši v podeželskih predelih Moravske in Češke za daljši čas izmenjevali otroke, v delih Štajerske in Koroške pa zahtevali dvojezične šole (Judson 2006: 3). Podobno prakso zasledimo tudi pri Kočevarjih: v šestdesetih letih 19. stoletja so nekateri prebivalci Planine, kjer je delovala nemška šola, svoje otroke pošiljali v dvojezično šolo v Črnomlju (Trdan 1999: 62). Zanimiv primer, ki kaže na neprisiljeno večjezičnost, najdemo tudi v zapisu škofa Antona Bonaventure Jegliča, ki je 18. oktobra 1899 poročal o obisku vaščanov iz vasi Zdihovo, kjer je bilo 52 nemških in 11 slovenskih hiš. Čeprav je tamkajšnji župnik Mausser pridigal tudi v slovenščini, so Slovenci kljub temu raje prihajali k nemškim pridigam (Otrin in Čipič Rehar 2015: 45).

Pobuda za ustanovitev je prišla predvsem iz dunajskega centra, medtem ko so bili predlagatelji iz jezikovno mešanih regij zgolj v manjšini (Drobesch 1992: 188). Ta podatek kaže na to, da nacionalni konflikt ni bil spontan izraz lokalnih napetosti, temveč je bil v veliki meri ustvarjen zunaj samih večjezikovnih območij.

Nacionalizacija prebivalstva ni bila spontana posledica jezikovne različnosti, temveč predvsem rezultat organiziranega delovanja narodnih aktivistov. Nacionalna ideja je podlago za svoj obstoj našla v državni in lokalni zakonodaji; po letu 1862, ko je bila sprejeta zakonodaja o občinski avtonomiji, pa se je utrjevala tudi skozi gospodarski in izobraževalni razvoj. Ti procesi so omogočili prihod zunanjih narodnih aktivistov iz nemških in avstrijskih mest (učiteljev, železniških delavcev itd.), ki so z ustanavljanjem ponemčevalnih šol, pospeševanjem turizma in nemškega časopisja producirali konflikt med Nemci in Slovenci, pa tudi med Nemci in Čehi ter drugimi narodi monarhije, jezikovno mešana območja pa skušali prikazati kot naravne prostore nacionalnega spopada (Judson 2006: 3–10). Z namenom vzbujanja narodne zavesti med nemško govorečim prebivalstvom monarhije so začeli ustanavljati različna društva, ki so postala ključno sredstvo mobilizacije množic in izvajanja nacionalne politike pod krinko t. i. »narodnoobrambnega dela«. Zakon o društvih iz leta 1867 je namreč omogočil ustanavljanje organizacij, ki so legalno sledile nacionalno-političnim ciljem (Drobesch 1992: 187).

Teritorialno in etnično usmerjene oblike nacionalistične ideologije nemških buržoaznih političnih strank sta udeleževali dve prostovoljni organizaciji, ki sta imeli namen spodbujati nacionalno zavest med nemško govorečimi prebivalci imperija in povečati njihovo število. *Deutscher Schulverein* (Nemško šolsko društvo), ustanovljeno leta 1880 na Dunaju, je zbiralo sredstva za ustanavljanje in vzdrževanje nemških šol na jezikovno mešanih območjih.³⁰ Organizacija *Südmark*, ustanovljena leta 1889 v Gradcu, pa je delovala predvsem na področju zemljiške politike: v obmejnih in mešanih regijah je kupovala zemljišča ter spodbujala naseljevanje nemško govorečega prebivalstva, da bi utrdila nemško prisotnost na t. i. jezikovni meji. Delovanje obeh organizacij jasno nakazuje, da nacionalni konflikt ni bil zgolj izraz lokalnih napetosti, temveč projekt, voden od zunaj – iz mestnih središč.

Na dejavnosti nemških narodnih aktivistov so se odzvali tudi na slovenski strani. Leta 1885 so slovenski narodni aktivisti ustanovili *Družbo sv. Cirila in Metoda* ter tako sledili Čehom, Italijanom in Poljakom, ki so že imeli podobne organizacije. Namen družbe je bil dviganje narodne zavesti med Slovenci in pospeševanje slovenskega šolstva. Društvo je ustanavljalo oz. podpiralo ustanavljanje slovenskih šol in vrtcev, vendar je – vsaj na Kočevskem – delovalo pragmatično in selektivno, predvsem tam, kjer je obstajal dejanski interes lokalnega prebivalstva in realne možnosti za uspeh (Trdan 1999: 61).

Do prvih izrazitejših zaostritev med Nemci in Slovenci je najprej prišlo na Koroškem, kjer so se že v sedemdesetih letih 19. stoletja uveljavili ukrepi, ki jih je mogoče opredeliti kot načrtno germanizacijo slovenskega prebivalstva. Slovenske osnovne šole so bile postopno ukinjene, leta 1872 pa so bile uvedene t. i. utrakvistične šole z nemškim in slovenskim učnim jezikom. V praksi je slovenščina v prvem in deloma drugem razredu služila predvsem kot pomožno sredstvo za učenje nemščine, ne pa kot enakovreden učni jezik, zaradi česar Slovenci ob koncu 19. stoletja na Koroškem niso imeli več nobene javne šole s slovenskim učnim jezikom (Ferenc 1968: 65).

Po zaplembi druga izdaja. Deutsche Wacht. Razglednica prikazuje fotografijo Bismarckovega trga, današnjega Krekovega trga v Celju, uokvirjeno z natrgano naslovnico časopisa Deutsche Wacht z dne 26. septembra 1901. Časopis, prej znan kot Cillier Zeitung, je bil izrazit glasnik nemškega nacionalizma na Spodnjem Štajerskem. Članek, upodobljen na razglednici, je bil uperjen proti klerikalizmu ter slovenskemu duhovniku in politiku Antonu Korošču; oblasti so ga cenzurirale oziroma zaplenile (Polos 1 b. n. l.). Avtor razglednice: Fritz Rasch, Celje. Poslana po letu 1901. Zasebni arhiv: Walter Lukan.

Na Spodnjem Štajerskem so se odnosi zaostrili nekoliko pozneje, konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 19. stoletja, predvsem zaradi krepitve nemškega nacionalizma v avstrijskem delu monarhije. *Linški program* iz leta 1882, ki ga je sooblikoval Georg Ritter von Schönerer, je poleg antisemitskih zahtev zagovarjal tudi okrepitev nemškega značaja države (Jenuš 2011: 20). Nemščina naj bi postala edini uradni jezik, okrepila pa naj bi se tudi njena raba v štajerskih šolah. V tem kontekstu so slovenski jezik kot obvezni učni predmet začeli postopno ukinjati že v začetku sedemdesetih let 19. stoletja, leta 1879 pa so ga ponekod celo povsem odpravili (prav tam). Slovenske zahteve po ustanovitvi vzporednih šol v slovenskem jeziku so naletele na odpor nemškega političnega tabora. To jasno odraža t. i. Celjski program iz leta 1893, v katerem so voditelji celjskega *Nemškega društva* zavrnilo idejo slovenskih vzporednic na gimnaziji in jo označili kot napad na nemško nacionalno lastnino ter pravice:

Preoblikovanje naših nemških gimnazij, v katerih se slovenskemu ljudstvu posredujejo neizmerni zakladi nemške omike in znanosti, v mešane, njihova preureditev po znanem češkem modelu, tj. po poti uvedbe t. i. slovenskih vzporednih razredov v slovanske izobraževalne ustanove, razumemo kot napad na nemško nacionalno lastnino, kot politično in nacionalno podporo Slovanom na račun naših narodnih čustev, premoženja in pravic (Stepisch-negg 1894: 4)

Celjski program predstavlja prevladujočo politično usmeritev tedanjega spodnještajerskega nemštva, ki je v slovenskem prizadevanju za vzpostavitev slovenskih vzporednic v celjski gimnaziji videlo poskus Slovencev, da bi nemško Celje slovenizirali. Vprašanje celjske gimnazije oz. »boj za Celje« se je zapletel do te mere, da je postal osrednja tema avstrijskega političnega dogajanja (Cvirn 1997a: 167–181). Prispeval je k zaostritvi narodnostnih napetosti in s tem tudi k politični krizi, v kateri je padla vlada kneza Alfreda Windischgrätza (Cvirn 1997b: 109).

Po izključitvi Avstrije iz Nemške zveze leta 1866 so Nemci v monarhiji postali manjšina, a so se zelo trudili obdržati vodilno vlogo na kulturnem, političnem in gospodarskem področju (Promitzer 2004: 188). Po porazu nemških liberalnih strank na parlamentarnih volitvah leta 1880 in porazih na volitvah v deželne skupščine pa so bili soočeni z ugotovitvijo, da je nemško govorečih prebivalcev v monarhiji manj, kot so si predstavljali, in z dejstvom o legitimnosti zahtev slovanskih narodnih aktivistov po rabi njihovih jezikov v uradih (Judson 2006: 16). Slovenskim Nemcem,

ki »se niso hoteli znajti v ‚slovenskem kraljestvu‘, v katerem bi prevladoval slovenski jezik, katerega učenje se jim je zdelo pod častjo« (Moritsch 2002: 84), emancipacijske zahteve Slovencev niso bile pogodu. Zavzemali so se za ohranitev »nemškega« značaja mest, kot so Ljubljana, Maribor, Ptuj in Celje, ter za nemoten dostop do pristanišča v Trstu. Moritsch takšno držo označi kot »nacionalizem ohranjanja imetja«, saj je šlo v jedru polemike predvsem za prizadevanje po ohranitvi družbenega in gospodarskega položaja višjih, večinoma nemško govorečih slojev (prav tam).

Do leta 1914 so nacionalna gibanja že prevzela nadzor nad številnimi javnimi institucijami, kot so šole in banke, ter si s pomočjo nacionaliziranih medijev prizadevala za nacionalizacijo tako zasebnega kot javnega življenja. Jezikovno mešana območja so v 20. stoletju postala prizorišče narodnih »bojev«, že ob koncu 19. stoletja pa so razumljena kot osrednja žarišča nacionalnih konfliktov v Cislajtaniji.³¹ Praktično edina razlika med prebivalci jezikovno mešanih območij, ki so jo narodni aktivisti lahko poudarjali, je bila jezikovna. Zato so si nacionalistične organizacije prizadevale narodno pripadnost vcepiti že otrokom (Judson 2006: 17–22; Zahra 2008). *Nemško šolsko društvo* je imelo pri tem izjemno pomembno vlogo. Njegov cilj je bil razvoj nemškega šolstva v avstrijskih deželah z narodnostno mešanim prebivalstvom, zlasti na jezikovnih mejah in t. i. nemških jezikovnih otokih (Ferenc 1968: 67).

Pred prvo svetovno vojno je zbralo v ta namen okoli trideset milijonov avstrijskih kron in na novo sezidalo več kot tristo novih šol in dalo podporo in posojilo pri gradnji več kot 420 šolskih ali drugih objektov. Tam, kjer za gradnjo nove nemške šole ni dobilo potrebnih sredstev od lokalnih oblasti ali pa sploh ni bilo zakonskih pogojev za ustanovitev javne nemške šole, ker je bilo premalo nemških otrok, je šolo zgradilo z lastnimi sredstvi in jo tudi samo vzdrževalo kot privatno šolo, dokler ni bilo zadostnega števila nemških ali ponemčenih otrok, potem pa jo je pod določenimi pogoji – med katerimi je bil temeljni ta, da mora biti šola samo nemška – spremenilo v javno nemško šolo, ki so jo vzdrževale oblasti. Seveda si je društvo prizadevalo, da z germanizacijo otrok čimprej ustvari pogoje za javno nemško šolo, pri čemer si je pomagalo tudi z ustanavljanjem nemških otroških vrtcev in posebnih dečjih kolonij, nemških knjižnic itd. (Ferenc 1968: 67–68)

Podlaga takšnega delovanja je bila ustava iz leta 1867, ki je narodom monarhije zagotovila pravice do izobraževanja v lastnem jeziku, šolski zakon iz leta 1869 pa

³¹

K takšni percepciji so pomembno prispevali pesniki, pisatelji, novinarji in statistiki, ki so življenje v jezikovno mešanih regijah prikazovali kot nenehen boj proti prevladi sosedskega naroda, zaradi česar naj bi bili prebivalci teh regij najbolj narodno zavedni. Takšna podoba pa ni ustrezala dejanskim praksam prebivalstva, saj, kot opozarja Judson, številni prebivalci večjezikovnih območij nacionalnih opredelitev dolgo niso dojemali kot samoumevnih ali dokončnih. Na Češkoslovaškem so mnogi prebivalci večjezikovnih območij vse do povojnih izgonov leta 1945 zavračali opredeljevanje za eno ali drugo narodno identiteto, v drugih regijah, tudi na območju današnje Slovenije, pa so se posamezniki vse do prve svetovne vojne na enem popisu opredeljevali tako, na drugem pa drugače (Judson 2006: 17–22).

Gruß aus St. Egidij W. B.
Pozdrav od Sv. Ilja v Slov. gor.

Razglednica s pogledom na Šentilj v Slovenskih goricah, opremljena z dvojezičnim slovensko-nemškim napisom, kaže jezikovno in narodnostno prepletenost obmejnega prostora. (Polos 3 b. n. l.). Poslana med letoma 1905 in 1918. Zasebni arhiv: Theodor Domej.

Razglednica z napisom »Nemški pozdrav iz Slovenskih Konjic« (Deutscher Heilgruss aus Gonobitz) prikazuje nemško šolo v Slovenskih Konjicah z načrtovanim prizidkom za vrtec ter fotografijo dveh otrok. Cvetlični okras in ščit v nemških črno-rdeče-zlatih barvah poudarjata nemško nacionalno simboliko, ki jo dodatno izraža tudi napis Deutscher Heilgruß (Polos 2 b. n. l.). Poslana po letu 1911. Zasebni arhiv: Walter Lukan.

je zagotavljal ustanovitev državnih manjšinskih šol na vseh območjih, kjer je pet let zaporedoma povprečno 40 otrok živelo v razdalji štirih kilometrov oz. ene ure hoda. Omenjeni zakon je spodbudil tudi slovanske narodne aktiviste, da so začeli zahtevati rabo lastnega jezika v šolah in uradih tam, kjer je živelo večinsko slovensko prebivalstvo (Judson 2006: 24–27).

Konec 19. stoletja je prišlo do radikalizacije nemškega nacionalizma. Privrženci Georga Ritterja von Schönererja³² so pomembno vplivali na usmeritev *Schulvereine*, ki je postopoma prevzel izrazitejše pangermanske, antisemitske in antiklerikalne poudarke (Drobesch 1992: 190). S schönereerijansko ideologijo navdahnjeni nemški študentje so se po zaključku študija vračali v podeželska okolja, kjer so delovali kot lokalni nosilci in varuhi »nemške kulture« ter jezika. Prek društev, tudi *Schulvereine*, so uresničevali svoje poslanstvo – obrambo nemštva in nemščine pred »tujci«, predvsem Slovani in Italijani (prav tam). Pomembno vlogo pri širjenju nacionalnih idej so imeli učitelji, ki so na začetku 20. stoletja postali ključni akterji narodne mobilizacije. V osemdesetih letih 19. stoletja so češki, slovenski in nemški narodni aktivisti za svoje cilje angažirali potujoče učitelje, ki so v odročnih krajih spodbujali narodno organiziranje (Judson 2004: 142; za Kočevsko gl. Rus 1939: 143).

Nemški nacionalisti so začeli poudarjati pomembnost nemške izobrazbe, trgovine, obrti in kmetijske proizvodnje ter pogosto izpostavljati, da nemško govoreča manjšina plačuje največ lokalnih davkov. Zaradi domnevne sposobnosti Nemcev ustvariti doprinos tam, kjer so se drugi komaj preživljali, so utemeljevali svojo pravico do odločanja v lokalnih politikah. Sami sebe so razumeli kot nosilce »višje« kulture, v katero naj bi se sčasoma asimilirali slovanski kmetje in delavci. Takšnim hierarhičnim in asimilacijskim predstavam pa so se slovanska narodna gibanja v različnih delih monarhije sistematično zoperstavljala (Judson 2006: 24–36). Vnete narodne aktiviste – profesorje iz Avstrije – je na Kočevsko pripeljala državna nižja gimnazija v Kočevju, ustanovljena leta 1872. Najvidnejši so bili Benedict Knapp, Josef Obergfoll in Peter Wolsegger. Zlasti prvi je bil znan nacionalist, ki je v Kočevje pripeljal tudi nemški vrtec (J. R. [Josip Rus] 1930: 64). Obergfoll in Wolsegger pa sta bila predvsem dejavna pri objavljanju domoznanskih spisov.

Schulverein je skušal v nemške šole pritegniti ne le nemško govoreče otroke, temveč tudi otroke iz t. i. mešanih zakonov in iz povsem slovanskih družin. Pri tem je uporabljal materialne spodbude, kot so boljša oprema, brezplačne knjige in bolj-

³²

T. i. schönereerjanci oz. pristaši idej Georga Ritterja von Schönererja, avstrijskega politika, zagovornika velikonemške ideje, antisemita in nacionalista (gl. Jenuš 2011: 20–22). O schönereerijanstvu na Slovenskem gl. npr. Cvirn 1997a.

33

V avstrijskem delu habsburške monarhije St. Egydi oz. Št. Ilj po slovensko.

34

Delovanje *Schulvereina* na Štajerskem in Kranjskem osvetljuje Andrej Vovko (1999, 2001).

ša božična darila (Judson 2006: 44). Leta 1898 je tako v nemški šoli v Šentilju v Slovenskih goricah³³ na t. i. božičnici s šolskimi potrebščinami, oblačili in obutvijo »obdaroval vseh 91 šolarjev, tudi deco premožnih staršev, saj so darovi prihajali iz vseh nemških dežel Avstrije, pa tudi iz Nemčije« (Šedivy 1969: 94). Podobne prakse so uporabljali tudi slovenski narodni aktivisti. Leta 1905 je število otrok v nemški šoli naraslo s pet na 117, hkrati pa je pet učencev prestopilo v slovensko šolo, zaradi česar se je časopis *Marburger Zeitung* pritoževal nad taktiko slovenske strani, ki naj bi učence privabljala z boljšimi oblačili (Judson 2006: 44).

Posebno pozornost so nemški narodni aktivisti namenjali najmlajšim otrokom iz jezikovno mešanih zakonov. Z namenom preprečiti, da bi v vsakdanjem okolju prevzeli »nepravi« jezik, so začeli ustanavljati vrtce, v katerih so jih jezikovno pripravljali na vstop v nemško osnovno šolo. *Schulverein* je leta 1913 ocenil, da mu je s to strategijo uspelo v nemški šolski sistem vključiti več kot 10.000 otrok, ki naj bi bili sicer izpostavljeni »nevarnosti ulice« (Judson 2004: 131–132), tj. stiku s slovenskimi jeziki. *Schulverein* je na Spodnjem Štajerskem do leta 1918 zgradil 17 šol, pri zidavi šolskih stavb podpiral 26 drugih, vzdrževal 13 šol in 6 vrtcev ter finančno pomagal več kot 100 šolam. Ker je primanjkovalo učencev, je od leta 1911 naprej družinam v 24 krajih dajal v rejništvo otroke iz avstrijskih sirotišnic (Vovko 1999: 434).

Šole so postale eno ključnih prizorišč nacionalnih konfliktov, dogajali so se razni incidenti, ki so jih regionalni časopisi pogosto dramatizirali. Judson takšne dogodke imenuje »šolske drame«. Ena prvih se je zgodila leta 1884 v Sv. Juriju ob južni železnici (današnji Šentjur pri Celju), kjer so nemško govoreči prebivalci skušali ustanoviti podružnico *Schulvereina*. Ker je bilo lokalno zanimanje omejeno, so organizatorji na shod pripeljali nemško govoreče udeležence iz drugih krajev, ki sojih pritegnili z brezplačnim pivom in denarnimi spodbudami. Slovensko govoreče prebivalstvo se je odzvalo z mobilizacijo podpore iz okoliških vasi, dogodek pa se je končal s fizičnim obračunom. Slovenski narodni aktivisti so se bali, da bi ustanovitev nemške šole v kraju, kjer je živelo le nekaj nemško govorečih družin, vodila v načrtno germanizacijo prebivalstva. Nemška stran pa je svoje delovanje utemeljevala s trditvijo, da deluje z namenom zaščite nemško govorečih prebivalcev – argument, ki se je v nadaljnjih letih pogosto ponavljal (Judson 2006: 56).

Podoben primer predstavlja Sevnica,³⁴ kjer je *Schulverein* leta 1900 ustanovil nemško šolo, čeprav je nemško govoreče prebivalstvo predstavljalo manj kot de-

setino vseh prebivalcev (prav tam). Do leta 1906 je šola izpolnila pogoje za preoblikovanje iz manjšinske v javno šolo, kar pomeni, da so jo obiskovali tudi otroci slovensko govorečih staršev. Slovenski narodni aktivisti so takšno šolo dojemali kot instrument germanizacije, čeprav so jo nekateri slovenski starši, ki so tja vpisali otroke, verjetno videli kot priložnost za družbeni vzpon. Časopisje je tudi v tem primeru vsak incident – ne glede na njegov dejanski vzrok – interpretiralo kot izraz nacionalnega konflikta, s čimer so mediji nacionalistična čustva ne le odražali, temveč jih tudi aktivno soustvarjali (nav. delo: 56–65).

Schulverein je leta 1881 po prizadevanju Benedicta Knappa v Kočevju odprl svojo podružnico, leto pozneje pa je že ustanovil lesno-obrtno šolo, ki je bila kmalu podržavljena, čeprav ji je primanjkovalo učencev (J. R. [Josip Rus] 1930: 65). Osredotočil se je zlasti na gradnjo šol na obronkih kočevskega območja, ki jih je dojemal kot najbolj ogrožena. Prvo društveno nemško šolo na Kočevskem je odprl leta 1882 v Mavrlenu, vendar poskus njenega podržavljanja ni uspel, saj šola kljub prizadevanjem ni dosegla predpisanega števila otrok (prav tam). Kjer so šole že obstajale (npr. v Smuki in Kočevskih Poljanah), je ubral drugačno taktiko, in sicer jih je izdatno finančno podprl pod pogojem, da bo učni jezik izključno nemški (nav. delo: 66). Leta 1914 je imel *Schulverein* na Kočevskem v lasti osem šol in štiri vrtce, hkrati pa je denarno podpiral še 11 šol in dva vrtca (Kordiš in Škufca 1995: 13).

Najbolj izrazito se je boj za »kreiranje« Nemcev in Slovencev izrazil na zahodnem delu kočevskega območja – v Dragarski dolini. Cerkevna »vojna« se je razplamtel leta 1889/90, ko naj bi nemški farani v Dragi zahtevali, da se v bogoslužje uvedejo nemške pridige, spor pa je moral reševati ljubljanski škof Jakob Missia (Trdan 1999: 71). Prah se je ponovno dvignil konec leta 1902, zaradi česar je decembra v Drago odpotoval tudi Missijev naslednik škof Anton Bonaventura Jeglič, da bi se na lastne oči prepričal o narodnostni podobi kraja. Okrajni glavar za Kočevje Michael Gstettenhoffer, kočevski župan Alois Loy, iz Tirolske priseljeni gimnazijski učitelj Josef Obergföll in ravnatelj kočevske gimnazije Peter Wolsegger, prav tako priseljenec iz Tirolske, so ga namreč prepričevali o nemškem značaju Drage in okoliških vasi, zaradi česar so želeli, da bi se verouk poučeval v nemščini. Jeglič je ugotovil, da v Dragi z okolico prevladuje raba kočevskega narečja, vsi odrasli pa so govorili tudi slovensko, saj se jih je kar tretjina tja priselila iz okoliških slovenskih vasi (Otrin in Čipić Rehar 2015: 181), mnogi pa so imeli stike tudi čez mejo na Hrvaškem. O rabi knjižne nemščine v vsakdanjem življenju Jeglič ni poročal. Zapisal je:

Vas Draga je bila zlasti na prelomu iz 19. v 20. stoletje prizorišče izrazitih narodnostnih nasprotovanj. Fotografija prikazuje vas med letoma 1920 in 1940. Foto: Hugo Grothe. Hrani: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas e. V. an der Ludwig-Maximilians-Universität München.

Razglednica društva *Südmark* z upodobitvijo Nemške hiše v Brežicah (Deutsches Haus, Rann) združuje arhitekturni motiv z izrazito nemško nacionalno simboliko. Alegorični junak s kijem, grb in Bismarckov citat poudarjajo sporočilo obrambe »nemške zemlje« in nemških pravic na narodnostno mešanem območju Spodnje Štajerske. Poslana po letu 1905. (Polos 4 b. n. l.) Zasebni arhiv: Walter Lukan.

Služba božja je tukaj od nekdaj slovenska in tudi krščanski nauk v šoli. Okoli leta 1835, ko se je župnija iz Trave prenesla v Drago, se je nekoliko časa v Dragi nemško pridigovalo, toda ker so ljudje znali le slovensko in kočevsko ter nemškega niso razumeli, so verniki od službe božje izostajali, dokler se ni vpeljal slovenski jezik [...] 1. ako se gleda na občevalni jezik, rekel bi, da so tu večinoma Nemci, 2. ako se gleda na rod, deloma sedaj deloma od dedov, reči moramo, da so vsi Slovenci, vendar pa 3. je posebno v vaseh Trava, Srednja vas in Draga neka zavest, da so to nemške vasi, 4. ljudje slovenski znajo in tudi morajo znati, ker imajo za sosede same Slovence in so s Slovenci popolnoma premešani, 5. dobro naj se tudi nemškega nauče, 6. Cerkev ima popolnoma prav, da ne odstopi od slovenskega jezika ne v cerkvi ne v šoli, kar bi bilo samo na škodo prebivalcem, in sicer to tem bolj, ker 7. so nemške šole in so starši nekako prisiljeni otroke v te šole pošiljati. (Otrin in Čipić Rehar 2015: 181–182)

Sklepati gre, da farani z razumevanjem slovenščine niso imeli težav oz. da jim je, prav nasprotno, težave povzročalo razumevanje nemškega jezika. Zato je verjetno, da so spor okoli rabe jezika v cerkvi ustvarjali ali vsaj podžigali predvsem (zgoraj omenjeni in drugi) intelektualci. Že leto poprej je namreč Jeglič omenil, da je ljudi »hujškal« gozdar kneza Auersperga (Otrin in Čipić Rehar 2015: 116). Zanimariti ne gre niti delovanja *Schulvereina*, ki je imel v Travi pri Dragi že pred letom 1905 svojo podružnico ter je tudi podpiral šoli v Travi in Dragi (Trdan 1999: 59). Nemško šolo v Travi je sicer leta 1898 (Turk 2007: 44) ustanovila *Südmark*, ki je 1902 celo (začasno?) dosegla, da je v njej deželni svet prepovedal duhovniku poučevati verouk v slovenščini. Jeglič je temu že tedaj nasprotoval, saj

se doma povsod moli le slovensko, ker je vsa služba božja le v slovenskem jeziku, ker je večina ljudi slovenskega rodu in ker tukajšnji Kočvarji nemškega ne razumejo, ako je pa kje kak šolar, ki samo nemški zna, naj se samo nemški podučuje. (Otrin in Čipić Rehar 2015: 171)

Poleg cerkvene se je v Dragi odvila tudi šolska »vojna« oz. »boj za Drago«, kot je dogajanje slikovito poimenoval *Slovenski narod* (Beg 1911: 13). Leta 1883, ko je bila v Dragi ukinjena utrakvistična šola, je deželni šolski svet odredil razdelitev učencev v slovenski in nemški oddelek po maternem jeziku, z obveznim poukom drugega deželnega jezika. Oba oddelka pa je v turnusih poučeval isti učitelj. Dokler je slovenske učitelje podpirala *Družba sv. Cirila in Metoda*, je bil slovenski oddelek

bolj obiskan od nemškega (nav. delo: 12). Ko je le-ta podporo opustila, pa je poučevanje na obeh oddelkih prevzel kočevski Nemec Josip Tscherne, ki je s podporo *Schulvereina* in Auerspergovega gozdnega oskrbnika Künzla uspešno agitiral za nemštvo.

Prebivalci so odvisni od kneza, oziroma od njegovega oskrbnika zaradi zaslužka, pašnikov, dobave drv itd. »Schulverein« pa pošilja bogate darove za božičnice, s čemer preslepita starše in otroke. (Beg 1911: 12)

Učitelj *Družbe sv. Cirila in Metoda* Bernard Andoljšek je v svojih spominih dogajanje v Dragi opisal z osebno in čustveno obarvano pripovedjo. Spominjal se je napetosti ob vpisovanju otrok v posamezne oddelke:

Nikoli ne pozabim, kakšen je bil boj pred šolo, ko sem izpraševal starše, v kateri oddelek naj vpišem otroke. Zapeljani Slovenci so mislili, da bodo vsi otroci v nemškem oddelku. Toda zavedni možje so se držali. Oba oddelka sta bila nekako enako močna. In posledica tega nenaravnega deljenja? Šola v Dragi je postala unicum, morda na celem svetu, v zasmeh pedagogiki. (Andoljšek 1930: 57)

Andoljšek nadalje opisuje tudi praktične težave pri pouku v nemškem oddelku, kjer učenci nemškega jezika sploh niso razumeli, sam pa ni obvladal kočevskega narečja. Ob tem se je soočal z nenehnim nadzorom in pritiski lokalnih oblasti:

In zdaj pouk v nemškem oddelku. Ubogi otroci! Začel sem z nemščino; nobeden me ni razumel; kočevščine nisem znal. Zapeljanci so zahtevali da se moram navaditi kočevskega narečja. Vslužbenci kneza Auersperga so povsod vohunili; orožniki so mi bili vedno za petami in vsako mojo izgovorjeno besedo denuncirali v Kočevje. (Andoljšek 1930: 57)

Andoljšek si je od leta 1890 pa vse do svojega odhoda za slovensko prevlado v Dragarski dolini prizadeval s sredstvi, ki jih je imel na voljo: pogosto je prirejal narodne veselice za *Družbo sv. Cirila in Metoda*, prepovedal je nemške molitvenike in razdeljeval slovenske, ki jih je izdala ista družba (Andoljšek 1930: 58–59). Ta je sicer na Kočevskem ustanovila nekatere svoje podružnice: leta 1886 v Travi in Dragi, za Kočevje in okolico pa leta 1910 (Ferenc 2005: 59), vendar v krajih, ki jih je štela za izgubljene, ni vztrajala.

Poleg *Nemškega šolskega društva* je pomembno vlogo pri utrjevanju nacionalnih razlik imela tudi organizacija *Südmark*. S svojimi aktivnostmi je gospodarsko podpirala Nemce v jezikovno mešanih krajih na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem, s kolonizacijo krepila nemško prisotnost na jezikovni meji in ustvarjala most k mestnim »jezikovnim otokom« (Ferenc 1968: 70; Čuček in Cvirn 2012b: 51; Plachki 1928: 6), nekateri ideologi so težili celo k »povezovanju« teh regij z morjem oz. Trstom (Judson 2006: 101–105). Ker je bilo »otočno« mesto Maribor demografsko odrezano od nemško govorečega teritorija na severu in so ga obkrožale vasi z večinoma slovensko govorečim prebivalstvom, je društvo *Südmark* svoj kolonizacijski program uporabilo, da bi to območje germaniziralo in ga priključilo nemški »celini«. V okolici Šentilja je kupovalo posesti³⁵ in jih poceni prodajalo nemškim kmetom ter rokodelcem, predvsem protestantom iz Württemberga v Nemčiji (Šedivy 1969: 96). Ob prodaji mestnih hiš in posesti je društvo z aktivnim iskanjem kupcev in zagotavljanjem ugodnih posojil skrbelo, da nepremičnine ne bi prešle v last slovenskih kupcev. Pri tem se je opiralo na podporo premožnih posameznikov, ki so se zavzeto postavili za nemško »stvar« in v ta namen odkupovali nepremičnine; družina ptujskega župana Orniga je denimo na tak način pridobila med deset in dvanajst hiš (Plachki 1928: 5).

Dejavnost društva je segala tudi na Kočevsko, kjer je po pričevanju Frana Saleškega Finžgarja pomembno vplivala na zaostritev odnosov med Slovenci in Nemci. Finžgar (1957: 103), ki je kot kaplan deloval v Kočevju, je zapisal, da je bilo sloge med obema skupnostma konec leta 1897, ko je v mesto prišel *Südmark*:

Heil und Sieg! To je donelo in se rjulo povsod. Ko je bilo slavnosti konec (dva dni je trajala), je ostalo še kakih 20 študentov iz Gradca v mestu. Ti so bili živahna propaganda za hajlnemštvo. Kot bi bil ljudi zastrupil. Vzeli so nas Slovence na piko in nam grozili.

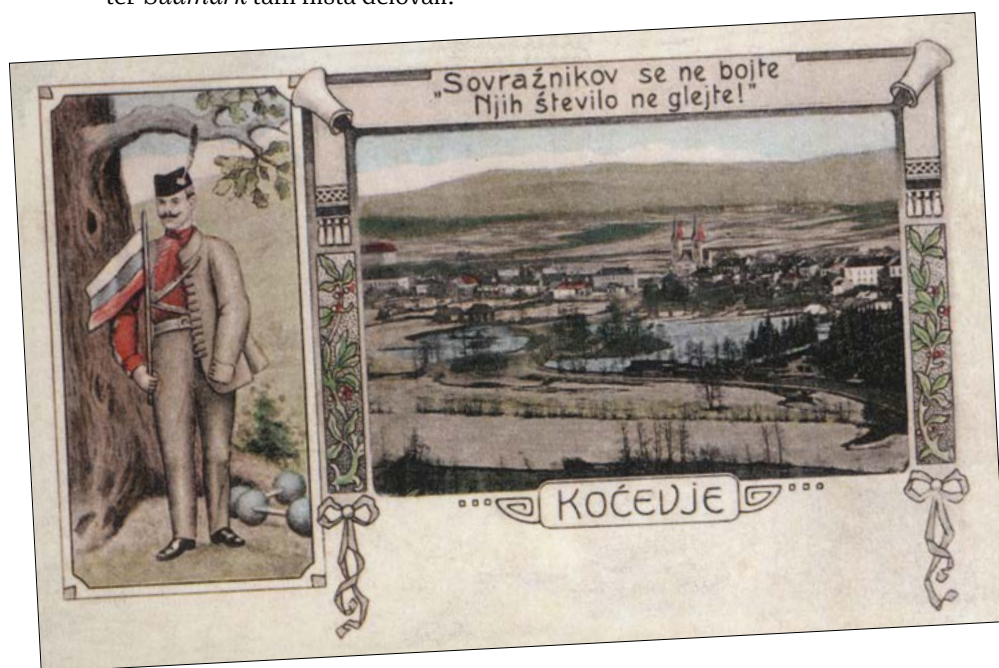
Nacionalne delitve so pomembno utrjevali tudi popisi prebivalstva, ki so od sedemdesetih let 19. stoletja prebivalce jezikovno mešanih območij silili k opredelitvi za en sam jezik. V prvem uradnem štetju leta 1880 so ljudi spraševali po njihovem občevalnem jeziku in ne po njihovi narodnosti ali maternem jeziku, respondenti pa so lahko navedli le en jezik. S tem je bila večjezičnost, ki je bila za številne prebivalce vsakdanja realnost, sistematično prezrta.³⁶ Uradno štetje prebivalstva je postalo orodje za dokazovanje prevlade posamezne narodnosti oz. jezika na določenem območju (Judson 2006: 14–27). Na teh podatkih so nemški narodni aktivisti – sta-

³⁵ Dejavnost *Südmarka* najlepše opiše primer štajerske vasi Šentilj. Društvo *Südmark* je do leta 1914 v Šentilju, na območje, kjer je prej živelo večinoma slovensko govoreče prebivalstvo, naselilo 73 nemško govorečih družin (več kot 400 ljudi) (Judson 2008; Šedivy 1969).

³⁶ Na izbiro pa niti ni bilo vseh jezikov, npr. jidiša (Judson 2006: 14).

tistiki, geografi, etnografi in zgodovinarji – gradili podobo nemške večvrednosti. Dunajski geograf Hermann Hanslik je nemško-slovansko jezikovno mejo celo interpretiral kot »kulturno mejo med ‚civilizacijo‘ in ‚zaostalostjo‘« (Promitzer 2004: 190). Številke so bile pomembne tudi slovenskim narodnim aktivistom, ki so prav tako neprestano preverjali številčnost Slovencev in stremeli k njenemu povečanju (npr. Beg 1911). Spolitiziranost popisov prebivalstva se je pokazala tudi na primeru Drage, kjer se je leta 1880 za Nemce opredelilo 78, za Slovence pa 158 prebivalcev. Zgolj desetletje kasneje, leta 1890, je bila slika popolnoma obrnjena, in sicer je bilo v vasi 238 Nemcev in 20 Slovencev (Grothe 1931: 96).

Da je bila nacionalizacija prebivalstva v veliki meri odvisna od organiziranega delovanja narodnih aktivistov in prisotnosti različnih inštitucij, ne pa samoumevna ali »naravna« posledica jezikovne rabe, kaže tudi primer območja Sorice in Nemškega Ruta. Po mnenju Ivana Koštiala (1939: 334) so se tamkajšnji Nemci asimilirali predvsem zato, ker na tem območju ni bilo nemških šol in ker društvi *Schulverein* ter *Südmark* tam nista delovali.

Razglednica prikazuje uniformiranega člana telovadnega in narodnega društva *Sokol* s trobojnico ob podobi Kočevja. Napis »Sovražnikov se ne bojte, njih število ne glejte« izraža značilno sokolsko narodno-mobilizacijsko retoriko, ki je telesno vzgojo povezovala z narodno zavestjo. Razglednica je bila verjetno izdana ob ustanovitvi *Sokolskega društva* v Kočevju leta 1910. Neodposlana.

Zasebni arhiv: Anja Moric.

Predstavljenih primerov vendarle ni mogoče posplošiti v sklep, da so Nemci, Slovenci ali drugi narodi habsburške monarhije do leta 1914 že v celoti ponotranjili nacionalne identitete. Odločilna faza tega procesa se je odvila po letu 1918, ko so se te skupine znašle v okviru novih nacionalnih držav (Judson 2004: 145). So pa podobna trenja na mešanih jezikovnih območjih v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju preprečevala zблиževanje teritorialno-političnega in etnokulturnega modela nacionalnosti (Brubaker 1996: 35) ter postopoma prevesila jeziček na tehničari v prid slednjega.

Spremenjen položaj Nemcev na Slovenskem po prvi svetovni vojni

S koncem prve svetovne vojne je do izraza prišla dejanska večnacionalnost razpadlega avstro-ogrskega cesarstva. Dejstvo, da je bilo na njegovem ozemlju praktično nemogoče osnovati etnično homogene nacionalne države, k čemur so stremele države naslednice, je spodbudilo številna trenja, zlasti na območjih z jezikovno mešanim prebivalstvom. Medtem ko se je Slovincem uresničila želja po emancipaciji v skupni državi Jugoslovancov, so Nemci nastanek nove države doživljali kot zmanjšanje svojih pravic. Nove razmere so se zrcalile v željah po nastanku novih oz. drugačnih političnih ureditev, žalovanju za starim sistemom in zahtevah po ohranitvi pravic nemške manjšine.

Težnje Kočevarjev po lastni državi

Na nezadovoljstvo Kočevarjev s političnimi razmerami ob koncu vojne in nastajajočo novo državo kažejo njihova prizadevanja za priključitev k Avstriji oz. za neodvisnost Kočevske. Še preden se je prva svetovna vojna končala in so se že kazali realni obrisi novih nacionalnih držav, med njimi jugoslovanske, so se organizirali kočevarski duhovniki. Ti so 23. januarja 1918 na zasedanju v Kočevju sprejeli resolucijo, v kateri so izrazili zahtevo po avtonomnem območju s pravico do samoodločbe, pri čemer so se sklicevali predvsem na katolištvo. Zapisali so, da je nadaljnji obstoj močne Avstrije »v interesu katoliške vere« in da bi, ker je Avstro-Ogrska svetovna katoliška velesila, oslabitev monarhije zaradi delitve na manjše nacionalne države »pomenila tudi oslabitev katolicizma« (Gottscheer Bote 1918a: 17). Emancipatorna prizadevanja slovenskih dežel so označili za utopična in nedo-

Kočevsko delegacijo so sestavljali: kočevski dekan Ferdinand Erker, cesarski svetnik in župan Kočevja Alois Loy, kočevskoreški župnik Josef Kraker, vodja občine Željne Matthias Michitsch ter vodja občine Livold Josef Ostermann (Gottscheer Bote 1918c: 81).

segljiva, ob tem pa izrazili skrb, da bi v morebitni neodvisni jugoslovanski državi sčasoma prevladala srbofilija in z njo težnje po ločeni nacionalni dinastiji s pravoslavnimi tendencami. Navedli so, da tudi kulturni razlogi in premisleki o materialni blaginji ljudstva govorijo proti vključitvi Kranjske v jugoslovansko državo, saj so bili Kranjci od nekdaj del Zahodne in Srednje Evrope. Kar bi sicer pomenilo, da bi bili s priključitvijo k jugoslovanski državi nasilno iztrgani iz svojega naravnega, geografskega in zgodovinskega okvira ter bi vstopili v tujo kulturo. Ločitev Kranjske od bogatejših avstrijskih dežel in združitve z revnejšimi državami bi – po mnenju avtorjev resolucije – verjetno poslabšali finančni položaj Kranjske. Kljub občasnim zagotovitvam o zaščiti in pravičnem upoštevanju pravic narodnih manjšin v bodoči neodvisni jugoslovanski državi so menili, da bi nemške fare in občine na Kranjskem čakali težki časi, kot tudi brezupen boj za ohranitev njihovega etničnega obstoja. Izrekli so se proti »vključitvi nemškega kočevskega območja v zeleno jugoslovansko državo« in se pri tem sklicevali na 600-letno prisotnost ter ohranjanje kulture na Kočevskem, ki jim dajeta neizpodbitno pravico do ohranjanja in upoštevanja njihove nemške narave in nemškega značaja: »Kočevarji želijo biti brez kakršnegakoli nacionalnega zatiranja, stiske in ogroženosti, zato zahtevajo konsolidacijo v avtonomnem območju s pravico do samoodločbe« (Gottscheer Bote 1918a: 19). Duhovniki so izjavo naslovili tudi na škofa Jegliča, ki se je z njihovimi zahtevami za ohranitev pravic strinjal, kljub temu da se, kot navaja v dnevniškem zapisu, »od Cerkvene strani še niso nikdar kršile« (Otrin in Čipić Rehar 2015: 745). Odločil pa se je, da na dopis ne bo odgovoril.

Slutnja prihajajočih sprememb ni povzročala sivih las le kočevskim duhovnikom. Na seji 28. marca 1918 se je proti potencialni jugoslovanski državi izrekel tudi kočevski mestni svet (Gottscheer Bote 1918b: 50). Maja 1918 pa sta kočevsko delegacijo, v kateri so se predstavnikom duhovščine pridružili še voditelji lokalnih skupnosti,³⁷ na isti dan kot Korošce, nemške in slovenske župane ter občinske zastopnike iz Spodnje Štajerske, Spodnje Kranjske in Trsta, sprejela cesar Karl I. in ministrski predsednik Seidler von Feuchtanegg. Kočevski dekan Ferdinand Erker je tudi njima posredoval željo po nadaljnjem obstoju velike Avstrije, župan Alois Loy pa je cesarja prosil, naj »nemški jezikovni otok« na Kočevskem ljubeznivo vzame pod svojo zaščito, saj so jugoslovanske težnje resna grožnja obstoju monarhije in nemški narodnosti Kočevarjev (Gottscheer Bote 1918c: 82).

Ko je postalo jasno, da je Avstro-Ogrska vojno izgubila, so Kočevarji, ki na združitve z Avstrijo niso mogli več resno računati, upanje vse bolj polagali na idejo

ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona o samoodločbi narodov.³⁸ Oktobra 1918 je v resoluciji željo po priključitvi Kočevske Nemški Avstriji oz., če ta ne bi bila mogoča, ustanovitvi neodvisne republike izrazil tudi Nemški narodni svet za Kočevsko (*Deutsche Volksrat für Gottschee*) (Svoljšak 1995: 105), ki ga je vodil župan Alois Loy, in je imel namen varovati »kočevarski narodni interes« (Arko b. n. l.). Morebitne pomisleke glede velikosti predlagane državne tvorbe so avtorji resolucije vnaprej zavrnil z navedbami o številčnosti Kočevarjev, samostojno upravo Kočevske v različnih zgodovinskih obdobjih ter primerjavo z Monakom in Lihtenštajnom:

Območje Kočevske s svojo nemškostjo ni zgolj nepomemben, majhen ljudski drobci. Že 600 let deželico naseljuje 18.000 avtohtonih Nemcev – vključno z izseljenci v Ameriki 24.000 – v 171 vaseh, 25 političnih skupnostih, z več kot 30 ljudskimi šolami, 17 župnijami in v popolnoma zaprti skupnosti. Kočevska je bila nekoč grofija, od leta 1791 pa je vojvodina. Na Kranjskem je od nekdaj tvorila poseben del, ki ga je oblikovalo lastno nacionalno življenje. V času francoske vladavine na Kranjskem je bila Kočevska samostojen kanton. Območje Kočevske s svojo prostorsko razsežnostjo več kot 700 kvadratnih kilometrov nekajkrat presega velikost suverenih republik Monako in San Marino ter Kneževine Lihtenštajn, tako po površini kot po številu prebivalstva. V vsakem primeru bi bila Kočevska sposobna preživeti. (Gottscheer Bote 1918e: 154)

Enake argumente so predstavili čez mesec dni, novembra 1918. Tedaj je 20 kočevskih občin poslalo prošnjo narodni vladi v Ljubljani, da bi se do odločitve mirovne konference narodne pravice Nemcev na Kočevskem ohranile na enaki ravni kot pred vojno, da bi se v uradih še naprej uporabljal (tudi) nemški jezik, na podlagi Wilsonovih točk pa so zahtevali še pravico do samoodločbe in samouprave (Gottscheer Bote 1918f: 177; Svoljšak 1995: 104).

Spremembe in negotovost, ki jih je prinašal konec vojne, so vznemirjale tudi druge prebivalce monarhije. Ideje o neodvisnih republikah na podlagi pravice narodov do samoodločbe so se pojavljale širom propadle države. Češki Nemci so, denimo, podobno zahtevo po samoodločbi na podlagi Wilsonovih točk predstavili kmalu po nastanku Češkoslovaške, 28. oktobra 1918, in samooklicali državico Nemško Češko (gl. Judson 2018: 480), ki pa ni trajala dolgo. Tudi na slovenskih tleh je konec leta 1918 in v začetku 1919 prišlo do poskusa ustanovitve samostojnih državnih tvorb,

38

Propad monarhije je prinesel spremenjen odnos časopisa *Gottscheer Bote* do Woodrowa Willsona, katerega je še julija 1918 ostro kritiziral (Gottscheer Bote 1918d: 105–106), nedolgo po koncu vojne pa je že polagal upe na »njegov občutek za pravičnost« (Gottscheer Bote 1919b: 25).

a so zaradi posredovanja vojske propadle, preden so uspele dejansko zaživeti. Kandijska republika na Dolenjskem (ustanovljena 27. decembra 1918) je obstajala štiri, Viniška republika v Beli krajini (ustanovljena 21. aprila 1919) pet, Murska republika v Prekmurju (ustanovljena 29. maja 1919) pa šest dni. Vzniknili so tudi spontani upori kmetov, rudarjev in vojakov, npr. v Moravčah, Posavju, Kostanjevici, Halozah, Trbovljah in Mariboru (Weiss 2010: 36), ki so izražali »svoje nestrinjanje z vladajočimi političnimi, družbenimi in ekonomskimi razmerami« (nav. delo: 48).

Neposrednih dokazov o tem, da bi Kočevarji neodvisno republiko dejansko razglasili, ni, vendar so govorice o njenem oklicu sledile preiskave in aretacije kočevarskih voditeljev (Biber 1966: 31). Ideji o avtonomiji Kočevske so oktobra 1918 v sponmenici Narodnemu svetu v Ljubljani oz. Narodnemu vijeću v Zagrebu nasprotovali kočevski Slovenci (Biber 1963: 27), časopis *Slovenec* pa je objavil serijo pisem, v katerih je pisec, kočevski domačin, nanizal vrsto pikrih argumentov proti ustanovitvi kočevske državnice (Slovenec 1918a: 1; 1918b: 2; 1918c: 5–6; 1918d: 5; 1919a: 6; 1919b: 2), *Gottscheer Bote* (1918g: 185–186; 1919a: 17–18) pa mu je ugovarjal.

Kočevarska prizadevanja niso obrodila sadu. Rodila se je nova ideja o rešitvi kočevskega vprašanja. Prvega marca 1919 je Nemški narodni svet za Kočevsko ameriški komisiji na Dunaju izročil memorandum, v katerem je spet izrazil zahtevo po ustanovitvi neodvisne države Kočevske, a tokrat pod protektoratom katerekoli nenemške velesile ali Združenih držav Amerike (Svoljšak 1995: 103).

Nemški narodni svet za Kočevsko je tudi mnenja, da bi samostojna država (republika) Kočevska lahko najbolj zagotovila narodno in kulturno eksistenco Kočevarjev. Glede državnopravne podrejenosti naj ne bi pripadala niti Jugoslaviji niti Nemški Avstriji (Nemčiji), po mnenju strokovnjakov pa bi bila sposobna za samostojno življenje. Njen državni status bi moral biti mednarodno priznan, podrejen varstvu neke nenemške velesile, ker bi bila sicer pod močnim pritiskom sosednje Jugoslavije, ki bi si jo podredila. (Svoljšak 1995: 105)

Želeli so, da bi Kočevska tudi v prihodnje ostala nemška, oblika, v kateri naj bi se to zgodilo (samostojna država ali kanton po švicarskem zgledu), pa so prepustili odločitvi mirovne konference. Če mnenje Narodnega sveta za Kočevsko ne bi zadostovalo, so predlagali rešitev problema s plebiscitom (Svoljšak 1995: 105; Ferenc 2005: 61). Kdo je bil pobudnik ideje o neodvisni republici pod ameriškim

protektoratom, ni znano, vendar je o njej 18. marca 1919 poročal tudi časopis *The New York Times*. Iz objave izvemo, da so se v podporo ideji zbrali Kočevarji iz Brooklyna in na predsednika Združenih držav Amerike naslovili prošnjo, naj na mirovni konferenci izvede zaslišanje v zvezi z neodvisnostjo Kočevske (The New York Times 1919). Podatek ni presenetljiv, saj je številčno močna kočevarska diaspora v Združenih državah Amerike vsa leta ostajala tesno povezana z izvorno domovino Kočevsko. Med krizami ji je pomagala s pošiljanjem denarja in materialnimi dobrinami, sodelovala pa je tudi pri njeni obnovi po vojni. V ozadju želje po ameriškem protektoratu je verjetno tlelo upanje, da bo predsednik Wilson prisluhnil skupini svojih državljanov in se zavzel za pravice njihovih rojakov na Kočevskem. Memorandum so Kočevarji poslali tudi italijanski vladi (Svoljšak 1995: 106) in izpostavili politične ter gospodarske koristi, ki bi jih od samostojne Kočevske imela Italija.

Omenjena prizadevanja so naletela na gluha ušesa oz. so jim na slovenski strani ostro nasprotovali (Biber 1963: 27). Časopis *Slovenec* je v več prispevkih kritiziral kočevarske zahteve po neodvisnosti. Dne 13. decembra 1919 je zapisal:

Vi ste prvič samo veja velikega, sedaj premaganega nemškega naroda, in ne narod zase, da, niti pleme ne, samo otok osamljenih naseljencev s posebnim, močno namešanim narečjem, pleme – recimo – z močno pomešano krvjo in sicer slovensko ter hrvatsko. To ste, pa nič drugega ne! Po vseh pravilih mednarodnega prava ste samo mali del naroda, ki zato lastne državnosti ne more zahtevati. Potem se pa Evropa razbije v nebroj malih državic, kolikor narečij, toliko državic. To bi bil šaren zemljevid! (Trdan 1996: 112)

Jabolko spora sta po razpadu Avstro-Ogrske postali tudi pokrajini Štajerska in Koroška, v katerih so na jugu prevladovali Slovenci, na severu pa Nemci. Ker med enim in drugim delom ni bilo jasnih jezikovnih meja, so avstrijski in jugoslovanski strokovnjaki predlagali več rešitev za ureditev meje (Promitzer 2004: 195).

Spodnještajerski Nemci so bili nad izidom mejnega vprašanja še posebej razočarani. Doživeli so ga kot izgubo prostora, ki so ga razumeli kot zgodovinsko in kulturno sestavni del nemškega sveta. Akcija generala Rudolfa Maistra, ki mu je uspelo ohraniti Maribor in štajersko Podravje v mejah Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, je bila v nemškem javnem mnenju pogosto interpretirana kot vsiljena rešitev in izraz poraza nemških interesov v regiji. To stanje je dokončno potrdila senžermenska

Bezugspreise
für Österreich-Ungarn
jährlich K 6.—
halbjährlich K 3.—
für Amerika:
jährlich D. 2.—
für das übrige Ausland
jährlich K 6.—50

Beilege ohne Unterschrift
werden nicht berücksichtigt,
Manuskripte nicht zurück-
gegeben.

Gottscheer Bote.

Erscheint mit einer illustrierten Beilage „Wandermappe“ am 4. und 19.
eines jeden Monats.

Bestellungen übernimmt die Verwaltung des Gottscheer Botes in Gottsche Nr. 121.
Beilagen sind zu senden an die Schriftleitung des Gottscheer Botes in Gottsche.

Anzeigen (Anserte):
werden nach Tarif be-
rechnet und von der Ver-
waltung des Blattes
übernommen.

Die „Wandermappe“ ist
aus als Beilage des Gott-
scheer Botes erhältlich.

Postparaffien-Konto
Nr. 842.286.

Nr. 23.

Gottsche, am 4. Dezember 1918.

Jahrgang XV.

Eingabe der Gottscheer Gemeinden an die Narodna Vlada SZS.

Die deutschen Gemeinden des Gottscheer Gebietes haben an die Staatsregierung in Laibach folgende Eingabe gerichtet:

Die gefertigten Vertretungen der deutschen Gemeinden des Gottscheer Gebietes gestatten sich, einem Präsidium der Narodna Vlada nachstehende Erklärung zur Kenntnis zu bringen, bezw. folgendes Ansuchen zu unterbreiten:

Im Gebiete von Gottsche siedeln seit 600 Jahren die deutschen Gottscheer als autochthones, bodenkundiges Volk. Sie haben auf ihrer Scholle niemanden verdrängt als den Bären und den Urwald, der früher das Land bedeckte; sie haben ihr Land selbst gerodet, urbar gemacht und der Kultur zugeführt. Mit ihren slowenischen Nachbarn haben sie stets in gutem Einvernehmen gelebt.

Nach der amtlichen Volkszählung des Jahres 1910 bezieht sich die Volkszahl der Deutschen des Gottscheer Gebietes auf rund 18.000 ortsanwesende Einwohner; jant den 6000 bis 7000 Auswanderern von Nordamerika, von denen viele wieder in die alte Heimat zurückkehren, sind es 24.000 bis 25.000 Deutsche. Diese verteilen sich auf 25 politische und 43 Katastralgemeinden mit 171 Ortschaften und 17 Pfarreien. Ihre Siedelung ist eine vollkommen geschlossene. Für Unterrichtszwecke befinden im Gottscheerlande 16 Volksschulen, ein Staatsgymnasium und eine gewerbliche Fachschule.

Das Gebiet von Gottsche bildet seit jeher einen besonderen Teil Krains mit nationalem Eigenleben. Gottsche war in früheren Jahrhunderten eine Grafschaft, seit 1791 ist es ein Herzogtum. Zur Zeit der Franzosenherrschaft war Gottsche ebenfalls ein eigener Kanton. An räumlicher Ausdehnung sowie, auch an Volkszahl übertrifft das Gottscheerland mit seinen 705 Gemeindeflächern (nach anderen Messungen sind es 880 Gemeindeflächern) die souveränen Kleinstaaten Andorra, Monaco, San Marino und das Fürstentum Liechtenstein um ein Beträchtliches.

Unser Gebiet ist demnach ein Kreis, der zweifellos vollkommen lebensfähig ist und der nach den nummehr überall zur Geltung gekommenen demokratischen Grundbügen berechtigten Anspruch hat auf Selbstbestimmung und Selbstverwaltung. Gottsche hat diesen Anspruch auch sofort nach der Auflösung des früheren österreichischen Staates in nationale Staaten tatsächlich erhoben. Die deutschen Gottscheer Gemeinden haben Schritte unternommen, daß ihre diesbezüglichen Ansprüche bei der zu gewärtigenden Friedenskonferenz zur Verhandlung kommen und in irgendeiner Form anerkannt werden.

Demnach unterbreiten die gefertigten Gemeindevertretungen die ergebene Bitte, es wolle bis zur endgültigen Entscheidung über die Stellung des Gottscheer Gebietes aufrecht erhalten bleiben, und zwar sowohl was die politische und die Justizverwaltung betrifft, als auch im Unterrichtsweisen, Finanzweisen usw.

Auch wolle während dieses Übergangsstadiums im Status der Staatsbeamten und der Lehrerschaft unseres Gebietes von Veränderungen zu nationalen Ungunsten Gottschees abgesehen werden.

Durch die Verordnung der Narodna Vlada SZS, nach der es den Nichtslowenen zwar gestattet ist, Eingaben an die Behörden in ihrer Sprache einzureichen, wogegen die Erledigung ausschließlich in der slowenischen Amtssprache zu erfolgen hat, wird das Volk von Gottsche mit größter, von der neuen demokratischen Regierung sicherlich nicht beabsichtigter Härte getroffen. Da nämlich die Gottscheer der slowenischen Sprache in der Regel nicht mächtig sind, wäre, falls diese Sprachenverordnung auch für Gottsche aufrecht erhalten bliebe, eine gezielte Annäherung hiezu überhaupt unmöglich, da das Volk die Anordnungen und Verfügungen der Behörden nicht verstehen und ihnen deshalb beim besten Willen nicht nachkommen könnte. Hieraus würden einerseits der Staatsverwaltung selbst empfindliche Nachteile erwachsen können, andererseits aber würde den Parteien großer, in vielen Fällen nicht wieder gut zu machender Schaden verursacht werden.

Die Möglichkeit, sich die Erlasse und Verordnungen der Staatsbehörden privatim in die deutsche Sprache übersetzen zu lassen, ist in den meisten Fällen ebenfalls nicht gegeben, insbesondere nicht in jenen zahlreichen Gemeinden, die von der Stadt Gottsche weiter entfernt sind. Haben wir ja im Bezirke Distanzen bis zu 60 Kilometer und darüber und zum Teil auch sehr schwierige Verkehrswege. In den meisten Fällen ist auf dem Lande niemand vorhanden, der eine zuverlässige deutsche Übersetzung besorgen könnte. Die schlichten Leute slowenischer Nationalität, die da und dort auf dem Lande bei uns wohnen, sind nicht befähigt, den Inhalt behördlicher Erlasse zuverlässig zu erfassen und richtig ins Deutsche zu übersetzen.

Es wird demnach, vorbehaltlich der späteren endgültigen Regelung dieser Frage, die ergebene Bitte unterbreitet, es wolle für das Gebiet von Gottsche vorläufig Ausnahmsbestimmungen getroffen werden, und zwar in der Weise, daß seitens der Bezirksämter, insbesondere seitens der betreffenden Bezirkshauptmannschaften, Bezirksgerichte, Bezirksschulräte, Steuerreferate, Steuerämter usw. den deutschen Gemeinden, Einsprüche, Erledigungen, Ladungen, Beschlüsse, Urteile, Erkenntnisse usw. nach wie vor in deutscher Sprache zugehen.

Es sei darauf hingewiesen, daß den slowenischen Parteien gegenüber seitens der Bezirksbehörden in Gottsche schon seit jeher stets die gleiche Gerechtigkeit geübt worden ist, indem alle amtlichen Beschlüssen an sie immer in slowenischer Sprache ausgestellt wurden. — Jeder mit den hiesigen Verhältnissen vertraute Slowene wird wahrheitsgemäß bekräftigen können, daß hiezuwende eine Annäherung ohne den Gebrauch oder den Mißbrauch der deutschen Sprache unmöglich ist.

Der Reichsratsabgeordnete Herr Dr. Korosec hat in der Sitzung des Abgeordnetenhanfes am 2. Oktober d. J. erklärt: „Den fremdsprachigen Minoritäten im nationalen slowenischen Gebiete erkennen

mirovna pogodba, podpisana 10. septembra 1919, ki je Maribor in južno Štajersko mednarodnopravno priznala kot del nove jugoslovanske države. Za nemško govoreče prebivalstvo je ta odločitev pomenila ne le politični poraz, temveč tudi simbolični prelom, ki je pomembno zaznamoval njihovo razumevanje lastnega položaja v novonastalih razmerah (o tem več v poglavju 8).

Pod novo slovensko državno upravo je po letu 1918 prišlo približno 40.000 Nemcev, medtem ko je okrog 100.000 Slovencev po koroškem plebiscitu ostalo v Avstriji (Biber 1966: 31), kar je močno zaznamovalo slovenski kolektivni spomin. Mnogi Nemci, ki so bili pred letom 1918 dejavno vključeni v narodnopolitične konfrontacije, so Slovenijo zapustili že novembra istega leta. Za njimi so odšli najvišji državni uradniki in javni uslužbenci, zaposleni na poštah, sodiščih in železnici, ki so z zamenjavo oblasti izgubili službe in s tem tudi eksistenčno varnost. Odpuščenih je bilo tudi veliko nemško usmerjenih profesorjev in učiteljev, kar je dodatno prispevalo k občutku sistematične marginalizacije.

Narodnopolitični oddelek štajerske deželne vlade, ki se je ukvarjal z begunsko problematiko, je junija 1919 na Štajerskem evidentiral 1870 beguncev. Večini so pomagali najti stanovanja v Gradcu, Brucku na Muri, Lipnici, Leobnu in Lienzu. V glavnem so to bile družine uradnikov in železničarjev, učiteljev, obrtnikov in delavcev (Kosi in Cvirn 2012a: 62).³⁹ Ta migracijski tok ni imel zgolj demografskih in socialnih posledic, temveč je pomembno vplival tudi na oblikovanje povojne nemške percepcije »izgube« Spodnje Štajerske, ki se je skozi desetletja utrjevala v kolektivnem spominu spodnještajerskih Nemcev in postala osrednji element njihove zgodovinske naracije.

Manjšinsko vprašanje

Obljube Antona Korošca in Janka Benkoviča o spoštovanju manjšinskih pravic, ki sta jih izrekla na zasedanju državnega zbora malo pred koncem vojne (Gottscheer Bote 1918e: 153), se niso izpolnile. Položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in Sloveniji se je začel slabšati, in to kljub temu, da je Kraljevina SHS z mirovno pogodbo, ki jo je 10. oktobra 1919 v Saint-Germainu sklenila z Avstrijo, nemški manjšini zagotovila minimalno manjšinsko varstvo. Zavezala se je, da bo ščitila manjšine, ki se rasno, versko ali jezikovno razlikujejo od večinskega prebivalstva. Podobne obveze do svojih manjšin je sprejela tudi Avstrija (Cvirn 2002b: 114). Kra-

39

Na drugi strani se je iz Gradca, kjer naj bi bilo v tistem času približno 10 % slovensko govorečega prebivalstva, (okrog 10.000 graških prebivalcev naj bi izviralo iz slovenskih pokrajin), veliko prebivalcev odselilo v Kraljevino SHS (Promitzer 2013: 69).

ljevina SHS, Poljska, Romunija, Grčija in Češkoslovaška so morale z zavezniki podpisati še posebno mirovno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin, ki pa je manjšinam v Kraljevini SHS zagotavljala le osebno, ne pa tudi skupinske zaščite. Na pravice manjšin sta se neposredno nanašala 8. in 9. člen te pogodbe, ki sta jim dovoljevala (na lastne stroške) ustanavljati in upravljati dobrodelne, verske in socialne ustanove, šole ter druge vzgojne zavode, kjer lahko »svobodno rabijo svoj jezik in izpovedujejo svojo vero« (Komac in Zagorac 2002: 142). Kraljevina SHS se je obvezala, da bo v krajih, kjer je manjšina številčno dovolj zastopana, v ljudskih šolah pouk potekal v jeziku manjšine, zagotovila pa naj bi jim tudi pravico do koriščenja javnih sredstev za šolstvo, verske in dobrodelne namene (nav. delo: 143). Za slovenske Nemce sta bila pomembna tudi 3. in 4. člen omenjenega dogovora, po katerih so nekdanji avstrijski, ogrski in bolgarski državljani na območjih, ki so po novem sodila v okvir Kraljevine, lahko pridobili državljanstvo Kraljevine SHS na podlagi domicila ali domovinske pravice, polnoletne osebe pa so dobile tudi možnost, da optirajo za vsako drugo državljanstvo, ki jim je bilo na voljo. Osebe, ki so se za pravico do opcije odločile, so morale v roku 12 mesecev prenesti svoj domicil v državo, za katero so optirale. Pri tem so lahko obdržale nepremično premoženje, ki so ga imele v Kraljevini SHS, in smele odnesti svojo premično lastnino (nav. delo: 141; Cvirn 2002b: 114–115). Vendar pa pogodba o zaščiti narodnih manjšin ni bila vključena niti v vidovdansko ustavo iz leta 1921 niti v oktroirano ustavo iz leta 1931, čeprav se je Kraljevina Jugoslavija obvezala, da bo člene iz te manjšinske pogodbe priznala kot temeljne zakone. Zgolj 16. člen vidovdanske ustave je manjšinam pod pogoji, ki jih določi zakon, načeloma zagotavljal pravico do šolstva v maternem jeziku (Cvirn 2002b: 116). Določila pogodbe so se vse do druge svetovne vojne izredno pomanjkljivo izvajala oz. se sploh niso, kar je med slovenskimi Nemci povzročalo veliko nezadovoljstva in še okrepilo izseljevanje, ki je vrhunec doseglo konec leta 1919. Takrat naj bi slovensko ozemlje zapustilo približno 30.000 Nemcev (Kosi in Cvirn 2012b: 71).

Politika asimilacije oz. »reasimilacije«

V Sloveniji so se v prvih letih po razpadu monarhije začeli uvajati ukrepi, ki so posegali v pravice nemške manjšine, del nemškega prebivalstva pa se je izseljeval tudi po izteku opcijskega roka. Janez Cvirn (2002b) je za omenjeno politiko slovenskih oblasti uporabil izraz »reasimilacija« oz. ponovna asimilacija,⁴⁰ ki je skladen s takrat prevladujočim pogledom slovenskih oblasti, da naj bi bili Nem-

ci na Slovenskem predvsem »ponemčeni« Slovinci, ki jih je bilo treba ponovno posloveniti. Kot dodaja Ferenc (2005: 67), je bil cilj teh ukrepov razumljen kot odpravljanje posledic raznarodovanja Slovencev v času Avstro-Ogrske. Nemcem nenaklonjena politika oblasti se je kazala v ukinjanju nemških zasebnih šol in omejevanju nemškega pouka na manjšinske oddelke pri državnih šolah, v razpustitvi večine nemških društev, v omejevanju rabe nemščine v vsakdanjem življenju ter v omejevanju posedovanja zemljišč v obmejnem pasu. Poleg tega so se pojavljale tudi nepravilnosti pri popisih prebivalstva (Cvirn 2002b: 112–113; Kosi in Cvirn 2012b: 71).

Raba nemškega jezika v šolstvu

Jugoslovanske oblasti so posebno manjšinsko šolstvo uvedle, še preden so jih k zakonski zaščiti manjšin zavezale mednarodne in meddržavne pogodbe (Dolenc 2004: 85). Novembra 1918 je Narodna vlada SHS v Ljubljani določila, da morajo vse meščanske in ljudske šole kot učni jezik uporabljati izključno slovenščino. Drugim narodnostim so ob zadostnem številu šoloobveznih otrok priznali pravico do javnih manjšinskih šol, v katerih je bila slovenščina obvezni predmet, in ustanavljanje zasebnih manjšinskih šol s pravico javnosti. Hkrati je bila slovenščina uvedena kot učni in uradni jezik na vseh dotlej utrakvističnih srednjih šolah ter učiteljskih (Cvirn 2002b: 116). Nemški učni jezik je tako ostal dovoljen le na šolah, kjer je bilo zadostno število otrok (40 učencev na razred) »pristne nemške narodnosti«, pri čemer je bila tudi na teh šolah slovenščina obvezni učni predmet. Nemščina je bila kot neobvezni predmet dovoljena od tretjega razreda v obsegu treh ur tedensko, če so to želeli starši, najmanj 15 učencev na razred (nav. delo: 117).

Z namenom zmanjšanja števila nemških učencev so oblasti leta 1921 uvedle t. i. imensko analizo, ki je postala kriterij za razvrščanje otrok v slovenske ali nemške oddelke (Ferenc 2005: 80). Če je bilo ime otrokovih staršev oz. starih staršev slovensko ali je zvenelo slovensko, so otroka vpisali v slovensko osnovno šolo (Petschauer 1984: 108). Otroci s slovensko zvenečimi priimki ali iz mešanih zakonov praviloma niso smeli obiskovati nemškega pouka. Do leta 1922 so »ukinili ali slovenizirali 11 dvorazrednih, 5 trirazrednih, 12 štirirazrednih in 23 petrazrednih nemških šol«, na Spodnjem Štajerskem pa še 19 utrakvističnih in nekaj zasebnih šol in vrtcev (Cvirn 2002b: 117).

Leta 1925 je bila spodnja meja za odprtje manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah znižana na 30 učencev, vendar se zaradi nadaljnje rabe imenske analize položaj

nemškega manjšinskega šolstva ni bistveno spremenil (nav. delo: 119). Nekatere spremembe je prinesla Spomenica o položaju Nemcev v Sloveniji iz aprila 1929. Zakon o narodnih šolah iz istega leta je sicer zahteval enako število otrok, a je izjemoma dopuščal tudi odprtje nemških oddelkov že pri 25 učencih nemške narodnosti. Po protestih nemških poslancev leta 1930 je bila imenska analiza ukinjena, bistveni kriterij za vpis v nemške razrede na osnovnih šolah pa je postal družinski občevalni jezik (prav tam; Ferenc 2005: 80). Kljub formalno-pravnemu širjenju manjšinskih pravic je nemško manjšinsko šolstvo v Sloveniji najbolj upadlo prav v drugi polovici tridesetih let⁴¹ (Cvirn 2002b: 120). Banske oblasti so namreč leta 1936 zahtevale, da komisije za vpis v manjšinske šole otroke slovenskega rodu in iz družin, v katerih doma govorijo slovensko, obvezno vpišejo v slovenske oddelke (ne glede na željo staršev). Kot merilo so ponovno uporabljali imensko analizo in dosledneje začeli upoštevati določilo o najmanjšem številu učencev za odprtje manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah, ki se ga pred tem pogosto niso držali (Ferenc 2005: 78–86; Cvirn 2002b: 120).

Odvzemi premoženja in razpustitev organizacij

V primerjavi z drugimi nemškimi skupnostmi v Jugoslaviji so bili slovenski Nemci gospodarsko najbolj razviti. V lasti so imeli obsežne veleposesti, pomembna industrijska in (vele)trgovska podjetja (več v Biber 1966: 27–28), »zlasti v spodnještajerskih mestih pa so bili tudi močni hišni posestniki« (Cvirn 2002b: 125), vidno vlogo so imeli tudi v bančništvu.

Po podatkih nemške obveščevalne službe z začetka štiridesetih let 20. stoletja je bilo med Nemci na slovenskem Štajerskem »25,9 % obrtnikov, 21,7 % trgovcev, 17,9 % pripadnikov svobodnih poklicev, 14,1 % kmetov, 13,2 % delavcev, 5,6 % javnih uradnikov in upokojencev ter 1,6 % industrijcev« (Baš 1989: 103). Med industrijskimi podjetji jih je bilo 141 v nemški in 131 v slovenski lasti (Biber 1966: 27). Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani je bilo leta 1938 13 % vseh zdravnikov in 10,6 % vseh inženirjev v Sloveniji pripadnikov nemške manjšine. Slovenski Nemci so imeli v lasti 29 tovarn, 18 veletrgovin, en mlin, 11 parnih žag, dva rudnika, eno opekarno in eno vodno žago (prav tam; Karner 1998: 48–49). Gospodarski položaj Kočevarjev je bil bistveno slabši. Zaradi za kmetijstvo neugodne zemlje so se že pred prvo svetovno vojno in po njej množično izseljevali, zlasti v Združene države Amerike. Večina moških je krošnjarila po evropskih državah, da bi svojim družinam pris-

Nemška hiša (Deutsches Haus) v Celju je bila zgrajena leta 1906 kot simbolna protiutež slovenskemu Narodnemu domu. V njej so delovala številna celjska nemška društva, tiskarna Celeia in uredništvo časopisa *Deutsche Wacht*, stavba pa je poleg društvenih prostorov vključevala tudi restavracijo, hotelske sobe ter plesno in slavnostno dvorano. Zbirka razglednic NUK: Nemška hiša (1906–1918).

42

Več o krošnjarjenju Kočevarjev gl. npr. Drnovšek 2007a in Simonič 1971: 28–30.

43

Nadzorovati so začeli podjetja, ki so v celoti ali deloma pošiljala dohodke v tujino, in tista, za katera so sumili, da se hočejo izogniti plačilu davkov v Sloveniji (Cvirn 2002b: 121).

krbeli dodaten prihodek.⁴² Z namenom gospodarske pomoči zaradi turških pustošenj ubožanim krajem je namreč cesar Friderik III. Kočevarjem (in Ribničanom) leta 1492 podelil pravico krošnjarjenja, tj. pravico do svobodne trgovine z lastnimi izdelki.

Da bi oslabila ekonomsko moč slovenskih Nemcev, je slovenska vlada v Ljubljani decembra 1918 uvedla sekvester nad premoženjem sovražnih državljanov⁴³ in do leta 1923 nacionalizirala (manjši) del nemškega premoženja. Leta 1922 je bila sprejeta odločitev, da se v okviru agrarne reforme razlastijo veleposestva z več kot 75 ha obdelovalne površine oz. več kot 200 ha zemlje (Janša 1964: 175). Leta 1933 je bil sprejet Zakon o likvidaciji agrarne reforme, ki se je nanašal na veleposestva z obdelovalno površino nad 75 ha in 1000 ha gozda, tj. 208 veleposestev, od katerih jih je bilo 91 v nemški lasti. Vendar pa agrarna reforma, ki je »zajela le osmino gozdov in 38 % obdelovalne zemlje veleposestnikov v Sloveniji« in ni bila v celoti izvedena, nemških veleposestnikov ni bistveno prizadela (Cvirn 2002b: 122).

Dodatne omejitve so prinesli finančni zakoni. Finančni zakon za leto 1927/28 je vsem nejugoslovanskim državljanom za eno leto odvzel možnost nakupa nepremičnin v 50-kilometrskem obmejnem pasu; enaka določba je bila ponovno uveljavljena s finančnim zakonom za leto 1936/37. Komisijam, ki so izdajale dovoljenja za nakup zemlje, je banska uprava Dravske banovine z zaupno naredbo prepovedala izdajanje dovoljenj osebam nemške narodnosti, tudi kadar so bili jugoslovanski državljani (prav tam).

Sočasno z navedenimi ukrepi je potekala tudi razpustitev nemških društev in organizacij. Deželna vlada je junija 1919 razpustila podružnice društev, ki so imela sedež v tujini: *Deutscher Schulverein* in *Südmark*, *Südösterreichischer Turngau*, *Touristenverein* »*Die Naturfreunde*« in *Deutsch-evangelischer Bund*. Poverjenišтво za notranje zadeve pa je z dvema naredbama leta 1919 razpustilo še *Deutscher Sprachverein* v Mariboru, *Laibacher Schulkuratorium* ter podružnice *Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein*, *Deutschoesterreichischer Eisenbahnbeamten-Verein* in *Oesterreichischer Flottenverein*. Zaplenili so tudi njihovo premoženje. Večino društev so oblasti razpustile z utemeljitvijo, da njihovo delovanje ni v skladu z interesi države, del društev pa je bil sloveniziran (nav. delo: 123).

Glede prepovedi nakupa nepremičnin v obmejnem pasu in razpustitve nemških nacionalističnih organizacij je treba poudariti, da sta bila ta dva ukrepa očitno

sprejeta z namenom preprečiti ponovno nacionalistično dejavnost nemških oz. avstrijskih nacionalistov na slovenskem ozemlju, predvsem v obmejnem pasu – kjer so, kot smo videli v zgornjih poglavjih, konec 19. stoletja z namenom ponemčevanja naseljevali nemške koloniste.

Mi vam, vi nam: vprašanje reciprocitete

Vprašanje ureditve položaja nemške manjšine na Slovenskem je bilo v medvojnem obdobju tesno povezano z vprašanjem reciprocitete⁴⁴ v odnosu do slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem, ki se je po vojni prav tako znašla v neugodnem položaju. Po določitvi meje s senžermensko pogodbo je namreč na avstrijskem Koroškem ostalo več Slovencev, kot je po razpadu Avstro-Ogrske ostalo Nemcev na Slovenskem. V odgovor na izredno slab položaj slovenske manjšine na Koroškem je prosvetni minister Svetozar Pribičević leta 1924 razpustil nemško organizacijo *Schwäbisch-deutscher Kulturbund*, ustanovljeno leta 1920 v Novem Sadu. Decembra 1924 so celjskim Nemcem odvzeli tudi t. i. Nemško hišo, saj je njen statut določal, da bi v primeru razpustitve prešla v last nemškega društva *Südmark*, ki je bilo v Jugoslaviji že leta 1919 prepovedano (Zorn 1974: 348–349).

Zamisel o recipročni ureditvi manjšinskega vprašanja se je kmalu zatem pojavila prav med predstavniki nemške manjšine v Sloveniji. Po ženevskem manjšinskem kongresu novembra 1925 so nemški predstavniki urade na Koroškem prosili, naj v skladu s sklepi konference uredijo slovensko manjšinsko vprašanje (nav. delo: 347–352). Istega leta je *Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji* koroški vladi poslalo posebno spomenico, v kateri jo je pozvalo, naj koroškim Slovencem prizna kulturno avtonomijo in s tem pripomore k izboljšanju položaja Nemcev v Sloveniji. Januarja 1926 je društvo poslalo spomenico, v kateri je izrazilo upanje po ureditvi manjšinskega vprašanja tako Slovencev kot Nemcev, tudi prosvetnemu ministru v Beograd (nav. delo: 355; Cvirn 2002b: 132–133).

Ko je postalo jasno, da model kulturne avtonomije ne bo uresničen ne za koroške Slovence ne za nemško manjšino v Jugoslaviji, so slovenski Nemci idejo reciprocitete opustili in se usmerili k drugim oblikam političnega delovanja. Aprila 1929 so objavili Spomenico o položaju Nemcev v Sloveniji, ki naj bi vplivala na razpravo o manjšinah pred Društvom narodov. S še eno spomenico jih je istega leta podprlo tudi zvezno vodstvo *Švabsko-nemškega Kulturbunda*. Junija 1930 je celjski odve-

⁴⁴

Reciprociteto oz. recipročnost *Slovar slovenskega knjižnega jezika* opredeljuje kot »dejstvo, da je nekaj povezano s čim enakim, ustreznim kot povračilo: sporazum o pravicah manjšin temelji na recipročnosti« (SSKJ 2014), načelo recipročnosti pa kot »načelo, po katerem priznava država drugi državi ali njenim državljanom določene pravice, ugodnosti s pogojem, da jih tudi druga država priznava njej oziroma njenim državljanom« (prav tam).

tnik Walter Riebl s podporo nemškega zunanjega ministrstva na Društvo narodov naslovil posebno peticijo v zvezi z Nemško hišo v Celju. Takrat so v kontekstu zunanjepolitičnega približevanja Jugoslavije Nemčiji jugoslovanske oblasti delno spremenile svojo manjšinsko politiko. Poleg posebne zaščite nemškega manjšinskega šolstva so dovolile ustanovitev zasebnega nemškega učiteljišča in ponovno omogočile ustanavljanje krajevnih skupin *Švabsko-nemškega Kulturbunda* v Sloveniji (Cvirn 2002b: 133–134; Ferenc 2005: 68–70).

Izboljšani položaj Nemcev v Jugoslaviji in Sloveniji pa se je sredi tridesetih let ponovno poslabšal, zato so v nemški manjšini spet obudili idejo o recipročni ureditvi manjšinskega vprašanja. Tokrat so pobudo prevzeli Kočevarji z župnikom Josefom Eppichom na čelu. Ta je za rešitev manjšinske problematike posredoval na Dunaju in v Celovcu (Biber 1966: 104). Leto kasneje so predstavniki koroških Slovencev in Kočevarjev podpisali skupne smernice manjšinske politike, ki so predvidevale: a) odpravo napadov na manjšine na kulturnem, gospodarskem in političnem področju, b) jasna navodila uradnikom in učiteljem glede ravnanja z manjšinami, c) cenzuro vseh člankov v deželnih časopisih v smislu medsebojnega razumevanja, d) opredeljevanje narodne pripadnosti na podlagi družinskega jezika oz. volje staršev (prav tam). Predstavniki obeh manjšin so nato vsak svojo spomenico izročili odgovornim v Sloveniji in na Koroškem, vendar pa po vsej verjetnosti do konkretnih pogovorov sploh ni prišlo zaradi zaostritve odnosov med Jugoslavijo in Avstrijo (nav. delo: 119–120), pa tudi zaradi vse bolj izrazite nacistične in iredentistične orientacije dela nemške manjšine na Slovenskem (Cvirn 2002b: 141).

Politično delovanje

Spodnještajerski Nemci so o lastni politični organizaciji začeli razmišljati že kmalu po razpadu Avstro-Ogrske. Leta 1920 so skušali ustanoviti Spodnještajersko gospodarsko stranko (*Untersteirische Wirtschaftspartei*) s sedežem v Celju, ki naj bi si prizadevala predvsem za uveljavljanje manjšinskih, zlasti jezikovnih pravic ter delovala pretežno na gospodarskem področju. Zaradi neugodnih političnih razmer in izrazitega nasprotovanja slovenske javnosti ustanovitvi posebne nemške nacionalne stranke do formalne ustanovitve ni prišlo (Cvirn 2002b: 128). Slovenski Nemci se praviloma niso želeli vključevati v obstoječe slovenske politične stranke.

Nemci v Kraljevini SHS so se smeli politično organizirati šele, ko je potekel opcijski rok leta 1921. Oblasti so najprej dovolile politično organiziranje konservativno in

katoliško usmerjenim Kočevarjem, ki so ustanovili Kočevsko kmečko stranko (Gottscheer Bauernpartei). Leta 1922 je bila potrjena tudi ustanovitev Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji (*Politischer und Wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien*) s sedežem v Mariboru (Cvirn 2002b: 129). Njegova naloga je bila predvsem nadzor nad izvajanjem manjšinskih določb mirovnih pogodb, priprava spomenic za Društvo narodov in sodelovanje na kongresih evropskih narodnih manjšin (Baš 1989: 105). Obenem je društvo sistematično delovalo tudi na področju krepitve nemške narodne zavesti z ustanavljanjem nemških knjižnic in bralnih krožkov, prirejanjem pevskih proslav, praznovanjem nemških šeg in promocijo narodnih noš, spodbujanjem športnih dejavnosti ter delovanjem evangeličanskih cerkvenih društev, zlasti ženskih. Pomemben del dejavnosti je bilo tudi zagotavljanje političnega zastopstva Nemcev v beograjski narodni skupščini ter v oblastnih skupščinah v Ljubljani in Mariboru, pa tudi organizacija nemškega tiska na Slovenskem (nav. delo: 347). Društvo se je povezovalo z vojvodinskimi Nemci in sodelovalo pri ustanovitvi organizacije *Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* v Novem Sadu, intenzivnejše vezi pa so se vzpostavile po obnovitvi *Kulturbunda* leta 1927 (nav. delo: 105).

Leta 1923 so se slovenski Nemci lahko prvič udeležili skupščinskih volitev, na katerih je bil kandidat nemške stranke Franz Schauer v volilnem okraju Maribor - Celje izvoljen za državnega poslanca (Cvirn 2002b: 130). Kočevska kmečka stranka je zaradi visokega volilnega praga pri skupščinskih volitvah sklepala volilne sporazume z jugoslovanskimi strankami, na prvih volitvah je podpirala Narodno radikalno stranko, nato pa vse do uvedbe diktature Slovensko ljudsko stranko (Biber 1966: 33). Liste, ki so imele podporo kočevskih volivcev, so na vseh volitvah do druge svetovne vojne v kočevskem okraju dobile največ glasov. Na edinih volitvah v oblastne skupščine leta 1927 so Kočevarji za poslanca skupščine v Ljubljani izvolili Josefa Eppicha, hkrati pa so bili močno zastopani tudi v občinskih svetih (Ferenc 2005: 71–74).

Slovenski Nemci so bili praviloma uspešnejši na lokalni kot na državni ravni. Na občinskih volitvah, zlasti v spodnještajerskih mestih, so dosegali opazne rezultate. Leta 1924 so v Mariboru prejeli približno 21 % glasov, na Ptuj 34 % in v Celju 41 %. Leta 1927/28 je bilo izvoljenih 105 občinskih odbornikov iz vrst nemške manjšine. Absolutno večino so Nemci dosegli v občinah Apače, Fikšinci, Marenberg (Radlje) in Sladki vrh, močno pa so bili zastopani tudi v občinah Konjice, Kočevje, Ptuj, Rogaška Slatina, Sv. Lovrenc, Šoštanj, Vitanje in Slovenj Gradec (Cvirn 2002b: 130).

45

Za podroben in kritičen pregled avstrijske in slovenske literature o Nemcih na Slovenskem gl. Cvirn 2002a.

46

Več o historičnih popisih prebivalstva habsburške monarhije in Kraljevine SHS v Blaj Hribar 2022.

47

Pretirane, na nacionalizmu osnovane ocene v plus ali minus so običajne pri manjšinskih vprašanjih, tudi pri poljskih Nemcih iz zgornje Šlezije (gl. npr. Cordell 1998: 213).

Pasti preštevanja: o številčnosti »nemškega« prebivalstva do začetka druge svetovne vojne

Razprave⁴⁵ o številčnosti nemškega prebivalstva na Slovenskem imajo dolgo tradicijo in segajo že v obdobje pred prvo svetovno vojno, ko so bile neločljivo povezane z nacionalnimi nasprotji med Slovenci in Nemci. V tem kontekstu so se že zgodaj pojavila nesoglasja med avstrijsko in slovensko stranjo glede dejanskega števila Nemcev, pri čemer so bile statistike⁴⁶ pogosto uporabljene kot argument v političnih in nacionalnih polemikah⁴⁷ (Cvirn 2002b).

Klasifikacija med modernizacijo habsburške monarhije je odločilno prispevala k oblikovanju in utrjevanju narodnih identifikacij na njenem ozemlju (Stergar in Scheer 2018). Uradno štetje prebivalstva je postalo orodje za dokazovanje prevlade določene (predvsem nemške) narodnosti na jezikovno mešanih območjih. Ključni problem avstrijskih popisov je bil v tem, da so kot temeljni kriterij uporabljali občevalni jezik, ki pa ni nujno sovpadal z etnično ali narodno identifikacijo posameznikov. Popisani so smeli navesti le en občevalni jezik, četudi so bili v vsakdanjem življenju dvojezični, kar pomeni, da je bil obstoj večjezičnih območij sistematično prezrt (Judson 2006: 27). K »Nemcem« so bili tako prišteti tudi posamezniki, ki bi se ob neposrednem vprašanju o narodni pripadnosti morda opredelili drugače. Zlasti v mestih, kot so Maribor, Celje in Ptuj, kjer je bil nemški jezik prevladujoč jezik javne rabe, uprave in meščanske kulture, ni presenetljivo, da so prebivalci – vključno s priseljenci s slovenskega podeželja – kot občevalni jezik navajali nemščino. Zaradi tega so podatki avstrijskih ljudskih štetij metodološko problematični, kar pa nekateri avtorji v interpretacijah zanemarjajo. Tako npr. Stefan Karner (2002: 102) razlike med avstrijskim popisom iz leta 1910 in jugoslovanskim iz leta 1921 razlaga predvsem kot posledico zatiranja nemške manjšine po ustanovitvi Kraljevine SHS, pri čemer ne problematizira izhodiščnih predpostavk in omejitev avstrijskega popisa. Ta metodološki zadržek je treba imeti v mislih ob vsakem navajanju statističnih podatkov, ki v nadaljevanju služijo predvsem za približen oris demografskih gibanj, ne pa kot natančen odraz etnične realnosti.

Avstrijsko ljudsko štetje iz leta 1910 je na ozemlju poznejše Kraljevine SHS zabeležilo 106.377 oseb z nemškim občevalnim jezikom. Od tega jih je približno 69 % živelo na Spodnjem Štajerskem, zlasti v Mariboru, Celju, na Ptuj in Apaškem polju, 26 % na Kranjskem, predvsem na Kočevskem, 3 % v Ljubljani, preostala 2 % pa na

Koroškem, v Mežiški dolini in Prekmurju (Ferenc in Repe 2004: 148; Cvirn 2002b: 108–109). Prvi popis prebivalstva v Kraljevini SHS leta 1921 je uporabljal drugačen kriterij: namesto občevalnega jezika je upošteval materni jezik. Rezultat je bil izrazit statistični prelom, saj je bilo v Sloveniji popisanih le še 41.514 nemško govorečih oseb, kar pomeni približno 60-odstotni upad glede na leto 1910 (Ferenc in Repe 2004: 149). Največji padec je bil zabeležen v štajerskih mestih. Delež »nemškega« prebivalstva se je tako z okoli 10 % leta 1910 zmanjšal na manj kot 4 % leta 1921, do leta 1931 pa celo na približno 2,5 % celotnega prebivalstva Slovenije (prav tam; Klemenčič 1986: 467). Razloge za ta upad Ferenc in Repe (2004: 149) vidita v kombinaciji več dejavnikov: v metodoloških razlikah med popisi (avstrijska so kot kriterij jemala občevalni jezik, jugoslovanska pa materni jezik), v izseljevanju nemškega prebivalstva (predvsem meščanstva) ter v politiki slovenskih oblasti, usmerjeni v ponovno »poslovenjenje« t. i. nemškutarjev (prim. Cvirn 2002b: 110). Tudi popis iz leta 1931, ki je poleg maternega jezika vključeval še vprašanje o narodni pripadnosti, ni bil nevtralen. Popisni komisarji so sledili navodilom okrožnega odbora Narodne odbrane v Mariboru, naj pripadnost nemški narodnostni skupini določajo na podlagi »objektivnih znakov«, kot so nemško ime, nemško poreklo staršev, nemški materni jezik, oseba ali njeni predniki so se v Slovenijo priselili iz nemških krajev in se niso asimilirali, doma in v šoli mora biti deležna nemške vzgoje, za Nemca/-ko se je opredelila že pri prejšnjem popisu, upoštevali pa so tudi mnenje okolice, ki je morala osebo pripoznati kot Nemca/-ko (Cvirn 2002b: 113; Kosi in Cvirn 2012b: 71).

Kljub vsem metodološkim pomanjkljivostim je po Cvirnovi oceni mogoče število Nemcev na Slovenskem v začetku tridesetih let zaokrožiti na približno 30.000 oseb. Uradni popis iz leta 1931 jih je zabeležil 28.998, zasebna ocena iz leta 1928 pa 32.578. Leta 1941 je tudi statistični urad nemškega *Kulturbunda* navedel, da v Sloveniji živi 28.075 folksdojčerjev (Cvirn 2002b: 113).

Na Kočevskem je bil demografski razvoj drugačen kot na Štajerskem. Tam je k zmanjševanju števila Nemcev ključno prispevalo dolgotrajno izseljevanje zaradi gospodarskih razmer. Prvi podatki iz leta 1857 navajajo 22.898 nemških prebivalcev. Po epidemiji kuge leta 1855 je število prebivalcev upadlo, leta 1869 na 19.067 oseb (Simonič 1971: 39). Popis iz leta 1880 je znova pokazal rast, saj je bilo po občevalnem jeziku zabeleženih 18.958 Nemcev (89 %) in 1968 Slovencev (9 %). V naslednjih popisih je ponovno zaznati upad: leta 1910 je bilo naštetih 17.016 Nem-

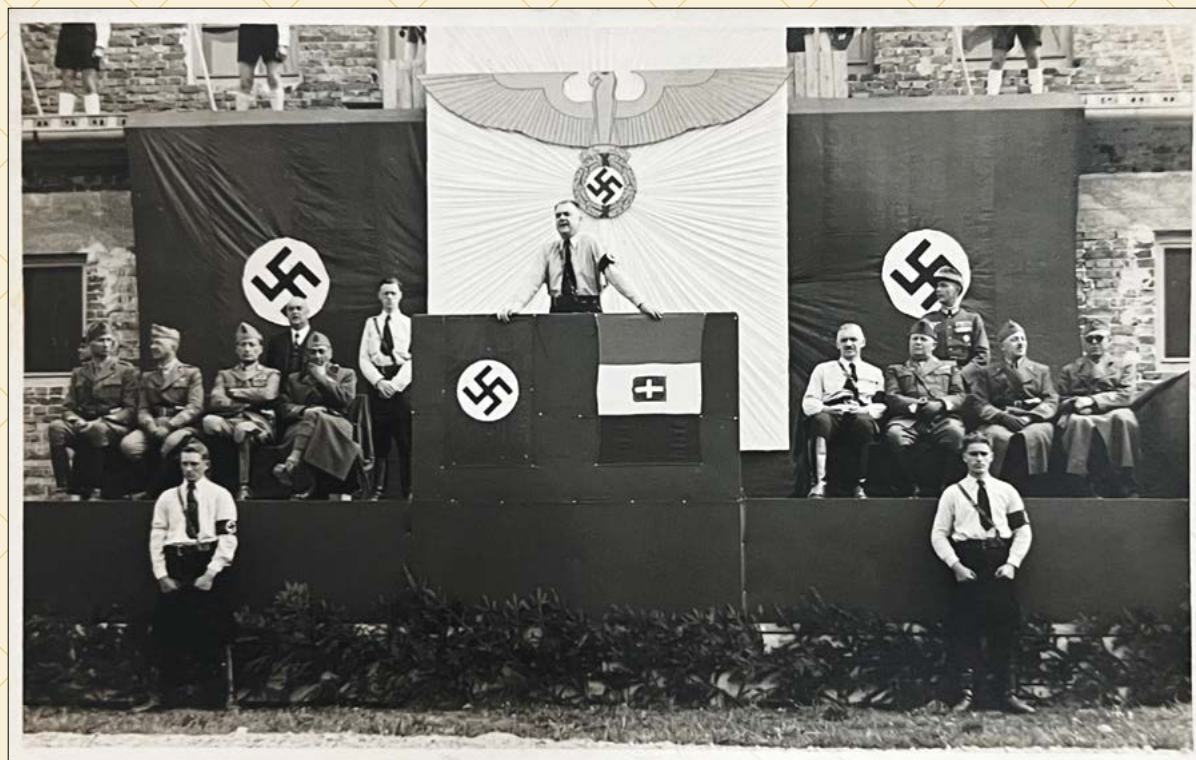
Podobno je, kot piše Cordell (1998), prisilna asimilacija nemške manjšine na Poljskem po drugi svetovni vojni povzročila, da se je le-ta začela bolj identificirati z Nemčijo kot s Poljsko.

cev (86 %) in 1243 Slovencev (6,5 %). Podatka o občevalnem jeziku ostalih ljudi (4,6 %) statistika ne navaja. Večinoma so to bili Hrvati, ki so delali v gozdu in pre-mogovniku. Delež Nemcev na Kočevskem je v vseh štirih popisih med letoma 1857 in 1910 ostajal med 81 % in 91 %. Do popisa leta 1921 se je število Nemcev zmanjšalo na 12.610 (Ferenc 2005: 50–51; Ferenc in Repe 2004: 149), kar pomeni največji upad števila prebivalstva na Kočevskem (tako slovenskega kot nemškega) med posameznimi štetji. Ta padec je bil predvsem posledica agrarne krize konec 19. stoletja, ki je sprožila množično izseljevanje v druge evropske države in Združene države Amerike. Po Ferencu je bilo pred drugo svetovno vojno v Združenih državah Amerike več Kočevarjev kot na Kočevskem; največ jih je živelo v New Yorku, Chicagu, Clevelandu in Pittsburghu. Leta 1936 je bila zunaj mesta Kočevje opuščena že vsaka tretja do četrta hiša (Ferenc 1993: 27). Število prebivalstva je nato postopno nehalo upadati. Popis iz leta 1931 je na Kočevskem zabeležil 18.002 prebivalca, od tega 11.775 Nemcev (Ferenc 2005: 89–105). Voditelji kočevskih Nemcev so pred preselitvijo leta 1940 našeli 12.498 pripadnikov nemške narodnosti (Ferenc in Repe 2004: 148).

Nacizem in druga svetovna vojna

Ukrepi jugoslovanskih in slovenskih oblasti, usmerjeni v prisilno asimilacijo slovenskih Nemcev, so dejansko zmanjšali njihovo identificiranje z Jugoslavijo oz. Slovenijo in okrepili njihovo identificiranje z Nemčijo.⁴⁸ Ti procesi sami po sebi še ne pojasnijo množične nacifikacije nemške manjšine v Sloveniji, vendar nedvomno niso prispevali k manjši politični radikalizaciji okolja, v katerem so se nacistične ideje po letu 1933 širile hitro in opazno.

Po letu 1933 se je nacistično gibanje v Sloveniji začelo širiti zlasti znotraj nemških skupnosti na Kočevskem in v spodnještajerskih mestih, kar je povzročilo zaostritev odnosov v manjšinski politiki. Že spomladi 1933 so se na nekaterih hišah na Kočevskem pojavili kljukasti križi, Kočevarji pa so skupinsko poslušali nemška poročila in Hitlerjeve govore. Nemci v Celju in drugih spodnještajerskih mestih so se začeli pozdravljati s Heil Hitler in nositi značke s kljukastim križem, simpatijo Hitlerju pa je izjavil tudi celjski *Deutsche Zeitung* (Cvirn 2002b: 134). Nacistično delovanje slovenskih Nemcev so zaznale tudi avstrijske oblasti, ki so leta 1934 jugoslovanskemu poslaniku na Dunaju predale noto z imeni štajerskih nacistov in prosile

Nacistično zborovanje ob praznovanju Hitlerjevega rojstnega dne pred Sokolskim domom v Kočevju, 20. aprila 1941. Zasebna last.

jugoslovansko vlado, naj onemogoči zoper obstoj Avstrije naperjeno delovanje nacističnih organizacij. Po oceni avstrijskega generalnega konzula v Ljubljani Felixa Orsini-Rosenberga so bila »glavna središča nacistične propagande krajevne skupine *Kulturbunda* v Mariboru, na Ptuj, v Celju, Ljubljani in Kočevju« (Cvirn 2002b: 135–136; Nećak 2004: 349–350).⁴⁹

Ker so bili *Kulturbundi* v Sloveniji glavni nosilci velikonemške propagande, so jih oblasti od leta 1934 ukinjale. Tega leta je bila razpuščena krajevna skupina *Kulturbunda* v Slovenskih Konjicah, leta 1935 v Radljah in Mariboru, leta 1936 pa v Ljubljani ter več krajevnih organizacij na Kočevskem (Biber 1966: 56–57). Leta 1934 so se nekateri vodilni člani mariborskega *Kulturbunda* zavzeli za pomoč avstrijskim nacistom, ki so iz Avstrije bežali po neuspelem julijskem puču (Kosi in Cvirn 2012c: 77). Ko so oblasti pri nacističnih agitatorjih Walterju Neunteufelu in Volkerju Dicku našle dokaze o tovrstnem udejstvovanju Kočevarjev, je bil leta 1936 ukinjen tudi *Kulturbund* na Kočevskem. V širjenje ideologije se je vključevala tudi dijaška zveza *Deutsche Studentenschaft, Aussenstelle für Südslawien*, ki je s tem namenom zlasti po letu 1935 na Kočevsko pošiljala študente Münchenske univerze. Nosilci propagande so bili tudi kočevski krošnjari, ki so v Nemčiji obiskovali nacistične tečaje in na Kočevskem vohunili za nacistične (Biber 1966: 109–117).

Zvezni odbor *Kulturbunda* v Novem Sadu se je oktobra 1935 sicer poskušal distancirati od obnoviteljskega gibanja, ki je nastalo znotraj same organizacije in v katerem so sodelovale nacistične mladinske skupine, ter sprejel novo ureditev (Neuordnung) organizacije. Temu so nasprotovali Nemci v Sloveniji in Zagrebu, ki so bili med privrženci obnoviteljskega gibanja (Biber 1966: 55), kar kaže na trenja znotraj organizacije.

Po nemški priključitvi Avstrije 13. marca 1938 je nacifikacija nemške manjšine še hitreje napredovala. Prisotno je bilo veliko navdušenje nad velikonemško idejo, o katerem poročajo tudi britanska diplomatska poročila (Nećak 2004: 353). Ob Hitlerjevem plebiscitu za Veliko Nemčijo 10. aprila 1938 so v okolici Maribora na številnih hišah plapolale zastave s kljukastimi križi, v Jugoslavijo je prihajalo vse več nemških turistov, ki so širili nemško propagando. Marca 1938 je Manfred Straka poslal Hitlerju spomenico s prošnjo, naj se Velika Nemčija zavzame za pravice Nemcev na slovenskem Štajerskem, ker pa je bila pozornost Nemčije takrat usmerjena k Sudetom, spomenica ni imela učinkov (Biber 1966: 142–149).

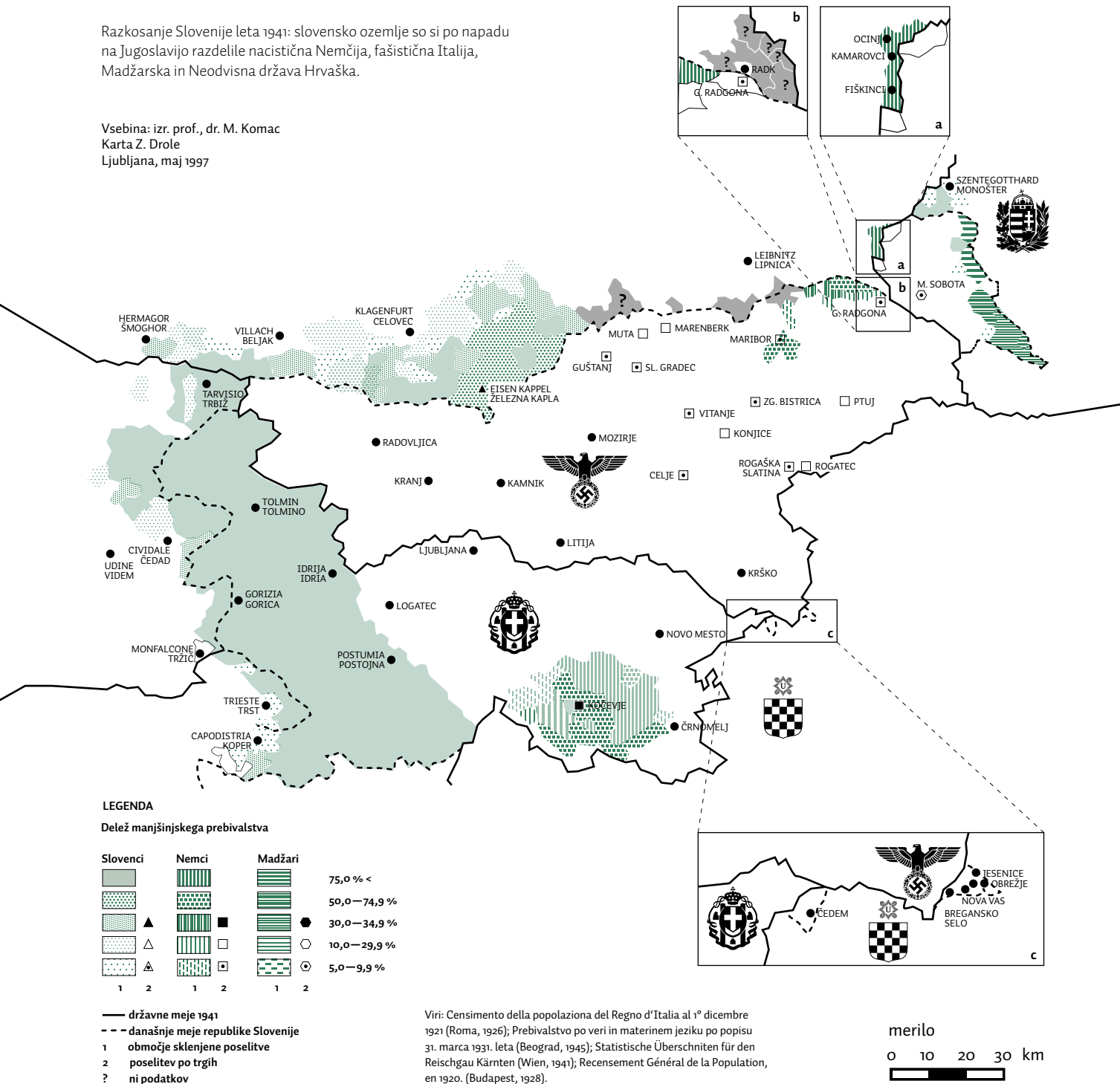
Maja 1938 je bil v Gradcu ustanovljen *Süddeutsches Institut*, ki naj bi pod vodstvom dotedanjega sodelavca *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* Helmuta Carstanjena »znanstveno proučeval probleme nemštva v jugovzhodni Evropi«, v resnici pa je med slovenskimi Nemci vzpostavil »obveščevalno mrežo zaupnikov« ter odigral pomembno vlogo pri pripravah na okupacijo Slovenije in pri izvajanju nacistične politike med okupacijo (Biber 1966: 150). Po okupaciji Češke leta 1939 so naraščale javne množične manifestacije. V Apaški ravnini so se Nemci marca 1939 na demonstracijah spopadli z oblastmi. Množice so za Hitlerja manifestirale tudi v več krajih ob severni meji (npr. v Črncih pri Ljutomeru, Cmureku, Slovenskih goricah). Oblasti so priprle okrog 200 Nemcev in z njimi fizično obračunale. Nemški poslanik Georg Maximilian Viktor von Heeren se je na to ostro odzval in dan pred Hitlerjevim 50. rojstnim dnevom izročil notranjemu ministru Cvetkoviću memorandum, v katerem je nasprotoval obračunu z demonstranti (nav. delo: 154–157). Nemci na Štajerskem in Kočevskem so za Hitlerjev 50. rojstni dan pripravili praznovanja in kurili kresove. Kočevar Martin Sturm je Hitlerju poslal telegram, v katerem je izrazil pričakovanje priključitve Kočevske in južne Štajerske k rajhu: »Mi Nemci Kočevske in južne Štajerske zaupamo Vam, naš firer, da nas boste priključili rajhu in mi bomo v slehernem trenutku izpolnili našo dolžnost« (Nečak 2004: 354).

Ko so oblasti na Koroškem leta 1939 odobrile delovanje *Slovenske prosvetne zveze*, je bila dovoljena tudi obnova *Kulturbunda* na Slovenskem (Ferenc in Godeša 2004: 177). Po izbruhu druge svetovne vojne 5. septembra 1939 so bili iz jugoslovanskih zaporov izpuščeni vsi nemški politični zaporniki (Nečak 2004: 354). Oktobra 1939 so voditelji Kočevarjev na bansko upravo Dravske banovine in vlado v Beogradu naslovili spomenico, v kateri so zahtevali, naj se nemški narodni skupini prizna status javnopravne korporacije z lastnim statutom, poleg tega pa še nekatere manjšinske pravice, in naj se uvede odprava ukrepov proti nemštvu (npr. imenska analiza, omejitev trgovanja z nepremičninami) in nova upravna razdelitev na Kočevskem ter ukine cenzura *Gottscheer Zeitung*a (nav. delo: 354–355).

V istem času so se okrepila odkritejša prizadevanja za priključitev slovenske Štajerske rajhu. Leta 1940 je Karl Petrischek v imenu spodnještajerskih Nemcev poslal Hitlerju spomenico, v kateri ga je prosil, »naj čimprej 'osvobodi' južno Štajersko in južno Koroško« (Biber 1966: 215). Takšna propaganda je dosegla vrh po kapitulaciji Francije istega leta. Slovenski Nemci so se skrivaj začeli pripravljati na sprejem nemške vojske.

Razkosanje Slovenije leta 1941: slovensko ozemlje so si po napadu na Jugoslavijo razdelile nacistična Nemčija, fašistična Italija, Madžarska in Neodvisna država Hrvaška.

Vsebina: izr. prof., dr. M. Komac
Karta Z. Drole
Ljubljana, maj 1997

Razkosanje Slovenije leta 1941

Nemške in italijanske oborožene sile so 6. aprila 1941 napadle Kraljevino Jugoslavijo. Na podlagi smernic za razdelitev Jugoslavije, ki jih je zasnoval Adolf Hitler, je bila razkosana tudi Slovenija. Nemčija je zasedla vso slovensko Štajersko, severni del Dolenjske, Gorenjsko, Mežiško dolino, Dravograd, občino Jezersko in severozahodni del Prekmurja. Italiji je pripadla večina Dolenjske, Notranjske in Ljubljana, Madžarska je prevzela večino Prekmurja (Ferenc 2006: 72; T. Ferenc 2002: 145), Neodvisna država Hrvaška pa posamezne obmejne vasi Bregansko selo (danes Slovenska vas), Nova vas pri Bregani (danes Nova vas pri Mokricah), Jesenice na Dolenjskem, Obrežje in Čedem (Suppan in Godeša 2025: 388). S to razdelitvijo so se tudi slovenski Nemci znašli pod različnimi okupacijskimi oblastmi: kočevski in ljubljanski Nemci pod italijansko, Nemci v Murski Soboti in okolici pod madžarsko, nemško prebivalstvo v drugih slovenskih pokrajinah pa pod nemško oblastjo (T. Ferenc 2002: 145).

Nemci na Spodnjem Štajerskem, Gorenjskem in v Mežiški dolini pod upravo nemškega rajha

Spodnjo Štajersko, Gorenjsko, Mežiško dolino, območje Jezerskega in Dravograda je Hitler po napadu na Jugoslavijo sklenil priključiti k nemškemu rajhu. Aprila 1941 je okupirano ozemlje razdelil na dve začasni upravni enoti: Spodnjo Štajersko ter t. i. zasedena območja Koroške in Kranjske. Formalno naj bi bili enoti rajhu priključeni, ko bi bili ponemčeni in ko bi bila njuna uprava prilagojena tisti na zgornjem Štajerskem ter Koroškem. Okupacijska politika je temeljila na množičnem izganjanju slovenskega prebivalstva, načrtnem naseljevanju Nemcev in ponemčevanju tistih Slovencev, ki naj bi ostali na svojih domovih. Izgnati so nameravali od 220.000 do 260.000 Slovencev in naseliti okoli 80.000 do 90.000 Nemcev (T. Ferenc 2002: 146). Na zasedena slovenska ozemlja so predvideli naselitev 58.000 Nemcev iz različnih delov jugovzhodne in srednje Evrope: južne Bukovine (današnja Romunija), Besarabije (današnji Romunija in Ukrajina), Dobruđe (današnji Romunija in Bolgarija), Dalmacije, Bosne in zahodne Slavonije ter Kanalske doline. Vendar so vojne razmere, povečane potrebe po delovni sili in velike težave pri množičnem izganjanju Slovencev bistveno omejile uresničitev teh načrtov (nav delo: 151–152). Med letoma 1941 in 1945 je bilo z zasedenih slovenskih ozemelj izgnanih približno 63.000 Slovencev, dodatnih 17.000 pa je pred nasiljem

50

Pričevanja slovenskih izgnancev so dostopna npr. v Šetinc 1993.

51

S preselitvijo prebivalstva je Hitler predvsem hotel uravnovesiti biološki primanjkljaj. Po izračunih predsednika bavarskega državnega statističnega urada Friedricha Burgdörferja naj bi nemška populacija do sedemdesetih let 20. stoletja opazno upadla. To naj bi bila posledica skoraj dveh milijonov v prvi svetovni vojni padlih mož in njihovih nerojenih potomcev, ki manjkajo v nemški populacijski piramidi. Primanjkljaj naj bi močno povečalo tudi število mož, padlih v drugi svetovni vojni (Petschauer 1984: 121–122).

okupacijskih oblasti zbežalo. Čeprav je bilo dejansko število izgnancev in beguncev manjše od števila, ki so ga predvideli nacisti, je to kljub temu pomenilo približno 10 % prebivalstva okupiranih območij, kar predstavlja najvišji delež med evropskimi deželami, ki so bile med drugo svetovno vojno izpostavljene nacističnim izgonom (Ferenc in Godeša 2004: 195).

Dne 26. aprila 1941 je Hitler obiskal Maribor, kjer so že 6. aprila oblast prevzeli pripadniki *Kulturbunda* s protestantskim pastorjem Johannom (Hansom) Baronom na čelu. V maju 1941 je bila ustanovljena Štajerska domovinska zveza (*Steirischer Heimatbund*), edina dovoljena politična organizacija na nemško zasedenem Štajerskem, ki je delovala kot nosilka nacistične ideologije, njen cilj pa je bilo ponemčenje slovenskega prebivalstva (Kosi in Cvirn 2012d: 80). V njej so kulturbundovci zasedli večino vodilnih položajev, sodelovala pa je velika večina mariborskih Nemcev. Maja 1941 so nacistične oblasti kolektivno vključile vse člane *Švabsko-nemške kulturne zveze* (skupaj 10.818 oseb) v *Štajersko domovinsko zvezo* in jim podelile nemško državljanstvo. Večina slovenskega prebivalstva, sprejetega v to raznarodovalno organizacijo, pa je pridobila t. i. nemško državljanstvo na preključ, ki bi postalo trajno šele v primeru, če ga pristojni organi v desetih letih ne bi preklicali (T. Ferenc 2002: 148). Zaradi groženj z izselitvijo in drugih oblik pritiska je v *Štajersko domovinsko zvezo* vstopila večina prebivalstva. Nemška okupacijska oblast je namreč leta 1941 iz Maribora v Srbijo, Bosno in na Hrvaško izgnala⁵⁰ 4434 prebivalcev, 689 je bilo ustreljenih. Ko je pastor Baron spoznal, kakšni so namenili nacistične okupatorske oblasti s Slovenci in javno izrazil svoje nezadovoljstvo, je izginil s političnega prizorišča (Kosi in Cvirn 2012d: 80). Podobni procesi so potekali tudi na Gorenjskem in v Mežiški dolini, kjer je analogno vlogo opravljala Koroška ljudska zveza (*Kärntner Volksbund*) (Ferenc in Godeša 2004: 200–201).

»Domov v rajh«: preselitev kočevskih in ljubljanskih Nemcev

Preselitev kočevskih in ljubljanskih Nemcev je bila, kot že zapisano v poglavju 1, del širšega nacističnega projekta združevanja vseh Nemcev v enoten narodnostni prostor.⁵¹ Adolf Hitler je že pred drugo svetovno vojno zagovarjal reševanje narodnostnih vprašanj v Evropi z izmenjavo manjšin med državami, njegov ključni cilj pa je bil oblikovanje sklenjenega nemškega narodnostnega telesa na vzhodu (Seewann 2002: 383). Nemci iz Slovenije, katerih preselitev je Hitler javno napovedal 6. oktobra 1939, niso bili prvi, ki naj bi se preselili v rajh. Nemška

ustanova Volksdeutsche Mittelstelle je že od leta 1939 organizirala preselitve folksdojčerjev iz različnih delov Evrope. Neuspešnemu poskusu preselitve Nemcev iz Tirolske in Kanalske doline so sledile preselitve baltskih Nemcev iz Estonije in Latvije, nato iz Litve, Volinije, Galicije, Besarabije, severne in južne Bukovine, Dobruške, Romunije, Bosne ter Rusije. V letih 1941/42 so bili v ta proces vključeni tudi kočevski in ljubljanski Nemci. Skupno je bilo v okviru nacističnih preselitvenih programov preseljenih skoraj pol milijona folksdojčerjev (Auersperger 2013: 250).

V nemških krogih na Štajerskem in v Kočevju so o priključitvi južne Štajerske z okrožjem Maribor k rajhu in o preselitvi Kočevarjev na izpraznjeno območje razpravljali že spomladi 1939, vendar kočevarsko vodstvo preselitve takrat še ni podpiralo (Ferenc 2005: 117–120). Odločitev za preselitev je dozorela šele po italijanski okupaciji leta 1941. Na srečanju s Heinrichom Himmlerjem v Brucku na Muri 23. aprila 1941 je bilo kočevarskim predstavnikom napovedano, da bodo Kočevarji preseljeni na območje ob Savi in Sotli (Ferenc in Godeša 2004: 196; Ferenc 2005: 123). Nacisti so v skladu s svojo genocidno politiko etničnega preoblikovanja prostora

Prihod Adolfa Hitlerja v Maribor in ogled porušenega dravskega mostu, 26. aprila 1941.
Foto: avtor neznan. Hrani: Muzej novejša in sodobne zgodovine Slovenije.

Mario Gariup v knjigi *Opcija za tretji rajh v Kanalski dolini* (2000) popisuje opcijo prebivalcev Kanalske doline za nemški rajh. Ob prebiranju knjige se vzpostavijo številne podobnosti in vzporednice z opcijo Kočevarjev in ljubljanskih Nemcev. Nacisti so pri obeh skupinah uporabljali podobne argumente zastraševanja, hkrati pa so v njihovem imenu k opciji nagovarjali lokalni voditelji skupnosti. Iz podobnih razlogov kot Kočevarji je za nemški rajh optiralo (slovensko in nemško govoreče) prebivalstvo Kanalske doline. Gariup navaja, da je bila domača, krajevna propaganda za preselitev hujša od uradne. Bila je »bolj neposredna in prepričljivejša, širili pa so jo domači ljudje, ki so jih 'tujerodci' poznali in jim zaupali« (nav. delo: 63). Ljudem so obljubljali boljše pogoje za življenje in jih strašili, da jim bodo, če se za preselitev ne odločijo, italijanski fašisti vzeli hiše in posestva ter jih izselili v Kalabrijo (nav. delo: 63–68 in 72). Izraz 'tujerodci' je uporabljala fašistična Italija za poimenovanje slovenskega in nemškega prebivalstva Kanalske doline (prav tam). Nemški državljani iz Kanalske doline so se po opciji lahko naselili kjerkoli v rajhu, 'tujerodci', ki so jih Nemci sicer šteli za Nemce, pa so bili naseljeni na Koroško, na posesti izgnanih Slovencev, kar kaže na nezaupanje rajha do teh skupnosti (nav. delo).

slovensko prebivalstvo iz Posavja in Obsotelja nameravali izgnati ter na njihove domove takoj naseliti Kočevarje. Preselitev »s kmetije na kmetijo« je predstavljala izjemo v primerjavi z drugimi preselitvami folksdojčerjev, saj so morale ostale skupine praviloma najprej v zbirna taborišča Volksdeutsche Mittelstelle in tam počakati na preselitev v rajh. Kočevarsko vodstvo je svoje rojake o preselitvi obvestilo 22. maja 1941 v časopisu *Gottscheer Zeitung*, izvedli pa naj bi jo septembra ali oktobra istega leta (T. Ferenc 2002: 153).

Dne 31. avgusta 1941 sta Nemčija in Italija podpisali Pogodbo o preselitvi nemških državljanov in folksdojčerjev iz Ljubljane in Reške pokrajine, ki je določala, da le-ti z odhodom v rajh dobijo nemško in obenem izgubijo italijansko državljanstvo. Vsi zainteresirani za preselitev (in opravilno sposobni) so bili v skladu z določili pogodbe do konca septembra 1941 pozvani, naj visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino in nemškemu pooblaščenцу za preselitev prinesejo izjavo o preselitvi. Izjava, ki jo je podal glava družine, je veljala tudi za njegovo ženo in mladoletne otroke. Določeno je bilo tudi, da lahko pred izselitvijo svoje premoženje prodajo, izkupiček pa naložijo v Banca d'Italia, ki naj bi jim ga kasneje nakazala v skladu z nemško-italijansko obračunsko pogodbo iz leta 1934. V nasprotnem primeru bi to po odselitvi naredil njihov zaupnik oz. pooblaščenec za preselitev. Dovoljeno jim je bilo odnesti vse premično premoženje in eno tretjino živine, pri čemer je morala vsaka družina vzeti najmanj eno glavo živine (Ferenc 1968: 596–597).

Razlogi za izselitev: prisila ali izbira?

Preselitev kočevskih in ljubljanskih Nemcev je potekala na podlagi opcije in je bila formalno-pravno prostovoljna – posamezniki so se morali prijaviti, uspešno opraviti rasni pregled in podpisati pogodbo – vendar je takšno prostovoljnost treba razumeti v širšem družbenopolitičnem kontekstu.

Zgodovinopisje kot prevladujoče razloge za preselitev navaja intenzivno nacistično propagando in obljube o boljši zemlji ter večjih možnostih preživetja, hkrati pa tudi strah pred osamelostjo sredi slovenskega prebivalstva in bojazen pred alternativnimi prisilnimi preselitvami, zlasti na Sicilijo ali v Afriko,⁵² ki naj bi jih načrtovala italijanske oblasti (Ferenc 1993: 31–37; T. Ferenc 2002: 153). Pričevanja kočevarske diaspore to potrjujejo, hkrati pa kažejo na to, da je bil opcijski proces uspešen zlasti zaradi prepleta treh ravni pritiska, ki jim je bilo prebivalstvo izpostavljeno:

(1) zunanjih politično-ideoloških in okupacijskih pritiskov, (2) mehanizmov prisile znotraj kočevarske skupnosti in (3) doživljanja vsesplošne negotovosti, strahu in izčrpanosti, ki so krepili prepričanje o neizogibnosti odločitve.

Vsi navedeni razlogi so svojo prepričevalno moč gradili na desetletjih širjenja in radikalizacije nacionalnih idej ter sistematičnem poglobljanju razlikovanja med Nemci in Slovenci, kar je vrhunec doseglo z nacionalsocializmom v medvojnem obdobju. Negotove politične in gospodarske razmere v tridesetih letih 20. stoletja so vzpon politično skrajnih idej še podkrepile.

Nacisti so izrabili splošno nezadovoljstvo zaradi nezadostnega izpolnjevanja manjšinskih pravic nemški skupnosti v Sloveniji med obema vojnama (Izjava 1 2006⁵³; Izjava 2 2006⁵⁴). Za nacionalsocialistično propagando, ki je nemškim manjšinam v Srednji in Vzhodni Evropi obljubljala boljše življenjske razmere ter emancipacijo, so bili posebej dovzetni mladi. Ti so postali most za širjenje nacizma iz Nemčije v okolja, kjer so živele nemške manjšine. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je Nemčija spodbujala izobraževanje mladih iz perifernih območij na svojih univerzah in v vzgojnih programih, od koder so se vračali ideološko prežeti in nato vplivali na svoje skupnosti (Traščič idr. 2024: 28–31).⁵⁵ Kočevar Martin Sturm, ki se je v tridesetih letih izobraževal na nacistično usmerjeni kmetijski šoli v Nemčiji, je novembra 1938 skupaj z rojakoma Josefom Schoberjem in Johannom Schemitschem prevzel vodstvo na Kočevskem (Ferenc 1968: 560). Novoustanovljeni »gospodarski odbor« je pod Schoberjevim vodstvom začel izvajati program, v katerem se prva točka ni nanašala na gospodarstvo, temveč na narodno vzgojo:

Narodna vzgoja: naloga odbora bo, da bo kočevsko narodno skupino skoval v celoto, vzbudil v srcih ljubezen do grude in jo kot ideal povzdignil in varoval. Vzgoja narodne skupine v enotnosti in zaupanju v smislu nemškega svetovnega nazora (sic!) ob upoštevanju ustreznih določb naše kraljevine. Seveda poudarjamo, da smo zelo pripravljeni držati se tudi navodila naše domovine (sic!), nemškega rajha. (Ferenc 1968: 562)

Po ponovni legalizaciji *Kulturbunda* leta 1939 so na Kočevskem množično ustanavljali krajevne skupine; v Kočevju je vodja postal Schober, v okrožno vodstvo pa so bili vključeni tudi Sturm, Schemitsch, Wilhelm Lampeter, Alfred Busbach, Richard Lackner in Johann Samida. Do konca leta 1940 so se v *Kulturbund* vključile približno tri četrtine Kočevarjev, do pomladi 1941 pa že skoraj vsi (Ferenc 1968: 566, 569).

⁵³ Overjena izjava nečaka enega izmed voditeljev preselitve.

⁵⁴ Overjena izjava enega izmed voditeljev preselitve.

⁵⁵ Za primer, kako so nacionalsocialisti mobilizirali otroke in mladino iz Bačke in Banata, gl. Mezger 2020.

Gottscheer Zeitung

Organ der Gottscheer Deutschen Volksgruppe

Nr. 29

GOTTSCHÉE
am 17. Juli 1941

38. Jahrgang

Wir wollen heim ins Reich!

Wenn aber einzelne Gottscheer Wälder- und Häuserbesitzer, die, ohne arbeiten zu müssen, vom Ertrag der Wälder oder vom Mietzins der Häuser leben könnten, und weil sie die Arbeit scheuen, nicht gerne ins Reich heimkehren wollen, so kann ich diese Einstellung in tiefster Verachtung nur eine gemeine Schurkerei nennen.

weil sie als aufrechte und freiheitsliebende deutsche Bauern nicht die Knute der Grundherren ertragen wollten. Sie zogen aus einem unfreien Deutschland, von Fürsten und Adligen regiert, und erhielten eines der ärmsten Gebiete Mitteleuropas zugewiesen, woraus sich unsere Vorfahren ihre neue Heimat Gottschee schufen.

Wir haben nun das große Glück, in ein anderes Deutschland heimkehren zu dürfen. Großdeutschland von heute, das soziale Reich Adolf Hitlers, wünscht uns so hellblickend, stolz und aufrecht, wie unsere Vorfahren es waren. Die einmal verpönten und bestraften Tugenden des deutschen Mannes sind heute wiederum zu seinem Wertmaß geworden.

Uns jungen Nationalsozialisten fällt die Heimkehr ins Reich nicht schwer. Nein! Aber nicht etwa darum, weil wir zu wenig mit unserer Heimat, dem Gottscheer Ländchen, verwahten wären, weil wir es zu wenig liebten! Wir ver-

spüren in uns die große Liebe zu unserem Führer, den festen Glauben an Deutschland und trauen uns zu, eine ebenso schöne Heimat innerhalb der Grenzen Deutschlands neu aufzubauen. Wir empfinden es als das größte Glück, Deutsche zu sein, und das noch in der Zeit, wo Adolf Hitler das Deutsche Reich für die kommenden Jahrtausende baut. Schwer fällt uns nur, daß wir nicht schon an den Fronten mitkämpfen können, wo heute die Entscheidungen der kommenden Jahrtausende für das deutsche Volk errungen werden.

Eine Belohnung für das Reich sein und bleiben, das wollen wir nicht! Wir wollen mitbauen, mitgefallen und mitkämpfen in Großdeutschland für die Ehre und Größe des deutschen Volkes in alle Zukunft!

Jenen Gottscheern, die irgendwo in der Welt fügen und der Heimat alle Jahre einen Besuch — oder nicht einmal den — abstatteten, heute aber den in der Heimat verbliebenen Volksgenossen von der Schönheit des Gottscheerlandes, von der Liebe zur Heimat schreiben und reden, sei gesagt: Gottschee kann nicht gehalten werden, damit ihr einen traulen Urlaubsort behaltet, wo ihr als die „gemachten Männer“ bekannt werdet. Seht euch einmal die abgearbeiteten und doch unterernährten deutschen Menschen im Walden und in der Mofchn, im Unter- und Hinterlande an!

Wir, die arbeitstragenden jungen Gottscheer, haben befohlen den biologischen Verschleiß, den unsere Volksgruppe in ihrer Abgeschlossenheit auf dem fargen Boden, zur Gegenanlese und Inzucht verurteilt, zwangsläufig durchmachte. Wir waren aber auch entschlossen, alles — ganz selbstlos — zur Gesundung unserer Volksguppe einzusetzen, wenn uns der Führer als vorgeschobenen Posten weiterhin gewollt hätte. Nun hat aber der Führer in seinem Weitblick einmal anders entschieden! Er sieht Großdeutschland der Zukunft vor sich. Und in dieses deutsche Reich gehören auch wir!

Den strammen Gottscheern sei es doch auf gottscheertisch gesagt: „Bir lamen won Reagoz afs Gruamöl!“

Aber nicht nur die klare Vernunft ist es, die für die Heimkehr ins Reich spricht. Die Liebe zum Führer, der Glaube an Deutschland und der Ruf des Blutes bestimmen unser Handeln.

Wir jungen Nationalsozialisten sind stolz darauf, Deutsche zu sein, und wollen Kämpfer für Führer und Volk sein und bleiben! Wer könnte es auch für sich und seine Nachkommen verantworten, nicht mehr dem Sonnenvolk auf Erden anzugehören, von dem er kommt!

Wir sind zu Kämpfern und Herren geboren und wollen keine Knechte sein!

Wir wollen heim ins Reich!

Der Mannschafsführer:
Wilhelm Lampeter.

Vom Kinsquell zum Kalpastrand
Hebt in den Wind die Fahnen,
Wir kehren heim ins Vaterland,
Die Heimat unserer Ahnen.

Wir lieben deutsch trotz Hohn und Not,
Eroß bitterer Knechtschaft Schande.
Es krieb das Oheraufschot
Die Herzen aus dem Lande.

Im Gleichschrittmarsch, der Trommel Schlag
Gibt Schritt uns beim Marschieren.
Wir rufen in den jungen Tag:
„Ein Volk, ein Reich, ein Führer!“

(Wird auch der alten Weisheit gesungen.)

Tone Ferenc ta uspeh pripisuje intenzivni nacistični propagandi,⁵⁶ navdušenju nad nemškimi vojaškimi zmagami v Evropi, vplivu na kmete in mladino ter odsotnosti vsakršnega organiziranega nasprotovanja na Kočevskem (nav. delo: 567).

Leta 1939 so ustanovili tudi paravojaško organizacijo *Volksdeutsche Mannschaft*, ki jo je vodil Wilhelm Lampeter in je bila organizirana v lokalne enote »šturme« za mobilizacijo in ideološko vzgojo skupnosti. V šturme, oblikovane po vzoru nemških jurišnih oddelkov (SA), so bili že pred nemško zasedbo Slovenije vključeni skoraj vsi moški do 50. leta. Da bi se izognili jugoslovanskim oblastem, so dejavnosti izvajali pod krinko kmetijskega dela in skrivaj v gozdovih. Po vzoru nemških organizacij Hitlerjugend so organizirali tudi mladino, ki jo je vodil Richard Lackner; do pomladi 1941 je bilo vanjo vključenih že 2994 mladih. Med pripravami na preselitev leta 1941 je bilo približno 20 mladih kočevskih nacistov sprejetih v SS (nav. delo: 568, 604).

V Kočevje, ki je okrašeno s kljukastimi križi, pričakovalo priključitev nemškemu rajhu, je 16. aprila 1941 namesto nemške vkorakala italijanska vojska, zaradi česar je zavelo izjemno razočaranje. Kljub temu so bili po ugotovitvah Hermanna Frensinga (2012)⁵⁷ zlasti starejši Kočevjarji do preselitve sprva zadržani. Nasproti mlajšemu vodstvu, ki je agitiralo za preselitev, so se oblikovali štirje opozicijski tabori: 1) del kočevarske duhovščine, 2) kočevski meščani oz. staro (odstavljeno) kočevarsko vodstvo (župan Hans Arko, župnik Josef Eppich), 3) kmetje z območja med Grčaricami in Kočevsko Reko ter 4) obrtniki in kmetje iz Črmošnjiško-Poljanske doline.

Prihod italijanske vojske v Kočevje aprila 1941. Foto: avtor neznan.
Hrani: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

56

Propagandne shode, ki so jih nacisti organizirali na Kočevskem in kjer je bila zahtevana obvezna udeležba, je časopis *Gottscheer Zeitung* redno in obširno spremljal, osebno izkušnjo sodelovanja pa je opisal tudi Tschinkel (2010: 274–281).

57

Za posredovanje zapisa Frensingovega predavanja, izvedenega leta 2012 v Kočevju v nemščini in slovenščini, se zahvaljujem Mihaelu Petroviču ml.

58

Več o stališčih duhovnikov glede preselitve v Ambrožič 2022.

59

Poleg Wittineja, ki je bil duhovnik v Borovcu in goreč zagovornik preselitve, sta bila tej ideji naklonjena še Josef Kreiner iz Poloma in Alois Krisch iz Starega loga. Nasprotovali so ji Josef Eppich iz Stare cerkve, Josef Kraker iz Kočevske Reke in Josef Gliebe iz Gotenice; August Schauer iz Koprivnika pa je umrl že 1. julija 1941 (Ferenc 1968: 590).

60

Več o vsebini letaka v poglavju 8.

61

Nacisti bi Slovence iz Spodnje Štajerske izgnali, tudi če se Kočevarji za preselitev ne bi odločili, saj so že aprila 1941 predvideli, da bodo zasedene slovenske pokrajine poselili z nemškimi preseljenci iz vzhodne in jugovzhodne Evrope (T. Ferenc 2002: 153).

Razkol med zagovorniki in nasprotniki preselitve se je jasno odrazil v »besedni vojni« med šestimi kočevskimi duhovniki, od katerih so se za preselitev odločili trije.⁵⁸ Josef Eppich je preselitvi nasprotoval z besedami: »Zadnjega kar imamo, pa naj pride karkoli hoče, si ne bomo pustili vzeti. Vero očetov, domovino in materni jezik« (Frensing 2012). Njegovo stališče izraža razumevanje manjšinske identitete kot neločljivo povezane s kontinuiteto bivanja, vero in rabo jezika, ne pa z abstraktnimi velikonacionalnimi projekti. Nasprotno pa je Heinrich Wittine⁵⁹ preselitev utemeljeval z narodno-ideološkimi (nacionalsocialističnimi) in ekonomskimi razlogi:

Zavest, da tudi kot majhna narodna skupnost v tujini kočevski Nemci pripadajo skupnemu nemškemu narodu; strah, da bi se v italijanski državi morali odpovedati lastni narodnosti; spoznanje, da za velik del Kočevarjev gospodarska podlaga ni več zadostna in občutek – ki je približno korespondiral s prvo točko – »da se moramo vrniti v deželo svojih očetov«. (Frensing 2012)

V Wittinovem razumevanju je bil osrednji poudarek na ideji »skupnega nemškega naroda« in na motivu »vrnitve«, ki se je skladal z nacističnim konceptom povezovanja folksdojčerjev v enotno nemško narodno telo. Pri tem so bili lokalna zgodovinska izkustva in navezanost na prostor podrejeni ideji širšega nemškega nacionalnega koncepta. Ekonomska dimenzija (slaba gospodarska podlaga na Kočevskem) pa nakazuje, da so ideološke razlage najbolj prepričljivo delovale tam, kjer so se navezoval na obstoječe socialne stiske in strah pred (prihodnjo) materialno negotovostjo.

Preselitvi so nasprotovali tudi nekateri kočevski izobraženci z Dunaja, Gradca in Celovca (Tschinkel 2010: 269) ter celo posamezniki v slovenskem odporniškem gibanju. Avgusta 1941 je organizator narodnoosvobodilnega boja na Kočevskem Jože Šeško, čigar mati je bila Kočevarica, z letakom skušal Kočevarje odvrniti od preselitve. Svaril jih je, naj ne nasedejo kočevskim voditeljem, »Hitlerjevim agentom«, in naj se ne preselijo v domove izgnanih Slovencev⁶⁰ (Muzej Kočevje 1963; Troha 2004: 4–7). Kočevarsko vodstvo je tovrstne moralne zadržke skušalo utišati s sklicevanjem na »urejenost« postopka in pravičnost kompenzacije. Trdilo je, da bodo izgnani Slovenci prejeli ustrezno odškodnino, ki je bila sicer obljubljena, a nikoli izplačana (Ferenc 2005: 126).⁶¹ Selitvi Kočevarjev sprva ni bila naklonjena niti Italija, a je kasneje nemškim zahtevam popustila (Tschinkel 2010: 259–261).

Med propagandne mehanizme, ki so spremljali priprave na preselitev, je sodilo tudi sistematično prikrivanje oz. izkrivljanje informacij:

Šele med temi pripravami smo mi »navadni« zvedeli za naselitev v Posavju, v trikotu Krka–Sava–Sotla z Brežicami kot center. Tu se je vrnila propaganda v obliki letaka, ki ga je izdal pooblaščenec Rajha za preselitev, češ, da so bili prejšnji prebivalci teh predelov v redu preseljeni, oskrbi jih prav tako nemški Rajh in da jim je zajamčena popolna odškodnina; da v pis-mih poročajo, da se jim v novih okoliščinah dobro godi in da so optimistični za bodočnost. Torej vse v redu, je zatrdil ta papir. (Kren 2009)

A realnost se je od te, ki jo je prikazoval letak pooblaščenca rajha za preselitev Heinricha Wollerta, kateremu je pritrjevalo tudi kočevarsko vodstvo (Ferenc 1968: 591), bistveno razlikovala. Preselitev, ki je bila načrtovana za jesen 1941, se je zav-lekla zaradi nemirov v jugoslovanskih pokrajinah, saj so ti oteževali nadaljnje iz-ganjanje Srbov in Slovencev. Treba je bilo poiskati novo območje, kamor bi naselil 37.000 slovenskih izgnancev iz Spodnje Štajerske. Heinrich Himmler je zato odredil njihovo začasno nastanitev v preselitvenih taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle v devetih nemških pokrajinah, kasneje pa naj bi tiste med njimi, ki bodo sposobni za ponemčenje, naselili v vzhodni Evropi oz. na Poljskem (T. Ferenc 2002: 154). Zaradi teh zapletov so rok za oddajo opsijskih izjav prestavili na 30. november 1941, rok za dokončno izvedbo preselitve pa na 20. januar 1942 (Ferenc 2005: 133).

Med pripravami na preselitev je prišlo celo do poskusa notranjepolitične čistke. Vodstvo kočevarske skupnosti si je sprva lastilo pravico odločati o tem, kateri Kočevarji se smejo in kateri se ne smejo preseliti, ter je svojim političnim nasprotni-kom (predvsem kočevskim meščanom oz. staremu vodstvu) in mešanim druž-i-nam preselitev želelo onemogočiti (Ferenc 1968: 609, 612). Ko pa se je le teden dni pred iztekom opsijskega roka izkazalo, da je število prijavljenih za preselitev pre-cej nižje od zelenega, so morali po posredovanju nacističnih voditeljev iz Berlina svoje selekcijske kriterije omiliti. Tako so bili k preselitvi nazadnje pripuščeni tudi pripadniki mešanih zakonov in nekdanji opozicijski krogi (Frensing 2012). Kas-nejši poskusi vodstva, da bi 577 družinam (2061 osebam) odrekli pravico do lastne zemlje in kmetovanja, so prav tako propadli zaradi nasprotovanja višjih nacistič-nih instanc (Ferenc 1968: 615). Glede na to, da se je večina kočevarskih optantov (78,2 %) ukvarjala s kmetijstvom (prav tam), lahko rečemo, da se je nacistično vodstvo s svojim predlogom namenilo grobo poseči v njihov način življenja (in jih s tem kaznovati za neposlušnost oz. nasprotovanje). Odločitev za preseli-tev je bila znotraj konteksta nacističnih preselitvenih politik vpeta v gosto mre-žo administrativnih in represivnih mehanizmov (kot so propaganda, registracija,

selekcija, pogodbeno zavezovanje, grožnje) ter v ideološko uokvirjanje pripadnosti. Opcija namreč ni pomenila zgolj individualne preference, temveč med drugim tudi preizkus lojalnosti kočevarskemu, predvsem pa nemškemu ljudstvu, kar je dodatno stopnjevalo pritisk na posameznike in družine.

Večina Kočevarjev, ki so z mano delili svojo izkušnjo, preselitev razume kot obliko prisile. Mary (2010), ki je bila ob preselitvi stara dve leti, je zapisala: »Starši so vedno govorili, da niso želeli zapustiti Kočevja, vendar so se pod pritiski nemških oblasti odločili za preselitev proti svoji volji.« Hkrati so Kočevarji preselitev doživljali kot kolektivno nujnost (npr. Krauland 1994: 43), ki se ji ni bilo mogoče izogniti. Občutek, da »vsi grejo«, je deloval kot psihološki okvir, znotraj katerega je osebni dvom izgubljal težo, odločitev za opcijo pa se je zdela neizogibna. Brigitte Hübner-Dornig (2009) se preselitve spominja tako:

Takrat sem obiskovala drugi razred ljudske šole. Slovo od Kočevja, 15. januarja 1942, sem doživljala z globoko otožnostjo, vendar pa ne kot nekaj zelo dramatičnega. Skoraj vse družine, ki smo jih poznali, so doživljale enako usodo, ki smo jo tudi sprejeli.

Kot destabilizacijski dejavnik že tako krhkih razmer je delovala italijanska okupacija Kočevske:

Poleg tega je bila Kočevska takrat že dlje časa pod italijansko okupacijo. V eni izmed naših sob za goste je bil nastanjen italijanski podoficir z ženo in otrokom. Na naši hiši je poleg nemškega napisa »Gasthaus« moral biti izobešen tudi italijanski napis »Trattoria« (namesto slovenskega »Gostilna«). (Hübner-Dornig 2009)

Psihološki učinek italijanske zasedbe se ni kazal le v neposredni fizični represiji (gl. Krauland 1994: 34), temveč tudi v vsakdanjih spremembah, ki so posegale v jezik, prostor in način življenja prebivalcev. Podrejenost kočevarskega vodstva italijanskim oblastem (gl. Ferenc 1968: 574), uvajanje italijanščine in italijanskih napisov ter prisotnost vojske v zasebnih domovih so prebivalci dojemali kot tujek. K temu so se pridružili še posegi v materialne pogoje bivanja, zlasti odvzem hrane in drugih življenjskih dobrin. Takšne razmere so načele občutek varnosti in postopoma utrjevale prepričanje, da dolgoročno preživetje manjšine v tem prostoru ni več mogoče. Meščan Kočevja je razmere v mestu opisal v pismu:

Ko je spomladi leta 1941 prišla vojna, smo bili z ostalimi prebivalci mesta zelo nezadovoljni, ker smo postali del Italije. Našo gostilno so zasegle italijanske oborožene sile, tako da je postala klub za častnike. Spalnice smo morali prepustiti italijanskim oficirjem. Smeli smo obdržati majhno kuhinjo in eno sobo v zgornjem nadstropju hiše. Tam je prej živela moja stara mama, ki je umrla le nekaj dni pred začetkom druge svetovne vojne. Vojaške mule in konje so nastanili v sadovnjaku naše kmetije. Živali so bile privezane na sadno drevje, glodale lubje, tako da je drevje sčasoma vso umrlo. Ena za drugo so izginjale naše kokoši in race za hrano vedno lačnih italijanskih vojakov. Nismo bili edini, ki smo trpeli zaradi okupatorjev. Skoraj vsaka družina v mestu je imela slabe izkušnje z Italijani in tako ni bilo presenetljivo, da je ob priložnosti, da se odločimo za Nemčijo, velika večina Kočevarjev sicer s težkim srcem sprejela to odločitev. (Reinfried 2009)

Leto 1941 za poljedelstvo ni bilo ugodno. Obilno deževje je razmočilo tla, kmete so ogrožali neeksplozirani izstrelki, ki so jih italijanski vojaki med strelskimi vajami puščali na poljih (Gard 2019: 698). Napetosti, povezane z okupacijskimi razmerami, propagando in medetničnimi trenji, so se stopnjevale. Župnik Alois Krisch (Spletni vir 1) poroča o naraščajočem občutku negotovosti, strahu, ogroženosti in

Gostilna Josefa Dorniga v Kočevju v času italijanske okupacije. Poleg nemškega napisa Gasthaus je italijanski napis Trattoria. Foto: Josef Dornig ml. Zasebna last.

izčrpanosti, ki so zaznamovali vsakdanje življenje in odpirali vprašanje prihodnosti manjšine pod italijansko oblastjo:

Vso to bedo bi morali naši ljudje spet prestajati in sicer v drugi državi (Italiji), ki je z našo manjšino od prve svetovne vojne še slabše ravnala kot naša sedanja. Tudi poguma je manjkalo. Ljudje so postali utrjeni zaradi večnega šikaniranja in trenj. Naj spet začnemo to brezizhodno bitko? To je strašno. Biti poslušen državljan, s strogo poudarjenimi dolžnostmi, pravice pa vedno bolj zanikane in okrnjene. Vse to bi bilo pretežko breme.

Odločitev za ostanek je pomenila tveganje nadaljnega slabšanja manjšinskih pravic in vztrajanja v izčrpavajočem konfliktu, medtem ko je bil odhod razumljen kot možnost izhoda iz negotovih razmer. V tem kontekstu se je Nemčija – soodgovorna za nastalo stanje – paradoksalno pojavljala kot rešiteljica. Krisch (Spletni vir 1) opozarja na pomirjujočo vlogo propagande:

Nasprotno pa so ljudje doživljali močno propagando zmagovite Nemčije. Mnogi so nasedli sijajnim obljubam, veliko jih je privlačila parola: »Domov v Rajh!« To je ljudi pomirjalo, kar je propaganda izdatno izkoristila. »Domov v Rajh!« je govorilo ljudstvo, končno imeti mir pred sovražnostjo, pred vsem tem nemirom, pritiskom, zasledovanjem, negotovostjo, sumničanjem, zavračanjem našega jezika in drugimi sovražnostmi. – Domov! To bo domovina z nemškim prebivalstvom enakopravnih državljanov. – Ravno nasprotno temu, kar je potem v resnici bilo [...] Kljub temu je imel del našega naroda hude pomisleke, zapustiti hišo in posest. »Kaj storiti?«, so se stalno spraševali. Pa je bila propaganda spet »pomirjevalo«, ki jih je tolažila, ko je obljubljala novo domovino. Ni bila razlog za odhod, bila je v resnici samo pomiritev pred negotovo prihodnostjo. Kdor to drugače ocenjuje, gleda na stvar preveč površno in ne misli na resnične razmere, ali pa jih sploh ne pozna.

Zunanje politične in okupacijske pritiske so spremljali mehanizmi pritiska znotraj same skupnosti. Nagovarjanje, grožnje in socialno izključevanje tistih, ki so oklevali ali preselitvi nasprotovali, kažejo na delovanje neformalnih oblik prisile, ki so dodatno omejevale prostor individualne odločitve. Notranji pritiski so bili še posebej učinkoviti, ker so delovali v intimnem okolju vasi in sorodstvenih mrež ter so lahko nadomestili ali celo prehiteli uradne sankcije. »Izdajstvo« ali »nepripadnost« se je sankcionirala z zasmehovanjem, izključevanjem in grožnjami.

Jože (2009) svojo izkušnjo opisuje tako:

Mladi so bili naščuvani. Mi smo sejali pšenico nad vasjo pa so šli Kumpfovi iz Bukove Gore mimo. Iz žepa je vzel baterijo in posvetil v mojega očeta. Hotel se je norčevati iz naših kamnitih njiv. Oče mu je mirno rekel: »Ernest, ti kar sveti. Jaz vem, kaj sem, ti pa ne veš, kam greš.« Drugi Kočevarji so bili zelo jezni na mojega očeta, ker se ni odločil za preselitev. Mladi iz Zagradca, moje starosti, so me nagovarjali, naj grem, tudi če starši nočejo iti. Govorili so mi, da bom nosil bele rokavice. Moj ata je rekel: »Ja, naenkrat boš bele rokavice nosil, naenkrat boš postal general. Saj ne veste, kaj bo iz tega ratalo.«

Tudi znotraj posameznih družin je prihajalo do nesoglasij. Francka Juran, rojena 1874 v Vrtači pri Semiču, se je leta 1927 poročila v Brezje v kočevarsko družino:

Tašča, ki se je odločila, da se bo preselila skupaj z drugimi Kočevarji, me je nagovarjala, da bi odšla tudi midva z možem. Jaz pa nisem hotela niti slišati o preselitvi na Spodnje Štajersko in tašča več mesecev sploh ni govorila z menoj. (Juran 2005: 280)

Pritiski so se proti koncu opcijskega roka stopnjevali in prešli v neposredne grožnje, zaradi česar so se nekateri Kočevarji celo izogibali slovesu od svojcev in prijateljev.

Takrat [neposredno pred selitvijo] se nismo šli poslavljat, ker so bili ti agitatorji⁶² plačani od Hitlerja, ker so nagovarjali, in so tudi grozili tistim, ki niso hoteli iti. Zadnje dni naš ata ni nič pustil hoditi na Smuko. Rekli so, da bojo vsi tisti, ki so ostali, pod drevesom viseli in podobno. Tudi od starega očeta se nismo šli nič posloviti. Z mamom sva ga kasneje obiskali v Leibnitzu, ona ga je parkrat obiskala tam. Umrl je v domu ostarelih. Umrl je ene 54., 55. leta ali pa še kasneje. Imel je željo priti nazaj. (Jožefa 2009)

Prisotnost fizičnega nasilja nad tistimi, ki so se preselitvi upirali, je 15. novembra 2006 v notarsko overjeni izjavi potrdil tudi eden izmed kočevarskih voditeljev, odgovornih za preselitev:⁶³

V obdobju pred drugo svetovno vojno sem bil aktivno vključen v projekt za izselitev Kočevarjev, pri katerem je šlo dejansko za sistematično de-

62

O obisku agitatorja oz. agenta, ki je očeta silil v preselitev, poroča tudi Janez Lavrin (v Makarovič 2008: 295).

63

Njegovega imena in konteksta nastanka omenjenega dokumenta ne navajam zaradi želje informanta, ki mi je dokument posređoval, da se ob tem ne bi razkrila tudi njegova identiteta. Podpisnik dokumenta je po koncu druge svetovne vojne vse do svoje smrti živel v Avstriji. Kopijo dokumenta hranim v osebni arhivu.

64

Vlak EWZ je bil po ukazu vodje SS Heinricha Himmlerja izdelan za rasne preglede optantov (več o poteku rasnega pregleda glej Auersperger 2013: 242).

65

Državno vodena institucija za prisilne preselitve in upravljanje premoženja v času nacistične politike.

portacijo prebivalstva [...] Kljub močnemu izselitvenemu aparatu, ki mu je uspelo pridobiti veliko večino kočevske populacije, ki so popustili pod pritiskom in propagandi je ostalo, zlasti na obrobju kočevske, nekaj kočevskih družin, trdnih v odločitvi, da se ne bodo pridružili izselitvi. Organizacijski odbor je naložil lokalnim nosilcem, ki so bili v vlogi aktivistov, da se pri posameznikih, ki niso bili pripravljeni na odhod, lahko uporabi tudi strožje kriterije. Prav to se je zgodilo tudi z družino [ime] in [ime, priimek] iz [naslov bivališča], ki sta imela več mladoletnih otrok in nista bila pripravljena zapustiti domačije in domovine. Aktivisti so začeli nad družino izvajati dodaten pritisk, s prepričevanjem in uporabo mejnih načinov, s katerimi so izpolnili zastavljeno in sprejeto nalogo. (Izjava 2 2006)

»Dodaten pritisk« in »mejni načini« so med drugim vključevali grožnje s požigom domačije, če zakonca ne bi optirala (Kočevar 2026), zaradi česar sta naposled popustila.

Primer preselitve Kočevarjev kaže na to, da »prostovoljnost« v kontekstu totalitarnih preselitvenih politik na podlagi opcije ne pomeni odsotnosti prisile, temveč njeno razpršeno in večplastno delovanje. Odločitev za preselitev je nastajala na presečišču zunanjih političnih pritiskov nemškega rajha, mehanizmov socialne prisile znotraj kočevarske skupnosti ter subjektivnega doživljanja strahu, izčrpanosti in negotovosti v vojnih razmerah. Preselitve zato ne gre razumeti kot nenaden prelom, temveč kot sklepno fazo dolgotrajne destabilizacije vsakdanjega življenja in medskupnostnih odnosov, v kateri se je preselitev uveljavila kot edina razumna možnost, četudi je bila v izhodišču večinoma doživeta kot nezaželena.

Rasni pregled optantov

Pred preselitvijo, oktobra 1941, so bili optanti v Kočevju podvrženi zdravstvenemu, rasnemu in političnemu pregledu. Organiziral ga je Osrednji preselitveni urad v posebnem vlaku Einwandererzentralle (EWZ),⁶⁴ ki je v ta namen pripeljal v Kočevje. Ob zaključku postopka so morali podpisati tudi pogodbo o predaji svojega imetja nemški družbi Deutsche Umsiedlungs-Treuhand⁶⁵ (Tschinkel 2010: 297). O delovanju posebnega vlaka nemškega preselitvenega urada v Kočevju, ki ga je bilo »smatrati za mojstrovino nemške tehnike in iznajdljivosti«, je 9. novembra 1941 poročal časopis *Slovenec* (1941: 2). Vlak je bil zasnovan že

leta 1939 in je bil, preden je prišel v Kočevje, uporabljen pri preselitvah Nemcev iz baltskih držav, Bukovine in Besarabije. Sestavljalo ga je 15 vagonov, preurejenih v pisarne, tehnične oddelke in prostore za zdravstvene, demografske ter administrativne postopke. Optanti so v štirih urah prehodili vse vagone, v katerih so opravili registracijo osebnih podatkov, fotografiranje, zdravstvene in laboratorijske preglede ter ostale postopke v zvezi z dodelitvijo nemškega državljanstva. Vlak je bil tehnično in organizacijsko dovršena institucija, opremljena z električnimi napravami, fotografsko opremo in lastno telefonsko centralo, ter sposoben obdelati do 450 oseb na dan (prav tam).

Zaradi partizanske aktivnosti in težkih zimskih razmer se je komisija za pregled preseljencev novembra razdelila: en del je ostal v Kočevju, drugi pa je odšel na teren, da bi pregledoval ljudi bližje njihovim domovom. Tako so med 2. in 22. novembrom opravljali preglede v različnih krajih, za pregled bolnikov pa so organizirali posebno skupino pregledovalcev (Ferenc 1968: 610). Jože (2009) se spominja, da so optante iz Bistrice in okolice »pregledali na vagonih v Straži. Na vsakem vagonu je bila druga vrsta pregleda. To so imenovali 'prepih'«.

Kočevjarji so se na pregled skrbno pripravili, se okopali in si nadeli svoja najboljša oblačila (gl. Tschinkel 2010: 298). Tistim, ki so bili tedaj še otroci, se je izkušnja vtisnila v spomin predvsem zaradi svoje nenavadnosti – nekateri iz bolj oddaljenih vasi so se denimo na pregled prvič peljali z avtobusom (Joe 2025). Martha Hutter (2015) je svoje otroško doživetje pregleda opisala tako:

Nekega zgodnjega jutra je mama ob neprimerni uri spravila družino iz postelje. Vsi smo se zelo trudili z umivanjem in česanjem, in vsi smo oblekli svoja najboljša oblačila [...] Na železniški postaji [v Kočevju] smo srečali vse ljudi iz naše vasi. Vsi so bili tam, celo babice in dojenčki, in vse naokoli je bilo veliko klepetanja. Stali smo pred dolgim vlakom. Bil je prvi, ki sem ga kdaj videla. Ko se je od nekod zaslišal glasen klic, je klepetanje utihnilo. »Arko!« je zavpil glas. »Tukaj!« je zavpil eden od naših vaščanov in svojo družino preselil v prvi vagon. Kmalu je oče zavpil: »Tukaj!« Mama me je močno zgrabila za roko in dvignili so me na vagon. Nato smo hodili po ozkih hodnikih in majhnih sobah, kar je trajalo ves dan. Za mizami so elegantno oblečeni moški in ženske – ki zagotovo niso bili naši – na veliko zapisovali. Nekaj časa so nas pustili čakati, nato pa so mamo in očeta spraševali o celotni družini, celo o njunih starih starših, kar je očeta spravilo

v zadrego; moral je priznati, da o svojih starih starših ne ve veliko. Mama je bila bolje pripravljena; njeni odgovori so bili počasi, a jasni, in vedela je vse, kar so jo vprašali. V eni od majhnih sob mi je mama slekla obleko, belo oblečena gospa me je postavila ob hladno črno steklo, nato je v belo oblečen moški pretipal moj prsni koš in hrbet. V večini sob smo dolgo čakali, v čudnem okolju, kjer je komaj kdo kaj spregovoril. Ko sem zehala in pustila, da so mi noge s sedeža bingljale sem in tja, sem ugotovila, da je materin pogled nepremično uprt vame. Končno smo prispeli do zadnjega vagona. Tu ni bilo veliko dela in je vzelo le nekaj minut. Gospod je pred moje starše položil nekaj listov in jih vljudno prosil, naj podpišejo.

Na podlagi selekcijskih postopkov so nacistične oblasti odločale o nadaljnji usodi posameznikov in družin. Med tistimi, ki niso izdelali zdravstvenega pregleda, je bil tudi kočevski odvetnik Richard Rom, sicer podpornik preselitve. Zaradi prisotnosti duševne bolezni v družini ni izpolnjeval pogojev za pridobitev državljanstva Nemškega rajha. Ko so se po prvih transportih Kočevjarjev pojavile govorice o slabih razmerah na preselitvenem območju (gl. v nadaljevanju), je bil Rom med tistimi, ki so si situacijo šli ogledat in bil globoko razočaran. Ker iz nastalega položaja ni videl izhoda, si je 5. decembra 1941 vzel življenje (Hoegler Skyrme in Rom 2001: 142).

Na območje Spodnje Štajerske je bilo napotenih 11.110 oseb, 571 oseb v t. i. stari rajh (Nemčijo), 66 osebam pa preselitev ni bila dovoljena (Ferenc 2005: 136). Preseljevanje se je začelo 14. novembra 1941, še pred iztekom opcijskega roka 20. novembra, in se zaključilo 22. januarja 1942. Preseljevali so jih po območjih oz. t. i. šturmih. Skupno se je preselilo 2833 kočevarskih družin oz. 11.509 oseb, ki so bile na novo naselitveno območje ob Savi in Sotli prepeljane s 135 vlaki. Preseljenih je bilo manj ljudi, kot jih je bilo sprva predvidenih, saj so nekateri svojo opcijsko izjavo umaknili in ostali doma (Ferenc 1968: 625).

Tla, polna solz, kljuka v roki in smrt psa: občutenje odhoda

Selitveni proces Kočevjarjev je obsegal različne, med seboj prepletene segmente: selitev ljudi, živali, osebne lastnine in t. i. kulturnih dobrin. V nadaljevanju ga osvetljujem z več zornih kotov, opirajoč se na glasove tistih, ki so ga neposredno izkusili. Najprej se posvečam selitvi ljudi, ki predstavlja izhodišče celotnega do-

gajanja. Prve generacije Kočevarjev preselitev dosledno opisujejo kot globoko travmatično izkušnjo.⁶⁶ Predstavljala je večplastno izgubo ter posegla v materialni, družbeni in simbolni red, saj je odhod prekinil ustaljene oblike sobivanja ter razmerja med ljudmi, njihovim življenjskim okoljem in materialno kulturo. Čustvena intenzivnost selitve se odraža v številnih individualnih spominih, zlasti v ponavljajočih se opisih joka kot izraza tako individualne kot tudi kolektivne stiske. August Gril (2023: 171) se dneva odhoda iz Kočevskih Poljan spominja tako: »Jokali so, težko so se poslavljali od domov, na pokopališčih so jemali slovo od svojih pokojnih, objemali so domače živali, ki so jih morali pustiti doma.« Žalost ob slovesu podobno opisuje tudi Jože (2009) iz Bistrice:

Kako so ženske jokale, ko so šli! Iz Bistrice so šle tri družine: Kotarji, ki so se prej pisali Šajnič in Nikovi, tam je jokal tudi gospodar. Leta 1941 so šli stran, ravno ob Božiču [...] Na Toplem Vrhju je bilo toliko hiš kot v Bistrici. Od tam so se odselili vsi, ker je bila čista kočevarska vas.

Hildegard (2015) je bila v času preselitve stara deset let:

Prišel je čas za odhod. Prišel je avtobus, ki je pobral ženske in otroke. Ne vem, kako naj bi moški prišli na postajo. Mi naj bi šli najprej v Kočevje, od tam naprej pa z vlakom [...] Na avtobusu sem bila z mamo in sestro. Vsi [...] so jokali. Bil je en sam hrup, ženske so jokale in jokale, otroci so jokali. Bilo me je strah. Nisem vedela, kaj se dogaja. Stara sem bila deset let. Takrat nismo veliko spraševali. Naredili smo, kar so nam rekli. Zato tudi nisem vprašala, zakaj vsi tako jokajo.

Nemalokrat se je zgodilo, da se je izselil le del družine, medtem ko so drugi člani ostali na Kočevskem. Iz Grillove družine se je odselil Franz Grill s svojo drugo ženo, drugi pa so ostali doma. Njegov vnuk August Gril (2015) je dan dedovega odhoda opisal kot enega najbolj pretresljivih v svojem življenju:

Žalostnejšega trenutka v življenju še nisem imel kot takrat. Moj stari ata Franz Grill se je odločil, da gre, moji starši so ostali in na to sem ponosen [...] Tisti dan sva z [sestro] Marico bila pri njem in tega težko pozabiš. Stala sva pred hišo, ata s paličko je prišel ven, naju pokrižal in solze so mu lile po licih. Spremljala sva ga po celi vasi [...] pomagala mu, da je prišel v avto[bus]. Nekje na prednjem stolu je sedel, se naslonil na paličko in ni pogledal levo

desno. Midva s sestro sva želela, da ga še enkrat vidiva, da naju pogleda, žal, ni se ozrl. Cel avtobus se je jokal. Ljudje, ki so se po tej vasi in sosednjih vaseh zbirali k avtobusu, vsi polni solz [...] Takrat, tukaj, na tem mestu, so bila tla polna solz ljudi, ki so se selili.

Franz Grill je umrl v avstrijskem begunskem taborišču Kapfenberg okoli leta 1952, v starosti 85 ali 86 let (Gril 2005: 407).

Slovesa niso jemali zgolj od živih. Pred preselitvijo so ljudje obiskovali tudi pokopališča, kjer so se poslavljali od svojih pokojnikov. Z odhodom so se prekinjale vezi z dediščino prednikov in spominsko kontinuiteto, vezano na prostor.

Poslavljanje je pogosto vključevalo obdarovanje oz. kroženje osebnih predmetov, ki so prehajali med tistimi, ki so odhajali, in tistimi, ki so ostajali. Takšne izmenjave so bile po eni strani pragmatične, saj izseljenci številnih predmetov niso mogli vzeti s seboj, po drugi pa so vzpostavljale simbolne materialne vezi med posamezniki, katerih življenjske poti so se ločile. Jožefa (2009), ki je ob selitvi štela sedem let, se spominja:

Preden so Kočevarji šli, je imela mama v Starem Logu sestrično, in se je šla poslovit. Jaz sem šla z njo. Pa so se jokali [...] [S]o nam dali stvari, ki jih niso mogli s sabo nesti. Meni je dala škatlico, ki se je tako odprla, pa je bil vse vrste sukanec notri, pa škarje, pa igle. Že takrat sem hotela iti za šiviljo. Škatlica se je izgubila, mi je zelo žal.

Podobne primere navajajo tudi druga pričevanja. Lavrinovi družini je sorodnica pred odhodom zapustila voz in kolovrat (Lavrin 2008: 294), Kristina Otto (2008: 367) pa se spominja, da so od dveh kočevarskih družin v Glažuti prejeli oblačila in hrano. V skrbi za domačije, od katerih so se ločevali, so Kočevarji iz Mlake pri Kočevski Reki družini Miklič v varstvo izročili ključke hišnih vrat. Alojz Miklič (2008: 454) je opazil, da je ena izmed hiš ostala popolnoma opremljena; zdelo se mu je, da so jo lastniki zapustili v upanju, da se bodo vanjo nekoč vrnili.

Pakiranje je potekalo po strogih pravilih, ki so določala, kaj je dovoljeno vzeti s seboj in kako pripraviti živila, živali ter predmete za prevoz. Čeprav je vsaka družina smela odpeljati le en voz imetja, so ljudje predmete izbirali ne le po njihovi uporabni vrednosti, temveč tudi po osebnem pomenu. Kot navaja župnik Alois Krisch, so

nekateri na pot jemali stvari brez materialne vrednosti, »od katerih se niso mogli ločiti, drugi so se trudili čim več vzeti s seboj, da bi imeli pri sebi vsaj košček domovine« (Spletni vir 1). Kako težko je bilo slovo od doma, priča zgodba o očetu Ludwiga Krena, ki se je na dan odhoda kar trikrat vrnil k domači hiši in nazadnje s seboj odnesel kljuko: »Rekel je, da mu je ostala v roki, v resnici pa si je želel imeti nekaj za spomin« (Kren v Rogan in Moric 2001: 52).

Dan preselitve je v večini vasi potekal enotno, po natančno določenem urniku ter z organiziranim prevozom ljudi, živine in prtljage na železniško postajo:

Dopoldne so pod nadzorom posebej imenovanega odgovornega za preselitev iz kraja, tukaj [v Novem Logu/Neulagu] mojega deda Matthiasa Gliebeja, prtljago odpeljali na postajo v Mitterdorf [Staro Cerkev] in tja prignali živino, popoldne pa so v Mitterdorf z avtobusi odpeljali prebivalce. Na koncu vasi [Stari Log] so se na pokopališču poslovili od svojih umrlih, nato pa je njihova domača vas zanje nenadoma postala le še preteklost. (Leustik 2017)

Prizori slovesa so vključevali tudi živali, ki so bile neločljiv del vsakdanjega življenja in čustvenega sveta skupnosti. Čeprav živali v raziskavah (prisilnih) migracij pogosto ostajajo prezrte (Beirne in Kelty-Huber 2015: 97), primer Kočevarjev opozarja na njihovo pomembno mesto v izkušnji preselitve.

V pripovedih se občutja pretrganih vezi, tako s sorodniki kot z živalmi, pogosto prepletajo in tvorijo enotno izkustveno celoto. Med drugim razkrivajo širšo selektivno logiko preselitve, ki je temeljila na kategorizaciji ljudi, živali in predmetov v skladu z ideološkimi ter ekonomskimi kriteriji nemškega rajha. Tisti, ki so kriterijem ustrezali, so bili vključeni v projekt njegove izgradnje, medtem ko so bili drugi iz njega izključeni, marginalizirani ali prepuščeni lastni usodi. V preselitveni proces so bile tako deloma vključene samo delovne živali, govedo in konji, in sicer zaradi njihove gospodarske vrednosti. Družinam je bilo dovoljeno vzeti le omejen del živine, praviloma tretjino, pri čemer je morala vsaka družina obdržati vsaj eno žival: »Pustiti so morali skoraj vso živino. Lahko so vzeli enega vola in enega konja. Vse ostalo je prevzela Emona. Nekaj je kupila firma Šumi iz Ljubljane, od nje pa italijanska firma Godinni« (Jože 2009).

Drobne domače živali, kot so mačke in psi, pa niso bile del selitvenih načrtov. Nada Wagner (v Moric 2018), rojena v Travi pri Dragi, se spominja:

Ko smo odšli, sem bila stara osem let in seveda imaš rad svoj dom in svojo domovino ... Takrat sem jokala. Ker je moj stari oče zgradil hišo. Na vogalu je stal velik kamen, na katerega je vklesal svoje ime. Še vedno se spominjam, da sem tam morala pustiti svojo mačko, moja mačka je sedela na tistem kamnu. Mami sem rekla: »Želim vzeti tudi mačko«, a je rekla: »Ne moremo vzeti mačke, mačko moramo pustiti tu.«

Človeška izkušnja preselitve se pogosto prepleta z zaznavanjem in občutenjem trpljenja živali. Hildy Gard (2019: 715) iz Livolda opisuje, kako so se, potem ko so za pot pripravili svoje imetje, šli posloviti tudi v hlev:

Ko je Paula stopila čez prag hleva in zaslišala Elsino nenavadno oglašanje, je rekla. »Oh, poglej te žalostne obraze!« Paula je stopila bližje h kravi Elsi [...] pobožala je njen vrat [...] »Vseh vas ne moremo vzeti s seboj,« je žalostno rekla in gledala krave in vole. S Steffi v naročju je Paula iztegnila desno roko in pobožala tudi mlajše krave. Ona in druge živali so obrnile glavo k Pauli in spuščale žalostne zvoke [...] Njihovo oglašanje je bilo hkrati sladko pa tudi žalostno in boleče.

Skrb za usodo živali, ki jih niso smeli vzeti s seboj, je marsikomu povzročila dodatno stisko. Ljudje so aktivno iskati načine, kako bi poskrbeli za živali, do katerih so čutili odgovornost. V oskrbo so jih zaupali tistim, ki so ostali (npr. Miklič 2008: 452). Družina Augusta Grila je v svoj dom sprejela sosedovega psa:

Odhod Kočevarjev iz kočevskih vasi, 17. december 1941. Foto: avtor neznan.
Hrani: Muzej novejša in sodobna zgodovina Slovenije.

Preden se je Pečavarjeva družina odselila, je mama na povodcu pripeljala psa k naši hiši in prosila očeta, če bi hotel psa hraniti toliko časa, dokler ne pride v njihovo hišo novi gospodar. Oče ga je takoj prevzel. Bil je lep, velik pes, Lord smo mu rekli. Bil je prijazen in tudi midva [s sestro] sva takoj navezala stik z njim v našem hlevu. Na tihem sva si želela, da novi gospodar ne bi prišel, da bi lahko pes ostal pri naši hiši. (Gril 2023: 175)

Podobno izkušnjo izpričuje tudi Ridy Hoegler Skyrme iz Poloma, njena pripoved pa še izraziteje razkriva razkorak med birokratskimi omejitvami in etiko skrbi za živali. Preselitvena pravila so posameznike silila v težke moralne odločitve:

Veliko kasneje sem izvedela, da so bili med seznamom stvari, ki jih je bilo treba pustiti za seboj, tudi družinski hišni ljubljenci. Moja babica je bila bolna [...] in imela je majhno sivo mačko, ki jo je oboževala. Oče je dal nekaj starih babičinih predmetov v košaro, ki jo je lahko nesla, mednje dal mačko in jo pokril s šalom. Babica je bila srečna, njena ljubljenska je bila na varnem [...] Isti trik pa ne bi deloval pri mojem psu Kostanu. Kosta se je imel za psa čuvaja in skrivanje v majhni košari ni bilo nekaj, v kar bi ga kdorkoli mogel prepričati. Moj oče je to razumel. Rekli so mi, da je pobegnil od doma, da pa bo zagotovo prišel za nami z naslednjim vlakom. Vem, da me je skrbelo zanj, Alfons pa me je skušal potolažiti, ko sem prvo noč brez svojega ljubljene ljubljenska jokala, dokler nisem zaspala. Približno petdeset let pozneje, tik preden je Alfons umrl, mi je povedal resnico o tem, kaj se je zgodilo. Ko je oče izgubil vse birokratske bitke, ki jih je bil, da bi dobil dovoljenje, da vzamemo mojega psa s seboj, se je odločil, da ga ne more kar prepustiti samemu sebi. Navsezadnje je bil hišni ljubljencek in ne divja žival. Zato ga je odpeljal za hišo, medtem ko smo odhajali pri prvih vratih, in ga ustrelil. Alfons je stekel za očetom, ker se je bal, da bomo odšli brez njega, in je bil priča streljanju. Ko je oče Alfonsa pomiril in ga primoral, da mu je obljubil, da mi nikoli ne bo povedal resnice, sta se nam pridružila in odšli smo na pot. Ker so tudi vsi ostali jokali, nisem nikoli uganila razloga za Alfonsove solze. Po vseh teh letih se še vedno sprašujem, kakšen namen je imelo takšno kruto in neumno pravilo. Navsezadnje smo šli le na kratko pot in ne na dolgo, naporno potovanje v tujo deželo. (Hoegler Skyrme in Rom 2001: 135)

Navedeni primeri opozarjajo, da je smiselno tudi živali razumeti kot integralni del preselitvenih procesov. Njihova vloga namreč razširja analitični okvir razumevanja (prisilnih) migracij ter hkrati odpira prostor za premislek o večvrstnih razmerjih v kontekstu nasilja, vojne in prisilnega razseljevanja.

Pomemben del migracijskega reda so tudi tisti, ki se ne selijo (Van Hear 1998: 41–45). Preselitev namreč poleg migrantov, zlasti v primeru množičnih (prisilnih) migracij, zaznamuje tudi vsakdanje življenje in družbene odnose v prostoru, iz katerega ljudje odidejo. V primeru Kočevske se je to odražalo v razpadu obstoječih socialnih vezi in preoblikovanju vsakdana preostalih prebivalcev.

Vse je bilo tiho, žalostno

Po preselitvi je na Kočevskem ostalo približno 6500 ljudi (M. Ferenc 2002: 94), po približnih ocenah med njimi tudi 300 do 600 Kočevarjev, ki so preselitvi kljubovali. Njihova pričevanja pogosto izpostavljajo občutek praznine in tišine, ki je zavladal v vaseh: »Že naslednji dan po njihovem odhodu pa se je prikradel občutek nekakšne praznote. Vas [Rogati Hrib] je bila kot izumrla« (Troha 2008: 399). Podobno izkušnjo opisuje tudi Gril (2023: 175):

Dobro se spominjam prvih korakov skozi vas [Kočevske Poljane]. Vse je bilo tiho, žalostno, nikjer žive duše. Tudi tisti Kočevarji, ki se niso selili, so ostali v hišah za zavesami [...] Težko je opisati ta težek občutek, ki sem ga kot otrok občutil in moja sestra Marica, ki je bila takrat z mano, je čutila isto. Počasi sva hodila skozi vas. Pri hiši starega očeta so bila vrata odprta, očeta nikjer, tudi žene njegove, stare mame, ni bilo.

Že med vojno se je začelo naseljevanje novih prebivalcev iz drugih krajev, kar je postopoma preoblikovalo socialno in kulturno podobo prostora, pri čemer je imela pomembno vlogo menjava pogovornega jezika:

Bilo je zelo žalostno. Vse je bilo mrtvo. Bila je zima. Zunaj je ležal velik sneg. Nekaj časa ni bilo šolskega pouka. Na spomlad so se začele naseljevati družine in samski delavci iz različnih krajev. Ponovno sem začel hoditi v šolo. Zame je nastopila sprememba, ker sem pred tem na vasi z otroci govoril kočevarsko, potem pa samo še slovensko [...] Le stežka sem se privadil. (Turk 2005: 259)

Poleg človeške tragedije pričevanja razkrivajo tudi ranljivost živali in njihovo vpetost v razpad skupnostnih struktur. Večina živali, ki so ostale v izpraznjenem prostoru, je bila brez ustrezne oskrbe. Tone Troha (2008: 399–400) se spominja, da je živina »mukala po hlevih, ker je delavci italijanske družbe Emona, ki je prevzela kočevarsko premoženje, še niso uspeli odgnati. Najbolj so trpele krave, ker jih ni nihče molzel. Tisti, ki smo ostali, smo se trudili, da smo jih molzli in krmili, mleko pa smo dali prašičem ali pa zlili stran.« Pomagati je skušal tudi August Gril, ki se je z očetom več dni vozil po zapuščenih vaseh in zapuščenim živalim nosil hrano, vendar je te pogosto niso sprejele. Izčrpane zaradi pomanjkanja hrane in očitne stiske so poginjale: »Psi niso lajali na naju, hrano so povohali in jo običajno pustili. To je bilo tako ganljivo. Čutila sva, kako te živali žalujejo za svojimi domačimi« (2023: 177).

Vojna ni prizanašala ne izseljenim ne tistim, ki so ostali. Kočevarji, ki so ostali na Kočevskem, so skupaj z drugim prebivalstvom večinoma sodelovali s partizanskim gibanjem. Med junijem in avgustom 1942 je italijanska vojska v času t. i. roške ofenzive⁶⁷ požgala številne vasi, zlasti v gozdnatih predelih, kjer bi se lahko skrivali partizani. Iz Podstenic, kjer je bila pred prihodom Italijanov partizanska postojanka, so se prebivalci umaknili v gozd. Štiri družine s konjem in kravo so se dalj časa skrivale po globokih dolinah:

Ni bilo ne hrane in ne vode. Jedli smo zajčjo deteljico, malinovo listje, glodali sladke koreninice in molzli našo kravo. Toda mleko smo dali Moharjevi družini, ker so imeli poleg večjih otrok s seboj še dojenčka, Moharjeva pa je bila še v visoki nosečnosti. Dojenček je seveda jokal in ga je mati pokrivala in zavezovala čez usta, da je utišala jok. Neke noči bi se skoraj zadušil [...] Konju je Fink odtrgal podkve, da je hodil tišje, kravi pa smo čez dan zavezali gobec. Ko smo jo krmili s travo in listjem, smo ji odvezali gobec, ko je pojedla, pa spet zavezali, ker smo bili v neprestanem strahu, da bo zamukala. V tej dolini nismo vedeli, kje so Italijani. (Dralka 2005: 333)

Po koncu italijanskih napadov so si prebivalci požganih vasi nova bivališča uredili v praznih hišah. Vendar pa vsi niso uspeli ubežati nasilju. Prebivalstvo Kočevske in okolice je bilo množično deportirano v italijanska koncentracijska taborišča, zlasti na otok Rab in v Gonars (gl. npr. Dulc 2008: 329; Kropf 2005: 348). Po kapitulaciji Italije je območje prešlo pod nadzor nemške vojske in s tem v novo fazo okupacijskega nasilja.

67

Roška ofenziva je bila del velike italijanske ofenzive poleti 1942, katere cilj je bil uničiti partizansko osvobodeno ozemlje na Dolenjskem in Notranjskem (Perovšek in Pečelin 2002).

Selitev »kulturnih dobrin«: dediščina, znanost in ideologija

Posebno mesto v preselitvenem procesu je zavzemala organizirana selitev t. i. kulturnih dobrin. Heinrich Himmler je julija 1941, med intenzivnimi pripravi mi Kočevarjev na preselitev, ukazal, naj esesovska Raziskovalna in učna skupnost Ahnenerbe (Dediščina) iz Berlina poskrbi za varstvo materialnih in duhovnih kulturnih dobrin ter za njihov popis in prenos na novo naselitveno območje. Nemško-italijanska pogodba o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine je dovo- ljevala odvoz določenega arhivskega gradiva, listin, slik, kipov ter risb, povezanih z nemško zgodovino, kulturo in rodoslovjem; pa tudi izdelavo in izvoz fotografij, filmov in fotokopij teh predmetov (Ferenc 2005: 205–225).

Izbor ni bil nevtralen, temveč je izhajal iz ideološko opredeljene kategorije »nem- škosti«, ki so jo oblikovali nacistični znanstveni krogi. Nemška etnologija in folklo- ristika sta namreč v obdobju med vojnama, zlasti pa med drugo svetovno vojno, delovali v tesni povezavi z nacistično državno politiko (Dow in Lixfeld 1994a: 264–265). Wolfram Sievers, vodja skupnosti Dediščina, je nalogo zaupal posebni kulturni komisiji pod vodstvom Hansa Schwalma. Sestavljalo jo je osem delovnih skupin, ki so pokrivale področja kmečke arhitekture, narečja in jezikovne geografije, šeg in verovanj, ljudskega pesništva, umetnostnozgodovinskih predmetov, fotografiranja matičnih knjig, filma ter fotografiranja arhivskega gradiva (Ferenc 1993: 41).

Komisija je med oktobrom 1941 in junijem 1942 delovala na Kočevskem ter v Ljubljani, a zaradi zamud pri podpisu pogodbe, italijanskih administrativnih ovir, zimskih razmer in pomanjkanja lokalne pomoči ni uresničila vseh načrtov (Dow 2018:153–154; M. Ferenc 2002: 98). Schwalmovi sodelavci so v Kočevje prispeli šele 6. novembra 1941, zgolj dober teden pred odhodom prvega transporta preseljencev. Posneli so filmsko gradivo o preselitvi ter med drugim odpeljali dve leseni hiši iz Starega Loga in Gotenice, namenjeni ponovni postavitvi na novem naselitvenem območju (nav. delo: 101). Iz kočevskega domovinskega muzeja v Kočevju so bili v Krško odpeljani razni hišni predmeti, poljedelsko orodje, sakralni predmeti in noše, ki so postali del tamkajšnje muzejske postavitve (gradivo Posavskega muzeja Brežice). Po vojni se je za odpeljanimi predmeti in filmskim trakom izgubila vsaka sled.

Schwalm si je zelo prizadeval, da bi lahko kopirali matične knjige, ki jih je potreboval za pripravo svoje ras(istič)ne oz. socialno-biološke raziskave, s katero je

želel za zadnjih sto in celo več let prikazati razvoj »biološkega ljudskega telesa na Kočevskem«, vendar mu večine kopij ni uspelo pridobiti. Komisija je nato štiri mesece fotografirala in dokumentirala še različno arhivsko ter muzejsko gradivo v Ljubljani (več v Dow 2018: 162–170).⁶⁸

Opozoriti velja, da postopki izbora in interpretacije kočevarske kulturne dediščine razkrivajo selektivno logiko dediščinjenja.⁶⁹ Iz preselitvenega procesa niso bili izločeni le ljudje ali predmeti, ki niso ustrezali nacionalistični (in nacistični) ideologiji, temveč predvsem pomeni, konteksti in odnosi, v katerih so t. i. kočevarske kulturne dobrine nastajale in živele. S psevdoznanstvenimi postopki dokumentiranja, klasificiranja, predvsem pa interpretacije so bile kulturne dobrine izvzete iz svojega družbenega in prostorskega konteksta ter umeščene v hierarhično nadrejen, nacistični interpretativni okvir. Kulturna prepletenost in vsakdanje prakse sobivanja s slovenskim prebivalstvom so bile bodisi spregledane bodisi razumljene kot »onesnaženje« izvirne tradicije.⁷⁰ Izbrani kulturni elementi so bili predstavljeni na način, da so ustrezali zamišljeni podobi etnično homogene »pranemške« skupnosti na Kočevskem.⁷¹

Interpretacije sodelavcev Schwalmove komisije ostajajo v veliki meri neproblemizirane še danes, deloma tudi zato, ker so njihovi avtorji po drugi svetovni vojni ohranili mesto v avstrijskem znanstvenem prostoru. Četudi je zbrano etnografsko gradivo nedvomno dragoceno, njegova interpretacija, ki je nastajala v ideološko zaznamovanem kontekstu nacificirane etnologije, ostaja pereče vprašanje. Na širši problem prepletenosti znanstvenih disciplin z nacistično ideologijo opozarjajo tudi razprave v zborniku *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich* (Dow in Lixfeld 1994b), vendar nacionalno obarvane interpretacije etnografskega gradiva, pogosto brez zadostnega kritičnega pretresa, še vedno vztrajajo tako v strokovnih razpravah kot v javnem diskurzu.

V Posavju in Obsotelju

Prihod prvih skupin preseljencev v Obsotelje in Posavje je razkril neskladje med pričakovanji ter dejanskimi razmerami na preselitvenem območju. Novice o neustreznosti nastanitvev in slabih življenjskih pogojih so se po Kočevski razširile takoj po preselitvi prvih šturmov. Pojavile so se govorice o pomanjkanju nastanitvenih zmogljivosti za preselitev prebivalcev mesta Kočevje. Heinrich Wollert je

68

Zbrani podatki so dolgo veljali za izgubljene, vendar Ivešić (2019) ugotavlja, da je bilo gradivo ob koncu vojne skrito v rudnike soli pri Marburgu, nato pa se je v povojnih letih selilo med nemško nacionalno knjižnico in arhivom za rodoslovje v Potsdamu, dokler ni bilo leta 1965 dokončno preneseno v Državni arhiv v Leipzigu, kjer je še danes.

69

Dediščinjenje razumem kot proces selektivnega izbora, interpretacije in institucionaliziranja določenih elementov kulture kot dediščine ter njihovega sočasnega pripisovanja simbolnih in identitetnih pomenov (gl. Smith 2006; Kirshenblatt-Gimblett 1995).

70

Več o medkulturnem prežemanju pesemskega izročila na Kočevskem v Kumer 2024 [1964], Klobčar 2024, Golež Kaučič 2024.

71

Vendar pa se nacionaliziranje dediščine ni začelo s Schwalmovo komisijo, temveč že vsaj v tridesetih letih 20. stoletja. Vrhunec je doseglo v sporu med Francetom Maroltom, ravnateljem Folklornega instituta v Ljubljani, ter nacističnima privržencema Herbertom Erkerjem, urednikom *Gottscheer Zeitung*, in samooklicanim poznavalcem ljudske pesmi Walterjem Hönigmannom glede vplivov slovenske okolice na kočevarsko pesemsko izročilo (več v Moric 2024). Hönigmann, sicer študent medicine, je kasneje pomagal Schwalmovi komisiji (M. Ferenc 2002: 96).

zato pri mariborskem uradu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva zahteval pripravo prostorov za približno 300 družin in dobil zagotovilo, da je vse urejeno in da so govorice pretirane. Vendar so zaupniki preseljencev po opravljenem ogledu v Krškem in Brežicah ugotovili, da temu ni tako, zato so kočevski mestni optanti organizirali protest, svoje nestrinjanje izrazili v spomenici in celo grozili s preklicem opsijskih izjav. K temu je Kočevanje ponovno pozval tudi nov letak okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Kočevje, ki jih tako kot prvi ni uspel prepričati, naj se preselitvi uprejo (Ferenc 1968: 622–625). Reinfried (2009) je razočaranje, ki se je tedaj razširilo v mestu ob Rinži, opisal tako:

V glavnem smo bili vsi prepričani, da bomo šli v Nemčijo. Ko so jeseni leta 1941 prvi vlaki Kočevanje zapustili svoje domove, smo dobili vest, da bo naš novi dom najjužnejši del Štajerske. Novica se je širila kot ogenj in veliko družin se je razburjalo. Da bi bil položaj še slabši, smo izvedeli, da so na tisoče Slovencev pregnali iz njihovih domov, da bi naredili prostor za Kočevanje. Spomnim se protestnih shodov, ki so jih organizirali pomembni prebivalci mesta. Moja mati in veliko drugih družin je obžalovala odločitev, da bi zapustili svoje domove, a bilo je prepozno. Naše posesti niso bile več naše. Kot ena izmed zadnjih družin smo zapustili Kočevje januarja 1942.

Razmere, ki so Kočevanje pričakale na preselitvenem območju v Posavju in Ob-sotelju, so pri večini povzročile globoko razočaranje. K temu je prispeval preplet več dejavnikov: dejstvo, da preselitev ni potekala neposredno s kmetije na kmetijo, temveč prek zasilnih nastanitev, v katerih so morali nekateri bivati več mesecev, spoznanje, da kmetije niso bile boljše od tistih na Kočevskem, ter zavest, da so bili prebivalci novih domov s teh območij nasilno izgnani.

Preselitev, ki je bila v propagandi predstavljena kot vrnitev v »nemški življenjski prostor« – »rajd so si predstavljali kot nekakšno Indijo Koromandijo, kjer ne bo treba delati in se mučiti, kjer ne bo nihče lačen« (Poreber 2008: 377) – se je v praksi pokazala kot negotova, materialno skromna in moralno obremenjujoča. Pričevalci opisujejo slabe bivanjske pogoje, pomanjkanje osnovne infrastrukture in občutek tujosti v prostoru, ki je bil pred tem naseljen z drugimi prebivalci. John Tschinkel (2010: 320), ki je preselitev doživel kot otrok, je zapisal:

Zima 1941/1942 je bila zelo mrzla. Ni bilo s čim kuriti. Hiše, v katere so se vselili priseljenci, so bile večinoma zanemarjene. Pokrajina je bila revnejša

Prihod Kočevarjev v Krško, prevoz prtljage
preseljencev, 15. november 1941. Foto: Veit.
Hrani: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

od one na Kočevskem, hiše in hlevi vsekakor v slabšem stanju. Najbolj me je, tako kot vse druge, motilo dejstvo, da so s tega območja prisilno izselili Slovence, domače prebivalstvo. Kako naj spimo v hišah, ki so jih vzeli drugim ljudem!

Podobne občutke izražajo tudi spomini Ludwiga Krena (v Rogan in Moric: 2001: 52):

Življenjske razmere v Obsotelju in Posavju so bile drugačne, kot smo jih bili vajeni, in to je že nekakšno zlodelje nad narodom, nad ljudstvom. Sadiko lahko presadiš, drevesa pa več ne. Gledali smo hiše in ljudi, ki so bili od tam nasilno izseljeni. In kaj stori človek, ko vidi, da nekaj ni več njegovo? Zažge, uniči, pobije vse, kar more! In v take hiše so poslali naše ljudi. Večer je tukaj! Januar, zima je! »Tukaj boste spali!« »Kje pa je luč?« Ni bilo nikakršne razsvetljave, ne petroleja, ne sveč. To je bil jok in stok, nekaj strašnega!

Načrtovano selitev Kočevarjev neposredno s kmetije na kmetijo je preprečila zamuda pri izganjanju Slovencev. Kočevarji so zato več mesecev bivali v začasnih nastanitvah – v dvoranah, gostilniških sobah, barakah in drugih improviziranih bivališčih – dokler jim niso bile dodeljenečasne posesti.

Nismo vedeli, kaj se dogaja in kje bomo živeli. Bili smo v šoku. Nastanili so nas v stavbi, ki je bila nekoč kino dvorana; izpraznili so jo in vanjo namestili

vse ljudi. Jok je bil tam še hujši kot na avtobusu [ob preselitvi]. Jok, jok in jok. Ko smo dobili naslov, kamor naj bi šli, smo ugotovili, da imata dve družini isti naslov. (Hildegard 2009)

Predvsem tisti iz revnejših kočevskih krajev so v Posavju našli boljše življenjske pogoje (Joe 2025), premožnejši pa so s preselitvijo ekonomsko nazadovali. Negodovanje nad dodeljenimi kmetijami ni bilo brez posledic: posamezniki in družine, ki so se pritoževali ali dodelitev zavrnili, so lahko naleteli na sankcije, vključno z izgonom v delovna taborišča v Nemčiji (Meditz 2001: 7). Zaradi nestrinjanja z dodeljenim posestvom je bilo 16 družin, tudi Mausserjeva, poslanih na prisilno delo v tovarne v Šleziji. Tam so delali od maja 1943 do januarja 1944, nato pa so se – kljub nasprotovanju uradnika, ki jih je tja poslal – vrnili na Spodnjo Štajersko (Mausser 2004: 81). »Moja mama je povedala, da v Šleziji nikogar pravzaprav ni zanimalo, ali živiš ali umreš. Nekako tako. En sam boj za preživetje« (Helene 2009). V delovna taborišča v Nemčijo pa so bili nekateri preseljeni tudi zaradi mešanih zakonov: »Stric Alojz se je pred vojno poročil s Slovenko, Ursulo Skaedl. Zaradi 'mešanega' zakona so ju med preseljevanjem poslali v Nemčijo« (Mary 2010).⁷²

Za številne Kočevarje, zlasti starejše generacije, je bilo preselitveno območje trajno zaznamovano kot tuje in nelastno:

Moja starša nista sprejela dodeljene slovenske posesti, zaradi česar sta padla v nemilost nemških upravnih organov, ki so jima grozili celo z izselitvijo na vzhod. Življenje ni bilo lepo. Za razliko od Kočevske je bilo to območje za nas tuje. (Kočevar 2009)

Takoj po prihodu v dodeljene hiše so se mnogi soočili z napetostmi in nepričakovanimi odzivi prejšnjih prebivalcev:

[P]rišla [je] ženska iz naše vasi na Kočevskem, njen obraz pa je bil ves opečen. Hotela je zakuriti peč, vendar so ljudje, ki so prej tam živeli, vanjo nasuli smodnik. To so čustva! Ti ljudje so bili verjetno zelo prizadeti, ker so morali zapustiti svoje domove, zato so v peč nastavili nekaj, kar je eksplodiralo. Kočevarji so bili šokirani. Tega enostavno niso pričakovali. Niso vedeli, da so morali drugi ljudje proč. To je bilo naivno. Spomnim se še ene ženske, ki je bila povsem iz sebe. Govorila je: »Prekleta sem. Prekleta sem,

ker sem zapustila svoj dom na Kočevskem. Prišla sem sem in zdaj smo prekleti.« Bila je popolnoma pretresena. To je bil začetek našega bivanja v Brežicah. (Martha 2009)

Mary (2010) podobno opisuje občutek nedomačnosti in etične zadrege:

Kako čudno so se morali počutiti moji starši, ko so začeli z novim življenjem, še posebej v hiši, ki so jo morali bivši lastniki zapustiti. Starši so nam vsaj tisočkrat povedali, da se v Kompoljah niso počutili doma. Nekega dne je mati na podstrešju našla božične okraske, ki so jih pustili predhodni stanovalci, in takoj zapustila prostor, ne da bi se jih dotaknila.

Kljub razočaranju so se danim okoliščinam skušali po najboljših močeh prilagoditi: obdelovali so polja, urejali vrtove in redili živino. Hkrati pa so bili vključeni v vojne in gospodarske obveznosti nemške države. Obvezani so bili, da z oddajo pridelkov, jajc in mesa podpirajo nemški rajh (gl. Hutter 2015: 8), posamezniki pa so morali sodelovati tudi v proizvodnji za vojne potrebe.

Starši so se v danih okoliščinah nastanili po najboljših močeh in si poskušali ustvariti novo življenje z delom na polju in zelenjavnem vrtu ter z rejo kokoši in prašičev. Na žalost so Nemci zahtevali del pridelkov, jajc itd. za lastne potrebe. Prav tako je moral moj stric Alojz Matzelle, ki je bil krojač, šivati uniforme za nemško vojsko [...] Ne vem, ali so moji starši in stric prejeli kakšno plačilo za svoje pridelke in storitve. Nekateri Kočevarji se niso mogli sprijazniti z življenjem na Spodnjem Štajerskem. (Mary 2010)

Tudi otroci so bili aktivno vključeni v vojne aktivnosti – med drugim kopanje proti-tankovskih jarkov. Med delom so se morali celo izmikati izstrelkom letal, ki so jih preletavala (Hildegard 2025). Zato ne preseneča, da se marsikdo, tudi Ridy Skyrme, od življenja na Spodnjem Štajerskem najbolj spominja strahu: »Veliko stvari je bilo, ki si se jih lahko bal: premikanja iz kraja v kraj, tujcev, vojakov, letal, letalskih napadov in partizanov« (Hoegler Skyrme in Rom 2001: 149).

Letalski alarmi so postali del vsakdana. Tuljenje sirene je ljudi opozarjalo, da se morajo skriti v bunkerje. Kot vsi ostali otroci, sem tudi jaz kljub vsemu hodila v šolo. Na poti v šolo se je večkrat zgodilo, da se je nenadoma pojavilo letalo v nizkem letu. Nekoč, ko se je letalo spuščalo v nizki let, sem se skrila pod parkiran tovornjak. Ob nočnih napadih so nebo razsvetljevala t. i.

Spravilo sena na preselitvenem območju v Posavju.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Margaret Dale.

božična drevesca, pri čemer je strašno pokalo. To je v meni vzbujalo občutek strahu, saj sem vedela, da se dogaja nekaj strašnega. V bunkerju so ure in ure tesno drug ob drugem sedele ženske in otroci. Prestrašene misli so skrbele za tišino. (Hübner-Dornig 2009)

Bolj ko se je vojna bližala koncu, več je bilo vpadov partizanov, ki so Kočevarjem večinoma zasegali hrano in oblačila, včasih pa tudi odpeljali talce ali jih usmrtili, zaradi česar so prebivalce obmejnih vasi začasno (čez noč) ali za stalno evakuirali (Hoegler Skyrme in Rom 2001: 149–152). Kočevarji so bili sprva oproščeni redne vojaške obveznosti, vendar so morali sodelovati v t. i. kočevarski samozaščiti (Gottscheer Selbstschutz) oz. enotah SS (Sonderstandarte »Untersteiermark«) pri varovanju naselitvenega območja (Ferenc in Godeša 2004: 197), za kar so prejeli nekakšno mesečno nadomestilo.⁷³ Februarja 1944 pa so bili vsi vojaško sposobni moški vpoklicani v nemško vojsko (Mausser 2004: 81), med njimi tudi Ludwig Kren (2009):

14. aprila 1944 sem bil vpoklican h vojakom. Kratko dvomesečno osnovno izobrazbo sem imel v kraju Bad Reichenhall, junija sem že bil na podoficirski šoli Lenggries (oba kraja ležita na Bavarskem). Sledila je oficirska šola v Brnu, ki pa je bila aprila 1945 prekinjena, ker je Rdeča armada že stala

v vzhodni Slovaški. Dodeljen sredi aprila tega leta XII. armiji nemške vojske, sem bil vključen v končne boje za Berlin. Mesto je bilo obkoljeno, tako smo se branili en dan na zapadu proti Amerikancem, potem spet na vzhodu proti silam Sovjetske zveze, torej »drole de guerre« (pa »šlo se je zares«)!

Gustav Fink (v Moric 2018) je bil prav tako najprej poslan na Češkoslovaško:

Najprej sem šel vse do Češkoslovaške v pripravljalno enoto, od tam pa sem bil avtomatično poslan v Škofjo Loko na osnovni trening. Seveda so bili jeseni 1944 močni napadi Titovih partizanov proti nemški vojski. Morali so se boriti v gozdu in videl sem mnogo mrtvih nemških in Titovih vojakov.

Rudolph Kump (v Moric 2018) pa je popisal bratrančevo izkušnjo s fronte:

Moj bratranec je bil tam. Bil je narednik in so jih vse pobili. Vzeli so vsa oblačila, morali so se sleči, saj so partizani potrebovali vse, kar je bilo na dosegu, oblačila, vse. In so jih ustrelili. Vendar je druga stran počela enako. Vojna je slaba, slaba stvar.

Odhod vermanov iz Maribora v akcijo proti partizanom, 16. aprila 1942. Vermani so bili pripadniki *Wehrmannschaften*, pomožne polvojaške formacije, ki jo je nemški okupator organiziral v okviru nacističnih domovinskih zvez, zlasti *Štajerske domovinske zveze*.
Foto: Veit. Hrani: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

Vodstvo Kočevarjev se je paradoksalno trudilo, da bi Kočevarji po preselitvi ohranili svojo organizacijsko samostojnost in kulturno posebnost, vendar višje nemško vodstvo temu ni bilo naklonjeno (M. Ferenc 2002: 105). Kočevarsko vodstvo so nacisti kmalu po preselitvi odstavili, kar je pri nekaterih vodilnih povzročilo občutno razočaranje. Nacistična politika je za Kočevarje predvidela popolno zlitje z drugim Nemci (Ferenc 1968: 177, 613), pri čemer so bili pogosto deležni posmeha zaradi svojega jezika – kočevščine (Hutter 2015: 7), katerega raba je bila nezaželena (Tschinkel 2010: 346–349). Tragično je, da položaj Kočevarjev glede rabe njihovega jezika v rajhu ni bil bistveno boljši kot prej pod jugoslovanskimi oblastmi na Kočevskem. Usoda, ki jim jo je namenil nacistični režim, je namreč vodila v popolno asimilacijo v širše nemštvo, saj za specifično kočevarsko identiteto v njegovem ideološkem okviru ni bilo prostora.

Martha Hutter piše, da je nacistično vodstvo med drugim onemogočalo nekatere tradicionalne krščanske prakse, kot je poimenovanje novorojencev po svetnikih, ki je bilo običajno na Kočevskem. Namesto tega je porodnico po rojstvu obiskala medicinska sestra, ki je določila ime otroka. Otroci, starejši od deset let, pa so se morali ob nedeljah dopoldne, ko bi sicer obiskovali bogoslužje, udeleževati dejavnosti Hitlerjeve mladine (2015: 9). Arnold Rom, ki je z materjo živel v Mariboru, se je tej obvezi nekaj časa izogibal, ko pa so materi zagrozili z zaprtjem njene trgovine, je moral vsaj občasno sodelovati – kljub njenemu pogumnemu kljubovanju:

Nekega nedeljskega jutra, ko so bile na sporedu funkcije Hitlerjugenda, sva bila z mamo ravno na poti v cerkev, ko je k nama pristopil policist in ji povedal, da se moram udeležiti služenja. Zgrabila me je za roko in zavpila nanj, medtem ko me je vlekla v cerkev: »Es gibt noch Jemand der größer ist als der Hitler!« (Še vedno obstaja nekdo, ki je večji od Hitlerja!). (Hoegler Skyrme in Rom 2001: 159)

Če so Kočevarji ob preselitvi verjeli, da bodo v Posavju zgradili »Novo Kočevje« (Krauland 1994: 39), so se njihove predstave ob koncu vojne in porazu Nemčije dokončno izkazale za utopične. Domovine ni bilo več:

Slika desno: Del vojnih opravil, v katera so bili vključeni tudi Kočevarji, je bilo kopanje obrambnih jarkov. Fotografija prikazuje Kočevarice pri kopanju jarkov v bližini Brežic med letoma 1944 in 1945. Foto: avtor neznan. Zasebna last: Margaret Dale.

for the soldiers.

a local
German
family
were

Ida with cousin Olga
in Michailowitsch.

6. maja sem bil med tistimi srečnimi, ki so prišli preko Labe in tako v vojno ujetništvo vojske ZDA, s čim sem spoznal nov naziv POW (Prisoner of War). Zaradi težav s prehrano te množice ujetnikov sem bil že julija prost in sem se zaposlil na kmetih v predelu Lüneburger Heide. Dejstvo, da od jeseni 1944 naprej nisem več imel zveze s starši, me je težilo, zato sem se odločil za pot proti domu. Potovanje v tistih tednih, mesecih? Peš na cesti, kjer se te je sem ter tja usmilit vozač vojaškega kamiona bivšega sovražnika, ležati na odprtih vagonih tovornih vlakov je bil že luksuz, ker sem kos poti tudi opravil na parnem stroju. Po nekaj dnevih sem začetkom septembra stal na kolodvorski cesti v koroškem Klagenfurt[u]. Da domovine ni več, za to sem slučajno zvedel že med potjo. Vrnitev? Kam? Kaj pa zdaj? (Kren 2009)

Preselitev ljubljanskih Nemcev

Nacistične oblasti so sprva načrtovale le preselitev kočevskih Nemcev, vendar so kasneje v pogajanja z Italijo vključile tudi ljubljanske Nemce, kar je bilo potrjeno z dogovorom 31. avgusta 1941 za celotno Ljubljansko pokrajino. Julija 1941 so v Ljubljanski pokrajini brez Kočevske našeli 2165 Nemcev. Za preselitev jih je optiralo 1861: 1280 so jih, tako kot Kočevarje, rasno pregledali v posebnem vlaku EWZ in preselitev potrdili 1254 osebam; 822 osebam so določili preselitev na Koroško, 408 v Nemčijo in 24 v vzhodno Evropo, 26 so jih zavrnil (T. Ferenc 2002: 155). Med 2. in 20. januarjem 1942 so izvedli glavne Transporte, v katerih so preselili 495 družin s 1055 osebami. Več kot polovico so začasno nastanili v taboriščih na Gorenjskem (v hotelih, vilah in podobnih objektih v Kranjski Gori, Podkorenu, Mojstrani, Rečici pri Bledu in Bohinju), drugi pa so odšli k sorodnikom ali se takoj zaposlili na novih delovnih mestih. Ker na Gorenjskem in Koroškem ni bilo dovolj prostora za vse preseljence iz Ljubljane, so jih do konca junija 1942 pošiljali še na Štajersko, v druge dele Avstrije, Nemčijo in Sudete (Ferenc 1968: 687–688).

Slika levo: Ida Petsche s sestrčno Olgo Mausser na preselitvenem območju med letoma 1942 in 1945. Družini Petsche in Mausser, izseljeni iz Seča, sta bili preseljeni v Mihalovec pri Dobovi. Foto: avtor neznan. Zasebna last: Margaret Dale.

Nemci v Prekmurju

Po prvem popisu prebivalstva v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1921 je v Prekmurju živelo 2514 Nemcev. V to številko je bilo vključenih tudi 411 prebivalcev vasi Budišina in Kalh, ki sta po razmejitvi istega leta ostali zunaj meja Kraljevine SHS, zato je dejansko število Nemcev v Prekmurju znašalo 2003 (Fujs 1999: 50). Po podatkih popisa prebivalstva v Kraljevini Jugoslaviji marca 1931 je v Prekmurju živelo še 1489 oseb z nemščino kot maternim jezikom (T. Ferenc 2002: 156).

Tako kot kočevski Nemci so bili tudi prekmurski Nemci razočarani nad »tujo« okupacijo. Nemška vojska se je namreč aprila 1941 umaknila iz Prekmurja, upravo je prevzela Madžarska, pričakovali pa so, da bo severni del Prekmurja priključen k Štajerski.

Območje ob potoku Kučnica (vasi Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in del Serdice), ki je bilo po prvi svetovni vojni priključeno Kraljevini SHS, je Hitler junija 1941 »kot nemško zasedbeno območje podredil upravnim organom sosednjih zgornje štajerskih okrožij« (T. Ferenc 2002: 156). Preostalemu nemškemu prebivalstvu v Prekmurju pa so oblasti omogočile preselitev na območje nemškega rajha (Fujs 1991: 65).

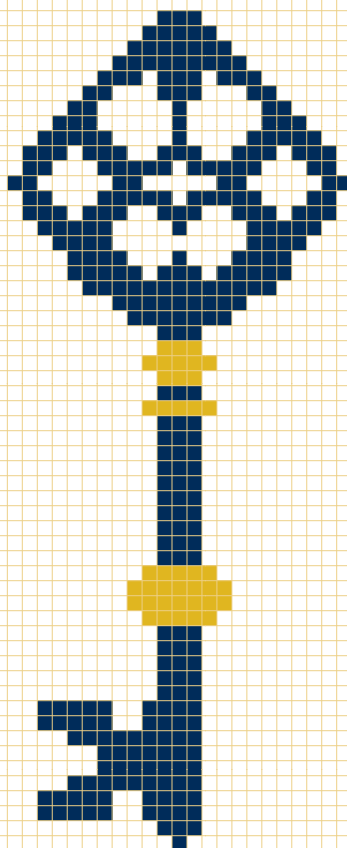

Obisk šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem dr. Siegfrieda Uiberreitherja na naselitemem področju A, Brege, med 17. in 19. marcem 1942. Foto: Veit. Hrani Muzej novejši in sodobne zgodovine Slovenije.

Organizacija Zveza nemških deklet (*Bund Deutscher Mädel*) je predstavljala ženski del Hitlerjeve mladine (*Hitlerjugend*) in je dekleta pripravljala na vlogo mater, gospodinj in lojalnih pripadnic nacistične skupnosti. Vzgoja je združevala ideološko indoktrinacijo, kulturne dejavnosti, šport in gospodinjsko usposabljanje. Na sliki so članice Zveze nemških deklet med propagandnim dogodkom Okrožni dan (*Kreistag*) v Mariboru, 28. septembra 1942. Foto: Veit. Hrani: Muzej novejši in sodobne zgodovine Slovenije.

5. Povojna usoda Nemcev na Slovenskem

Razprave o povojni usodi Nemcev na Slovenskem

O povojni usodi slovenskih Nemcev sta že med drugo svetovno vojno razmišljala oba nasprotujoča si politična tabora, protirevolucionarni krog v Ljubljani in tabor Osvobodilne fronte na osvobojenem ozemlju. Kljub ideološkim razlikam sta oba svoj odnos do nemškega prebivalstva utemeljevala na načelu kolektivne odgovornosti večine Nemcev na Slovenskem (Ferenc 2005: 268).

Janko Mačkovšek, sodelavec Manjšinskega inštituta v Ljubljani, je skupaj s sodelavci med letoma 1941 in 1943 pripravil več elaboratov ter spomenic, posvečenih prevzemu oblasti in povojni ureditvi Slovenije. V nekaterih študijah so zavzeli stališče, da je treba slovensko ozemlje očistiti tujcev, t. i. tujerodce razlastiti in izgnati, z zaplenbo njihove lastnine pa ustanoviti sklad za poravnavo povzročene škode. Predvideni zakon o razlastitvi bi zajel premoženje tujih državljanov sovražnih narodnosti – Nemcev, Italijanov, Madžarov in Bolgarov – pa tudi premoženje jugoslovanskih državljanov teh istih narodnosti. Avtorji so poudarjali, da mora biti državno ozemlje »brezpogojno nacionalno čisto, brez vsakih državno nezanesljivih manjšin ali sploh pripadnikov tujih narodnosti« (T. Ferenc 2002: 162). V enem izmed elaboratov so zahtevali tudi popolno »očiščenje« slovenskega ozemlja z brezkompromisnim izgonom vseh Nemcev iz Slovenije. Izgnancem bi bilo dovoljeno s seboj vzeti le osebne predmete in omejeno vsoto denarja (500 dinarjev), preostalo premoženje pa bi se zaplenilo v korist Urada za reparacije. Na ta način se je že med vojno jasno izoblikovala ideja kolektivne odgovornosti vseh Nemcev za krivice, povzročene slovenskemu narodu (nav. delo: 160–162).

V narodnoosvobodilnem gibanju so se vprašanja povojne usode Nemcev in drugih »tujerodcev« najprej odprla na Štajerskem. Tam je oblastni komite Komunistične partije Slovenije za Štajersko julija 1944 sprejel sklep o izgonu vseh nemških kolonistov, torej Nemcev, ki so se naselili v domove izgnanih Slovencev. Dne

2. septembra 1944 je predsednik Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo dr. Makso Šnuderl zavzel stališče, da je bila večina Nemcev včlanjena v *Kulturbund* in je s tem po nekdanji jugoslovanski zakonodaji zagrešila veleizdajo. Posledično je predlagal njihov izgon v Avstrijo, pri čemer bi jim bilo dovoljeno vzeti le ročno prtljago in do sto dinarjev gotovine. Način izгона je bil torej enak kot postopek nemškega okupatorja pri izgonu Slovencev (T. Ferenc 2002: 163–164). Po nalogu študijske komisije so Fran Zwitter, Luka Sienčnik, Lojze Ude in Lav Čermelj pripravili elaborat o ravnanju s tujerodci ob prevzemu oblasti ter po njem. Ker se je komisiji njihov predlog zdel preveč zmeren, so isti avtorji novembra 1944 predložili dopolnjeno različico. Ta je predvidevala izgon vseh Nemcev ne glede na njihovo morebitno članstvo v nacističnih organizacijah, z izjemo tistih, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem boju in se med okupacijo do NOB niso vedli sovražno. Enaka načela naj bi veljala tudi za Madžare in Italijane (nav. delo: 163–165). Dopolnjeni predlog je študijska komisija potrdila, vendar pa Slovenski narodnoosvobodilni svet formalnega sklepa o ravnanju z Nemci ni sprejel. Po eni razlagi zato, ker je 21. novembra 1944 predsedstvo AVNOJ-a že sprejelo Odlok o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, po drugi razlagi pa zaradi stališča Edvarda Kardelja, »da naj se vprašanje izгона rešuje brez formalnega odloka« (Repe 2002: 195).

Ker sta oba politična tabora slovenskim Nemcem po vojni v osnovi namenjala enako usodo, se je mogoče strinjati z Dušanom Nećakom (2002b: 111), ki pravi, da »za ravnanje s folksdojčerji torej ni prvenstveno kriva komunistična narava povojnih oblasti«, saj bi jih tudi v primeru zmage protirevolucionarne strani po vsej verjetnosti doletela podobna ali enaka usoda.

Odvzem premoženja in izguba državljskih pravic

Povojno usodo Nemcev v Sloveniji in Jugoslaviji je ključno zaznamoval 1. člen Odloka o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Sprejet je bil 21. novembra 1944, in sicer predvsem z namenom sanacije ogromne škode, ki jo je povzročila nemška okupacija, in da bi onemogočil gospodarski in politični vpliv domačega ter tujega nemškega kapitala (Ferenc 2005: 307–308). Odlok je določal, da z dnem uveljavitve preide v državno last:

1. vse imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, ki se nahaja na ozemlju Jugoslavije;
 2. vse imetje oseb nemške narodnosti z izjemo onih Nemcev, ki so se borili v vrstah narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, ali ki so državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno;
 3. vse imetje vojnih zločincev in njih pomagačev ne oziraje se na državljanstvo, imetje vsake osebe, ki je bila s sodbo državljanskih ali vojaških sodišč obsojena na izgubo imetja v korist države.
- (Nećak 2004: 360)

Dodatna navodila Predsedstva AVNOJ-a in Komisije za upravo narodne imovine iz junija 1945 so natančneje opredelila, kdo se šteje za pripadnika nemške narodnosti. Mednje so uvrstili jugoslovanske državljane, ki so se med okupacijo opredelili za Nemce, tiste, ki so se kot Nemci opredelili že v predvojnih popisih prebivalstva, člane *Kulturbunda*, osebe, ki so prostovoljno sodelovale z nemškimi policijskimi, vojaškimi ali SS-enotami, ter državljane držav, ki so med vojno sodelovale z Nemčijo (Prinčič 2002: 293; Nećak 2002b: 112).

Navodila so hkrati predvidevala tudi izjeme. Jugoslovanski državljani nemške narodnosti so lahko obdržali premoženje in državljanstvo, če so: aktivno sodelovali v narodnoosvobodilnem boju; bili že pred vojno asimilirani, se niso pridružili *Kulturbundu* in se niso opredeljevali kot člani nemške narodne skupine; med letoma 1941 in 1945 zavrnili okupatorjevo zahtevo, da se opredelijo kot člani nemške narodne skupine; bili v mešani zakonski zvezi z osebo katere od jugoslovanskih in nekaterih drugih narodnosti; državljani zavezniških in nevtralnih držav ter se med okupacijo niso sovražno vedli (Prinčič 2002: 294).

Po nemških virih naj bi obstajal še en odlok, ki naj bi tudi bil sprejet 21. novembra 1944. Neuradno ga imenujejo Odlok iz Jajca, uradno pa naj bi se imenoval Odlok AVNOJ-a o odvzemu državljanskih pravic. Ker ta odlok ni bil objavljen v uradnem listu, neposrednih dokazov o njegovem formalnem obstoju ni; domnevno naj bi bil natisnjen na letaku, ki je prišel v roke bežečim jugoslovanskim Nemcem (Nećak 2002a: 253–254). Prevod nemškega prevoda odloka, ki ga navaja Nećak (2002a: 254), določa:

Republika Slovenija je novembra 1991 z namenom popraviti po vojni storjene krivice sprejela Zakon o denacionalizaciji. Vendar pa zakon ne priznava pravice do vračila premoženja zaplenjenega po Odloku AVNOJ z dne 21. novembra 1944 (približno 20.000 zaplemb). Ker so prebegli ali izgnani Nemci po vojni izgubili jugoslovansko in pridobili avstrijsko državljanstvo, »je bilo sklenjeno, da jim odškodnino za izgubljeno premoženje izplača Republika Avstrija na račun vojnih reparacij, ki jih je bila dolžna izplačati Jugoslaviji« (Mikola 2012: 381).

1. Vse v Jugoslaviji živeče osebe nemškega izvora samodejno izgubijo jugoslovansko državljanstvo in vse državljanske pravice;
2. celotno premoženje in nepremično premoženje oseb nemškega izvora velja za zaplenjeno in samodejno preide v državno last;
3. osebe nemškega izvora ne smejo zahtevati oziroma izvajati nobenih pravic, niti se ne smejo obračati na sodišča in institucije za svoje osebno pravno varstvo.

Ne glede na vprašanje dejanskega obstoja tega odloka sta bila omenjena normativna okvira izjemno pomembna za kasnejšo zakonodajo glede odvzema premoženja Nemcem. Na njuni podlagi so jugoslovanske oblasti sprejele vrsto nadaljnjih zakonov: Zakon o konfiskaciji imovine in o izvršitvi konfiskacije z dne 9. junija 1945, Zakon o agrarni reformi z dne 23. avgusta 1945, Zakon o prenosu sovražnikovega premoženja v državno lastnino, o sekvenciaciji premoženja odsotnih oseb z dne 6. avgusta 1946. Posebej slednji je določal podržavljenje vsega premoženja »oseb nemške narodnosti, ne glede na njihovo državljanstvo« (Nećak 2002a: 253–255). Pobeglim in izgnanim Nemcem je bilo 4. decembra 1948 z Zakonom o spremembah in dopolnitvah zakona o državljanstvu FLRJ odvzeto tudi jugoslovansko državljanstvo (Mikola 2012: 167).⁷⁴

Beg, izgon, poboji, taborišča in zapori

Kot bo podrobneje prikazano v drugem delu monografije, je med slovenskimi Nemci v diaspori močno razširjeno verjetje, da so bili po drugi svetovni vojni vsi Nemci iz Slovenije nasilno izgnani. Takšna predstava poenostavlja kompleksno zgodovinsko realnost, ki jo zaznamuje preplet več procesov. Podobno kot v primeru poljskih Nemcev (Cordell 1998: 208) je tudi v povojni Sloveniji prišlo do kombinacije množičnega bega in organiziranih izgonov, vključno s ponovnim odprtjem in uporabo taborišč, ki so jih med vojno vzpostavili nacisti, ter z naključnim in organiziranim pobijanjem slovenskih Nemcev. Takšno dogajanje je treba razumeti v širšem kontekstu povojnega obračuna z Nemci v Srednji in Vzhodni Evropi, ki je bilo že obravnavano v poglavju 1. Po letu 1945 so namreč tudi oblasti v Jugoslaviji obravnavale nemško manjšino kot kolektivno odgovorno za okupacijo, kar je vplivalo na sprejete politike izključevanja, odvzeme premoženja, izgone in poboje.

Kljub pomanjkanju zgodovinskih virov o povojnih izgonih Nemcev je znano, da je po vojni vse ukrepe proti Nemcem, vključno z zapiranjem in izganjanjem, vodil Oddelek za zaščito naroda (OZNA)⁷⁵ (Ferenc 2005: 271). Navodila so bila za različne skupine Nemcev različna: tiste, ki niso sodelovali z okupatorjem, naj bi izgnali, ostale pa poslali v taborišča (T. Ferenc 2002: 171). Ta formalna diferenciacija pa se v praksi pogosto ni dosledno izvajala, kar potrjujejo številna pričevanja. Napoved Borisa Kidriča na seji glavnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije 15. decembra 1945, da nemška manjšina v Sloveniji ne bo imela pravic, ker kot skupnost ne bo več obstajala, se je v povojnih procesih uresničila (Jenuš 2013).

Milko Mikola (2012: 163) ocenjuje, da se je večina Nemcev iz Slovenije, med 15.000 in 16.000, že pred koncem vojne umaknila v Avstrijo. Podobno ugotavlja tudi Tone Ferenc (2002: 166) glede nacističnih funkcionarjev, ki so Slovenijo večinoma zapustili še pred uradnim koncem vojne. Navaja tudi poskus umika žensk in otrok s Ptuja aprila 1945 ter umik kočevskih Nemcev, ki so se na odhod z vlaki in vozovi iz Posavja ter Obsotelja začeli pripravljati v začetku maja 1945.

Še preden se je vojna uradno končala, sta iz Posavja odpeljala dva vlaka s Kočevarji, ki po podatkih Toneta Ferenca (2002: 166–169) in Mitje Ferenca (2005: 273–274) nista dosegla Avstrije. Vendar pa pričevanja udeležencev teh transportov omogočajo natančnejšo rekonstrukcijo njihove poti ter obenem dopolnjujejo in korigirajo njune ugotovitve.

Na vlaku, ki je 26. aprila 1945 odpeljal iz Brežic, je bila tudi Helene Schleimer Rühl, katere pričevanje je bilo septembra 2003 objavljeno v glasilu *The Gottschee Tree*. Vlak je 7. maja pripeljal v Bruck an der Mur v Avstriji. Ko so sovjetske oblasti vlak napotile nazaj tja, od koder je prišel, se je Helene z materjo in bratom odločila za pobeg ter se peš odpravila proti Nemčiji, kjer je živel njen zaročenec. Kasneje je izvedela, da je vlak, ki so ga zapustili, nadaljeval pot najprej na Madžarsko, nato v Maribor in se nazadnje vrnil v Avstrijo (Schleimer Rühl 2003: 8). Dne 5. maja 1945 je iz Brežic v Avstrijo odpeljal tudi avtobus z ženskami in otroki: »To je bila ena izmed zadnjih priložnosti, ko smo še lahko varno prečkali mejo. Moj oče je peš prišel za nama [z mamo] šele po nekaj tednih« (Hübner-Dornig 2009). Dan kasneje, 6. maja 1945, je tudi družina Marthe Hutter Spodnjo Štajersko zapustila z vlakom in prav tako dosegla Avstrijo (2015: 11). Hutter navaja, da je vlak, ki je iz Brežic odpeljal le nekaj ur za njihovim, prispel samo do Maribora, medtem ko je vlak, ki je odpeljal 7. maja, dosegel zgolj Celje (prav tam).

75

OZNA oz. Oddelek za zaščito naroda je bila posebna organizacija, podrejena vojski oz. poverjeništvu za narodno obrambo, ustanovljena 13. maja 1944. Njen ustanovitelj je bil Josip Broz Tito, njena glavna naloga je bil boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju sovražnim elementom (Fujs 1999: 53) oz. po vojni »čiščenje« teh sovražnih elementov (Dornik Šubelj 2008: 340), nastala pa je po vzoru sovjetske tajne politične policije NKVD¹³ (Mikola 2012: 31).

Poti beguncev, usoda transportov in preživetje so bili odvisni od okoliščin, odločitev oblasti ter pogosto tudi naključja. Na begu proti Avstriji so partizani bežeče Nemce večkrat ustavljali in jih pošiljali nazaj v Brežice in Krško, kjer so jih do poletja 1945 nameščali v zasilna taborišča. Pogosto so jim zasegli vse uporabno imetje, moške pa odpeljali v taborišča OZNE na prisilno delo (T. Ferenc 2002: 166–169; Ferenc 2005: 273–274). Johann Rom (b. n. l.) je beg iz Posavja v Avstrijo opisal tako:

8. maja 1945 je nastopil prevrat, beg v Avstrijo z do vrha naloženimi vozovi, na katerih so bila živila, obleke, perilo, posteljnina itd. Peljali smo se skozi Celje, Kamnik na Gorenjskem proti avstrijski meji. Pri Kamniku smo morali na ukaz partizanov pustiti vse svoje stvari, s sabo smo lahko vzeli samo tisto, kar smo lahko nesli. Pešačili smo do Škofje Loke, potem smo se morali spet vrniti v Celje. Med počitkom so nam pobrali ves denar. Moja žena je skrila denarnico z 10.000 markami v koprive pri vrtni ograji in jo ponovno vzela potem, ko so partizani zaključili kontrolo denarja. Binkoštno praznike smo preživeli v taborišču v Celju. Za prehrano smo imeli sušeno zelenjavo, ki je še svinje niso hotele jesti. Nič drugega nismo imeli za kuhanje [...] Moške, stare do 40 let, so ločili od nas in jih poslali v uničevalno taborišče (taborišče za izstradanje) Strnišče pri Mariboru. Mi smo s partizanskim spremstvom pešačili čez Dravograd do Labota, meje med Jugoslavijo in Avstrijo, v Velikovec. V Labotu so nas predali angleškim okupacijskim silam.

Podobno izkušnjo je imela tudi družina Mausser, ki je prav tako kot Romova 8. maja 1945 z do vrha naloženimi vozovi pobegnila iz Brežic. Na poti so jih ustavljali bežeči hrvaški ustaši in jim odvzeli premoženje, partizani pa so jih napotili nazaj v Brežice. Kmalu zatem so bili s tovornim vlakom odpeljani v Maribor, kjer so jim odvzeli še preostale uporabne predmete. Ženske, otroci in ostareli so bili nato z vlakom poslani v Avstrijo, moški pa zaprti v klet ene izmed mariborskih stavb. Adolfa Mausserja so partizani tam zasliševali in pretepali. Preden so ga skupaj z ostalimi Kočevarji prepeljali v Strnišče pri Ptuj (danes Kidričevo), je bil zaprt še v treh drugih taboriščih. Septembra 1945 so ga skupaj z drugimi ujetniki z vlakom najprej poslali na Madžarsko oz. v Varaždin, nato pa v Avstrijo. Tridnevna vožnja v odprtih vagonih je zahtevala življenja več starejših, izčrpanih oseb (Mausser 2004: 99–117).

Zlasti težko je bilo družinam z majhnimi otroki. Rudolph Kump (v Moric 2018) je podobno opisal pot proti Avstriji:

V eno taborišče so nas pripeljali z vagoni. Morali smo izstopiti in zaprli so nas v drugo taborišče. S seboj smo lahko vzeli le, kar smo lahko nosili. Tam so bili trije otroci. Eden je bil star manj kot leto dni, veš. Johnny je bil star skoraj eno leto, ostali pa so bili le po eno leto narazen. Torej smo imeli dovolj za nositi že samo z otroki [...] Stlačili so nas v vlak, ki je bil namenjen prevozu živine in surovin. Stlačili so nas vanj. Veš, morali smo stati pokončno, da nismo padli dol. Tja notri so nas stlačili [...] nato pa so nas imeli tri dni zaklenjene v vagonu. Niso nas pustili ven. Lahko si predstavljaš kaj se je dogajalo, ni mi treba razlagati [...] Naprej smo morali iti peš. Veš, Maribor ni daleč od avstrijske meje. Hodili smo dva dni, veš, ker z otroki nismo mogli predolgo hoditi, da smo končno prišli čez. Ko smo slednjič prečkali most in prišli na drugo stran meje, so bili partizani oz. jugoslovanska vojska na eni strani, na drugi pa so bili Rusi, čeprav je bila to Avstrija. Torej šli smo čez in tako prispeli do begunskega taborišča. Veliko smo prestali. Tisti čas nismo veliko jedli, v vagonu smo bili tri dni, otroci so vpili, živiš tam notri in si zaklenjen.

Po uradnem koncu vojne v Evropi 9. maja 1945 se je začel sistematičen izgon Nemcev, ki je potekal v treh fazah.⁷⁶ Najprej so iz naselitvenega območja ob Savi in Sotli začeli izganjati Kočevarje ter druge folksdojčerje (Mikola 2012: 167), saj so se izgnani Slovenci začeli vračati na svoje domove. Izgon je večinoma potekal prek zbirnih baz na Spodnjem Štajerskem, kjer je bilo tudi največ ujetniških in preiskovalnih taborišč. Njihovo zdravstveno stanje je bilo slabo, saj so proti avstrijski meji pogosto odhajali peš, brez zadostne hrane in vode (T. Ferenc 2002: 174–178).

Kočevarje, ki so se prve tedne po koncu vojne skušali vrniti na Kočevsko, so oblasti pošiljale nazaj na Štajersko. V prvih poveljnih mesecih je splošno sovražstvo do Nemcev povzročilo tudi izselitve posameznih družin, ki se selitvi v letih 1941/42 niso pridružile in katerih otroci so sodelovali v partizanskem gibanju ali delovali v okviru Osvobodilne fronte (Ferenc 2005: 281–287).⁷⁷ V nekaterih primerih so bili starši izseljeni v Avstrijo, medtem ko so bili njihovi otroci v vojski. Takšna je bila tudi Jožetova (2009) izkušnja:

Imel sem probleme [zaradi kočevskega porekla]. Bil sem še v vojski, pri Idriji, ko sem dobil od doma pismo od Lacknerjeve Micke, da je Udba⁷⁸ preselila moje starše. Naročili so jim, naj se v eni uri odpravijo, in jih prišli iskat s kamionom. Nisem vedel, kaj naj storim. Šel sem do orožnika Franja Brodnika in mu povedal, kaj se je zgodilo. Zagotovil mi je, da bo poslal dopis

76

V začetku aprila 1945 so se začeli tudi ukrepi proti pripadnikom madžarske manjšine v Sloveniji. OZNA je aretirala člane madžarske nacionalistične stranke (Stranka puščičastih križev), t. i. »nyilaše«, in jih zaprla v koncentracijsko taborišče Filovci. Iz okraja Lendava je bilo izgnanih in v taborišča interniranih 558 Madžarov, pri čemer je verjetno šlo za povračilni ukrep, ker so madžarske oblasti med vojno iz Prekmurja izgnale številne slovenske družine (Mikola 2007: 21–23).

77

Zdravko Troha (2004: 91) je ugotovil, da je bilo izmed 300 do 310 kočevskih Nemcev, ki se niso izselili, 56 mož in fantov partizanov, 27 pa aktivistov ali aktivistk. Vendar so podatki, kot pravi, nepopolni.

78

Uprava državne varnosti.

na okraj v Črnomelj in uredil, da se bodo starši vrnili. Čez tri tedne sem šel v Postojno k zobozdravniku. Tam sem srečal šefa Udbe, ki mi je rekel: »Rom, vesela vest, starši so doma!« Dal mi je kartico, ki jo je pisal oče. Napisal je samo: »Vsi smo se srečno vrnili.« Poslali so jih v Maribor, ker so se hoteli znebiti vseh, ki so bili kočevskega porekla. Preselili so moje starše, staro mamo, dve sestri in brata. Ko so moje izselili, je bila tam precej bogata ženska, ki je imela nekje zakopan denar. Bila je Kočevarica, brez otrok in je ni bilo nikoli več nazaj. V Črnomlju je bil en sodnik Peče, ki je bil takrat preseljen, iz Stražnega Vrha, [in] ena gospa iz Črnomlja, Skubiceva. Vsi, ki so jih pregnali, so kasneje prišli nazaj. Nisem prepričan edino za Pečeta. Po vojni ni bilo lušno biti Kočevar. Vsi so tajili svoje pokore. Jaz nisem, kar si, si. Ko sem bil še v vojski, mi je neki delegat rekel: »Starše so ti odpeljali, kaj boš ti sam. Meja ni daleč, saj lahko greš.« Vendar meni ni padlo na pamet, da bi zapustil domovino in šel. Kasneje sem ugotovil, da je preizkušal, kaj bom naredil.

Julija 1945 je OZNA začela sistematično izganjati preostale Nemce, pri čemer so bili tisti, osumljeni sodelovanja z okupatorjem, članstva v *Kulturbundu* ali *Štajerski domovinski zvezi* oz. delovanja v okupacijskem upravnem aparatu, skupaj z nekaterimi Slovenci zaprti v zapore in koncentracijska taborišča (T. Ferenc 2002: 188; Ferenc 2005: 274–279). Osrednje taborišče za Nemce je bilo Strnišče, poleg tega pa so jih pošiljali tudi na Teharje, v Hrastovec, Brestrnico in na Studence pri Mariboru, medtem ko so manjše zbirne baze delovale na Teznem, v Kamnici, Slovenskih Konjicah in Hrastniku (Mikola 2007: 11). Taborišča in zapori so bili prenatrpani, primanjkovalo je hrane, higienske razmere so bile izjemno slabe, razširjene so bile uši in nalezljive bolezni, pazniki so se znašali nad jetniki. Zlasti moški so bili množično izkoriščani kot poceni delovna sila (T. Ferenc 2002: 189–190). Nekatere so usmrtili brez sodne obravnave, druge pa postavili pred vojaška sodišča, pri čemer je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za vojne zločince razglasila več sto Nemcev iz Slovenije. Številne obsodbe so bile izrečene v odsotnosti, kar je omogočilo zaplembo njihovega premoženja (Ferenc 2005: 274–279).

Pred 10. junijem 1945⁷⁹ so prekmurske Nemce iz vasi ob potoku Kučnica odgnali v taborišče Hrastovec, v njihove domove pa naselili slovenske koloniste. Interniranci so bili po približno dveh mesecih izpuščeni in vrnjeni v domače okolje, naj-

verjetneje zaradi pritožbe madžarske vlade mednarodni skupnosti, saj je bilo z območja Dolnje Lendave sočasno izgnanih tudi okoli 300 madžarskih družin. Zaradi mednarodnega pritiska so bili tako poleg Madžarov izpuščeni tudi Nemci (T. Ferenc 2002: 180).

Pričevanja preživelih (Der Untersteirer 2015: 4) razkrivajo težke razmere v taborišču Hrastovec, kjer je bilo zaprtih približno tisoč prekmurskih Nemcev in podobno število drugih internirancev. Zaradi pomanjkanja prostora so spali na tleh, ob tem pa trpeli zaradi lakote, pomanjkanja vode in slabih higienskih razmer. Lakota in tifus sta terjala vsaj 50 življenj, predvsem med otroki, bolniki in starejšimi. Nekaterim je uspelo pobegniti, vendar je bil beg tvegan zaradi nadzora meje. Po izpustitvi se številni niso mogli vrniti v svoje domove, saj so bili ti že zasedeni, zato so začasno bivali pri sorodnikih ali sosedih. Drugi val izganjanja Nemcev se je zaključil oktobra 1945 z izgonom oseb, ki so bile dotlej internirane v koncentracijskih taboriščih.

Kmalu po novembrskih volitvah v Ustavodajno skupščino Demokratične federativne Jugoslavije se je začel še tretji val izgonov (Mikola 2012: 168–169), ki je med decembrom 1945 in sredino leta 1946 zajel skoraj vse preostale Nemce na Slovenskem.

Decembra 1945 so bile iz Selške doline na avstrijsko Koroško izseljene celotne družine: izgnanih je bilo 125 prebivalcev iz več vasi, med njimi 79 otrok (Gasser 2020: 105). Postopki so bili hitri in nasilni – ljudje so imeli za odhod na voljo le nekaj minut, smeli so vzeti zgolj najnujnejše potrebščine. Že takoj po vojni je izginilo 24 moških, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko in so se predali partizanom; njihova usoda ostaja neznana. Izgon njihovih družin je tako predstavljal obliko kolektivnega kaznovanja zaradi domnevnega sodelovanja z okupatorjem, pri čemer so pomembno vlogo igrali tudi ekonomski interesi in krive ovadbe (Gasser 2015). Vstop večine prebivalcev Gorenjske v *Koroško ljudsko zvezo*, ki je bil pogojen predvsem z vojno situacijo in strategijami preživetja, saj jim je nemški okupator sicer grozil z izselitvijo (Ferenc in Godeša 2004: 200–201), je bil v povojnem obdobju interpretiran kot politična lojalnost okupatorju. Izseljenci so zatočišče našli v avstrijskih begunskih taboriščih, od koder so se v domače kraje smeli vrniti po koncu vojne, nekateri pa šele leta 1952 (Gasser 2015: 101).

Der Untersteirer (2015: 4) navaja, da so prebivalce Apaškega polja večinoma internirali v Strnišče, kjer je zaradi slabih razmer posredoval celo mednarodni Rdeči

80

Zavezniki v Avstriji naj bi transport zavrnili, ker so bili na njem Slovenci, ki pa so jih slovenske oblasti obravnavale kot Nemce in jih na vsak način hotele izseliti v Avstrijo (Mikola 2012: 171).

81

O pobojih ptujskih Nemcev gl. Mavrič Žižek 2019.

82

Nekaj podatkov o pobojih Nemcev, ki so bili internirani v štajerskih koncentracijskih taboriščih, je dostopnih v knjigi Milka Mikole (2007).

83

Župnik Heinrich Wittne (2005) je v spominih zapisal, da je od okrog 12.500 Kočevarjev bilo približno 1000 ubitih v bojih, 7000 naj bi jih odšlo v Ameriko, 1500 v Nemčijo, okrog 3000 pa naj bi jih ostalo v Avstriji.

križ. Po zaprtju taborišča so bili premeščeni v druga taborišča v Avstriji ali izpuščeni domov. Od 14. januarja 1946 so pripadnike nemške manjšine zbirali v Murški Soboti ter jih zatem v tovornih in živinskih vagonih preko Madžarske odpeljali proti Dunaju, vendar se je transport kmalu vrnil v Maribor, kjer so jih nastanili v nekdanjem semenišču v prav tako neustreznih razmerah. Marca 1946 so del internirancev preko mejnega prehoda Podrožca poslali v britansko taborišče Brnca (Fürnitz) in nato v Kellerberg pri Beljaku. Preostale, približno sto oseb, so odpeljali do jugoslovansko-madžarske meje in jih tam izpustili z navodilom, naj se sami prebijajo v Avstrijo, pri čemer jim je bilo zagroženo, da bo vsak poskus vrnitve kaznovan s smrtjo.

Izgon Nemcev je sprva potekal neposredno preko jugoslovansko-avstrijske meje, ko pa britanske zasedbene oblasti v Avstriji izgnancev niso več sprejemale, so jih v dogovoru s sovjetskimi oblastmi izganjali preko Madžarske (Mikola 2007: 25). V tretjem valu izгона so nekatere namesto v Avstrijo izgnali v taborišča na Hrvaško in Vojvodino, najbrž zato, ker so jih zavezniki na avstrijski meji vračali nazaj v Slovenijo (Mikola 2012: 169). Zavračanje izgnancev s strani zaveznikov je povzročilo dodatno trpljenje in podaljšalo njihovo agonijo. Med vračanjem iz Avstrije preko Madžarske v Slovenijo so morali več tednov preživeti v živinskih vagonih, izpostavljeni mrazu in burji; eden od vlakov je na Madžarskem obstal kar 17 dni⁸⁰ (nav. delo: 170).

Poleg izgonov je po vsej Sloveniji po vojni prihajalo tudi do pobojev Nemcev. Množične poboje na Hočkem Pohorju je opisal član mariborske OZNE in likvidator Zdenko Zavadlav (1990),⁸¹ posamezni primeri usmrtitev pa so znani tudi z območja Kočevske (Miklič 2008: 454–455). Ocene o tem, koliko Nemcev je med vojno in po njej izgubilo življenje, si nasprotujejo.⁸² Povojni viri slovenskih Nemcev, ki živijo v Avstriji in Nemčiji, navajajo število do 6000 in več, ki pa je po mnenju slovenskih zgodovinarjev pretirano (Repe 2002: 204; Nečak 2004: 365). Leta 1970 izdana knjiga *Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer* navaja 4600 imen žrtev »za zaščito spodnještajerske domovine« in ocenjuje, da je pravo število vsaj še enkrat višje. Vendar pa ti podatki vključujejo tudi žrtve prve svetovne vojne in celo imena Slovencev, tudi tistih, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko, zato sta uporabljena metodologija in izbor problematična (Repe 2002: 204–205).⁸³

Edini preverljivi podatek ponuja baza *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*, ki je rezultat raziskovalnega dela Inštituta za novejšo zgodovino. Podatek o številu oseb,

Še neizkopana grobišča v bližini nekdanjega taborišča Strnišče so obeležena s križi.
Foto: Anja Moric, april 2026.

ki so v bazi evidentirane kot Nemci, se nanaša na stalno prebivalstvo današnjega ozemlja Slovenije in pravi, da je bilo med letoma 1940 in 1946 ubitih 818 Nemcev (od tega 624 civilistov), pri čemer jih je bilo 356 ubitih po vojni (Tominšek Čehulić idr., Popis žrtev 2. svetovne vojne). Glede na razhajanja med temi številkami in podatki, ki jih navajajo statistike avstrijskih društev, bi bila smiselna nadaljnja poglobljena analiza števila smrtnih žrtev.

Repe (2002: 214) ugotavlja, da so jugoslovanske oblasti še leta po vojni spremljale dejavnost izseljenih Nemcev. Največ (okrog 24.000 iz Slovenije) se jih je naselilo v Avstriji, manjši del pa tudi v Nemčiji. Večina jih je še dolgo po vojni živela v taboriščih. Leta 1952, ko so jim Združene države Amerike odprle svoja vrata, se je tja preselila glavnina kočevskih Nemcev, ostali so se ustalili v Avstriji. Sredi petdesetih let 20. stoletja so se torej pripadniki nekdanje močne nemške manjšine v Sloveniji dokončno raztepli po svetu in postali diaspora.

Nemško govoreči prebivalci Slovenije po letu 1991: demografija, organiziranje in vprašanje pravnega statusa

O nemško govorečih prebivalcih Slovenije, ki so po drugi svetovni vojni ostali na Slovenskem, se v javnosti dolgo ni govorilo. Večinoma so se prilagodili novim političnim in družbenim razmeram ter se vključili v slovensko družbo, pri čemer je bilo javno izražanje njihove etnične identitete pogosto potisnjeno v zasebno sfero ali celo opuščeno.

Do začetka devetdesetih let je v strokovni literaturi – ne le slovenski (Wüsch 1970: 389–407; Wehler 1980: 8 in 94) – prevladovalo stališče, da nemška manjšina v Sloveniji oz. Jugoslaviji kot organizirana in številčna skupnost ne obstaja več, saj so po drugi svetovni vojni v Sloveniji ostali le posamezniki, ki niso bili naseljeni strnjeno. Tudi Avstrija vprašanja pravnega položaja nemško govorečih prebivalcev v odnosih z Jugoslavijo ni posebej odpirala. Uradno ga je izpostavila šele leta 1992, kmalu po osamosvojitvi Slovenije, ko je slovenski strani predala memorandum o »nemško govoreči narodnostni skupini« (več v Grafenauer 2014; Jenuš in Valentinčič 2024).

Prav tako do 12. decembra 1990, ko je bilo ustanovljeno *Internacionalno društvo Most Svobode*, nemško govoreča skupnost v Sloveniji ni bila uradno organizirana.

Društvo si je takoj ob nastanku kot temeljno nalogo zadalo priznanje pravic nemški manjšini v enakem obsegu, kot jih imata madžarska in italijanska manjšina, zahtevalo pa je tudi vračanje premoženja, kar je pomembno vplivalo na zadržanost slovenske strani do prizadevanj za priznanje manjšinskega statusa (Komac 2002b: 13). Drugačno usmeritev je sprva zavzelo *Društvo Kočevarjev – staroselcev*, ustanovljeno leta 1992. Osredotočalo se je predvsem na ohranjanje kulture in kulturne dediščine Kočevarjev ter v začetnem obdobju ni zahtevalo manjšinskih pravic. Društvo je svoja stališča do leta 2026 nekajkrat spremenilo, danes pa se zahtevam po priznanju manjšinskih pravic pridružuje.

Organizacije nemško govorečih prebivalcev v Sloveniji niso vedno sledile enakim ciljem, temveč so se njihova stališča oblikovala postopoma in v razmerju do aktualnih političnih okoliščin. Število društev se je sčasoma povečalo, vendar gre večinom za manjše organizacije, v katerih dejavno sodeluje omejeno število posameznikov.

Nemško govoreča skupnost v Sloveniji nima statusa ustavno priznane narodne manjšine, kakršnega imata italijanska in madžarska narodna manjšina. Njenim pripadnikom so zagotovljene individualne pravice na podlagi ustave – zlasti pravica do izražanja narodne pripadnosti, rabe jezika in ohranjanja kulture – ter na podlagi Sporazuma o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti, ki ga je Slovenija leta 2001 sklenila z Avstrijo. Ta v 15. členu predvideva podporo projektom v korist kulturnih, izobraževalnih, znanstvenih in drugih potreb nemško govoreče skupnosti.

Sporazum ne pomeni ustavnega priznanja nemško govoreče skupnosti kot narodne manjšine, je pa njeno delovanje umestil v meddržavni okvir. Finančna podpora, ki jo Slovenija na podlagi kulturnega sporazuma namenja društvom nemško govoreče skupnosti, omogoča izvajanje nekaterih kulturnih dejavnosti, vendar predstavniki društev opozarjajo, da sredstva ne zadoščajo za dolgoročnejše izvajanje njihovih programov, predvsem jezikovnih.

Društva, zveze in različni interesi znotraj skupnosti

Osrednjo zagovorniško vlogo na področju urejanja manjšinskih pravic ima Zveza kulturnih društev nemško govoreče etnične skupnosti v Sloveniji (*Dach-*

verband der Kulturvereine der deutschsprachigen Volksgruppe in Slowenien), ustanovljena leta 2005. Zveza deluje kot povezovalna organizacija več društev in platforma za uveljavljanje priznanja nemško govoreče skupnosti kot manjšine. Sodelovanje z institucijami in političnimi akterji v Avstriji ter Nemčiji ji omogoča, da vprašanje pravnega priznanja odpira tudi na nadnacionalni ravni. To povečuje njeno mednarodno vidnost, obenem pa krepi zunanje politični pritisk in zmanjšuje pomen notranjega konsenza v Sloveniji, kar lahko v domačem okolju sproža dodatne polemike.

Maja 2026 je Zveza združevala devet organizacij: *Kulturno društvo nemško govorečih žena »Mostovi« Maribor* (ustanovljeno leta 2000), *Društvo Kočevarjev – staroselcev Občice*, *Internacionalno društvo Most svobode*, *Kulturno društvo Celje ob Savinji* (ustanovljeno leta 2011), *Kulturno društvo nemško govoreče mladine Ljubljana* (ustanovljeno leta 2012), *Etnološko kočevarsko društvo Ljubljana* (ustanovljeno leta 2016), *Kulturno društvo Apaško polje, Apače* (ustanovljeno leta 2002), *Kulturno društvo Chrainow 1326* (ustanovljeno leta 2002) in *Škofjeloško nemško keltsko zgodovinsko društvo – Lok* (ustanovljeno leta 2024) (Spletni vir 8).

Iz zahtev, objavljenih na njeni spletni strani, je razvidno, da si Zveza za ureditev manjšinskih pravic prizadeva po zgledu italijanske in madžarske narodne skupnosti (Spletni vir 9). Vendar pa takšno stališče ne zajema nujno vseh nemško govorečih oz. kočevarskih organizacij v Sloveniji.

Ob *Zvezi kulturnih društev* deluje tudi *Zveza kočevarskih organizacij*, katere delovanje je osredotočeno predvsem na ohranjanje kulturne dediščine Kočevarjev. Od usmeritve *Zveze kulturnih društev* se razlikuje po tem, da se distancira od zahtev po priznanju manjšinskih pravic (Moric 2016: 132–133), kar razkriva notranjo heterogenost nemško govoreče skupnosti in odsotnost enotnega stališča glede političnih zahtev. Ta razlika kaže tudi na to, da nemško govoreča skupnost ni monolitna entiteta, temveč skupek različnih akterjev z različnimi interesi, zgodovinskimi izkušnjami in razumevanji lastne identitete.

Na seznamih obeh zvez ni *Slovenskega kočevarskega društva Peter Kosler*, ustanovljenega leta 1994, ki se je usmerilo predvsem v obnovo in ohranjanje materialne dediščine Kočevarjev. Društvo je omogočilo tudi številne druge kulturne dejavnosti in pomembno prispevalo k povezovanju transnacionalne kočevarske skupnosti. Leta 1999 je organiziralo prvo srečanje Kočevarjev v stari domovini z dvodnev-

nim programom v Dolgi vasi in Kočevski Reki. Dogodek pozneje ni bil ponovljen. Po smrti predsednika Erika Krischa je društvo prenehalo delovati.

Vprašanje številčnosti in metodološke težave

Vprašanje pravnega položaja nemško govoreče skupnosti je tesno povezano z vprašanjem njene številčnosti, avtohtonosti in kontinuitete. Od ustanovitve prvih nemških oz. kočevarskih društev po osamosvojitvi so ta vprašanja predmet strokovnih in političnih razprav. Razhajanja izhajajo iz različnih razumevanj manjšinskega statusa, zgodovinskih okoliščin poveljnih izselitev in metodoloških težav pri ugotavljanju dejanskega števila pripadnikov skupnosti.

Poseben problem predstavlja odsotnost novejših statističnih podatkov. Zadnji klasični popis prebivalstva, ki je vključeval vprašanja o narodni pripadnosti in maternem jeziku, je bil izveden leta 2002. Odsotnost novejših podatkov pušča vprašanje dejanske številčnosti nemško govoreče skupnosti odprto in omogoča nastanek različnih, pogosto med seboj neprimerljivih ocen. Številčnost celo postaja osrednji element javnega diskurza. Vodilne organizacije nemško govoreče skupnosti se pri utemeljevanju zahtev po političnem in pravnem priznanju pogosto sklicujejo na lastne ocene števila pripadnikov, ki praviloma presegajo uradne statistične podatke. To otežuje razmejitve med empirično preverljivimi podatki in zagovornimi trditvami.

Med obstoječimi ocenami številčnosti ostaja obravnavna demografskega razvoja nemško govoreče skupnosti v Sloveniji po drugi svetovni vojni zgodovinarja Mitje Ferenc iz leta 2002 metodološko najbolj utemeljena. Ferenc je na podlagi analize ter primerjave popisov prebivalstva na Slovenskem med letoma 1948 in 1981 ugotovil izrazit upad števila prebivalcev, ki so se opredelili kot Nemci ali Avstrijci in so kot materni jezik navajali nemščino. Najvišje poveljno število je zabeležil popis leta 1948, ko je bilo evidentiranih 1842 Nemcev in 582 Avstrijcev, kar je predstavljalo približno 8 % predvojnega stanja. V popisu leta 1981 se je število pripadnikov obeh narodnosti zmanjšalo na skupno 560 oseb (Ferenc 2002: 317–323).

Popis prebivalstva iz leta 1991 je sicer pokazal rahlo povečanje števila tistih, ki so se opredelili za nemško ali avstrijsko narodnost, vendar Ferenc te rasti ne razlaga v smislu demografskega okrevanja poveljne nemške manjšine. Povečanje

pojasnjuje s priseljevanjem iz tujine, zlasti Slovencev, zaposlenih v Nemčiji, ki so se ob povratku v Slovenijo naselili skupaj s svojimi zakonci. Ti priseljenci so predstavljali približno polovico oseb, ki so se pri popisu opredelile kot Nemci ali Avstrijci, zato jih večinoma ni mogoče šteti za del predvojne nemške manjšine na Slovenskem. To potrjuje podatek, da je bilo 54 % oseb nemške in avstrijske narodnosti rojenih v tujini, delež oseb z nemščino kot maternim jezikom, rojenih v tujini, pa je bil še višji, in sicer 64,5 % (Ferenc 2002: 317–323).

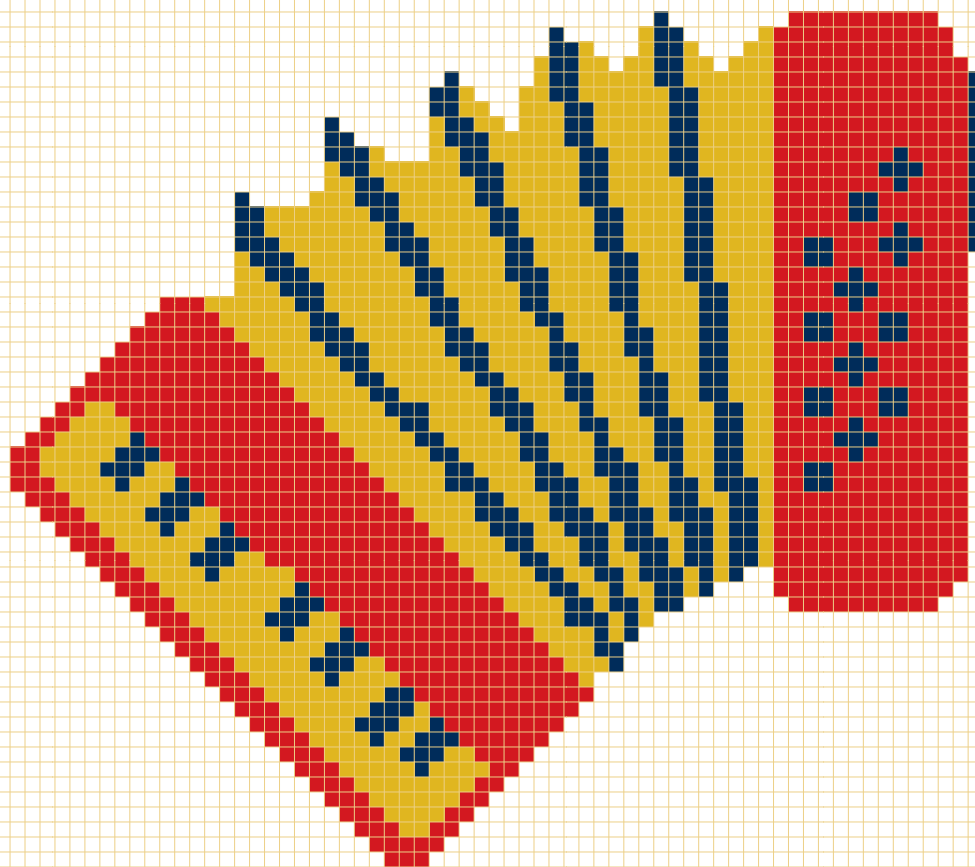
Med kulturnimi dejavnostmi in političnimi zahtevami

Kulturne dejavnosti nemških društev – prireditve, publikacije, jezikovni tečaji, spominske slovesnosti – ki so praviloma pri širši javnosti dobro sprejete, imajo pomembno vlogo pri ohranjanju simbolne prisotnosti nemško govoreče skupnosti v Sloveniji, hkrati pa delujejo tudi kot legitimacijski okvir za politične zahteve, saj dokazujejo organizirano dejavnost in kontinuiteto skupnosti.

Pri tem ostaja odprto vprašanje, v kolikšni meri prizadevanja za priznanje manjšinskih pravic odražajo konsenz celotne nemško govoreče skupnosti v Sloveniji in v kolikšni meri predvsem interese njenega organiziranega, institucionalno najbolj vidnega dela. Različne usmeritve posameznih društev, kot tudi pogovori s posameznimi pripadniki skupnosti, kažejo, da nemško govoreči prebivalci Slovenije nimajo enotnega razumevanja lastnega položaja. Za nekatere organizacije je v ospredju priznanje manjšinskega statusa, za druge predvsem ohranjanje kulturne dediščine, jezika, materialnih ostalin in zgodovinskega spomina.

Sklenemo lahko, da je heterogenost ena ključnih značilnosti sodobne nemško govoreče skupnosti v Sloveniji. Od leta 1990 do danes namreč le-ta zajema raznoliko polje društev, posameznikov, dediščinskih pobud in političnih zahtev, njene organizacije pa se razlikujejo po ciljih, razumevanju lastne identitete in odnosu do vprašanja manjšinskih pravic.

6. Kočevarji v diaspori

Kočevarske skupnosti v diaspori živijo med spominom na izvorni prostor in izkušnjami novih okolij. V nadaljevanju monografije so obravnavani načini, kako se njihove identifikacije v izseljenskem kontekstu vzpostavljajo, ohranjajo in spreminjajo. Izhodišče predstavlja razumevanje etničnih skupnosti kot dinamičnih entitet, ki jih določa preplet zgodovinskih, družbenih in političnih dejavnikov. Pri tem so upoštevani tako objektivni elementi – jezik, skupna zgodovina in prostor izvora – kot tudi subjektivne razsežnosti, zlasti občutek pripadnosti. Pomembne so tudi razlike med generacijami in različnimi družbenimi okolji ter načini, kako se posamezni poudarki skozi čas preoblikujejo. Preden pa se tem vprašanjem podrobneje posvetim, se vračam k njihovem izhodišču: k okoliščinam nastanka kočevarske diaspore in potem, po katerih so posamezniki in družine odšli v izseljenstvo.

Jesen je kar vse moške vzela: od sezonskih k stalnim selitvam

Sezonske migracije so v predmoderni Evropi predstavljale razširjen in prilagodljiv odziv na gospodarsko negotovost ter omejene lokalne vire. Pri tem je šlo za kompleksen sistem mobilnosti, v katerem se je meja med sezonskim delom in trajnejšimi oblikami izseljevanja pogosto zabilasala. Ena najznačilnejših oblik takšne mobilnosti je bilo krošnjarenje – potujoča trgovina z različnimi izdelki in storitvami, ki je bila v Evropi razširjena vsaj od 15. stoletja. Tudi na Slovenskem so se razvile številne lokalne različice te dejavnosti: od prodaje suhe robe, tekstila in galanterije do popravil in drobne trgovine, ki so pomembno dopolnjevale skromne dohodke iz kmetovanja in obrti. Po Prekmurju so hodili bóšnjaki, v Obsotelje so prihajale saharinke iz Hrvaške in Dalmatinci pičkurini, Ribničani so prodajali suho robo, dežnikarji popravljali dežnike, urmoharji iz Osilniške doline ure itd. (Počivavšek 2016: 52).

Kočevarji so bili med prvimi evropskimi krošnjarji (nem. Hausierer) (Fontaine 1996). Zaradi slabih naravnih razmer, neugodnih pogojev za poljedelstvo ter obubožanosti po osmanskih vpadih jim je namreč leta 1492 cesar Friderik III. s posebnim privilegijem podelil pravico do svobodne trgovine z lastnimi izdelki in jih oprostil plačevanja davkov. Od takrat so po večjih evropskih mestih prodajali izdelke domače obrti, kot so suha roba, polšje kože, platno, živina in lesene skodle (Rus 1939: 135–140). V 18. stoletju so dobili tudi dovoljenje za preprodajo različnega drobnega blaga in južnega sadja, ki so ga kupovali na Reki in v Bakru, nato pa ga prodajali po Evropi. Večina kočevarskih moških se je vse do druge svetovne vojne vsako jesen odpravljala na pot. Kot je zapisal Fran Saleški Finžgar (1957: 102): »Kočevarji so bili krošnjarsko ljudstvo. Jesen je kar vse moške vzela.« Hodili so v »Ljubljano, Trst ali v Nemčijo (tako Kočevar imenuje celotno območje severno od Kranjske), v eno večjih mest: v Gradec, Linz, na Dunaj, v Brno, Prago, Pešto, na severno Češko, Saško ali v južno Nemčijo« (Hauffen 2024: 31).

Opozoriti velja na podatek, ki ga navaja Adolf Hauffen (2024: 31), in sicer da so bili Kočevarji konec 19. stoletja »na splošno [...] znani pod imenom *Kraner* (Kranjci)«, torej po deželi Kranjski in ne zgolj kot Kočevarji (Gottscheer),⁸⁴ kar kaže na sočasno rabo deželne in lokalnega označevalca. Po prvi svetovni vojni pa se s pospeškom nacionalnih idej pojavi tudi njihova prekatégorizacija v *Auslandsdeutsche* oz. Nemce v tujini (več v Hiden 1977).

V mestih so si kočevski krošnjarji organizirali skupna skladišča, kjer so prevzemali blago, obenem pa so si delili stanovanja in gospodinske obveznosti. Na poti so jih pogosto spremljali sinovi, ki so že zaključili šolsko obveznost (Hauffen 2024: 31). Nekateri, t. i. kostanjarji, so pekli in prodajali kostanj, drugi pa so trgovali s slaščicami, drobnimi predmeti za vsakdanjo rabo in loterijskimi igrkami.

Za »prodajalca« kot tudi za »kupovalca« so bile takozvane »igre etwas ausspielen« priljubljene. Prodajalec je pokazal na predmet, npr. oranžo, v svojem košu: »Cena je en evro. Jo dobiš zastonj, če jo zadeneš, iz tega žaklja pravo [število] izvlečeš, torej poizkusi.« Pomolil mu je vrečko pod nos. »Trikrat smeš staviti, 3 – 5 – 7 npr. Tvoja je, če zadeneš, sicer pa 'zapade'.« Slične so bile druge igre, kot 'Gor ali dol', 'tri izpod sto', 'Premo ali krivo'. (Kren 2009)

Slika desno: Krošnjar Andreas Petsche s krošnjarskim košem, v katerem je nosil slaščice. Trideseta leta 20. stoletja.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Margaret Dale.

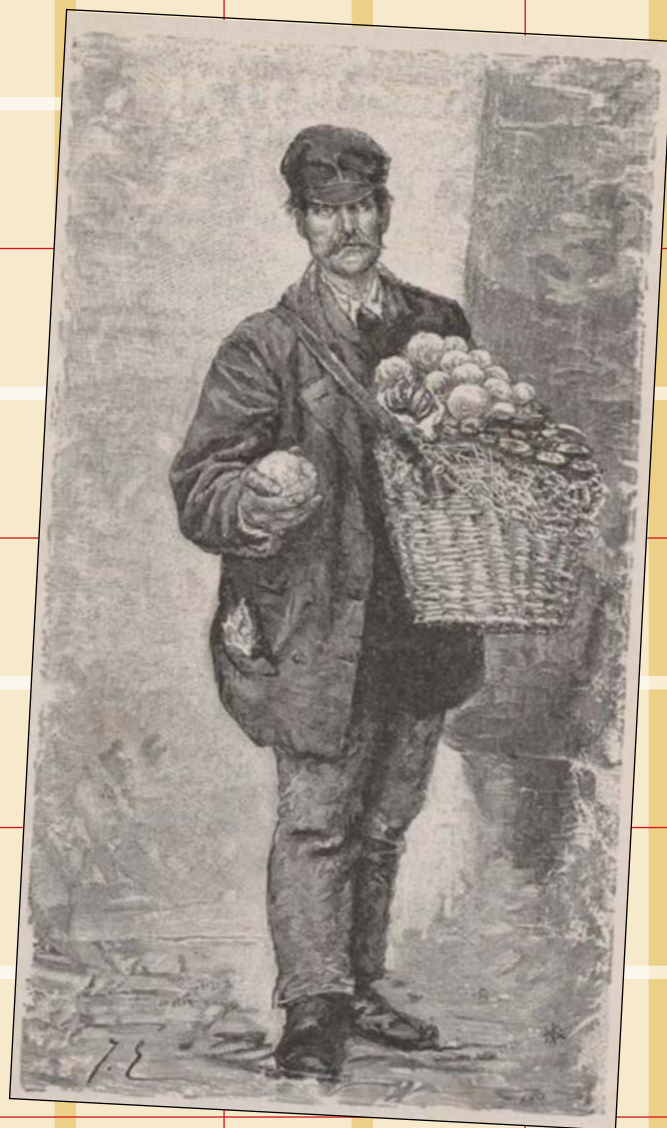
Andreas Petsche went
" " " "

Kočevarski krošnjarji so svoje igre na srečo ponujali tudi po dunajskih gostilnah (Wiener Bilder 1899).

Poimenovanje krošnjar izhaja iz pletenega koša – krošnje, v kateri so krošnjarji nosili blago. Kočevarski krošnjarji so krošnjo nosili spredaj, za razliko od ribniških krošnjarjev, ki so jo navadno nosili na hrbtu. Na fotografiji je krošnjarski koš – spominek, izdelan ob praznovanju 600-letnice poselitve Kočevske leta 1930. Zasebna last: Anja Moric.

Kočevski krošnjar, prodajalec pomaranč na Dunaju (Schröer 1891: 423).

Prihajalo je tudi do goljufij, saj so kakšnega opitega udeleženca pri igrah, imenovanih Fix-nix (»nič ni gotovo«), lahko opetnajstili. Marsikateri krošnjarski koš je imel celo dvojno dno, ki je omogočalo tihotapljenje prepovedanih predmetov.

V zadnjih skrito-potuhnjenih izbicah nekaterih podjetij se je pa odigravalo marsikaj, kar ni ljubilo svetlobe, ker so bile visoke vsote na mizi. Ni čuda, da so trgovci-meščani poizkusili ovirati celi posel »havziranje« in tiste, ki so se z njim ukvarjali, potisniti v bližino kriminalnih podvigov. Tako je dobilo poslovanje prizvok, ki si ga ni zaslužilo. Dejstvo je, da je pomagalo ljudem prebedeti težkoče, tudi ker se je odigralo večinoma v zimskem času, torej v času, ki – vsaj nujno – ni potreboval moških delavnih moči. (Kren 2009)

Po nekaterih hišah je bilo krošnjarjenje prepovedano, o čemer priča tablica z vhodnih vrat ene od dunajskih hiš: »Beračenje in krošnjarjenje sta v tej hiši prepovedana.« Zasebna last: Anja Moric.

Krošnjarjenje je bilo pomemben ekonomski korektiv, ki je Kočevarjem omogočal dodaten zaslužek in preživetje v negostoljubnem okolju. Vendar pa so bili krošnjarji zaradi svojega načina življenja pogosto stigmatizirani, tako s strani oblasti kot tudi lokalnega prebivalstva. S svojo dejavnostjo so predstavljali tudi konkurenco mestnim trgovcem. Ti so jim zato pogosto nasprotovali, kar je vodilo v prepovedi ali omejitve krošnjarjenja, zlasti med obema svetovnima vojnama. Odredba iz leta 1928 je denimo prepovedala krošnjarjenje v Ljubljani, Mariboru, Celju, na Ptuju in v drugih turističnih krajih, vendar so imeli Kočevarji privilegij, da so t. i. kočevarsko blago – predvsem južno sadje in slaščice – lahko prodajali povsod (Počivavšek 2016: 54).

Zaradi vsakoletnih selitev in dolgotrajnih odsotnosti zdoma se je Kočevarjev oprijel predsodek, da niso dovolj navezani na domovino oz. da so se »pogospodili« (več v Drnovšek 2007a). Kot je razbrati iz spominov Frana Saleškega Finžgarja (1957: 102), pa je v resnici njihova trgovina omogočala gospodarski razvoj domačega okolja:

85

Do izseljevanja iz Kočevske je v želji po boljšem življenju sicer prihajalo že prej. Simonič (1971: 29) npr. navaja, da je maja 1685 v Avstrijo, kjer je bila na voljo neobdelana zemlja, odpotovalo nekaj kočevarskih družin.

86

Tako je Združene države Amerike pogosto nazival časopis *Gottscheer Bote*.

Mnogo so zaslužili in moram priznati, da je bila tedaj v Kočevju – zlasti v mestu samem – resnična blaginja. Po krčmah si dobil najboljše prigrizke, kakor jih tudi Ljubljana ni nudila. Ko so se na pomlad vračale lastovke – havzirarji – sem nekajkrat opazoval tole: Žena je držala za plug, otroci so vodili vole, mož pa je v cilindru in črni salonski suknji stopal po razoru za ženo, kadil smotko in se pogovarjal. Za kmečko delo niso bili ustvarjeni!

Krošnarji domov na Kočevsko niso prinašali le zaslužka, temveč tudi novosti in ideje. Med temi je bilo žal v tridesetih letih 20. stoletja tudi širjenje nacistične ideologije (Drnovšek 2007b).

Ponavljajoče se poti krošnarjev, vzpostavljanje trgovskih in socialnih mrež ter vse večja vpetost v širše gospodarske tokove so ustvarjale pogoje, v katerih so se posamezniki ali družine začeli postopoma naseljevati zunaj domačega okolja. Kočevski krošnarji so se ob ugodni priložnosti v tujini naselili tudi za stalno, odprli trgovsko podjetje in si ustvarili premoženje. V večjih evropskih mestih je bilo tako že konec 19. stoletja mogoče srečati premožne in ugledne trgovce, ki so začeli poslovati bodisi sami kot krošnarji bodisi so to bili njihovi potomci (Hauffen 2024: 31). Njihov delež je bil v začetku 20. stoletja precej visok: leta 1910 je bilo na Dunaju kar 1134 prebivalcev iz kočevskega političnega okraja, priseljencev iz celotne Kranjske pa je bilo 4717 (Rus 1939: 140).⁸⁵ Obenem so bila nekatera avstrijska mesta, npr. Gradec, pomembna univerzitetna središča, kjer so se izobraževali tudi kočevski študenti (Stieber 1999a: 35; Kreutzwirth 1999).

Dežela dolarjev: izseljevanje v Združene države Amerike in Kanado pred drugo svetovno vojno

Med gospodarskimi krizami krošnarjenje ni zadostovalo, da bi bili ljudje na Kočevskem preskrbljeni. Večji zaslužek so si prenekateri obetali v »deželi dolarjev«⁸⁶ (Gottscheer Bote 1905a: 138). Kriza v kmetijstvu se je namreč odražala v številnih opustelih kmetijah in razseljenih kočevarskih vaseh. Skromne naravne danosti (kraški teren, pomanjkanje vode in obdelovalne zemlje itd.) in neugodne gospodarske razmere na Kočevskem so povzročile množično izseljevanje v Združene države Amerike (Drnovšek 2005: 17).

Prvi štirje Kočevarji so se v Združene države Amerike podali leta 1853 (Gottscheer Bote 1905a: 138–139; König 1926: 45). Ti »pionirji« iz Črmošnjic z okolico: Johann Wittine, Georg Schmuck, Johann Schmuck in Andreas Schmuck, so za pot s staro preprosto jadrnico potrebovali tri mesece. Sledili so jim tudi drugi, vendar o množičnem izseljevanju do osemdesetih let 19. stoletja še ni bilo mogoče govoriti (Gottscheer Bote 1905a: 139). Okrog leta 1880 je bilo v Clevelandu že večje število Kočevarjev, ki so se zaposlovali v tamkajšnjih industrijskih podjetjih (Kren 1995: 5).

Začetki prvih kočevarskih priseljencev niso bili lahki, a vendar se je vsakdo znašel po svoje. Georg Kump je npr. šel sredi šestdesetih let 19. stoletja v Minnesoto, kjer je najprej krošnjari, nato pa je delal v hotelu in barantl z Indijanci za kože. Kasneje se je z družino preselil v zahodni Kansas, kjer je zaradi novega zakona Homestead Act⁸⁷ dobil 160 akrov zemlje, za katero je plačal zgolj 14 dolarjev pristojbine (Hutter 1999: 90–91). Franz Herbst, ki je bil izžreban na »zemljiški loteriji« (Landloterie) v indijanskem rezervatu v Wyomingu, je na ta način prišel celo

87

Homestead Act oz. zakon o zemlji, ki jo je dobil priseljenec, sprejet med ameriško državljansko vojno leta 1862, je odraslim ameriškim državljanom in tistim, ki so to želeli postati, pod pogojem, da se niso borili proti ameriški vladi, omogočal, da zaprosijo za 160 akrov državne zemlje. Na tako pridobljeni zemlji so si morali zgraditi dom in jo obdelovati. Po petih letih so v zameno za manjšo pristojbino zemljo dobili v trajno last (Homestead Act 1862).

Praznovanje pred odhodom vaščana Cvišlerjev v Združene države Amerike, med 1920 in 1939. Foto: avtor neznan. Hrani: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas e. V. an der Ludwig-Maximilians-Universität München.

88

V Kansasu so bili okrog 1890 Kočevarji med ustanovitelji nemške cerkvene skupnosti sv. Antonija, v Chicagu so se zbirali v farni cerkvi sv. Bonifacija, v Clevelandu pa v cerkvi sv. Trojice (Hutter 1999: 91).

89

Brooklyn je od leta 1898 del mesta New York.

do brezplačne zemlje. Da pa je na pridobljenem zemljišču lahko preživel, je moral hkrati delati v rudniku. V iskanju finančne stabilnosti so prvi kočevarski priseljenci prepotovali velik del Združenih držav Amerike. Ko so se ustalili, so se jim pridružili še drugi sorodniki in znanci iz domačih kočevskih vasi, nastale so manjše kočevarske naselbine, npr. v Wyomingu (Herbst), v bližini rudnika zlata v Coloradu (Stampfl), v Clevelandu (družine iz Starega Loga in Poloma). V mes-tih so kočevarska naselja rasla ob naseljih drugih »sorodnih« narodnosti. Najprej so se pridružili Slovencem in Hrvatom iz okolice Kočevja ter drugim priseljen-skim skupnostim iz Kranjske oz. Avstro-Ogrske, nato pa so začeli ustanavlja-ti svoje zveze ali se priključili nemško govorečim skupnostim (prav tam). Tako so storili npr. Kočevarji v industrijskem mestu Norwood v zvezni državi Massa-chusetts, ki so se naselili v nemško govoreči predel mesta, imenovan German-town. Prvi zabeleženi Kočevar v Norwoodu je bil leta 1887 Johann Eppich (roj. 1857 v Vrbovcu), leta 1920 pa je tam živel že 117 Kočevarjev (Schields 2021: 3).

Martha Hutter (1999: 92) ugotavlja, da se je življenje prvih kočevarskih prisel-jencev vrtelo pretežno okrog cerkve, ki jim je nudila pomoč in občutek domač-nosti.⁸⁸ V Brooklynu⁸⁹ je imela to vlogo cerkev Vseh svetih, in sicer vse do tri-desetih let 20. stoletja, ko se je večina Kočevarjev preselila v Ridgewood (Queens), cerkev pa je izgubila pomen za skupnost. Martha Hutter in Herma Moschner sta leta 1990 analizirali matične knjige te cerkve in s tem ugotovili vzorce priselje-vanja Kočevarjev v New York pred prvo svetovno vojno. Ugotovili sta, da je bila prva kočevarska poroka v cerkvi sklenjena leta 1886, njihovo število pa je nato naraščalo in leta 1907 doseglo vrh s 46 porokami, kar je predstavljalo več kot po-lovico vseh porok v fari. Pari so se najpogosteje poročali dve do tri leta po pri-hodu v Ameriko, tudi če si še niso uredili lastnega prebivališča. Ker so priseljen-ci sprva običajno bivali kot najemniki pri drugih Kočevarjih, ni presenetljivo, da je med letoma 1886 in 1893 kar 13 kočevarskih moških, ki so se poročili, živel-o na istem naslovu – Harrison Street 134. Od leta 1886 do konca 1908 je bilo v tej fari sklenjenih 817 kočevarskih zakonskih zvez. Iz analize je razvidno tudi, da so se kočevarski moški poročali skoraj izključno s Kočevarkami, medtem ko so žen-ske občasno vzele tudi nekočevarskega moža. Po letu 1930 je v Brooklynu ostalo le še manjše število Kočevarjev, saj je bil ta del New Yorka za mnoge pred-vsem vmesna postaja, od koder so se kasneje razselili po drugih delih Združenih držav Amerike (nav. delo: 93–94).

Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je število migrantov v Združenih državah Amerike naraslo, med drugim zaradi znižanja stroškov potovanja. Časopis *Gottscheer Bote* je leta 1905 (1905a: 139) poročal:

V tekočem letu se zdi, da je ljudi zajela prava izseljenska mrzlica [...] Da bi sliko še bolj pojasnili, naj navedemo, da je po zadnjem popisu celotno število na Kranjskem živečih Kočevarjev znašalo okoli 20.000; v Ameriki pa jih po naših zbranih podatkih trenutno živi 5059, to je 20 % celotnega števila.

Gottscheer Bote je sicer skrbel, da so novice z druge strani Atlantika redno dose-gale Kočevsko in obratno. Od svoje prve številke leta 1904 je objavljajal stalno rubriko z naslovom »Iz Amerike«, v kateri je poročal o dogodkih v izseljenstvu, življenju in smrtih izseljencev, objavljajal informativne članke o pogojih in politikah izseljeva-nja, nasvete o načinih pošiljanja gotovine v domovino, pa tudi daljše razmisleke o posledicah migracij. Da bi lahko opravljal vlogo mostu med izseljenci in Kočevarji na Kočevskem, je v ameriških mestih skušal vzpostaviti (neformalna) dopisništva: »Kajti, kot tisti, ki so se izselili v Ameriko, razumljivo, hrepenijo po novicah o svo-jem starem domu, tudi tisti, ki so ostali v Evropi, hrepenijo po poročilih o novem domu svojih bližnjih« (1904: 4).

Bržkone pa je zaradi vse večjega števila izseljencev že v svojem drugem letu izhajanja zavzel pretežno negativno stališče do selitev v Združene države Ame-rike. Sprejemljivo se mu je zdelo zgolj odseljevanje moških, ki so na ta način nado-mestili izpad dohodka zaradi nedonosnosti krošnjarjenja (1905b: 171–172):

Na Kočevskem pa, z izjemo redkih krajev, kot so Stara Cerkev do Črnega Potoka in [Kočevskih] Poljan, zemlja ni tako rodovitna, da bi jo bilo mogoče obdelovati tako, da bi sama preživljala družino, kaj šele, da bi prinašala bla-ginjo. Poleg tega v deželici, razen premogovništva z njegovimi skromnimi plačami, ni drugih industrijskih obratov, ki bi prebivalstvu omogočali dono-sen dodatni zaslužek. Zato je bil Kočevar od nekdaj prisiljen iskati zaslužek v tujini. Našel ga je v krošnjarjenju. V zadnjih dveh desetletjih pa ta panoga vztrajno nazaduje [...] Če torej gospodarsko ogrožen mož – in o takih je tukaj govora – doma ne vidi možnosti, da bi se izkopal iz dolgov, ter zato vzame popotno palico in odide v Ameriko, kjer je delo rok pogosto zelo dobro pla-čano, mu tega koraka ne moremo zameriti.

Migracijam drugih skupin prebivalstva, zlasti mladih in žensk, pa avtor zapisa (Gottscheer Bote 1905b: 171–172) ni bil naklonjen:

Nihče ne more zanikati, da danes odhajajo tudi taki, ki tega pravzaprav ne bi potrebovali. Samski ljudje, ki se jim ni treba bati pomanjkanja, odhajajo kljub nasprotovanju staršev. Zakaj? Zato, ker jih je ujel moto našega materialističnega časa: »Denar vlada svetu.« Bogat je treba biti, naj stane, kar hoče, saj danes le denar prinaša spoštovanje in čim več materialnih užikov. To naj bi bil vrhunec vse sreče. Toda to željo naj bi bilo mogoče izpolniti le v Ameriki; zato – v Ameriko! Samo v Ameriki, pravijo, se zgodi, da se ženske, ki so bile prej navadne perice ali so v pivnici pomivale kozarce in steklenice, danes vozijo v lepih kočijah, in le v novem svetu lahko mož, ki je začel kot navaden rudar, tako napreduje, da nekega dne vpreže v svoj voz konja, ki je stal pet tisoč dolarjev.

V izseljevanju zaradi iskanja boljšega življenja je namreč videl predvsem: »[P]rezir do preprostosti domačega življenja in s tem povezan življenjski slog, ki presega podeželske razmere« (prav tam). Negativno stališče je najverjetneje dodatno krepila množičnost izseljevanja, zaradi katere naj bila ogrožena blaginja kočevske dežele (Gottscheer Bote 1905a: 139).

Dejansko je bila odločitev za odhod večplastna; med razlogi se omenja tudi izogibanje vojaški obveznosti (Gottscheer Bote 1905b: 135):

28. avgusta je bil Joh. Widmer, rojen leta 1886 v Starem Logu blizu Kočevja, aretiran na lokalni južni železniški postaji [v Ljubljani], ker je želel emigrirati v Ameriko, preden je odslužil vojaški rok. Policistu je povedal, da želi le odpotovati v Nemčijo, vendar mu ta ni verjel. In ko so preiskali njegova oblačila, so pod podlogo plašča našli veliko vsoto denarja. Widmer je končno priznal, da želi pobegniti v Ameriko. Policistu je ponudil deset kron, da ga izpusti, vendar ga je ta izročil sodišču.

Po prihodu v Ameriko so si izseljenci praviloma hitro poiskali zaposlitev (Gottscheer Bote 1905c: 147). Moški z nižjo izobrazbo so imeli pri tem več težav (Hutter 1999: 94–95); zaposlovali so se kot vozniki konjskih vpreg, v obrtnih delavnicah, tovarnah, železarnah in koksarnah, rudnikih, pri gradnji železnic ali kot gozdni delavci. Nekateri so postali celo najemniki gostiln oz. salunov (Gottscheer Bote 1905c: 147).

Franc Janeš iz Starega Kota, prvi desno v drugi vrsti, je bil na začetku 20. stoletja lastnik gostilne v Clevelandu.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Marta Steiner.

Zaradi obsežnega izseljevanja Kočevarjev v Združene države Amerike je bilo v tridesetih letih 20. stoletja na Kočevskem veliko hiš opuščanih.
Foto: avtor neznan. Hrani: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas e. V. an der Ludwig-Maximilians-Universität München.

Za ženske so bile zaposlitvene možnosti praviloma ugodnejše. Kot hišne pomočnice, kuharice ali varuške so delo našle razmeroma hitro; v premožnejših predelih Brooklyna, kjer so se pogosto predstavljale kot Avstrijke, so jih cenili zaradi njihove poštenosti in zanesljivosti (Hutter 1999: 94–95). S selitvijo v Združene države Amerike so Kočevarice dosegle tudi višji socialni status in boljše življenjske razmere kot doma, kjer so morale same skrbeti za kmetije, medtem ko so bili možje pogosto odsotni kot krošnjari. Zato ni presenetljivo, da so bile ženske nad življenjem v Ameriki večinoma navdušene (prav tam).

Marjan Drnovšek (2005: 20–21) je primerjal sestavo izseljencev z območja okrajnega glavarstva Kočevje z drugimi okrajnimi glavarstvi v letih 1892 in 1893 ter ugotovil, da je bil v izseljenskem valu iz Kranjske »kočevski ženski delež močno prisoten« in relativno velik, »zlasti za to zgodnje obdobje izseljevanja v ZDA«. Časopis *Gottscheer Bote* pa je leta 1905 poročal, da je število izseljenih kočevarskih žensk že enkrat večje kot število izseljenih moških (1905a: 139).

Izseljevanje žensk na prelomu 19. in 20. stoletja je na glavo obrnilo podobo Kočevaric. Vplivalo je na socialne odnose in zamajalo ustaljene spolne vloge, zato ni bilo sprejeto brez zadržkov. *Gottscheer Bote* (1905d: 2) je o tem kritično razmišljal tudi v članku z naslovom »Postaja vedno lepše«:

Po navadi naj bi mož preživel ženo in odhajal za zaslužkom. To staro pravilo pa že obračamo na glavo, saj se zdaj dogaja, da odhajajo ženske in pustijo moža doma čakati, kot se je nedavno zgodilo, ko sta mati in hči odpotovali v Ameriko, on pa mora zdaj zase in za sinka kuhati in prati.

Poročila o »zapuščenih možeh« in »otrocih brez mater« lahko beremo kot diskurzivno utrjevanje tradicionalnih spolnih norm, kjer je bila ženska, ki si je drznila samostojno odločati o svoji usodi, pogosto predstavljena kot moralno vprašljiva. Takšni primeri so sprožali javne kritike. Zgodilo se je, da je *Gottscheer Bote* v isti številki najprej kritiziral »čisto mater« iz Tople Rebri, ki je »pobegnila v Ameriko in za seboj pustila tri zapuščene otroke« (1905d: 78), le nekaj odstavkov kasneje pa se zahvaljeval donatorju, ki je v Ameriki zbral denar za novo cerkveno prižnico. To razkriva očitno protislovje med moralno obsodbo izseljevanja in hkratno odvisnostjo domače skupnosti od finančne podpore izseljencev – tudi žensk.

Za podobami »obljubljene dežele« so se pogosto skrivale tudi temnejše plati migracij. Težaško delo, ki so ga Kočvarji in Kočvarice opravljali v tujini, je mnogokrat vodilo v izčrpanost, bolezen ali celo smrt. Primeri tragičnih dogodkov, o katerih je denimo leta 1905 poročal *Gottscheer Bote*, so številni. Magdalena Murn iz Dolnje Tople Rebri, ki je z možem tri leta živela v Ameriki, je umrla zaradi »prenaprezanja med pranjem perila po le dvanajstih urah bolniške postelje« (1905e: 189). Podobna usoda je doletela Johna Windischmanna iz Planine, ki ga je 18. septembra v premogovniku v Jolietu ubilo padajoče kamenje (1905i: 166). Posebej pretresljiv pa je bil primer Matthiasa Hogeja iz Male Gore, ki ga je v rudniku v Wenoni (Illinois) pokopal 40-tonski kamniti blok. Ker je bil Hoge vdovec, je doma pustil pet mladoletnih otrok, za katere je verjel, da jim bo lahko v Ameriki zagotovil boljšo prihodnost (1905h: 39).

Prva naloga priseljencev je bila, da so družini čim prej povrnili stroške poti in omogočili prihod v Združene države Amerike tudi svojim sorodnikom, zato so v začetnem obdobju skoraj ves zaslužek pošiljali domov (Hutter 1999: 95–96). Leta 1905 naj bi iz Amerike na Dolenjsko letno prihajalo dva milijona kron, od tega naj bi Kočevska prejela okrog 200.000 kron. To pomeni, da je vsak izmed približno 5000 izseljenih Kočvarjev domov poslal približno 40 kron na leto (1905e: 188). Denar iz Amerike je bil porabljen na različne načine: nekateri so z njim rešili zadolžena posestva, drugi so si zgradili ali izboljšali domove, ali pa ga prihranili za prihodnost. V časopisu zasledimo tudi številne objave o donacijah izseljencev za dobrobit domovine. Izseljenci so pogosto darovali cerkvam, šolam, gasilskim društvom in drugim ustanovam. Zlasti po prvi svetovni vojni je bilo izseljenstvo tisto, ki je financiralo nakup novih cerkvenih zvonov in postavitev spomenikov padlim Kočvarjem (Moric 2021b). V izseljenskih kočevarskih skupnostih so sredstva zbirali celo za organizacijo praznovanja 600-letnice Kočevske, avgusta 1930 v Kočevju, za kar je bil v New Yorku 22. marca 1930 organiziran ples (*Gottscheer Zeitung* 1930a: 2).

Kljub temu *Gottscheer Bote* (morda nekoliko pretirano) ugotavlja, da je denar, poslan iz Amerike v desetih letih, pogosto zadostoval komaj za poplačilo izposojenega potovalnega denarja (1905e: 188). Hkrati opozarja tudi na negativne posledice izseljevanja za Kočevsko, kot sta odhajanje najboljših delovne sile in propadanje kmetij (1905f: 166), pa tudi na upad kulturnih in družbenih dejavnosti: »Godba iz Komolca se je po kratkem obstoju razšla, ker se je njen kapelnik [...] izselil v Ameriko« (1905g: 93).

Kljub stalni finančni podpori, ki je na Kočevsko prihajala iz izseljenstva, se je po koncu prve svetovne vojne odnos do izseljevanja v časopisu *Gottscheer Zeitung*⁹⁰ še bolj zaostril. Izseljevanje se ni več razumelo kot začasna gospodarska rešitev, temveč kot resna grožnja obstoju kočevarske (narodne) skupnosti. V ospredje je stopil nacionalni vidik: strah, da se bodo izseljenci v Ameriki asimilirali in dokončno izgubili stik z domovino. Strožji priseljenjski zakoni in visoki stroški potovanja so bili zato predstavljeni celo kot koristni, saj naj bi zadrževali ljudi doma in varovali kočevarsko identiteto (*Gottscheer Zeitung* 1919: 96):

Če bo od vseh priseljencev zahtevana naturalizacija in popolna prilagoditev (jezik, državljanstvo itd.), bo to pomenilo popolno ločitev od stare domovine. Naši izseljenci bodo postali popolni Američani in se bodo odtujili od svoje prvotne domovine. Doslej so se še čutili Kočevarje in ohranjali zvestobo domovini, prihodnje generacije pa bodo o njej vedele vedno manj. Zato ni nujno obžalovati, da strožji priseljenjski zakoni in visoki stroški potovanja – vozovnica za Ameriko trenutno stane vsaj 10.000 kron – predstavljajo resno oviro za ponovno množično izseljevanje.

Predvsem izseljevanje v Kanado, ki se je razmahnilo med letoma 1925 in 1930, je bilo deležno izrazite moralne obsodbe: izseljencem so očitali, da niso vztrajali na zemlji svojih »pogumnih očetov« in da z odhodom ogrožajo obstoj »nemškega jezikovnega otoka«. *Gottscheer Zeitung* (1930b: 1) je od misli na odhod odvrčal tudi tiste, ki bi na to možnost še utegnili pomisliti:

Toda misel na izselitev v Kanado, še enkrat opozarjamo, naj vam gre iz glave, saj mnogi obžalujejo, da so stopili na kanadska tla. Ljudje se ne bi smeli izseljevati, temveč bi se morali tisti, ki so nekoč brezskrbno obrnili hrbet svoji domovini, ponovno priseliti. V kočevski deželi je namreč dovolj prostora in ustrezno obdelana zemlja lahko nahrani veliko več prebivalcev, kot jih trenutno živi tukaj. Koliko polj danes leži v prahi, koliko travnikov je zapuščenih, koliko ruševin priča o nekdanji nemški delavnosti, a pašniki, nekoč polni čred pašnega goveda, so danes polni trnja in podrasti.

Po drugi strani pa časopis sočasnega izseljevanja v avstrijska mesta ni obsojal. To razliko je mogoče razumeti v kontekstu tedaj že močno razširjenih nacionalnih idej, usmerjenih v krepitev nemštva na območjih z nemško govorečim prebivalstvom.

Povratne migracije na Kočevsko do leta 1941

Pred prvo svetovno vojno je bilo izseljevanje iz Avstro-Ogrske v Združene države Amerike večinoma začasne narave: ljudje so odhajali, da bi zaslužili denar, in se nato vračali domov. Stopnja vračanja je bila razmeroma visoka, saj se je približno 40 % migrantov vrnilo, številni pa so Atlantik prečkali večkrat (Steidl 2017: 82). Podobno so ravnali tudi Kočevjarji: po obdobju dela v tujini so se vračali na Kočevsko, kjer so prevzeli družinske kmetije ali kupili lastno posest. Tak primer je bil Josef Dornig starejši, ki je z denarjem iz Amerike v Kočevju odprl gostilno (Hübner-Dornig 2016):

Tako kot številni Kočevjarji sta se tudi moj stari oče in stara mama v mladih letih izselila v Ameriko. Spoznala sta se v Brooklynu / New York in se tam tudi poročila. 8. 9. 1904 se je rodil moj oče. Takrat so ga klicali Joe. Leta 1909 je stari oče z ženo in otrokom zapustil ZDA, saj je od svoje tete podedoval pritrlično hišo v mestnem predelu Gnadendorf (leta 1896 priključenem mestu Kočevje). Po svojem načrtu je dal za gostinskim vrtom zgraditi vilo, v katero se je z družino lahko vselil leta 1910. Delal je kot fotograf, vodil pa je tudi gostilno v hiši ob cesti.

Obdobja gospodarskih kriz in pomanjkanje dela niso vplivala le na odhode, temveč tudi na povratne migracije, saj so se nekateri izseljenci v takšnih razmerah

Med povratniki iz Združenih držav Amerike je bil tudi Josef Dornig st., ki je v Gnadendorfu, predelu Kočevja, odprl gostilno. Foto: Josef Dornig ml. Zasebna last.

Vojaška ubežnika, ki sta se leta 1905 vrnila iz Združenih držav Amerike, sta morala naknadno odslužiti vojaški rok: prvi tri, drugi pa štiri leta (Gottscheer Bote 1905j: 166).

vračali domov (Gottscheer Bote 1904). Po drugi strani pa sta Kočevarjem iz Vancouverja, ki so načrtovali vrnitev v domovino, svetovna gospodarska kriza in druga svetovna vojna to preprečili. Začasna migracija se je tako pri delu izseljenstva preoblikovala v trajno naselitev, ki se je po letu 1945 še utrdila s prihodom novih priseljencev – večinoma sorodnikov (Kobetitch 2000: 3–4).

Ameriška izkušnja za mnoge ni pomenila končne postaje, temveč vmesno fazo na širši migracijski poti. Nekateri so se po vrnitvi znova odpravili v tujino, včasih še dlje kot prvič. Alois Tschinkel iz Slovenske vasi je tako kmalu po vrnitvi iz Amerike »zapustil očetovo posest, ki jo je pravkar prevzel, in se znova poslovil od domovine – tokrat z odhodom v Johannesburg v Južni Afriki, kopat zlato in diamante« (Gottscheer Bote 1905k).

Izseljenci so staro domovino večinoma obiskovali v poletnih mesecih. Muschlerjevi iz Šalke vasi so skoraj vsako leto imeli na obisku kakega sorodnika iz Amerike. »Amerikanci« so radi pomagali pri spravilu sena, Fred Muschler (2008: 317) pa se je veselil tudi jedilnika, na katerem je bilo več mesa, v sodčku pa je bilo tedaj večkrat tudi vino. Pomemben dogodek, ki je v domovino privabil večje število izseljencev, je bilo praznovanje 600-letnice naselitve Kočevske (Gottscheer Zeitung 1930c: 1):

Število Američanov, ki so se udeležili praznovanja, je bilo verjetno okoli 200. Bilo bi dvakrat ali trikrat večje, če ne bi bile gospodarske razmere v Združenih državah Amerike že več mesecev tako težke. Število drugih Avstrijcev in Nemcev iz rajha ter nemških državljanov iz nekdanje Kranjske, Štajerske in Vojvodine je bilo precejšnje. Obiskovalci so bili tudi iz Češkoslovaške, Romunije, Madžarske ter celo Danske in Estonije.

Obiski so imeli pomembno simbolno vlogo pri ohranjanju družbenih in identitetnih vezi, čeprav so jih v praksi omejevali tudi pravni okvirji: mlajši moški, rojeni v Ameriki, so se morali, da bi se izognili služenju vojaškega roka v Kraljevini SHS in da so ohranili ameriško državljanstvo, vrniti v Združene države pred sedemnajstim letom starosti (Muschler 2000: 6).⁹¹

Opcija in preselitve v Avstrijo po prvi svetovni vojni

Po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku Kraljevine SHS so prebivalci nekdanjih habsburških dežel praviloma avtomatično pridobili državljanstvo novih

držav. Mirovne pogodbe so hkrati predvidele tudi pravico do opcije, ki je posameznikom omogočala izbiro državljanstva druge države – je pa bila pravica časovno omejena in vezana na obveznost preselitve v roku enega leta (Cvirn 2002b: 114–115).

Povojna situacija je spodbudila izrazite migracije nemško govorečega prebivalstva iz slovenskega prostora v Avstrijo. V ospredju so bili politični in identitetni razlogi: posamezniki so se namreč odločali za življenje v državi, s katero so se narodnostno in kulturno identificirali. Pri tem so bili posebej zastopani izobraženi in uradniški sloji, povezani z nekdanjim avstrijskim upravnim sistemom.

Med takšnimi primeri so tudi posamezniki z območja Kočevske, ki so se izseljevali še po poteku opcijskega roka. Železniški uslužbenec Ferdinand Rauter je leta 1922 po skoraj 14 letih službe zapustil Kočevje in se preselil v Beljak, pri čemer je bil njegov odhod tako nenaden, da se ni uspel osebno posloviti od znancev (*Gottscheer Zeitung* 1919c). Podobno je posestnik Johann Verderber iz Suhega potoka prodal svojo kmetijo in se z družino preselil v Zgornjo Avstrijo, kjer si je kupil novo posest (*Gottscheer Zeitung* 1922: 55). V nekaterih primerih preselitev ni bila povsem prostovoljna: Hermann Petschauer, rojen v Kočevskih Poljanah, je moral po študiju v Celovcu ostati v Avstriji, ker mu oblasti niso več podaljšale potnega lista (Petschauer 1980: 305).

V glavnem je šlo torej za izbiro države in politične pripadnosti v novih političnih razmerah. Nemško govoreče prebivalstvo je z razpadom monarhije izgubilo dotodanji prevladujoč položaj in se znašlo v vlogi manjšine, kar je pomembno vplivalo na odločitve za migracijo.

Selitve v Avstrijo po prvi svetovni vojni so pomenile regionalne premike znotraj nekdanjega habsburškega prostora in so bile v *Gottscheer Zeitungu* običajno označene z izrazom *Übersiedlung* (preselitev) v primerjavi z *Auswanderung* (izselitev), kot je časopis imenoval čezatlantske selitve, ki jih je tudi obravnaval precej bolj kritično. V širšem kontekstu je opcija pomembno prispevala k zmanjšanju nemške prisotnosti na Slovenskem in k etnični preobrazbi prostora. Ocenjuje se, da se je samo iz Spodnje Štajerske po prvi svetovni vojni v Avstrijo preselilo okoli 30.000 ljudi (Kosi in Cvirn 2012b: 71). Selitve nemško govorečega prebivalstva tako predstavljajo pomemben del povojnih družbenih sprememb, povezanih z razpadom imperija in nastankom nacionalnih držav.

Po letu 1945: od begunskih taborišč do novih domov

Težave, s katerimi so se begunci soočali pred prihodom v Avstrijo, se s prečkanjem meje še zdaleč niso končale. Povojna Avstrija je bila močno razdejana: mesta so bila porušena v bombnih napadih, osnovnih življenjskih potrebščin je primanjkovalo, begunska taborišča pa so bila prenatrpana.

Avstrija je bila takrat žalosten kraj. Bila je vsa zbombardirana. Ni bilo hrane, niti nastanitev. Živeli smo v hiši, ki ni imela strehe. Če je deževalo, je bilo, kar je bilo. Nato je oče končno našel službo, kjer so nam dali tudi streho nad glavo, eno sobo, poleg tega pa tudi izobrazbo. (Wagner v Moric 2018)

Razsežnost begunske problematike je bila izjemna. Julija 1946 je v Avstriji zatočišče iskalo okoli 300.000 nemško govorečih beguncev (folksdojčerjev) iz srednje in vzhodne Evrope ter še približno 175.000 oseb iz drugih jezikovnih skupin. Število folksdojčerjev je do leta 1948 naraslo na 335.000, nato pa se je na račun izseljevanja⁹² in naturalizacije postopno zmanjševalo. Leta 1953 je bilo v Avstriji še 180.000 nemško govorečih beguncev brez državljanstva (Radspieler 1955: 38).

Avstrijo so med 9. julijem 1945 in 26. oktobrom 1955 upravljale zavezniške sile – Združene države Amerike, Sovjetska zveza, Velika Britanija in Francija (Stergar idr. 1984: 246). Begunska taborišča so spadala predvsem pod britansko in sovjetsko upravo. Delovala so na avstrijskem Koroškem in Štajerskem. Bila so treh tipov: mestna, zasebna in taborišča podjetij. Mestna so Britanci leta 1948 predali v upravo Avstriji, ki je zaradi varčevanja zelo zmanjšala oskrbo in od taboriščnikov zahtevala plačilo najemnine. Razlika je bila tudi med stanovanjskimi in socialno-varstvenimi taborišči. Stanovanjska taborišča so bila obravnavana kot naselbine in v njih so živeli tisti, ki so bili ekonomsko samostojni, v socialnih pa so živeli begunci, odvisni od državne socialne pomoči. Število stanovalcev v taboriščih se je z leti zmanjševalo, a zadnja so bila zaprta šele sredi šestdesetih let (Stieber 1999b: 131).

Leta, preživeta v taboriščih, so bila zaznamovana s pomanjkanjem in negotovostjo, vendar se jih predvsem tisti, ki so bili takrat še otroci, pogosto spominjajo z naklonjenostjo. Tudi Hildegard (2025) – družina se je po številnih selitvah (bivali so pri različnih sorodnikih) nastanila v enem izmed taborišč – z lepimi občutki pripoveduje o obdobju, ko so živeli v Beljaku. Tam je njen oče dobil delo, saj je mesto po vojni potrebovalo delovno silo za obnovo.

Družina je bila nastanjena v baraki podjetja Himmelstoss, kjer so poleg njih živeli tudi Ukrajinci, Madžari in drugi begunci različnih narodnosti. Tam so ostali pol leta, nato so se preselili v drugo taborišče. Skromne razmere so skušali po najboljših močeh izboljšati in jih prilagoditi vsakdanjemu življenju. Ob ogledovanju fotografij mi je Hildegard pokazala sliko barake, pred katero stoji kot deklica.

Tukaj smo živeli v Beljaku. V baraki z eno veliko sobo. Moj oče je iz nje napravil dve sobi. Vsi, ki so tam živeli, večinoma so bili to Banaterji, Nemci iz Romunije in Jugoslavije, so si uredili majhne vrtove, da smo pridelali lastno zelenjavo. Ne veliko, ker v okolici ni bilo dovolj zemlje za obdelavo, vendar smo si pomagali, kakor smo vedeli in znali. Tukaj je paradižnik zelo dobro uspeval. Ne vem, od česa, vendar je dobro uspeval. V baraki je bilo pozimi tako mraz, da si včasih lahko videl, kako je veter pihal skozi stene. Tako mrzlo je bilo. Stena je bila zgolj iz lesa in skozi jo je včasih pronical dež. Odprli smo dežnik, da ne bi bili mokri. Četudi smo bili tako revni in nismo imeli veliko hrane, večino časa sem bila lačna, je bilo lepo. (Brodgessel v Moric 2018).

V taboriščih so bivale tudi druge skupine beguncev. Bertha (2025) se spominja predvsem donavskih Švabov iz Banata in Bačke, pa tudi Slovencev in Hrvatov, čeprav se je sama največ družila s kočevarskimi otroki. Ob tem pokaže fotografijo iz leta 1947, na kateri je v družbi šolskih prijateljic iz taborišča.

Veliko smo se zabavali, hodili smo v šolo. Iz Avstrije so pripeljali prijazne učitelje, dobre učitelje, mislim, da so nas veliko naučili. Hrana ... No, hrane ni bilo veliko, mama mi je povedala, da sem vsako noč jokala, ker sem bila lačna.

Spominja se tudi skromnih obrokov, ki pa so se jih otroci veselili: pozimi so pogosto dobili kavo s kruhom, poleti pa krompir in nekaj solate z lastnega vrta, ki so ga uredili ob baraki. Prebivalci taborišča so postopoma razvijali načine samoskrbe ter med barakami oblikovali celo manjše »poljedeljske« skupnosti:

Kmalu so Kočevarji zasadili vrtove »zmage« na prostorih med barakami, da bi skupnim obrokom dodali bolj zdravo zelenjavo. Obstoječa »zaklonišča« za taboriščem so bila hladna, tako da so tam hranili sadje in gomo-lje. Oče je poleg ograje zgradil lopo in kokošnjak, tako da smo lahko redili

Hildegard Brodgesell kot deklica v begunskem taborišču v Beljaku. Ob steni barake je rasel nasad paradižnika.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Hildegard Brodgesell.

Begunci so v taboriščih ob barakah zasajali različne poljščine. Fotografija prikazuje Hansa Jellena pri nasadu koruze v taborišču Feffernitz novembra 1954. Foto: avtor neznan.
Zasebna last: Sonia Juran Kulesza.

svoje kokoši. Tako smo imeli sveža jajca namesto nadomestnih jedi iz praška, ki so bile skoraj brez okusa. Nekateri so celo zgradili svinjake in redili prašiče. Mesa na naši mizi ni bilo v izobilju, a smo vsake toliko le imeli »pojedino« s pečeno kokošjo. Parklje, drobovje in kosti se je skuhalo za najokusnejšo kokošjo juho. Vedno me je presenečalo, da je moja mati lahko pripravila toliko različnih jedi iz ene kokoši, ali druge živali. Zelo sem ji hvaležna, da mi je pokazala, da se v revnih časih lahko je tako odlično hrano. Prav tako sem ji hvaležna, da me je naučila pripravljati svoje jedi. (Mary 2010)

Pomembno mesto v vsakdanjem življenju je imelo tudi versko obredje, saj so begunci v eni izmed barak uredili prostor za bogoslužje, ki je postal pomembno središče skupnosti. Otroci so se posebej veselili večernih maš in se močno trudili, da jih ne bi zamudili (Bertha 2025). Ohranjanje katoliških praznovanj je prispevalo k občutku normalnosti in tolažbe v težkih razmerah. Mary (2010) je prvo obhajilo prejela v taborišču Kapfenberg:

Moja botrica je bila Hilde Hönigman, tudi begunka, ki mi je ob priložnosti podarila mojo prvo pravo lutko, kupljeno v trgovini. Lutka mi je priralsla k srcu, tako da sem ji celo sešila jopico in kapico. Ko danes gledam na fotografijo ob obhajilu, se čudim, kako lepo sem bila oblečena v novi beli oblekici in novih belih čevljih. Lase sem imela urejene v dolge kodre, nosila pa sem tančico s krono iz svežih belih cvetlic. Zame je bil poseben dan in mislim, da sem se morala počutiti kot princeska.

Kapela, ki so jo begunci uredili v eni izmed barak taborišča Feffernitz, štirideseta leta 20. stoletja.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Bertha Mausser.

Lepe spomine vzbujajo tudi praznična obdarovanja in obredje:

Sprva smo imeli v taborišču malo sredstev, kaj šele denarja, da bi si privoščili in ustvarili praznično vzdušje, a se je situacija skozi čas izboljšala. Še vedno se z veseljem spominjam novoletne tradicije, ko so prijatelji in sorodniki otrokom na prage metali posušeno sadje, lešnike in sladkarije. Lahko si predstavljate, da so bile te dobrote v taborišču še posebej dobrodošle. Tudi velika noč je poznala svoje običaje. Na primer, mladeniči in možje so položili trdo kuhano jajce v pokrivalo. Potem so pokrivalo obesili na zid ali drevo in metali kovance ter tekmovali, kateremu se bo kovanec prvemu zarinil in ostal v jajcu. Zmagovalec je za nagrado prejel vse vržene kovance. Mlajši brat Joe še vedno obožuje to smešno igro. Morda zato, ker pogosto zmaga. Na veliko noč smo z ošiljeno palico nanašali segret vosek na jajca in jih tako okrasili. Potem smo jajca pobarvali. Kasneje smo odstranili vosek s toplo krpo in na lupini pustili vse vrste zapletenih vzorcev. Še vedno smo ohranjali tradicijo, tako da smo obložili košaro z ročno vezanim prtom in jo napolnili s prekajeno šunko, klobaso, sveže naribanim hrenom, pirhi, domačim, zlato-rjavim kruhom, sladkim velikonočnim kvašenim kruhom ali potico in odnesli košaro v cerkev na žegen v soboto pred velikonočno nedeljo. Vsi smo se lepo oblekli za nedeljsko mašo in se že veselili našega obilnega velikonočnega kosila, ki je sledilo. (Mary 2010)

Predvsem starejši Kočevjarji so imeli pri vključevanju v avstrijsko družbo precejšnje težave, saj jim je nemoč in odvisnost od drugih povzročala veliko duševno stisko.⁹³ Gabriela Stieber (1999) je skozi življenjsko zgodbo Kočevarice Marie, rojene leta 1875, nazorno prikazala razmere, s katerimi so se soočali begunci. Mariina družina je prispela v begunsko taborišče britanskega Rdečega križa v Celovcu, kjer so dobili najnujnejša živila in medicinsko pomoč. Zaradi slabih bivalnih razmer so Britanci spodbujali premeščanje beguncev iz mest na podeželje, taborišče pa je delovalo tudi kot posredovalnica sezonskega dela. Okoliški kmetje so tam iskali delovno silo za pomoč na kmetijah, vendar je po koncu kmečkih opravil jeseni 1945 večina beguncev delo izgubila. Mariina družina je nato zatočišče iskala v prenatrpanem taborišču Kapfenberg, od koder so jih premestili v Rottenmann. Zaradi izjemno slabih razmer so se vrnili v Kapfenberg in taborili pred vrati taborišča, dokler se zanje ni sprostilo mesto. Kljub težkim razmeram so se prilagodili taboriščnemu življenju. Otroci so šli v šolo, mladi so se vključevali v različne delav-

nice, pomagali so tudi britanski socialni delavci. Prenatrpanost je povzročala številne težave – vsakemu posamezniku je pripadlo le 1,5 kvadratnega metra prostora, zato so bili prepiri pogosti, higienske razmere pa slabe. V barakah, kjer je skupaj živelo več družin, je poleg osnovnih življenjskih potrebščin primanjkovalo tudi zasebnosti, ki so si jo skušali ustvariti z improviziranimi zavesami iz krp. Ker izgnani oz. prebegli Nemci v Avstriji zaradi svoje narodnosti niso dobili pomoči mednarodnih humanitarnih organizacij, so bili pogosto prisiljeni prosjačiti po bližnjih kmetijah ali menjavati preostale osebne predmete za hrano pri lokalnem prebivalstvu, ki pa jim ni bilo vedno naklonjeno. Begunci so lahko za plačilo delali v taboriščnem obratu, sčasoma pa so številni našli delo in prebivališče zunaj taborišča. Tudi Mariina družina je leta 1947 odšla delat na kmetijo.

Podobno negotovo pot je imela tudi družina Johanna Roma (Rom b. n. l.), ki je bila večkrat premeščena med različnimi taborišči. Zgolj za hrano in nastanitev so več mesecev delali pri okoliških kmetih:

V samostanu v Dobrli vasi smo dvakrat prenočili. Prišli so kmetje, ki so si izbrali družine z delavci, kot bi izbirali živino na živinskem sejmu. Tudi našo družino je najel lastnik iz Velikovca. Vendar pa smo kljub temu naslednjega jutra odpotovali v Celovec. 25. maja 1945 smo po 16-dnevnem pešačenju našli streho nad glavo v zbombardiranem študentskem domu v ulici Bahnhofgasse 26. Nedeljo zatem je bila na dvorišču spet trgovina z ljudmi. Našo družino je najela neka kmetica iz okolice. Vzela nas je vse, razen Anne, ki je že služila v Celovcu. Po enem mesecu je bila košnja opravljena, mi pa shujšani od dela. Potem smo se spet vrnili v Celovec, tja, kjer smo že bili. Kmetica nam je za plačilo dala polovico hlebca kruha in košček slanine, to je bila plača za mesec dela pri košnji za 4 osebe. Richard je medtem pasel živino. Lakota je zopet postala naš spremljevalec. Sophie se je zaposlila kot sobarica ob Vrbskem jezeru. Žena je dobila delo kot pomočnica pri angleškem okupatorju. Jaz sem šel na Štajersko v Stattegg pri Gradcu, kjer so bili moji svaki Spreitzer, Wittine, Verderber in Schmuck zaposleni pri kmetu Apfelbäcker. Dogovorili smo se z njegovo družino in se septembra 1945 preselili v Stattegg pri Gradcu. Hčerki sta pomagali v kuhinji, jaz in žena pa sva delala na kmetiji. Richard je hodil v šolo. Pri spravljanju hlodov sem si poškodoval koleno in za 14 dni sem dobil mavec na nogi. Ker nam kmet Apfelbäck ni dal obljubljenega plačila, smo se marca 1946 vrnili

Mary Rees, rojena Krische, z očetom v taborišču Kapfenberg.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Mary Krische Rees.

Die russische gr-orthodoxe Kirche im L. Kellerberg.

D. P. Lager
Kellerberg-
Feffernitz.
(Kärnten,
Österreich.)

Die römisch-katholische Kirche im Lag. Kellerberg.

Die röm.-katholische Kirche im L. Feffernitz.

Der Lagerfriedhof.

Razglednica z motivi iz begunskega taborišča Kellerberg-Feffernitz.
Foto: A. Hintermayer; Kunstverlag Franz Schilcher. Zasebna last: Bertha Mausser.

v begunsko taborišče II Kapfenberg. Delali smo pletene torbe za taborišče. Anna je dobila službo pri angleškem majorju. Od tam smo bili premeščeni v taborišče 8 Schirmitzbühel. Potem smo bili 2 dni v taborišču Redfeldlager.

Družina si je preživetje skušala olajšati na različne načine, predvsem z izdelovanjem suhe robe in njeno prodajo oz. blagovno menjavo, s čimer so dopolnjevali skromne taboriščne obroke:

[Čez nekaj časa] smo bili premeščeni v peto taborišče Kapfenberg – sever. Zimo iz 1946 na 1947 smo preživeli nameščeni v eni sobi, skupaj s 24 osebami. Kljub pomoči, ki smo jo dobivali iz Amerike – obleke, paketi z živili – je bilo to premalo za življenje. Dobil sem službo taboriščnega paznika, v prostem času pa smo pletli torbice iz vrvi, pletli smo koše, izdelovali škafe in brente, žena pa je hodila krošnjarit. Izdelke je menjala za moko, mast, krompir, da nam je lahko poleg menaže, ki je bila najpogosteje sestavljena samo iz vodene juhe, skuhalo še kaj. Bili so dnevi, ko smo zaužili samo 300–400 kalorij. Kruha pogosto samo 100 gramov. Stvari, ki smo jih izdelali v taborišču, smo kot osebno prtljago z vlakom vozili na vzhodno Štajersko, 100 kilometrov daleč, potem pa do Semmeringa ob vzhodni meji in dalje na zgornjo Štajersko, 80 kilometrov do Knittelfelda. Potem smo iz železniške postaje nosili izdelke v okoliške vasi. V primeru, da smo jih zamenjali za krompir, smo ga potem večkrat nosili 40 do 60 kilometrov do naslednje železniške postaje. Pogosto je to trajalo 2 do 3, ali pa celo 4 dni, da smo od vasi do vasi, od hiše do hiše zamenjali izdelke. S tem se je morala ukvarjati večinoma žena, saj sem bil jaz v službi v taborišču. (Rom b. n. l.)

Sčasoma so britanski upravitelji taborišča imenovali Johanna za kuhinjskega nadzornika. Skrbel je za prehrano od 1200 do 1400 oseb, pri čemer je bila kuhinja organizirana na treh ravneh: glavna kuhinja za odrasle, kjer so se obroki razlikovali glede na težavnost dela, šolska kuhinja za otroke, razdeljene po starostnih skupinah, in kuhinja za najmlajše otroke do šestega leta starosti. »V Avstriji so takrat uvedli prehrabene karte. Poleg tega sem imel nalogo, da sem težjim delavcem oz. tudi delavcem z družinami, ki so tako želeli, po apelu razdelil surova živila« (Rom b. n. l.).

Beguncev niso pestile le hude prehranske in bivanjske razmere, temveč tudi vprašanja osebne varnosti. Po vsej Avstriji (in Nemčiji) je v povojnem obdobju prihajalo do spolnega nasilja nad ženskami s strani vojakov. Največ spolnih

Bertha Mausser s fotografijo šolskega razreda iz taborišča Feffernitz. Cleveland, julij 2025.
Foto: Anja Moric.

Šolski razred iz taborišča Feffernitz.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Bertha Mausser.

zločinov se pripisuje vojakom Rdeče armade,⁹⁴ vendar tudi ameriški in francoski vojaki pri tem niso bili izjema. O britanski zasedbeni vojski je podatkov manj, vendar pričevanja kažejo na to, da so ženske in dekleta pred njimi občutile precej manj strahu (Weisgram 2017: 65–66). Tudi moji sogovorniki se spominjajo, da je bilo v begunskem taborišču na območju sovjetske zasedbene cone prisotno spolno nasilje. Vojaki so pogosto iskali mlade ženske oz. dekleta, zato so jih matere skrivale ali jih skušale z oblačili prikazati starejše.

Nasilje je še dodatno oteževalo že tako težak položaj beguncev v povojni družbi. Njihove stiske niso poglobljale le razmere v taboriščih, temveč tudi odnos širšega okolja, v katerega so bili prisiljeni vstopiti. Avstrijska družba je bila do beguncev dolga leta zelo odklonilna. Takoj po vojni je bila begunska delovna sila zaradi pomanjkanja delavcev v kmetijstvu sicer dobrodošla (Radspieler 1955: 106), vendar se je položaj spremenil, ko so se domačini začeli vračati iz ujetništva in ponovno zasedati delovna mesta. Begunci so tako lahko opravljali zgolj slabše plačana dela na kmetijah in druga pomožna dela. Do bolje plačanih poklicev niso imeli dostopa zaradi neustrezne izobrazbe in restriktivne avstrijske delovne zakonodaje. Višje kvalificirano delovno mesto je begunec lahko dobil le, če zanj ni bilo ustreznega domačega kandidata (Stieber 1999: 132). Dodatno jih je bremenila tudi izključenost iz mednarodne pomoči. Begunci, pripadniki nemških manjšin in osebe z nemškim državljanstvom niso bili upravičeni do pomoči organizacij *International Refugee Organization (IRO)* ter *United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA)*, zato so bili odvisni predvsem od avstrijske države ter prostovoljnih in cerkvenih organizacij (Radspieler 1955: 72, 144–151). Večina držav, tudi Združene države Amerike, jim je do leta 1948 zaprla vrata. Kasneje je bil pogoj za izselitev v Združene države Amerike jamstvo osebe, ki je tam že živela, najpogosteje sorodnika. Kočevarjem je pri preseljevanju čez ocean pomagalo tudi društvo *Gottscheer Relief Association*. Izseljevali so se predvsem mlajši, za delo sposobni posamezniki, medtem ko so starejši praviloma ostajali v Avstriji.

Tudi možnosti izselitve so se odpirale počasi in z mnogimi ovirami. Johann (Rom b. n. l.) je za selitev v Združene države Amerike zaprosil že leta 1946:

[S]eptembra 1946 [sem se] odpeljal na ameriško veleposlaništvo na Dunaj, da bi uredil dokumente za odhod v Ameriko. Imel sem garantna pisma sester in bratov iz Amerike: sestre Mary, sestre Rosi, brata Franka in brata Bernharda, pa tudi delovno garantno pismo nečaka Andrewa Lukana. Na

⁹⁴ Več o spolnem nasilju v povojni Avstriji pod sovjetsko oblastjo v Stelzl-Marx 2012 in Schmidlechner 1997.

ameriškem veleposlaništvu na Dunaju so mi rekli, da trenutno še ni ustreznega zakona za sorodnike ameriških državljanov, vendar naj bi bil kmalu uveden. Ta kmalu se je zavlekel vse do marca 1950.

Maria in njen mož, ki sta bila stara že čez 70 let, sta ostala pri vnukinji v Avstriji. Pokojnine nista dobila, prejemale pa sta manjšo podporo (Stieber 1999: 132). Položaj beguncev se je začel počasi izboljševati šele v zgodnjih petdesetih letih. Zahteve zastopnika beguncev za izenačitev pravic beguncev na avstrijskem trgu dela so bile delno izpolnjene leta 1952. Leta 1954 je bil sprejet opcijski zakon, ki je poenostavil postopek pridobitve državljanstva. Do takrat je pridobitev državljanstva pomenila velike stroške, zatem pa se ga je lahko uredilo zgolj z oddajo vloge. Maria je obdržala status begunke in zato leta 1951 prišla pod pristojnost Urada *Visokega komisariata Združenih narodov za begunce (UNHCR)*, ki je skrbel predvsem za integracijo beguncev v Avstriji in za izpraznitev begunskih taborišč (nav delo: 133–134). Pripadniki nemških manjšin, med njimi tudi Kočevarji, so po določitvi Ženevske konvencije za begunce šest let po koncu vojne končno dobili status begunca in zaščito, enakovredno drugim beguncem v državi (Radspieler 1955: 73). Kljub temu so se nekateri Kočevarji namesto za avstrijsko raje odločili za nemško državljanstvo, ki jim je bilo podeljeno ob preselitvi leta 1941/42 in so jim ga v Nemčiji v petdesetih letih ponovno priznali, čeprav so s tem izgubili pravice beguncev in so v Avstriji veljali za tujce (Stieber 1999: 133–134).

Slovo od taborišča Wagna. V prvi vrsti v sredini je Adolf Kump s prijatelji, 1953. Oznaka: *Echte Photographie*. Zasebna last: Lore Kump.

Čez ocean

Odločitev za odhod v Združene države Amerike in Kanado ni bila enoznačna. »Avstrija mi je bila všeč. Hotela sem ostati v Avstriji. Vendar so moji starši hoteli oditi. Zlasti mama si je vedno želela oditi v Ameriko, ker je tukaj imela sestro, ki se je odselila leta pred tem,« se spominja Nada Wagner (v Moric 2018). Predstave o prihodnosti so bile pogosto povezane z upanjem na boljše življenje, včasih tudi z idealiziranimi podobami novega sveta: »Mislili so, da je to zlata jama, ker so tukaj našli zlato« (prav tam).

Pri selitvah so imele ključno vlogo sorodstvene mreže. Tisti, ki so se izselili že prej, so omogočili prihod naslednjim. »Moj dedek je imel sestrično, ki je živela v Ohio. Imela je kmetijo in je sponzorirala moje stare starše, da so prišli v to državo, rekoč, da imajo kmetijo in bi potrebovali dodatno pomoč,« pravi Elizabeth Weiss (v Moric 2018). Podobno Anne Kroisenbrunner (prav tam) poudarja: »Leta 1948 nam je moj stric, ki je v Kanado prišel v dvajsetih letih 20. stoletja, pomagal imigrirati v Kanado.« V nekaterih primerih je bilo odločilno tudi ponovno vzpostavljjanje stikov. »Dolgo časa sploh nismo vedeli, kje je bil. S sodelovanjem Rdečega Križa pa smo ga našli, oz. je on našel nas. Tako smo prišli skupaj. Priporočil nam je, naj se preselimo v Kanado. Seveda se tega nismo branili,« dodaja Joe Eppich (prav tam).

Prihod v novo okolje je pogosto pomenil težak začetek. »En teden po našem prihodu v Ameriko se je moja mama ubila [...] Padla je skozi jašek za dvigalo. Padla je na glavo in si zlomila vrat. Mi pa nismo imeli kje živeti,« pripoveduje Nada (Wagner v Moric 2018). Mnogi so sprva živeli pri sorodnikih ali v prenatrpanih gospodinjstvih. »Ko smo živeli pri Schleimerjevih, nas je bilo v eni hiši sedemnajst. Tri družine in stari starši. Imeli smo samo eno kopalnico, ne kopalnico pač pa samo stranišče,« se spominja Erna (Spoenlein v Moric 2018). Postopno so si ustvarjali lastne domove, pri čemer je bila medsebojna pomoč ključna: družine so skupaj gradile hiše in pomagale druga drugi do večje stabilnosti.

Načini prilagajanja so bili različni. Nekateri so sprva razmišljali o vrnitvi. »Ne bom ostala tukaj. Vrnila se bom nazaj,« je bila odločena Hildegard Brodgessel (v Moric 2018), ki je celo varčevala za povratek v Avstrijo, a se je sčasoma ustalila. Drugi poudarjajo izkušnjo sprejetosti. »Ljudje so bili do nas zelo dobri. Seveda nismo imeli oblačil, kakršna so imeli oni, zato so ljudje donirali veliko obla-

SCHWEIZ
 17 MAI 50
 BUCHS
 SCHWEIZERISCHE
 EIDGENOSSENSCHAFT
 No. 1 gilt für vier Personen
 Zusicherung der Bewilligung zur Schweiz
 Durchreise durch die Schweiz
 ohne Aufenthalt
 Datum 15 Mai 1950

Richard
 Feldkirch-Salzburg
 wird die ehemalige Austro-Hungarische
 nach Vereinigte Staaten von Nordamerika
 über Schweiz, Italien, Deutschland, Frankreich,
 und die Niederlande nach Österreich
 über jede Art von Grenzstationen des Grenzstrassenverkehrs
 über die Grenzstationen in
 gestattet.
 Dieser Sichtvermerk ist gültig bis 16. März 51
 17. März 1950
 (Unterschrift des ausreisenden Beamten)
 * Nicht zur Befreiung von Steuern

Klasse Visum ist ungültig, wenn es nicht vor dem
 30. MAI 1950 benutzt wird.
 Soldat
 Autota

Le titulaire du présent visa est informé que
 celui-ci ne saurait en aucun cas lui permettre
 de solliciter et d'obtenir la délivrance de la
 "Carte de séjour" exigée de tout étranger
 résidant en France plus de trois mois.

CONSULAT DE FRANCE A SALZBURG
 Visa de TRANSIT
 NOM ROSSE
 Prénoms Anna et Robert W. Mc Mahon
 VISA TRANSIT
 15/1
 Station de U.S.A.
 10 Mai 1950
 Le visa doit être utilisé
 dans les six jours de sa délivrance.

Immigration Visa
 No. 22304
 April 17, 1950
 Josef ROSSI
 VICE
 American Consul at
 Salzburg, Austria
 Immigration Visa
 No. 22307
 April 17, 1950
 Anna ROSSI
 VICE
 American Consul at
 Salzburg, Austria

Le Vice-Consul de France

Gebeaucer

AFFAIRES
 ETRANGERES
 10
 FRANCS
 ETRANGERES
 100
 FRANCS

XXXXX
 Immigration Visa
 No. 22305
 April 17, 1950
 Richard ROSSI
 VICE
 American Consul at
 Salzburg, Austria

U.S. DEPT.
 ADM.
 MAY 26 1950
 NEW YORK
 MAY 26 1950
 NEW YORK

SPECIAL
 - GARE
 20 MAI 1950
 A. BURTIE

XXXXX
 Immigration Visa
 No. 22306
 April 17, 1950
 Roland ROSSI
 VICE
 American Consul at
 Salzburg, Austria

2299
 1950
 B.C.M.C.

ADMITTED
 MAY 27 1950
 SERVICE

ADMITTED
 MAY 26 1950
 NEW YORK
 SERVICE

Družina Krische leta 1952 na vlaku proti пристanišču Bremerhaven v Nemčiji, od koder so se z ladjo odpravili v Združene države Amerike. Foto: avtor neznan.
Zasebna last: Mary Krische Rees.

čil, ki smo jih lahko nosili. Potem smo se zelo trudili, da bi se zlili s kanadsko kulturo in naredili vse, kar je bilo v naši moči, da bi se vanjo dobro vključili,« pravi Justine (Sigmund v Moric 2018). Prilagajanje je tako potekalo med začasnimi občutki tujosti in postopnim vključevanjem v novo okolje.

Društveno organiziranje Kočevarjev v izseljenstvu

Kmalu po preselitvi v nove države so se Kočevarji začeli medsebojno povezovati. Sprva so se srečevali predvsem neformalno, npr. ob družabnih priložnostih ali po verskih obredih, sčasoma pa so se ta srečanja razvila v bolj organizirane oblike sodelovanja in medsebojne pomoči. Tako so nastajale socialne, pogosto tudi ekonomske mreže, ki so posameznikom olajšale prilagajanje na novo okolje (gl. Žitnik 2005: 107). Z utrjevanjem teh vezi se je krepila tudi potreba po organiziranem delovanju na različnih področjih, kot so kultura, izobraževanje, šport, prosti čas in versko življenje. Iz teh pobud so nastajala društva, klubi in druge organizacije, hkrati pa so izseljenci gradili skupnostne prostore, ki so postajali pomembna središča družbenega in kulturnega življenja ter ohranjanja spomina na domovino.

Slika levo: Potni list družine Rossi, ki je maja 1950 prispela v Združene države Amerike.
Zasebna last: Michael Rossi.

Kočevarji so se že zgodaj začeli organizirati v društva in različna interesna združenja. Aktivne skupnosti danes delujejo v Združenih državah Amerike (New York, Cleveland), Kanadi (Kitchener, Toronto) in Avstriji (Gradec, Celovec, Dunaj). Zaradi demografskega upada, staranja članstva in asimilacijskih procesov je v preteklosti več društev prenehalo redno delovati, npr. v Chicagu, Milwaukeeju in Nemčiji, čeprav se nekdanji člani še vedno občasno srečujejo v okviru posameznih sekcij ali neformalnih pobud. Društva so sprva nastajala kot oblika medsebojne pomoči, podpore rojakom v stari domovini in kot prostor druženja, ki je omogočal ohranjanje spomina na izvorno okolje, danes pa njihov pomen vse bolj temelji na simbolni ravni – kot izraz pripadnosti in prizadevanja za ohranjanje kočevarske identitete.

V Clevelandu, kjer ob koncu 19. stoletja socialna zaščita industrijskih delavcev še ni bila sistemsko urejena, so kočevarski priseljenci že leta 1889 ustanovili prvo društvo – *Erster Österreichischer Unterstützungs Verein* (Prvo avstrijsko društvo za vzajemno pomoč). Njegovi člani so bili znani kot *Lakers*, leta 1928 pa so kupili tudi lastno cerkev (E.O.U.V. 1989: b. n. s.). Zaradi prostorske oddaljenosti je druga skupina Kočevarjev leta 1902 ustanovila še svoje društvo – *Deutsche Österreichischer Unterstützungs Verein*, znano pod vzdevkom *Woodlanders*. Po drugi svetovni vojni, marca 1946, sta organizaciji združili moči in ustanovili *Gottscheer Relief Committee*, katerega namen je bil zbiranje pomoči za Kočevarje v Evropi, ki so po vojni ostali brez domovine. Leta 1955 sta se društvi dokončno združili v *Erster Österreichischer Unterstützungs Verein* (E.O.U.V.), ki deluje še danes.

Društvo ima v lasti obsežno posestvo v predmestju Clevelanda, kjer so leta 1983 zgradili nov kulturni dom s spremljajočo infrastrukturo – nogometnim igriščem, paviljonom in oskrbnikovo hišo. Posestvo, imenovano Gottscheer Park, vključuje tudi gozdni del s sprehajalno potjo Gottscheer Weg. Pod okriljem društva delujejo različne sekcije, med drugim godba na pihala, plesna skupina in pevski zbor.

Posebno pomembno vlogo ima ženska sekcija *Ladies Auxiliary*, ki skrbi za kulturni del prirediteljev. V začetku 20. stoletja pa delovanje žensk ni bilo omejeno le na družabno področje, temveč je imelo tudi politično razsežnost, saj so si Kočevarice v Clevelandu, podobno kot moški, organizirano prizadevale za izboljšanje delavskih pravic. Dejavnosti društva so bile v preteklosti še širše in so vključevale tudi gledališko skupino ter športne sekcije. Nogometni klub, ustanovljen leta 1953, je deloval še v osemdesetih letih 20. stoletja pod imenom *Blau-Weiss Kickers*, v značilnih belo-modrih kočevarskih barvah (Sieder idr. 1989: b. n. s.).

Kočevarji v Torontu so leta 1955 ustanovili društvo *Gottscheer Relief Association Toronto*, leto pozneje pa kupili posestvo, ki ga še danes poznajo kot Kočevarski park (Gottscheer Park). Foto: Anja Moric, julij 2025.

Gottscheer Hall v New Yorku deluje že od leta 1924. Foto: Anja Moric, 2015.

V New Yorku deluje več kočevarskih društev, ki so večinoma nastala v začetku 20. stoletja. Že leta 1900 je bil ustanovljen moški pevski zbor, leto kasneje, aprila 1901, pa je podobno kot v Clevelandu nastalo tudi društvo za pomoč obolelim *Gottscheer Kranken Unterstützungs Verein*. Njegov namen je bil članom zagotavljati podporo v primeru bolezni ali smrti, sredstva pa so zbirali z organizacijo različnih družabnih dogodkov, med drugim tudi s priljubljenimi kmečkimi plesi (*Bauernball*). Po prvi svetovni vojni je društvo sodelovalo tudi pri pomoči rojakom v domovini. Z novim valom priseljevanja se je članstvo društva povečalo, organizacijska struktura pa okrepila. Leta 1924 je bila ustanovljena družba *Gottscheer Central Holding Co. Inc.*, ki upravlja s klubskimi prostori *Gottscheer Hall* (Meditz 1980: 250).

Podobno kot v Clevelandu so se kočevarske organizacije iz New Yorka po drugi svetovni vojni povezale z namenom pomoči rojakom v Evropi. Aprila 1946 so v Ridgewoodu ustanovile društvo *Gottscheer Relief Association*, ki si je pod okriljem katoliškega združenja *National Catholic Welfare Conference* (N.C.W.C.) prizadevalo, da bi omililo strogo imigracijsko zakonodajo, ki ni dovoljevala priseljevanja osebam nemške narodnosti. Po Trumanovem podpisu modificiranega zakona leta 1950 so se razmere postopoma izboljšale, kar je omogočilo množično izseljevanje Kočevarjev v Združene države Amerike (Kren 1995: 5; Petschauer 1984: 148).

Pri ustanovitvi *Gottscheer Relief Association* so sodelovala že prej delujoča kočevarska društva iz New Yorka: *Gottscheer Kranken Unterstützungs Verein* (društvo za pomoč obolelim), *Österreichischer Männer Kranken Unterstützungs Verein* (prav tako društvo za pomoč obolelim), *Gottscheer Central Holding Co. Inc.* (uprava *Gottscheer Hall*), *Gottscheer Männerchor* (moški pevski zbor), *Gottscheer Damenchor* (ženski pevski zbor), *Deutsch Gottscheer Gesangs Verein* (še en ženski pevski zbor) in *Gottscheer Vereinigung*; kasneje so se jim pridružile še druge kočevarske organizacije: *Gottscheer Kranken Unterstützungs Verein von New York* (društvo za pomoč obolelim), *Gottscheer Kegelklub* (bowling klub), *Fisch und Jagdklub* (ribiško in lovsko društvo), *The Blau Weiss Gottschee Soccer Club* (nogometni klub), *die Erste Gottscheer Tanzgruppe* (folklorna skupina) in *Gottscheer Gedenkstätte Memorial Chapel-NY Branch* (kočevarska spominska kapela) (Spletni vir 2). Široka mreža društev odraža visoko stopnjo organiziranosti in medsebojne povezanosti kočevarske skupnosti v New Yorku.

Gottscheer Relief Association podpira tudi druge oblike javnega predstavljanja skupnosti. Vsako leto septembra kočevarskim klubom omogoča udeležbo na po-

vorki nemških priseljencev *German-American Steuben Parade* v New Yorku, s čimer Kočevarji izražajo svojo solidarnost z nemškimi Američani iz širšega New Yorka (Spletni vir 2). Pomemben korak k ohranjanju kulturne dediščine je bil narejen leta 1997, ko so v knjižnici Univerze St. John's ustanovili arhiv kočevarske dediščine, kjer hranijo literaturo in različno dokumentacijo.

Društvo se financira z izkupičkom prireditve *Gottscheer Volkfest*, oddajo prostorov za prireditve (plese, poroke) in donacijami (Spletni vir 2). Leta 2007 je društvo štelo približno 30 uradnih članov (članov odbora in predstavnikov pridruženih klubov), medtem ko je poštni seznam za obveščanje obsegal okoli 1300 vpisov. Na seznamu je praviloma vpisan en član na gospodinjstvo, večinoma potomci kočevarskih izseljencev (Zack 2007).

V Evropi je bilo prvo kočevarsko društvo zunaj Kočevske – *Verein der Gottscheer in Wien* – ustanovljeno leta 1891 na Dunaju, kjer se je skupina Kočevarjev naselila že v prvi polovici 19. stoletja (Stieber 1999: 35). Njegov namen je bil spodbujati socialne stike med člani, pa tudi pomoč Kočevarjem na tedaj ekonomsko obubožanem Kočevskem. Društvo je še pred uradno ustanovitvijo začelo izdajati časopis *Mitteilungen des Vereines der Deutschen aus Gottschee*. Z izkupičkom od prodaje je nameravalo denarno podpirati svoje člane, kar pa mu ni uspelo, saj je zaradi notranjih sporov časopis nehal izhajati (Skoupil 1980: 225). Največ članov (252) je društvo imelo leta 1894, leta 1905 je število upadlo na 35 in se z valom izseljevanja po razpadu Avstro-Ogrske leta 1920 spet povečalo na 150 (Kren 1995: 4). Leta 2016 je društvo imelo 18 članov (Hönigmann 2016).

Z namenom povezati izseljene rojake, spodbujati njihovo domoljubje in ohranяти njihovo narodnost je bilo po razpadu Avstro-Ogrske leta 1919 ustanovljeno društvo *Gottscheerland in Graz*, ki se je takoj opredelilo kot politično društvo. Člani so že pred njegovo uradno ustanovitvijo podpisali peticijo za dosego politične avtonomije Kočevske (več o tem gl. v Stieber 1999: 36–38). Društvo se je že v začetku tridesetih let 20. stoletja borilo z upadom članstva, saj mlajših Kočevarjev, živčih v Gradcu z okolico, udejstvovanje v klubu ni zanimalo. Po koncu druge svetovne vojne, leta 1945, so Kočevarji v Gradcu ustanovili odbor za pomoč iz Slovenije izseljenim rojakom. Društvo, ki se je od tedaj imenovalo *Hilfsverein für die Gottscheer (Deutschkrainer) in Graz*, je leta 1960 znova zamenjalo naziv, in sicer v *Gottscheer Landsmannschaft Graz* (nav. delo: 63). Leta 2010 je društvo imelo točno 100 članov (A. M. 2010: 10), polovica vseh pa je bila stara vsaj 80 let, zato se

Članska izkaznica Društva za pomoč Kočevarjem
(nemškim Kranjcem), ustanovljenega leta 1945
v Gradcu. Zasebna last: Albert Mallner.

je vodstvo odločilo, da ga priključi drugemu društvu iz Gradca – *Gottscheer Gedenk-stätte in Graz - Mariatrost*, ki je bilo ustanovljeno leta 1963 in ki še vedno deluje ter ima v lasti Kočevarsko spominsko kapelo in manjši zasebni muzej. Društvo šestkrat letno izdaja publikacijo, ki se prav tako imenuje *Gottscheer Gedenkstätte*.

Septembra 1919 je kot podružnica *Gottscheerland in Graz* nastalo tudi društvo *Gottscheerland* oz. *Gottscheer Landsmannschaft Klagenfurt* iz Celovca, ki je ob ustanovitvi štel že 100 članov (Gottscheer Bote 1919c: 66). Vanj so se vključevali tako tisti, ki so morali zaradi političnih sprememb zapustiti domovino, kot tudi drugi rojaki in prijatelji Kočevske. »Namen društva je predvsem pomagati rojakom – nuditi informacije, podporo pri zaposlitvi in naselitvi ter ustvariti občutek 'druge domovine'« (prav tam). Pomembno vlogo je imela tudi pomoč iz tujine; Kočevarji v Ameriki so glavnemu društvu v Gradcu pošiljali znatna denarna sredstva za podporo rojakom (prav tam).

Leta 1928 se je celovško društvo osamosvojilo (Kren 1995: 5), po drugi svetovni vojni pa ponovno okrepilo svoje delovanje. Junija 1955 je začelo znova izdajati časopis *Gottscheer Zeitung*, ki je že pred vojno izhajal na Kočevskem. Društvo skr-

bi za cerkev sv. Urha v celovškem mestnem delu Krastowitz (Hrastovec), kjer hranijo tudi predmete, prinesene iz Kočevske. Vsako prvo nedeljo v avgustu v okviru Kulturnega tedna Kočevarjev (*Gottscheer Kulturwoche*) tam poteka romarska nedelja z žeganjem. Leta 2007 je društvo štelo približno 230 članov (Kren 2007).

V 19. stoletju so se Kočevarji, podobno kot drugi prebivalci nemško govorečih dežel Evrope, začeli seliti tudi v Kanado. Med središči, kamor so se naseljevali, je bil tudi Berlin (ustanovljen leta 1833), ki se je leta 1916 preimenoval v Kitchener in kasneje postal eno pomembnejših oporišč kočevarske skupnosti. Po letu 1923, ko je bilo priseljevanje Nemcev ponovno dovoljeno, se je v Kanado preselilo večje število Kočevarjev. Zaposlovali so se kot kmetijski delavci v okolici Winnipega, gozdovih Britanske Kolumbije in rudnikih v Timminsu, medtem ko so ženske pogosto delale kot gospodinjske pomočnice (Lackner 1980: 258–263). Po drugi svetovni vojni se je priseljevanje nadaljevalo.

Danes v Kanadi delujeta dve kočevarski društvi: *Alpine Club* v Kitchenerju in *Gottscheer relief Association* v Torontu. Društvo *Alpine Club*, ki ima okoli 230 članov, je nastalo iz potrebe članov po druženju. Anne (2009), ki je v Kanado prišla leta 1948, se spominja, da so se Kočevarji tedaj srečevali pri njenem stricu in teti: »Naše hiše še niti niso bile do konca zgrajene, pa smo vseeno imeli zabave v kleti. Vedno glasba in ples.« Ker so prostori kmalu postali pretesni, so leta 1953 ustanovili društvo. Ime *Alpine Club* so izbrali zato, da bi poudarili odprtost tudi do drugih nemško govorečih priseljencev (The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003: 42). S prirejanjem plesov in podporo članov so kupili zemljišče ter leta 1958 zgradili lastno klubsko stavbo. Danes v društvu delujejo različne sekcije (npr. kartanje, bowling liga, plesna skupina), skozi leto pa prirejajo več dogodkov. Največji med njimi je *Oktoberfest*, devetdnevna prireditev s plesom in glasbo, pri kateri sodelujejo tudi druga nemška društva iz okolice.

Po drugi svetovni vojni je v Toronto prišlo okoli 3000 Kočevarjev. Kot navaja Lackner (1980: b. n. s.), so tudi tam potrebovali prostor za druženja, ki bi vsaj deloma nadomestil izgubljeno domovino. Zato so leta 1955 ustanovili društvo *Gottscheer relief Association Toronto*, leto kasneje pa kupili posestvo, ki ga imenujejo Kočevarski park (*Gottscheer Park*). V gozdičku so zgradili poslopje z manjšo dvorano, ki še danes predstavlja osrednje zbirališče članov, zlasti ob letnem pikniku, ki poteka zadnjo soboto v juniju. Jeseni se srečujejo v restavraciji v Torontu ob praznovanju *Oktoberfesta*, pred božičem pa ponovno v parku na letnem

Devetletna Anne Kroisenbrunner, rojena Mausser, je bila med prvimi priseljenci, ki jim je Kanada leta 1948 odprla vrata. Še danes hrani časopisni izrezek s fotografijo, objavljeno ob prihodu v Toronto.

adventnem srečanju (Graf 2010). Julija 2025 sem klub obiskala tudi sama. Vanj je nedolgo pred mojim obiskom nekdo vlomil. Društvo se je posledično znašlo pred vprašanjem, kako vzdrževati klubsko stavbo, ki je za danes številčno manjšo kočevarsko skupnost postala prevelik finančni zalogaj. Da se na klub vežejo spomini več generacij, pričajo fotografije v glavni dvorani. Na njih so podobe praznovanj, kot je obisk Božička, pa tudi skupnega dela pri gradnji in urejanju stavbe ter zemljišča. V neposredni bližini stoji kapela, postavljena v spomin na prednike.

Kočevarji so se naseljevali tudi v Vancouvru in Montrealu, vendar tam niso ustanovili društev.

V Nemčiji so se Kočevarji organizirali v društvo *Landsmannschaft der deutschen Umsiedler aus der Gottschee*, ustanovljeno leta 1952. Zaradi velikih razdalj med člani so leta 1959 znotraj društva oblikovali tri regionalne skupine: Landes-gruppe Bayern, Landesgruppe Baden-Württemberg in Landesgruppe Nord-West. Ustanovitelji so si prizadevali povezati razpršene Kočevarje v Nemčiji, jim pomagati pri uveljavljanju odškodnin in pravic preseljencev ter jim nuditi podporo, ter ohranjati in dokumentirati njihovo kulturno dediščino (Jaklitsch 1980: 229). Zdru-

ženje je bilo v poznejših letih dejavno na založniškem področju, vendar je zaradi staranja članstva in njegovega postopnega upadanja sčasoma uradno prenehalo delovati. Po drugi svetovni vojni se je manjša skupina, približno 100 do 120 Kočevarjev, preselila tudi v Avstralijo, večinoma v Novi Južni Wales. Ker je skupnost ostala majhna in razpršena, niso oblikovali lastnih društev, temveč so Kočevarji medsebojne vezi ohranjali na občasnih srečanjih. Vključevali pa so se v obstoječe nemške organizacije (Filipich 1980: 266–267).

Poleg lokalnih društev se Kočevarji povezujejo tudi v transnacionalne organizacije. Leta 1992 je v Salt Lake Cityju nastalo *Združenje za ohranitev kočevarske dediščine in rodoslovja* (GHGA). Organizacija, ki je septembra 2005 štela več kot 450 članov, se posveča ohranjanju zgodovine, kulture in rodoslovja Kočevarjev, zbiranju ustnih pričevanj, organizaciji obiskov na Kočevskem ter zbiranju, prevajanju in arhiviranju gradiva o kočevski preteklosti (Spletni vir 3). Člani štirikrat letno prejema jo glasilo *The Gottschee Tree* (Kočevarsko drevo).

Druga transnacionalna zveza *Arbeitsgemeinschaft der Gottscheer Landsmannschaften* pa od ustanovitve avgusta 1960 deluje kot krovna ustanova oz. prostovoljna skupna zveza vseh kočevarskih društev (Kren 2007). Predstavniki včlanjenih društev se srečajo vsako leto v okviru *Kočevarskega kulturnega tedna v Celovcu*, kjer na dve leti volijo predsednika, podpredsednika in tajnika. Namen Delovne skupnosti je učinkovitejše (so)delovanje, svetovanje in medsebojno posvetovanje o temeljnih zadevah (enotno reševanje vprašanj v zvezi s premoženjsko odškodnino, kulturnimi zadevami, stališči do zgodovinskih izjav, sodelovanje pri izdajanju kočevarskih publikacij, koordinacija skupnih prireditev itd.), vendar člani pri svojem delovanju niso dolžni upoštevati stališč zveze. Vsa zgoraj predstavljena društva so včlanjena v Delovni odbor. Slovenski društvi *Društvo Kočevarjev – staroselcev* in *Društvo Peter Kosler* sta zaradi nesoglasij pred leti iz odbora izstopili, kasneje pa vanj, zaradi pogojevanja Avstrije oz. EU za pridobitev denarnih sredstev, ponovno vstopili. Izstop in ponovni vstop slovenskih društev razkrivata tudi politične ter finančne pritiske, ki vplivajo na transnacionalno organiziranost Kočevarjev.

Kočevarske skupnosti po svetu so se oblikovale v različnih družbenih okoljih, vendar so pri tem sledile podobnim vzorcem: od neuradnega povezovanja in medsebojne pomoči do ustanavljanja društev, ki so sčasoma postala ključni nosilci skupnostnega delovanja. Njihove oblike in cilji so se prilagajali konkretnim razme-

ram, od ekonomskih in socialnih potreb prvih priseljencev do kasnejšega poudarka na ohranjanju jezika, spomina ter kulturne dediščine.

Danes te skupnosti zaznamujejo demografske spremembe in preoblikovanje načinov pripadnosti, ki se vse bolj selijo iz društvenega življenja v simbolne, pogosto individualizirane oblike identifikacije. Tem vprašanju se med drugim podrobneje posvečam v nadaljevanju monografije.

Domovina globoko v srcu: pomen teritorialnosti za identifikacijo Kočevarjev v diaspori

Domovina globoko v srcu je vodilo naše,
ki nas, Kočevarje, povezuje za vse večne čase.
Vera očetov, materina beseda
sta našega malega naroda skali trdni,
naj večno živi!

K Tebi, izgubljena Domovina, želijo naši pozdravi poletet,
zibelki naših prednikov že skoraj 700 let.
Marsikje še vedno odmeva
naša pesem in naša beseda:
domovina globoko v srcu vedno in za zmeraj.

(Domovina globoko v srcu, Amalia Erker 2012: 1)⁹⁵

Pesem *Domovina globoko v srcu* (Erker 2012) zgoščeno izraža razumevanje domovine, kakršno je večinoma moč razbrati tudi iz pogovorov s Kočevarji. Domovina ni zgolj geografski prostor, temveč predvsem čustvena in simbolna kategorija, nekaj, kar ostaja »globoko v srcu« in je povezano z jezikom, vero ter spominom na prednike. »Izgubljena domovina« ostaja navzoča v zavesti skupnosti kljub prostorski oddaljenosti in zgodovinskim prelomom, ki so prekinili neposredno kontinuiteto življenja na Kočevskem.

Kot nakazuje že samo poimenovanje skupnosti in kot se odraža tudi v življenju

diaspore, je identiteta Kočevarjev neločljivo povezana s pokrajino Kočevsko. Prostorska utemeljenost pripadnosti ni značilna le za kočevarski primer, saj so osebne in skupinske identifikacije nasploh tesno povezane s koncepti doma in domovine (Repič 2010a; Twigger-Ross in Uzzell 1996), kar je še posebej izrazito v migracijskem kontekstu. Selitev v novo okolje ne pomeni zgolj spremembe kraja bivanja, temveč tudi preoblikovanje družbenih odnosov, kulturnih praks in občutkov pripadnosti (Klinar 1976).

Vendar domovina oz. odnos do nje in spomin nanjo ni edini prostor, v povezavi s katerim se oblikuje identiteta diaspore. Občutek pripadnosti se v kočevarski diaspori vzpostavlja s prepletom več prostorskih ravni: izvirne domovine Kočevske kot referenčnega, pogosto nostalgичno zaznamovanega prostora; skupnostnih prostorov v diaspori, kot so društveni domovi in cerkve, ki nadomeščajo staro domovino in kjer se kulturne ter družbene vezi ohranjajo in na novo ustvarjajo; ter vse pomembnejših virtualnih prostorov, ki omogočajo nove oblike povezovanja in spominjanja.

Teritorialne in narodne identifikacije se pri Kočevarjih pogosto prepletajo, zato to vprašanje podrobneje obravnavam kasneje. Na tem mestu naj poudarim, da se Kočevarji najpogosteje identificirajo lokalno – kot Kočevarji – pri čemer je njihova skupinska identiteta tesno povezana s predstavo o izvorni pokrajini Kočevski. V širšem okviru se lahko opredeljujejo tudi kot Avstrijci ali Nemci, mlajše generacije v diaspori pa pogosto tudi kot Američani ali Kanadčani. Kljub tem različnim identifikacijam ostaja skupna točka praktično vseh Kočevarjev, s katerimi sem se pogovarjala, navezanost na prostor – na rojstni kraj oz. kraj izvora staršev in starih staršev na Kočevskem.

Prostor kot aktiven del tvorbe identitete predstavlja tako kontinuiteto kot spremembo (Twigger-Ross in Uzzell 1996: 207). Ob selitvi se lahko preoblikuje tudi koncepcija jaza: izvorni kraj postane simbol preteklega jaza, novi prostor pa okvir za oblikovanje novih identitet. Kadar je kontinuiteta s prejšnjim okoljem prekinjena – denimo ob prisilni selitvi – se pogosto pojavijo občutki izgube, izkoreninjenosti in razcepljenosti (nav. delo: 208). Zato so identitete v migracijskem kontekstu pogosto večplastne in ambivalentne (npr. Čebulj Sajko 1997; Žigon 1998; Repič 2010a, 2010b; Milharčič Hladnik 2015): posamezniki se lahko hkrati identificirajo z državo bivanja in izvorno domovino. Ambivalentnost pa pogosto odraža preplet neposrednega prostorskega izkustva in družbeno konstruiranih predstav o izvo-

ru (Repič 2010b: 178). Te procese lahko prepoznamo tudi v pripovedih Kočevarjev o selitvi in življenju v diaspori.

Starejša generacija se je na novo okolje praviloma težje privajala kot tisti, ki so bili ob preselitvi še otroci, in je tudi v večji meri imela domotožje. Občutek izkoreninjenosti ponazarjajo besede Herberta (2009), ki je bil ob preselitvi star 12 let. Močno je bil navezan na svoj rojstni kraj Novi Log, kjer danes stojijo le še ruševine, in se je tja vračal večkrat letno. Svojo bolečino ob izgubi rojstnega kraja je opisal tako:

Grem v Novi Log in zavpijem: »Dober dan! Je kdo doma?« Ampak nihče mi ne odgovori [...] Ko greš v tujino, v Ameriko ali kam drugam, ni zlata, je težko. Ni lepo biti imigrant. Čutim, da se imigranti iz Turčije še vedno počutijo doma v Turčiji. Svojega doma ne pozabiš vse do smrti [...] Imigrant ni nikoli doma. Jaz nisem doma. Imam hišo na Tirolskem, pridem v Slovenijo, grem v Kalifornijo. Ne vem, kam spadam.

Izseljenci po preselitvi pogosto občutijo izgubo vsega, kar so poznali in kar je strukturiralo njihovo vsakdanje življenje (Mazumdar 2005: 5). Hrepenenje ni usmerjeno le v širšo domovino, temveč tudi v konkretne elemente bivanjskega sveta – naravo, pokrajino, vreme, vonjave, vaško življenje in vsakdanje družbene prakse. Kraji tako postanejo pomembni nosilci nostalgije, pri čemer nekateri spomini zbledijo ali so potisnjeni v pozabo, drugi pa se v pogovorih in srečanjih z rojaki vztrajno obnavljajo. Gerhard (2015) se spominja življenja v newyorškem Ridgewoodu, kjer se je po vojni kočevarska skupnost številčno okrepila:

Zdelo se je, da vsi poznajo vse, skoraj povsod se je govorilo kočevarsko. Bil sem premlad, da bi vedel, vendar je bilo vsem težko. Lokalni park je bil vedno poln Kočevarjev, ki so se pogovarjali o starih časih in o tem, kako lepo so se imeli. Prvih 10 ali 15 let je bilo to vse, kar sem poslušal. Bilo jim je zelo težko. Navaditi so se morali na popolnoma nov način življenja.

Zaradi solza, ki so jih tam prelili starejši Kočevarji, se je newyorškega Grover Cleveland Parka celo prijelo ime Jöka Park (*jökn* v kočevarskem narečju pomeni jokati) (Martha 2015). Občutki odtujenosti in težavnega prilagajanja na novo okolje se pojavljajo tudi v drugih pripovedih. Max (2015) opisuje, da se kljub življenju v Ameriki ni mogel povsem poistovetiti z novo domovino, kar je še posebej zaznamovalo njegove starše:

Newyorški Grover Cleveland Park oz.
Jöka Park julija 2025. Foto: Anja Moric.

John in Irene Gladitsch med igro v Jöka
Parku leta 1958. Foto: Josef Gladitsch.

Ker smo bili s staršema imigranti in smo v našem gospodinjstvu govorili jezik prednikov [kočevarščino], sem imel neugoden občutek ob zamenjavi bivališča, namesto občutka, da sem del naše nove domovine [...] Predvsem moj oče se je vedno čutil zelo odtujenega in je do konca po najboljših močeh govoril polomljeno angleščino.

Vez z izvornim okoljem se s selitvijo ni pretrgala; ljudje so se med seboj povezovali in v novih okoljih oblikovali skupnosti, ki so v mnogih pogledih ohranjale značilnosti življenja v domovini. James Hoegler (v Moric 2018) o tem pove:

Moj oče je letos [2016] umrl, zato v resnici ne morem govoriti v njegovem imenu, vendar vem, da je kulturo, duh nečesa, kar je bilo tukaj pred 1941, da je nekaj od tega odnesel s seboj, ko je šel v Ameriko. Oče se je poročil s kočevarsko žensko, njegov poslovni partner je bil Kočevar, ljudje, ki jih je vzel v službo, so bili Kočevarji. Tako je bilo Kočevje, karkoli je že bilo, zanj zelo pomembno. Bilo je del njegove duše, njegovega duha in mladosti.

O občutku razpetosti med starim in novim okoljem govori tudi Anne Kroisbrunner (v Moric 2018): »Kanadi smo zelo hvaležni za vse, vendar del mojega srca še vedno ostaja doma v Avstriji oziroma na Kočevskem.«

A medtem ko nekateri poudarjajo izgubo in izkoreninjenost, drugi opisujejo uspešnejšo prilagoditev. Sophia (Wyant 2008: 492) navaja, da se je njena družina v Ameriki dobro počutila, vendar se njen oče nikoli ni mogel povsem »odtrgati od domovine« in je do smrti izražal željo po tem, da bi bil pokopan na Kočevskem.

Zapletene politične in zgodovinske okoliščine so pri številnih Kočevarjih povzročile občutek negotovosti glede lastne identitete, ki je zaznamovala tako starejše kot mlajše generacije. Starši zaradi bolečih izkušenj preselitve pogosto niso govorili o družinskem ozadju, kar je pri potomcih povzročalo dodatno zmedo. V društvu *GHGA* številni potomci šele naknadno odkrivajo svoje kočevarske korenine, kot pove aktivna članica:

Nekateri Kočevarji pripovedujejo, da jim njihovi starši in stari starši kočevarskega porekla nikoli niso omenjali, ampak so izražali avstrijski, raje kot nemški, izvor [...] Nekateri [...] omenijo, da so svoje kočevarsko poreklo odkrili čisto slučajno [...] Moram priznati, da sem vedno mislila, da sem Avstrijka,

zaradi načina, kako so moji starši in sorodniki govorili o naši družinski preteklosti. (Mary 2010)

Njena brata sta se opredeljevala kot Jugoslovana, rojena in izobražena v tej državi, medtem ko so se starši dojemali kot Avstrijci, saj so bili rojeni v času Avstro-Ogrske (Mary 2010). Tudi drugi Kočevjarji poročajo o podobnih težavah pri opredeljevanju svojega izvora. Bertha poudarja, da pogosto ne ve, kaj odgovoriti na vprašanje, od kod prihaja, saj večina sogovornikov Kočevja ne pozna. Včasih se zato predstavi kot Avstrijka, drugič pa svojo zgodbo razloži širše – da je bila rojena v Jugoslaviji, medtem ko so bili njeni starši rojeni v stari Avstriji, kjer je danes Slovenija (Bertha 2010).

Kljub tej nejasnosti pa se v ozadju vztrajno pojavlja potreba po prostorski umeščenosti. To je mogoče razbrati iz pričevanj številnih Kočevjarjev, ki so se v odraslosti začeli spraševati o svojem izvoru – kdo so, od kod prihajajo in v kakšnem svetu so živeli njihovi predniki. Pogosto navajajo, da so bili pred tem zmedeni in negotovi glede lastne pripadnosti. Takšna vprašanja kažejo na to, kako pomemben je odnos do prostora za razumevanje sebe, saj je stabilen občutek identitete praviloma povezan z občutkom stabilnega prostorskega razsežja (Južnič 1987: 293). Prav iskanje odgovorov na vprašanja o izvoru mnoge pripadnike diaspore vodi nazaj na Kočevsko, ki ostaja osrednja referenčna točka njihove identitete.

Vračanja na Kočevsko

Domovina ima v življenju diaspore posebno mesto. Obisk izvirnega kraja ali že sama misel nanj pogosto predstavlja eno osrednjih vrednot, pri čemer takšna potovanja dobivajo značilnosti romanja: so čustveno nabita, simbolno pomembna in skrbno načrtovana (Skrbiš 2007: 314). Mnogi Kočevjarji, zlasti iz Združenih držav Amerike in Kanade, se nanje pripravljajo več let.

Kočevjarji so Kočevsko ponovno začeli množično obiskovati šele po osamosvojitvi Slovenije leta 1991. Tisti, ki so prišli na obisk že prej, tožijo nad neprijaznostjo bivšega režima. Pripovedujejo o neprijetnih izkušnjah, povezanih z nadzorom na meji, o sumničavosti domačinov in občutku nezaželenosti. Kočevarica iz New Yorka mi je pripovedovala o svojem prvem obisku na Kočevskem. Na meji nekdanjega zaprtega območja pri Kočevski Reki⁹⁶ je nanjo in na njene sopotnike skoraj streljal vojak. Žalostna, prestrašena in z grenkim priokusom se je vrnila

96

Območje pri Kočevski Reki je bilo v času socialistične Jugoslavije strogo varovano območje, namenjeno potrebam političnega in vojaškega vodstva, z omejenim ali prepovedanim dostopom za civiliste.

v Združene države Amerike ter se kljub izraziti navezanosti na domovino nikoli več ni odločila za ponoven obisk.

Prva leta po osamosvojitvi je bil strah med Kočevarji, kot tudi med novimi prebivalci Kočevske, še vedno prisoten. Max Mische (1995b: 5) je ob svojem prvem obisku leta 1994 zapisal, da se v Kočevskih Poljanah ni počutil dobrodošlega. Z ženo sta pričakovala prijateljske obraze, a jih nista našla. Pred tem so ju sopotniki svarili, da je morda nevarno hoditi v nekatere izmed kočevarskih vasi. Strah in zamere, izhajajoče iz tragične povojne usode Kočevarjev, so prispevali k temu, da marsikdo ni nikoli več želel oz. si upal obiskati domovine.

James (Hoegler v Moric 2018) je v svojih dvajsetih letih sklenil iti na obisk na Kočevsko, zaradi česar je bil njegov oče v skrbeh:

Ko sem izrazil zanimanje, da bi šel sem [na Kočevsko], prišel sem z drugim Kočevarjem, takrat sva bila oba v zgodnjih dvajsetih letih, je bil moj oče zelo zaskrbljen, ker se je, čeprav je preteklo že mnogo let od vojne, le-te še vedno spominjal, kot tudi sovraštva in slabih občutkov. Zato ga je skrbelo, da bi kdo še vedno gojil zamero do dveh ameriških fantov, ki sta bila potomca Kočevarjev. Ampak nikoli nisem imel slabe izkušnje.

Kljub morebitnim zadržkom vračanje ostaja pomembna praksa, nenazadnje zato, ker kljub začetnim bojaznim na koncu običajno prevladajo pozitivne izkušnje: »Ugotovil sem, da so vsi v Kočevju zelo prijazni in morda radovedni, zato je to vedno bila dobra izkušnja in želim si, da bi se [tudi] moj oče vrnil« (Hoegler v Moric 2018).

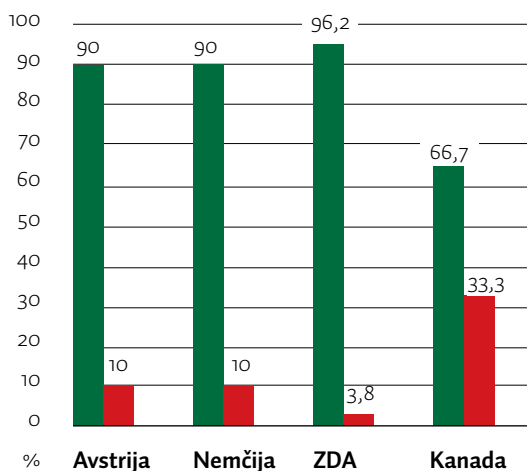
Analiza anketnih vprašalnikov je pokazala, da je 86 % od 145 Kočevarjev, ki živijo v Avstriji, Nemčiji, Združenih državah Amerike in Kanadi, vsaj enkrat v življenju obiskalo svojo (nekdanjo) domovino oz. domovino prednikov. Med njimi je največ takih, ki živijo v Avstriji, sledijo pa jim tisti iz Združenih držav Amerike (gl. Tabela 1).

Grafa 1 in 2 prikazujeta pogostost obiskovanja Slovenije med osebami, rojenimi pred preselitvijo, in tistimi, rojenimi po njej. Podatek, da rojeni po preselitvi Slovenijo oz. Kočevsko obiskujejo zgolj nekoliko manj pogosto (80,1 %) kot rojeni pred preselitvijo (90,3 %), kaže na t. i. turizem iskanja korenin, o čemer bo več napisano v nadaljevanju.

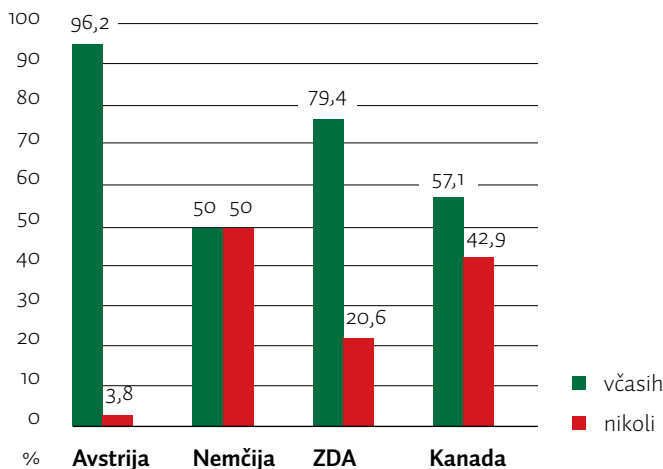
Tabela 1: Obisk Slovenije in država bivanja, N = 145

Obiskovanje	država bivanja			
	Avstrija	Nemčija	ZDA	Kanada
domovine prednikov				
obišče	93 %	75 %	87 %	62 %
ne obiše	7 %	25 %	13 %	38 %

Graf 1: Obisk Slovenije – rojeni pred preselitvijo, N = 145

Graf 2: Obisk Slovenije – generacije, rojene po preselitvi, N = 145

Razlogi za obiskovanje Kočevske

Razlogi za obisk domovine so različni in pogosto generacijsko pogojeni. Pri tistih, rojenih pred preselitvijo, prevladuje želja po ponovnem videnju rojstnega kraja: »Rad pridem na obisk. Rad gledam malo po mestu. So sami spomini.« je povedal Ludvig Kren (v Moric 2018), Joe Kinkopf (v Moric 2018) pa je dodal: »Prihajam iz Gornje Tople Rebri, tudi jaz sem odšel iz Kočevja, ko sem bil star pet ali šest let. Vedno sem se želel vrniti sem, da bi spet videl domovino.«

Obisk rojstnega kraja pomeni vračanje v lastno preteklost in podoživljanje vsakdanjih prijetnih izkušenj iz otroštva:

Sem prihajam, ker sem se tukaj rodil in me vedno znova vleče nazaj. Vidim stvari takšne, kot so bile, preden smo odšli. Kaj vse smo počeli.

Kako sta moja starša delala na tem polju, kako smo pobirali jabolka in hodili nabirat gobe, jih sušili in prodajali [...] Življenje je bilo preprosto, vendar srečno. (Herbert 2009)

Pri mlajših generacijah, rojenih v diaspori, pa obiski pogosteje dobijo drugačen pomen. Namesto vračanja v osebno izkušeni prostor gre večinoma za iskanje korenin in sledov življenja staršev ter starih staršev. Takšne obiske lahko razumemo tudi v okviru t. i. turizma iskanja korenin, kjer potovanje postane način vzpostavljanja odnosa do družinske preteklosti (Timothy 1997) ter del širših procesov konstruiranja identitete in kolektivnega spomina. Craig Cofer (v Moric 2018), ki je Kočevsko obiskal prvič, pravi:

[S]em iz Kalifornije in sem vnuk Kočevarja [...] Do tega trenutka je bil obisk zame zelo čustven, da imam možnost priti sem in izvedeti, od kod izvira moja kri in od kod prihaja moja družina, ker smo zelo ponosni na svojo kulturo, na naše izkušnje. Zelo sem počaščen, da imam priložnost, da se lahko učim, tako bom lahko to ohranjal v smislu kočevarske kulture in zgodovine in bom lahko to tudi jaz prenesel naprej.

Lahko bi rekli, da z obiskovanjem Kočevske izseljenci in njihovi potomci podživljajo svojo družinsko oz. skupnostno zgodovino. Iz pogovorov z njimi je razvidno, da marsikateri (predvsem mlajši) Kočevar to pot pojmuje kot nekakšno romanje k svoji identiteti. Hewison razlaga, da je nagnjenje k ohranjanju preteklosti del nagnjenja k ohranjanju samega sebe. Kdor ne ve, od kod prihaja, težko razume, kam gre. Preteklost je torej osnova osebne in kolektivne identitete (Harvey v Kučan 1998: 27–28). Tudi Mary (2010) obisk razume kot nujen korak pri soočanju z lastno preteklostjo:

Če ne bi šla [na Kočevsko], bi zanikala del svojega zgodnjega otroštva, medtem ko bi obisk zadovoljil mojo radovednost in potrebo po odgovorih. Morala sem sama videti. Obisk bi začel proces odkrivanja moje zgodovine in dediščine.

Obiski imajo pogosto medgeneracijsko razsežnost: starejši želijo svoje znanje in izkušnje prenesti na mlajše ter jim pokazati kraje svojega otroštva. Joseph (2009) iz Clevelanda poudarja, da v družini zanimanje za izvor in dediščino zavestno ohranjajo ter prenašajo naprej:

Vnuke zanima, od kod prihajamo in tudi naša zgodovina, pesmi in posebno še okusna hrana. Starša moje žene nista nikoli imigrirala in sta do svoje smrti živela v Avstriji. Nazaj domov smo začeli potovati leta 1962 in od tedaj skoraj vsako leto. Staro domovino smo vsakokrat obiskali (v času Tita ni bila tako prijateljska), odkar je Slovenija samostojna država, [z ženo] obču- dujeva njen napredek.

Nekateri se, nasprotno, vrnejo, ker to želijo njihovi otroci, tako kot Margaret (Kinkopf v Moric 2018): »Da, to je moj prvi obisk. Prišla sem, ker sta moj sin in nje- gova zaročenka na potovanju in zakaj ju ne bi spremljala dva stara človeka? Torej, tukaj sem.«

Obisk se v nekaterih primerih prepleta tudi z osebnimi ali družinskimi rituali. Franz Fink (v Moric 2018) je ob obisku rodne vasi svojega očeta prižgal svečo in pustil obvestilo o smrti na krajih, ki so bili očetu pomembni:

[S]em ponosen Kočevjar in ponosen sin ponosnega Kočevarja. Že od otroštva prihajam v Kočevje [...] to potovanje pa je še posebej drugačno, pomembno in tudi žalostno zame, saj je moj oče umrl [...] Zato sem se odločil, da ga s svojim prihodom v Kočevje še zadnjič počastim. Šel sem v njegovo rodno vas Novi Log, kjer sem prižgal svečo in objavil to, čemur se v nemščini reče »Patenzettel« [obvestilo o smrti], ki sem ga dal [...] ljudem, ki jih je moj oče poznal ter ga pustil na vseh pomembnih mestih, ki mi jih je pokazal v Starem Logu ter na pokopališču in tukaj, v glavni cerkvi v Kočevju. Kot sem omenil, je to zame zelo težko potovanje, saj sem tukaj prvikrat brez očeta in upam, da je ponosen, da sem [to] naredil [...] saj je to pomembno tudi zame. Oče me je vzgojil v spominjanju na Kočevje, vame je vedno vcepljal ne le kulturo, temveč tudi delovno etiko in vero Kočevarjev, njihovo religioz- nost in zato je zame pomembno, da mu izkažem spoštovanje za ljubezen do Kočevske, ki mi jo je pokazal, in ljubezen, ki jo gojim do njega.

Vračanje v tem primeru ni le obisk prostora, temveč predvsem način vzpo- stavljanja odnosa do preteklosti in ljudi, ki so (bili) s tem prostorom povezani. Vendar pa obisk Kočevske ni samoumeven za vse. Nekateri Kočevarji, ki pridejo na obisk (k sorodnikom) v Avstrijo, namreč Slovenije ne (vsakič) obišejo. Bertha iz Združenih držav Amerike je svoj rojstni kraj na Kočevskem obiskala enkrat, čeprav z možem redno obiskujeta sorodnike v Avstriji. Njena izkušnja kaže na to,

Mary Caroline Cleveland iz Alabame med ogledom razstave Atlantida – mali svetovi v Posavskem muzeju Brežice septembra 2025. Njena praprastarša sta se v Združene države Amerike izselila na prelomu iz 19. v 20. stoletje, sama pa je njuno nekdanjo domovino obiskala že trikrat. Foto: Anja Moric.

Sestri, Paula Mularcik in Emily Crumley, rojeni Jaklitsch, na obisku v Ložinah, rojstnem kraju starih staršev junija 2024. Foto: Anja Moric.

Frank Mausser iz Celovca ob nagrobniku svojih starih staršev v Starem Logu leta 2025. Foto: Anja Moric.

da se lahko občutek pripadnosti in teritorialne navezanosti prenese tudi na druge prostore, zlasti na tiste, ki so zaznamovali posameznikovo odraščanje. Bertha je namreč v obdobju primarne socializacije odraščala v avstrijskem begunskem taborišču. Podobno večplastno pripadnost izraža tudi Brigitte (Hübner-Dornig v Moric 2018):

[R]ada bi povedala, da ne bom nikoli pozabila svojega otroštva v Kočevju. Še vedno se čutim za Kočevarico, čeprav sem kasneje našla drugo domovino v Brežicah, in tretjo domovino v Gradcu. V srcu sem in bom ostala Kočevarica.

Teritorialnost pri oblikovanju in ohranjanju identitete – zlasti v skupnostih, ki so se zaradi političnih in zgodovinskih okoliščin večkrat selile – torej ni enoznačna. Čeprav Kočevska ostaja pomembna simbolna referenca, lahko v posameznih življenjskih zgodbah njeno mesto (deloma) prevzamejo tudi drugi kraji, ki postanejo nosilci spomina in občutenja doma – mednje sodi tudi preselitveno območje v Posavju in begunska taborišča v Avstriji.

Obiski Kočevske imajo različne vsebinske poudarke. Sonia (2009) iz New Yorka jo obiskuje predvsem zaradi sorodnikov, hkrati pa si ogleduje muzeje, spomenike in rojstno hišo svoje matere. Tudi Richard (2009) pripoveduje o prvem srečanju z bratrancem ob obisku leta 1994 in kasnejših družinskih potovanjih:

Prvič sem se vrnil v Kočevje leta 1994. Takrat sem prvič srečal bratranca. Moja sestra se je vrnila že prej. Leta 1998 sva se z ženo udeležila vodenega izleta v Kočevje in na Bled, lani [2008] pa smo prišli s celo družino.

Od leta 1996 so obiski Kočevske vse pogostejše organizirani, kar odpira nove, skupinske načine srečevanja s prostorom in dediščino. Kočevarji v Celovcu vsako leto julija v okviru prireditve Kočevarski kulturni teden (*Gottscheer Kulturwoche*) organizirajo voden izlet na Kočevsko, podobne izlete pripravljajo tudi Kočevarji iz Gradca. Hkrati se je v zadnjih letih povečalo tudi število organiziranih obiskov iz Združenih držav Amerike in Kanade, od koder na Kočevsko najpogostejše, letno ali na dve leti, prihajata dve skupini. Skupina *GHGA* je bolj osredotočena na območje Kočevske, zlasti na obiskovanje vasi prednikov, pokopališč in iskanje sledov preteklosti, čeprav program vključuje tudi druge slovenske kraje in znamenitosti (gl. Mische 1995a). Programu so dodali še obisk preselitvenega območja v Posavju in Obsotelju, kjer si ogledajo Posavski muzej Brežice in vasi, v katerih so Kočevarji živeli med letoma 1941 in 1945. Med nekaterimi Kočevarji in nekdanjimi sloven-

skimi izgnanci s tega območja so se ob teh srečanjih celo spletle prijateljske vezi. Skupina društva *Gottscheer Relief* iz New Yorka pa poleg krajev, povezanih s kočevarsko preteklostjo, od leta 2023 vključuje tudi obiske drugih evropskih mest; njihov program je bolj prilagojen mlajšim generacijam, ki želijo poleg Kočevske in Slovenije spoznati še širši evropski prostor.

Tisti, ki domovine ne obiskujejo, kot razlog navajajo strah pred preganjanjem in neprijaznim sprejemom, pa tudi strah pred tem, kaj jih tam čaka. Nekateri so se bali, da ne bodo več našli krajev, stavb in pokrajine, ki se je spominjajo izpred let. Frank (2009) iz Celovca se spominja: »Moja mama se ni nikoli želela vrniti. Govorila je: 'Kočevje želim ohraniti v spominu takšno, kot je bilo.'« Omeniti je treba tudi starost, ki marsikateremu današnjemu Kočevarju preprečuje, da bi (ponovno) obiskal Kočevsko. Dolge vožnje namreč predstavljajo velik napor zlasti starejšim.

Mislim na svojega očeta, ki je umrl leta 1982 in na mamo, ki je preminila leta 1992 v Chatsworthu, Kalifornija. Nista imela priložnosti, da bi se vrnili v Kočevje. Mislim, da nista imela želje po vrnitvi. Čeprav sta imela pogosto nostalgijo po Kočevju, menim, da jima je življenje v Ameriki odtehtalo njune izgube iz preteklosti. Čeprav sta pogosto govorila o svojem odporu glede vrnitve, pa četudi le na obisk, pa sem sama vedno čutila željo, da bi Kočevje obiskala vsaj enkrat v življenju. (Mary 2010)

Občutenje obiska

Kočevarji prvi obisk domovine (prednikov) doživljajo zelo različno. Nekateri so nad njeno podobo razočarani. Razžalostijo se nad ruševinami in ostanki naselij, ki jih tam najdejo. Ena izmed anketiranih oseb je zapisala: »Moj rodni kraj je bil popolnoma porušen. Samo še šola stoji. Z bolečino gledam na staro domovino.«

Drugi se počutijo odtujeno: »V Kočevje sem se vrnil dvakrat. Nisem mu več tako blizu. Okolica je lepa, Kočevje je lepo [...] vendar to ni več moj dom. Tam se nekako počutim tujec« (Peter 2009). Razkorak med spominom in izkušnjo omenja tudi Richard (2009): »Ko sem se prvič vrnil, se mi je vse zdelo drugače. Kot otrok drugače vidiš stvari.«

Pričevanja kažejo tudi na neskladje med pričakovano podobo »stare domovine«, ki se oblikuje skozi (pogosto idealizirane) kolektivne spomine, in dejanskim

stanjem prostora, s katerim se obiskovalci soočijo. Identiteta se namreč pogosto navezuje na družbeno ustvarjeno predstavo o prostoru, ne pa na prostor kot takšen (Kučan 1998: 9). Podobno občutenje opisuje Thom (2011):

Na obisku maja 2011 sem lahko Kočevsko prvič doživel neposredno. Čeprav sem vedel, da je večina območja v ruševinah, se je bilo s tem težko sprijazniti. Najbolj me prizadene misel, da so stoletja trdega dela in prizadevanj ljudi dobesedno izginila, njihovi grobovi – zadnje znamenje njihovega obstoja – pa so bili uničeni.

Vračanje je globoko čustveno doživetje, ki presega fizični obisk kraja. Jožefa (Škedelj v Moric 2018) se s solzami v očeh spominja obiska svojega strica v rodni Smuki:

Stric, Hanže, smo mu rekli, smo imeli stike in tudi tukaj je bil [...] in je malo dol [k hiši oz. na vrt] stopil pa je samo jokal. To je marsikateri Kočevar doživel, skoraj vsi, da so bili zelo prizadeti, ko so odšli.

Kljub žalosti pa številni ob obisku opisujejo tudi občutek nepričakovane domačnosti. Mary (2010) je zapisala:

Stojim natanko tam, kjer so nekoč stali naši hlevi in hiša. Ruševine me razžalostijo, ampak istočasno začutim, da sem se vrnila. Zdi se mi čudno domače in počutim se doma. V oči mi stopijo solze. Zdaj vem, zakaj sem prišla sem.

Podobno kot Mary je tudi Gerhard iz New Yorka občutil močno povezanost s krajem, od koder izvira njegova družina:

Kako sem se počutil, ko sem prišel nazaj na Kočevsko? O tem sem pogosto razmišljal. Edini odgovor, ki ga imam, je, da sem se počutil skoraj tako, kot da bi bil spet doma. Posebno, ko sem videl svoj priimek na [spomeniku na] cerkvi in na pokopališču.

James Hoegler (v Moric 2018) pravi, da ga na Kočevsko vedno znova vodi sila, ki je ne more pojasniti:

Nisem bil rojen tukaj. Oba moja starša sta bila. Vendar nekako, in tega ne znam pojasniti, čutim, da spadam sem. Ne vem, katera sila me vleče sem

... Ko sem bil še zelo mlad, nisem zares vedel, kaj je bila Jugoslavija, ali Kočevje. Z leti pa me je začelo bolj zanimati in leta 1981 sem prvič prišel sem, po tem pa sem se vrnil v devetdesetih in sedaj smo že v drugem tisočletju in to je moj tretji obisk. Ne vem ... Vedno se želim naučiti več in več in veš, nekaj je na tej zemlji tukaj, kar me vleče nazaj. Ne vem, ne znam pojasniti, morda je to nekaj, kar sta mi vcepila moj oče in stari oče, ne morem zares pojasniti. Če kdaj ugotovim, ti bom povedal. V tem trenutku je zgolj nekaj, kar me vedno pripelje nazaj. Četudi nisem bil rojen tukaj.

Po drugi strani pa je obisk lahko zaznamovan tudi z izkušnjo odkrivanja (zamolčane ali nejasne) preteklosti. Margaret Kinkopf (v Moric 2018) mi je po ogledu stalne razstave o Kočevjarjih v Pokrajinskem muzeju Kočevje povedala, da ji je le-ta »odprla oči«:

Prišla sem nazaj sem pogledat mojo dediščino [...] Zelo sem uživala. Sama misel na to, da hodim, kjer so hodili ostali ljudje, in hiše, v katerih so živeli ... Ne vem, kje je moja hiša, saj se ne spominjam. Bila sem še majhna, stara pet ali šest let, ko sem odšla. Bila je dobra izkušnja, odprla mi je oči.

Navedeni odzivi nakazujejo različna občutenja domovine. Vračanje lahko pomeni soočenje z izgubo, občutek tujosti ali pa nepričakovano bližino in domačnost – pogosto celo vse to hkrati. Včasih gre za iskanje izgubljenega, drugič za odkrivanje nečesa, kar nikoli ni bilo neposredno izkušeno, spet tretjič za vzdrževanje vezi s kraji in ljudmi.

O pomembnosti in ljubezni do rojstnega kraja je Kočevarica, ki se iz Kočevske ni preselila, povedala:

Kot Kočevjarji, ki nismo nasedli Hitlerjevi propagandi in smo ostali na svojih domovih, nismo dobili nikakršnega priznanja, ker smo med vojno sodelovali z NOV. Vseeno pa smo bolj srečni kot tisti, ki so odšli v negotovost in si sedaj hodijo ogledovat zaraščena polja in pogorišča svojih domov. Tja, kjer so nekoč srečno, čeprav skromno živeli. Rojstnega kraja, pa naj bo še tako slab, se ne da pozabiti. Oni, ki se vračajo na obisk svojega rojstnega kraja, in mi, ki smo ostali, pa se z veseljem pogovarjamo v svojem kočevarskem jeziku. Kljub vsem težavam, ki sem jih prebila v teku svojega življenja, s skromno pokojnino v svojem rojstnem kraju preživljam dostojen večer svojega življenja. (Retelj Röthel 2005: 502)

Vrnitev za stalno?

Navezanost na prostor raziskovalci praviloma razumejo kot čustveno vez med ljudmi in določenimi kraji (Hidalgo in Hernández 2001: 274): s prostorom bivanja (ki je lahko razumljen ozko: soba, stanovanje, stavba, ali širše: soseska, mesto, regija, država ali celo del kontinenta) (Lewicka 2008: 211), s kraji, kjer želijo ostati in kjer se počutijo udobno in varno (Hernández idr. 2007: 310), ter celo s kraji, kjer ne živijo, a jih obiskujejo (Lewicka 2010: 32). Navezanost na prostor močno korelira s *prostorsko identiteto*, ki je sestavni del osebne identitete oz. proces, v katerem ljudje preko interakcij s prostorom sami sebe opredeljujejo v smislu pripadnosti določenemu kraju (Hernández idr. 2007: 310–311). Čeprav se pojma pogosto prekrivata, med njima obstaja pomembna razlika: posameznik je lahko na kraj navezan, ne da bi ga doživiljal kot del svoje identitete, ali pa se z njim identificira, ne da bi si tam želel živeti. Prav slednje se kaže tudi v primeru večine Kočevarjev.

Čeprav Kočevska ostaja osrednja točka njihove identitete, se sogovorniki skoraj brez izjeme strinjajo, da se tja ne bi vrnil za stalno. Kot poglobitni razlog navajajo družino in sorodnike, saj bi selitev zelo zmanjšala pogostost stikov z njimi. Podobno ugotavlja tudi Jaklitsch (1994: 22), ki je pri vseh izseljenih Kočevarjih, s katerimi se je pogovarjala, dobila enak odgovor: prišli bi na obisk, za stalno vrnitev pa se jim je zdelo prepozno. Joseph (2009) o vrnitvi za stalno pove:

Vedno sva [z ženo] uživala v obiskih domovine in sva tudi otroke mnogo-krat peljala s sabo, ampak ne. Najin dom je tukaj že več kot 58 let in najina družina je poleg naju. Rada pogledava slike in bereva knjige o najinem rojstnem kraju in pripovedujeva otrokom o najinih otroštvih.

Podobno razmišlja tudi Burkhardt (2010) iz Združenih držav Amerike:

Z veseljem bi kupil manjšo posest v Kočevju. Lepo bi bilo misliti, da bi to ugajalo mojim prednikom, ki bi jih na ta način počastil. Z veseljem bi tudi skrbel za njihove grobove, vendar nisem mogel najti niti enega kamna, ko sem bil tam. Če bi se tja preselil za vedno? Ne. Kot vsi ostali, človek je doma tam, kjer živi.

Ludwig Kren (v Rogan in Moric 2001: 54) je prepričan, da bi se večina Kočevarjev iz Posavja vrnila na Kočevsko, če bi bilo to mogoče, vendar se strinja, da je po več desetletjih življenja v nekem kraju za kaj takega prepozno:

Jaz sem še danes prepričan da, če bi nam takrat v Posavju rekli: »Pojdite domov!«, bi se 80 do 90 odstotkov ljudi vrnilo. Zdaj pa, ko živiš v nekem kraju 50 ali 60 let in si tam tako rekoč pustil svoje življenjske moči, le-ta postane tvoja nova domovina.

Neposredno po drugi svetovni vojni vrnitev na Kočevsko ni bila mogoča. Nekateri Kočevarji, ki so se v petdesetih letih 20. stoletja izselili v Združene države Amerike, so se kasneje odločili za vrnitev v Avstrijo ali Nemčijo, kjer so se zaradi jezika, pokrajine, načina življenja, pa tudi zato, ker so tam že bile kočevarske skupnosti, počutili bolj domače. Tako se je Herbertov oče po ženini smrti iz Amerike preselil na Tirolsko, kasneje pa je enako storil tudi Herbert (2009). Podoben primer predstavljajo starši Berthinega moža, ki so se po več letih življenja v Združenih državah vrnili v Avstrijo, kjer so ostali do konca življenja (Bertha 2009).

Ganljive pa so zgodbe tistih, ki si vrnitve v domovino želijo vsaj simbolno, po smrti. V enem izmed takih primerov so sorodniki na željo pokojnega, da bi bil pokopan v rojstnem kraju, del njegovega pepela prinesli nazaj na Kočevsko in ga zakopali pod ruševinami nekdanje domačije.

En izmed bratov Fink je pred nekaj leti umrl v Kaliforniji. Želel si je, da bi bil pokopan na Kočevskem. Zato so sem prinesli polovico pepela. Polovico pepela nazaj sem. Nekje pod tem kamenjem je zakopana škatla s pepelom. To pokaže, kako težko je bilo Kočevarjem, ko so izgubili svoj dom. Včasih opazim, da, ko se vračajo k svojim hišam, iščejo kamne ali nekaj prsti ali česa drugega, kar bi odnesli v Ameriko ali koder zdaj živijo. Tu je nekoč bil njihov rojstni kraj, rodna hiša, tukaj so živeli njihovi stari starši. Kaj lahko narediš? Izgubili smo to, vendar še vedno globoko v srcu čutimo. (Mausser v Moric 2018)

Drugi del zgornjega citata razkriva tesno povezanost spomina in materialnosti. Sledi nekdanjega bivanja v prostoru – kamniti zidovi, ostanki hiš – postajajo nosilci spomina in za mnoge tudi kraji, h katerim se vračajo.

Kočevska kot kraj spomina

Zaradi pretrgane kontinuitete poselitve in obsežnega uničenja, ki ga je Kočevska doživela med drugo svetovno vojno in po njej, je med Kočevarji v diaspori razširjena percepcija domovine kot »izginule, a ne pozabljene«. To izraža tudi

naslov nedavno izdane publikacije *Gottschee-Gone but not forgotten*, ki s pomočjo fotografij in nostalgичnih zapisov rekonstruira podobo predvojnega življenja.

Občutenje izgube doma ni omejeno le na generacijo, ki je preselitev neposredno doživela, temveč zaznamuje tudi njihove potomce. Iz Barbarinega (2011) zapisa je razvidno, da občutek izginulosti ni vezan zgolj na materialno razdejanje, temveč tudi na preobrazbo prostora – vključno s spremembo poimenovanja, ki odraža širše družbene in demografske premike:

[K]ot Kočevarica se zelo zavedam svoje dediščine, tega, kdo sem in od kod prihajam, vendar dejstvo je, da kraja z imenom Gottschee, vsaj v fizičnem smislu, danes na zemljevidu ni več. Teoretično še obstaja, danes se imenuje Kočevje, vendar to ni več moj [prostor]. Nenavaden je občutek, da je tvoj dom izginil; nekakšen občutek brezdomstva? Amerika je moj dom, vendar smo tukaj, tako rekoč, še novi. V primerjavi z več kot 600 leti, ki so jih Kočevjarji preživeli na Kočevskem, se moja družina v Ameriki šele zares naseljuje.

Predstava »stare« oz. »izginule« Kočevske se pri tem največkrat navezuje na podobo prostora, v katerem so se ohranjali jezik, šege in način življenja predvojne skupnosti. Vendar se večina zaveda, da kaj takega danes ni več mogoče. Burkhardt (2010) poudarja, da bi lahko le številčnejša skupnost ohranjala stare tradicije, hkrati pa razume neizogibnost sprememb, ki jih prinaša modernizacija:

Seveda stare Kočevske ni več. Čas je minil. Danes živimo v povsem drugačnem času. Tudi če Kočevjarji ne bi zapustili svoje domovine, bi bila Kočevska danes moderno območje, tako kot drugod.

Namesto vračanja k idealizirani preteklosti predlaga bolj pragmatične oblike povezovanja z domovino, npr. razvoj turizma, ki bi lahko hkrati podpiral lokalno okolje in prispeval k ohranjanju kulturne dediščine:

Kar si danes lahko predstavljam, je, da bi nekateri podjetniki med Kočevjarji po svetu stopili skupaj in na Kočevskem zgradili kočevarsko zdravilišče in letovišče, ki bi privabljal obiskovalce. Takšna pobuda bi bila koristna za vse in bi morda lahko prispevala k ohranjanju kočevarske kulture in jezika. (Burkhardt 2010)

Predstava o izginuli Kočevski torej vzbuja tudi željo po njeni ohranitvi in (simbolni) revitalizaciji. Preselitev Kočevarjev in vojno razdejanje sta imeli za regijo tragične posledice: kulturna dediščina nekdanjih prebivalcev je skoraj povsem izginila, številne vasi, ki jih je leta 1941 požgala italijanska vojska, pa niso bile nikoli obnovljene ali ponovno naseljene. Ob koncu vojne je bilo poškodovanih dve tretjini stanovanjskih stavb, podobno je bilo tudi z industrijskimi objekti (Ferenc 2006: 416). Kočevje je bilo drugo najbolj uničeno mesto v Sloveniji. V povojnem obdobju, zlasti v petdesetih letih, so bili sledovi nemške prisotnosti sistematično odstranjeni iz nacionalističnih in ideoloških razlogov, kar je vodilo tudi v uničenje večine cerkva, kapelic, verskih znamenj in nagrobnikov. Od 123 cerkva in kapelic jih danes stoji le še 28, od več kot 400 znamenj pa zgolj 38 (Ferenc 2005: 659–670).

Ob hkratnem propadanju materialnih ostalin na Kočevskem in upadanju neposrednega izkustvenega spomina med mlajšimi generacijami Kočevarjev v diaspori se pri slednjih krepi želja po trajnejših oblikah ohranjanja preteklosti, npr. v obliki spominskih obeležij:

Obstaja veliko spominov na Kočevsko, vendar z odhajanjem generacij bledijo, hkrati pa tudi materialni ostanki izginjajo [...] Seveda ne krivim nikogar posebej za oskrnitev pokopališč; vse je del razdejanja vojne in političnih pretresov. Prav tako razumem, da nič ni trajno in da mora zemljo uporabiti naslednji prebivalec, vendar bi bilo čudovito, če bi bila Kočevska ohranjena za prihodnje rodove – v čast tistim, ki so tako trdo

Spominska obeležja preminulim Kočevarjem iz Starega Loga in okoliških vasi na pokopališkem zidu v Starem Logu. Foto: Anja Moric, 2024.

delali. Zavedanje, da izginja, je žalostno. Želim si, da bi se naredilo več za ohranitev spomina. Slišal sem za idejo, da bi v vsaki vasi postavili manjši spomenik, ki bi opomnil ljudi, da je tu nekoč nekdo živel – prosim, spoštujte to zemljo. (Thom 2011)

97

Pojem *taskscape* označuje preplet časovno in prostorsko umeščenih človeških dejavnosti, skozi katere se kraj ne razume kot statična kulisa, temveč kot dinamičen proces odnosov, praks in pomenov (Ingold 1993).

V kontekstu pretrgane kontinuitete med izseljeno skupnostjo in prostorom se kot odziv na izginjanje nekdanjih življenjskih krajin ter krajin opravil (angl. *taskscape*)⁹⁷ (Ingold 1993) pojavlja potreba po zaznamovanju prostora. Kočevska s svojimi izginulimi vasm, porušeni cerkvami in opuščeni pokopališči postaja kraj spomina (Nora 1989). Danes na številnih mestih najdemo spominske plošče in napise, ki opozarjajo na nekdanje prebivalce in s katerimi potomci ponovno vzpostavljajo vez med družinsko zgodovino ter prostorom. Tak primer je kamnit zid na pokopališču v Starem Logu, kamor so v zadnjih letih pritrdili več napisov v spomin na Kočevanje, umrle v tujini.

Spominska obeležja ne delujejo le kot označevalci, temveč kot točke vračanja in identifikacije, Thom (2011) pa jih razume celo kot romarsko točko, povezano z družinsko zgodovino:

V sklopu svoje raziskave sem z navdušenjem odkril družinsko zgodovino v povezavi z nekdanjo cerkvijo sv. Ane nad Mačkovcem. Na žalost je bila, tako kot večina cerkva in domov na Kočevskem, uničena, vendar so nato tam postavili kapelico in nanjo namestili spominsko ploščo. Na plošči piše: »V spomin družini Trampusch, kmetom in oskrbnikom Annaberga, 1755–1941« – v slovenščini, nemščini in angleščini. To je krasno odkritje, nekaj, kar lahko navduši celo družino; sodelovati pri nečem častitljivem in to tudi spominsko označiti je lepo. Že sama plošča mi je vlila še globlje spoštovanje do mojih prednikov in me pravzaprav navdaja s ponosom. Ko z drugimi razpravljam o svoji raziskavi, na to vedno opozorim – deloma zaradi osebnega zadovoljstva, deloma pa zato, da se ohranja čast mojih prednikov. Maja 2011 sem imel srečo, da sem lahko šel na ogled Kočevske; ena od točk zanimanja je bila prav ta plošča – da jo vidim in se je dotaknem. Ta kraj imam za romarsko točko za vse Trampusche, pot tja pa za način, kako počastiti trdo delo mojih prednikov.

Vezi diaspore z domovino se ne ohranjajo le na simbolni ravni, temveč se izražajo tudi s konkretnim delovanjem, kot je finančna podpora za njeno obnovo. Po

Das erste mal
zu Hause in
der Heimat
Der stand einst
das Elternhaus.
Vom Garten sind
die getrockneten
Blümchen.

Auf der Suche
nach einem
Andenken ist
Frank, Kenneth
und Karl Meditz
Es sind nur noch
Wiesen, einst die
Äcker von Ramstriegel
Unsere kurze
schöne Europa Reise
von 30.6. - 16.7.1982

osamosvojitvi Slovenije leta 1991 je bilo na Kočevskem v ospredju predvsem ohranjanje preostale kočevarske materialne kulturne dediščine. K obnavljanju cerkva, kapelic in spomenikov so prispevali novi prebivalci, ki so se na Kočevsko priselili po vojni, Kočevarji, ki se iz Kočevske niso preselili, in njihove organizacije ter posamezniki in društva iz tujine (Krisch 2007). Med bolj dejavnimi je Sophia Stalzer Wyant iz Minnesote, ki je dolga leta aktivno prispevala k obnovi cerkva, kapelic in pokopališč. Po smrti staršev je, kot pravi, začutila, da mora »prevzeti svoj del odgovornosti za ohranjanje zgodovine in kulture Kočevarskega naroda v spomin na svojo mamo in očeta« (Wyant 2008: 504).

Poseben pomen za Sophio in tudi druge izseljence imajo torej materialne ostaline stavbne dediščine, ki jih kljub propadanju še vedno najdemo v prostoru. Obiskovalci pogosto navajajo občutek zadovoljstva in ganjenosti ob srečanju s takimi sledmi preteklosti. Frank Mausser (v Moric 2018) mi je med sprehodom po vasi Novi Log s ponosom pokazal stare drevesne vrste, ki še danes uspevajo v zapuščenih vaseh:

Tukaj ob strani in tam zgoraj lahko še vedno vidiš sadna drevesa. So že zelo stara, več kot sedemdeset let. Nekatera še vedno rodijo jabolka. To so tako imenovane stare sorte. Dobra jabolka, ki se ne pokvarijo tako hitro. Več mesecev ohranijo dober okus, če jih hranimo v kleti.

Pred časom je cepič enega izmed dreves odnesel v Gradec in ga posadil ob svoji hiši. Na drugem koncu vasi mi je razkazal preostale ostanke hiš in cistern za vodo ter v kamen vklesane napise, ki spominjajo na nekdanje lastnike domačij.

Če pogledaš sem, vidiš zid. Zgradil ga je oče Gustava Finka, leta 1935. Pred leti je Franz Fink, en izmed mlajših Finkov, prišel sem na obisk. Odmaknil je mah, tako kot jaz sedaj. Poglej, tako. Ugani, kaj, nato se je izkazalo, da je našel, kar je njegov stari oče zapisal sem. 1935, spodaj pa piše E F, Edgar Fink. To je zanimivo, veš. Iščeš svoje korenine in naletiš na nekaj takega. Vse je zaraščeno, vse je uničeno, vendar so se nekatere stvari še ohranile. To je nekaj, kar ti razveseli srce.

Slika levo: Kot spomin na prvi obisk stare domovine je Erna Juran,roj. Jellen, s seboj v Združene države Amerike odnesla šopek travniških rož, ki ga njena hči Sonia hrani še danes.

Takšni ohranjeni fragmenti preteklosti delujejo kot materialne oporne točke spomina, preko katerih se vzpostavlja občutek kontinuitete z izgubljenim svetom.

Spomin pa se ne ohranja in reproducira le v prostoru, temveč tudi z različnimi oblikami kulturnega in umetniškega izražanja. Njegovi nosilci so pesmi, likovna dela, spominske knjige, družinski albumi, fotoknjige z obiskov Kočevske ter zapisi osebnih in družinskih zgodb, ki omogočajo prenos izkušenj in podob preteklosti na mlajše generacije.

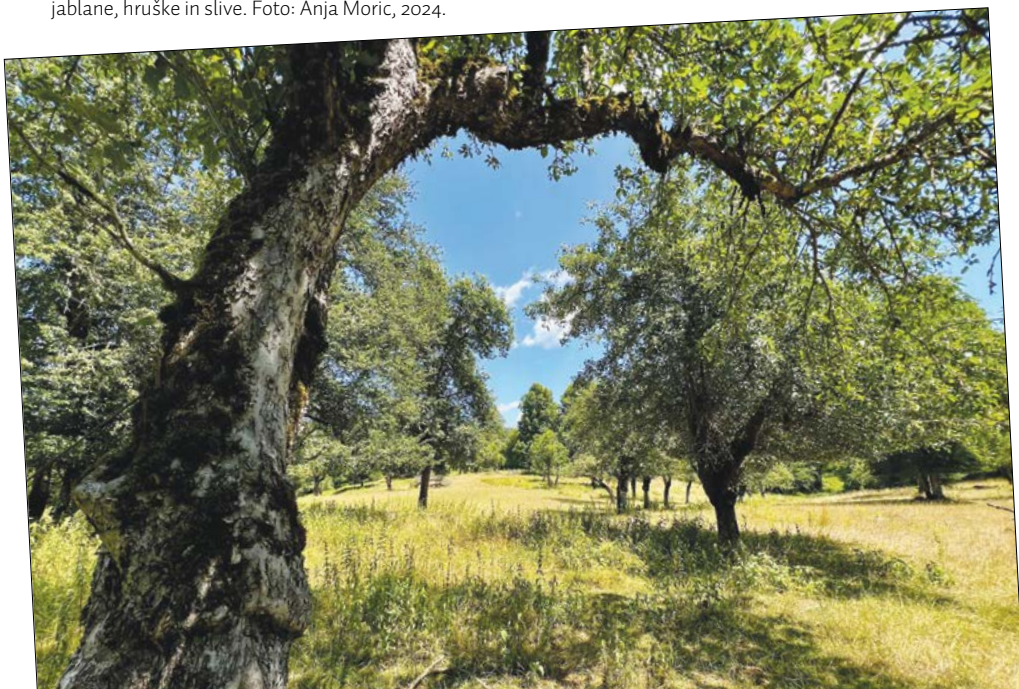
Kočevska tako kljub splošni zaznavi v resnici ni izgubljen prostor, temveč dinamičen kraj spomina, ki se nenehno vzpostavlja s prepletom materialnih sledi, pripovedi in različnih načinov ohranjanja ter interpretacijami preteklosti. To je še posebej izrazito v društvenem življenju diaspore, kjer se spomini kolektivno ustvarjajo, utrjujejo in prenašajo naprej.

Dom proč od doma: stara domovina v novih okoljih

Klubi

Priseljske skupnosti z različnimi prostorskimi in socialnimi praksami migrantom omogočajo, da v novih okoljih ohranjajo vez z izvorno krajino in hkrati

Stari sadovnjak v opuščeni vasi Novi Log, kjer so se prebivalci pred drugo svetovno vojno preživljali tudi s sadjarstvom. Na območju nekdane vasi še danes uspevajo številne jablane, hruške in slive. Foto: Anja Moric, 2024.

ti producirajo nove oblike pripadnosti (Mazumdar idr. 2000: 319). Skupnostni prostori ne delujejo zgolj kot fizična sidrišča, temveč kot simbolna krajinska polja, v katerih se prepletajo spomini in vsakdanje družbene prakse. Tudi kadar nase-
litev ni prostorsko strnjena, skupnosti lahko določene lokacije osmislijo kot
lastne prostore pripadnosti; ti postanejo nosilci identifikacije in omogočajo kon-
tinuirano (simbolno) navezavo na staro domovino. V primeru Kočevarjev v Zdru-
ženih državah Amerike in Kanadi so to kulturni domovi s pripadajočo zemljo, pri
avstrijskih Kočevarjih pa (tudi) cerkve ali kapele. Ti prostori niso zgolj prizorišča
družabnega in kulturnega življenja v diaspori,⁹⁸ temveč delujejo kot ključna voz-
lišča ritualnih praks, kolektivnega spominjanja in reprodukcije skupnostnih vezi.

Čeprav se arhitekturne rešitve prilagajajo lokalnim normativom in estetikam, šte-
vilni elementi evocirajo podobo Kočevske. Posebej pomenljiva je umestitev klubov
v gozdne predele (npr. v Torontu, Clevelandu in Waldnu), ki z ambientom posne-
majo značilnosti kočevske krajine. Sakralni objekti – bodisi na novo zgrajeni bodisi
adaptirani – nadaljujejo tradicijo razširjene prisotnosti verskih znamenj, značilnih
za predvojno Kočevsko.

Simbolni pomen teh krajev za skupnost se kaže tako v njihovih poimenovanjih
(npr. *Gottscheer Straße*, *Gottscheer Avenue*, *Gottscheer Park* ipd.) kot tudi v mate-
rialni opremljenosti klubov – fotografijah, slikah, grbih, zastavah in drugih spominskih
predmetih. Ti elementi skupaj oblikujejo specifičen semiotični register skupnosti,
pri čemer ne gre zgolj za reprezentacijo izgubljene domovine, temveč njeno trans-
formirano, diasporno različico.

Društveni prostori delujejo kot okolja, v katerih skupnost vzpostavlja »dom proč
od doma«. Ob obiskih klubov v Združenih državah Amerike in Kanadi v letih 2009,
2015 ter 2025 sem lahko zaznala, da so izseljenci tam na različne načine poustva-
rili Kočevsko. Materializacijo spomina v naravni krajini ponazarja pot *Gottscheer*
Weg ob klubu v Clevelandu, ki je zasnovana kot sprehod skozi kočevsko krajino, na
katerem se obiskovalec premika med kočevskimi vasmimi, ki jih ponazarjajo tablice
z napismi. Ob tem ga spremljajo verska znamenja, podobno kot nekoč na poteh med
kočevarskimi naselji. Pot je danes nekoliko zapuščena, a še vedno kaže na to, kako
močna je bila potreba po tem, da se izgubljena domovina vsaj deloma poustvari v
novem okolju. Klubska stavba *Gottscheer Park* v Torontu pa je urejena v gozdničku,
kjer obiskovalci čas preživijo v neposrednem stiku z naravo.

98

Enako tudi v Sloveniji, kjer je
družabno življenje Kočevarjev
skoncentrirano predvsem na
Občice in Kočevske Poljane.

Pano s fotografijami nekdanje Kočevske, razstavljen v prostorih društva *Alpine Club Kitchener* v Kanadi. Na fotografiji so (z leve proti desni) predsednik društva Bill Poje ter Anne in John Kroisenbrunner. Junij 2009. Foto: Anja Moric.

Napis Gottscheer Avenue pred stavbo Gottscheer Hall v New Yorku. Junij 2009. Foto: Anja Moric.

Podoben proces lahko opazimo v primeru *Kočevarskega podeželskega kluba* v Waldnu (New York), kjer je skupnost z nakupom zemljišča in postopno gradnjo stanovanjskih ter skupnostnih objektov ustvarila trajnejšo obliko naselitvene prisotnosti, ki je bila omogočena zgolj Kočevarjem.

[Ž]ivim v naselju, imenovanem Kočevarski podeželski klub v Waldnu, New York. Klub so leta 1962 ustanovili Kočevarji iz Ridgewooda in Glendalea, ki so kupili kmetijo v Orange County, New York. Posest je obsegala leta 1840 zgrajeno kmečko hišo, polja, gozdove in sadovnjak. Vsak član je lastnik enega jutra, leta 1967 pa je moj oče zgradil prvo hišo v podeželskem klubu, kjer sedaj živimo. Velika dvorana za srečanja je bila zgrajena poleg kmetije leta 1970, leta 1987 pa je klub zgradil majhno cerkev, ki je podobna [...] cerkvam na Kočevskem. (Elfriede 2009)

Klubi Kočevarjem nadomeščajo izgubljeno domovino, predstavljajo skupnost, krepijo njeno samozavest in samopodobo. Kočevarji (predvsem prve generacije) s ponosom in ljubeznijo pripovedujejo o klubih, v katerih so dejavni, klubskim aktivnostim pa posvečajo veliko prostega časa. Arnold (2009), ki se je clevelandskemu društvu pridružil leta 1951, takoj po svojem prihodu v Cleveland, je povedal: »Sedaj imamo izmed vseh tamkajšnjih narodnosti najlepši klub [...] To je edini kraj, kjer se počutim kot doma.« Njegova žena Helene (2009) pa pravi, da so se njeni starši pogosto udeleževali srečanj, čeprav se niso nikoli uradno včlanili v društvo. Klub jim je predstavljal neke vrste razširjeno družino. Klubi so nadomeščali izgubljene socialne mreže in utrjevali občutek kontinuitete skupnosti kljub radikalnemu zgodovinskemu prelomu.

Osrednje zbirališče kočevarske skupnosti v New Yorku že od dvajsetih let 20. stoletja predstavlja *Gottscheer Hall* v Ridgewoodu (Muschler 2003: 15), ki združuje administrativne, družabne in reprezentacijske funkcije društva *Gottscheer Relief Association*. Vizualna oprema kluba razkriva izrazito simbolno navezanost na izvorno krajino: dominantna upodobitev mesta Kočevje na osrednji steni velike plesne dvorane ter številni fotografski in spominski artefakti (od podob nekdanjih kočevarskih »misic« do seznamov padlih v vietnamski vojni) vzpostavljajo večplastno polje kolektivnega spomina. Tudi označevanje prostora v neposredni okolici vhoda v stavbo – simbolni napis *Gottscheer Avenue* – nakazuje poskus vpisovanja skupnostne identitete v urbano tkivo.

Podobno simboliko lahko opazimo v *Alpine Clubu* v Kitchenerju, kjer materialna kultura (fotografije Kočevja, zemljevidi, umetniška dela in portreti vidnih članov) soustvarja prepoznavno kočevarsko krajino v diaspori. Kot izhaja iz pričevanj, je tudi ta prostor nastal iz potrebe po razširitvi sprva ožjih družinskih srečanj v bolj institucionalizirano obliko skupnostnega druženja. Anne Kroisenbrunner (v Moric 2018) se tako spominja začetkov kluba:

Ko smo se priselili, smo si bili z družino zelo blizu in smo se vedno srečevali v hiši naših sorodnikov. [M]oj stric Willy je gostil večino teh srečanj, vendar pa je prišlo toliko Kočevarjev, da se je nazadnje dvajset mož odločilo, da bodo zgradili klub. To je to, Alpski klub. Je popularen, ljubljen kraj, ki ga obiskujemo. Igrali so nam odlični bendi, imeli smo veliko gostov. Seveda je število [članov] danes [2015] upadlo, ampak začetki so bili taki. Želeli smo večji prostor za druženje, za srečanja s prijatelji in družino.

Klubi so kmalu postali osrednja prizorišča družabnega življenja, kjer so se oblikovale socialne mreže, partnerski odnosi in generacijske vezi: »Klub je bil naš drugi dom [...] Tukaj smo spoznale naše partnerje, med plesom. Ko se je začela glasba, so vsi skočili pokonci in zgrabili dekleta« (Spoenlein v Moric 2018). Danes pa sodobni izzivi, zlasti demografski upad in finančni pritiski, vodijo v postopno krčenje dejavnosti ali celo razmisleke o zaprtju nekaterih klubov, npr. v Torontu (Brigitte 2025). Odpirajo se vprašanja o prihodnosti prostorov diaspore, hkrati pa tudi o transformacijah načinov povezovanja skupnosti in kontinuitete njene identitete.

Spominska mesta

Če so klubi v Združenih državah Amerike in Kanadi nastajali predvsem kot prostori družabnega življenja, je pri društvih v Avstriji in Nemčiji izrazitejši poudarek na spominu ter komemoraciji. Društva iz Celovca, Gradca in Nemčije so določene lokacije razglasila za spominske kraje, kjer se člani praviloma ob letnih srečanjih zbirajo z namenom ohranjanja spomina na preminule rojake.

Društvo *Gottscheer Landsmannschaft Klagenfurt* ima v oskrbi cerkev sv. Urha v celovškem predelu Hrastovec (Krastowitz). Izbira tega prostora ni bila naključna. Poleg tega, da so cerkev dobili v brezplačen najem, so se zanjo odločili, ker »stoji na koroški zemlji« in ker po velikosti ter arhitekturi spominja na kočevske cerkve (Petschauer 1984: 174). Danes deluje kot osrednji spominski prostor, v katerem

Kočevski vodnjak (Gottscheer Brunnen)
v Schwarzwaldu s kočevskim grbom
in posvetilom vsem Kočevarjem.
Foto: Theobald Meditz.

Spominska cerkev sv. Jerneja (Gottscheer
Gedenkstätte), zgrajena z donacijami
Kočevarjev iz vsega sveta. Foto: Anja Moric.

Na sprehajalni poti *Gottscheer Weg* ob kočevarskem klubu v Clevelandu obiskovalce spremljajo tablice z imeni kočevarskih vasi in verska znamenja, podobno kot nekoč na Kočevskem. Foto: Anja Moric.

Cerkev sv. Urha v Hrastovcu je osrednji spominski prostor kočevarske skupnosti na avstrijskem Koroškem. Foto: Anja Moric.

hranijo predmete (cerkvene kipe, bandere) in drugo opremo (npr. zvon iz cerkve sv. Frančiška pri Kočevski Reki) iz cerkva na Kočevskem pa tudi spominsko knjigo z imeni kočevarskih žrtev (nav. delo: 174–175). Spominski značaj prostora dodatno poudarjata granitna plošča s posvetilom in kočevarski grb nad vhodom, pa tudi poimenovanje ceste, ki vodi k cerkvi (Gottscheer StraÙe).

Podoben proces institucionalizacije spomina zasledimo v Gradcu, kjer je bila leta 1964 ustanovljena organizacija *Gottscheer Gedenkstätte*. Leta 1967 je društvo z donacijami Kočevarjev iz vsega sveta (Petschauer 1984: 175), predvsem pa tistih iz Združenih držav Amerike, v spomin na preminule rojake zgradilo manjšo cerkev. Tako kot nekoč najstarejša cerkev na Kočevskem je tudi ta posvečena sv. Jerneju in združuje funkcije spominskega obeležja, arhiva ter razstavnega prostora. Na marmornatih ploščah v cerkveni ladji so vklesana imena 1200 kočevarskih žrtev vojne in povojnih dogodkov, v kleti pa je urejena razstava in so shranjeni številni predmeti (kipi iz kočevskih cerkva, kočevarska noša, stare fotografije kočevarskih vasi, dela kočevarskih umetnikov), ogledati si je mogoče tudi reprodukcijo stare kmečke izbe ter »lovski kotiček« s predstavitvijo kočevske divjine. Tudi tukaj je pomen prostora poudarjen z uradnim poimenovanjem ulice: Gottscheer StraÙe.

Tretji primer predstavlja t. i. Kočevarski vodnjak (Gottscheer Brunnen) v Schwarzwald u v bližini Aichelberga, ki ga je leta 1977 postavilo danes ne več delujoče društvo *Landsmanschaft der Deutschen Umsiedler aus der Gottschee* iz Nemčije. Spomenik je narejen iz več ton težkih kamnitih blokov, na katerih je grb mesta Kočevje in spominsko posvetilo vsem Kočevarjem.

Nova virtualna domovina?

V zadnjih desetletjih je internet postal pomemben prostor, v katerem izseljenske skupnosti vzpostavljajo in ohranjajo vezi s kraji izvora ter med seboj. Karl-Markus Gauß (2010: 149), ki je raziskoval kočevarske spletne strani in forume, ugotavlja, da so izseljeni (zlasti ameriški) Kočevarji svojo »izgubljeno« domovino v določeni meri ponovno našli prav na spletu. Pri tem izpostavlja razširjenost zasebnih spletnih strani z zgodovinami družin, fotografijami in pozivi k dopolnjevanju družinskih rodovnikov. Čeprav zanimanje za rodoslovje v ameriškem kontekstu ni neobičajno, se po Gaußovem mnenju Kočevarji od drugih priseljencev ločijo po tem, da njihova stara domovina ne obstaja več, zaradi česar naj bi bila virtualna okolja toliko privlačnejša; ta namreč povezujejo tudi posameznike, ki

ne govorijo več kočevarščine ali nemščine, a se še vedno identificirajo kot Kočevarji (nav delo: 149–154).

Vendar takšna razlaga ne zajame celotne kompleksnosti odnosa do domovine. Kočevska kot družbena in jezikovna krajina res ni več enaka predvojni, vendar – kot je bilo prikazano v razdelku *Kočevska kot kraj spomina* – ostaja pomembna simbolna in izkustvena referenca v sodobnem diasporskem imaginariju. Ta se ohranja ne le v spominu, temveč tudi skozi obiske ter različne oblike dediščinjenja. V tem pogledu internet ne nadomešča domovine, temveč deluje kot eden izmed medijev, prek katerih se obstoječe vezi vzpostavljajo, širijo in preoblikujejo, pri čemer ostaja dejanska izkustvena vez s konkretnim prostorom še naprej pomembna.

Predvsem družabno omrežje Facebook je v 21. stoletju postalo pomemben prostor srečevanja Kočevarjev. Na njem poleg profilov društev deluje več javnih in zasebnih (tudi družinskih) strani, kjer si člani izmenjujejo informacije o Kočevski, raziskujejo rodoslovje, delijo fotografije in kulinarične nasvete, se obveščajo o dogodkih ter razpravljajo o preteklosti. Spletne skupnosti povezujejo celo posameznike, ki v vsakdanjem življenju nimajo neposrednih stikov z rojaki, hkrati pa presegajo etnične meje, saj vključujejo tudi današnje prebivalce Kočevske.

Vzpostavil se je transnacionalen prostor, v katerem se ljudje iz različnih držav srečujejo, ohranjajo obstoječe in vzpostavljajo nove stike. Facebook skupina *Gottschee* npr. ne povezuje med seboj zgolj Kočevarjev, temveč tudi Kočevarje in Slovence, prebivalce Kočevske ter tiste, ki jih zanima tematika. Takšne *virtualne soseščine* (Elkins 1999) omogočajo povezovanje ljudi na podlagi skupnega zanimanja in ne na (etnični) bližini (nav. delo: 39). Za ohranjanje oz. vzpostavljanje skupne identitete ni več bistveno niti nujno potrebno, da ti ljudje strnjeno poseljujejo določen prostor (nav. delo: 38).

To pa ne pomeni, da realna Kočevska kot simbolna domovina (prednikov) izgublja pomen, temveč ostaja osrednja referenčna točka, okoli katere se te virtualne povezave sploh vzpostavljajo. Virtualna skupnost domovino dopolnjuje kot razširjen prostor spomina, komunikacije in identifikacije. Kot taka lahko nadgradi in olajša, ne more pa nadomestiti drugih oblik transnacionalnih povezav, ki so se od leta 1991 okrepile med Kočevarji po svetu in sedanjimi prebivalci Kočevske – tako z obiskovanjem Kočevske kot tudi prek različnih oblik stikov (osebnih, pisemskih, telefonskih in elektronskih).

Dediščinjenje v novem okolju

V nadaljevanju se posvečam elementom kočevarske dediščine, predvsem tistim prvinam, ki jih danes opredeljujemo kot nesnovno kulturno dediščino – živim kulturnim praksam, znanjem, izrazom in veščinam, ki jih skupnosti prepoznavajo kot del svoje dediščine ter jih v odnosu do okolja, zgodovine in družbenih razmer nenehno poustvarjajo (UNESCO Intangible 2003). Dediščina v tem smislu ni razumljena kot statičen ostanek preteklosti, temveč kot družbeno in politično posredovan konstrukt, ki nastaja s selektivnim vrednotenjem, interpretacijo in reprezentacijo (Harvey 2001; Smith 2006). Skupnosti ravno s pomočjo teh procesov oblikujejo pripadnost, kontinuiteto in kolektivno identiteto, zato je dediščina tesneje povezana s potrebami sedanjosti in predstavami o prihodnosti kakor pa s kakršnokoli nespremenljivo preteklostjo (Lowenthal 1985; Harrison idr. 2020). S tem sovпада tudi dediščinjenje, proces, v katerem določeni predmeti, kraji, spomini ali prakse dobijo status dediščine, ker jim posamezniki ali skupnosti pripišejo poseben pomen in vrednost. Tovrstno preoblikovanje preteklosti v »dediščino« vedno vključuje selekcijo: nekateri elementi preteklosti so izpostavljeni in ohranjeni, drugi pa marginalizirani ali pozabljeni (Harrison 2013; Macdonald 2013).

To je izrazito tudi v diaspori, kjer dediščina pomembno prispeva k vzpostavljanju skupnosti. Pri kočevarski diaspori imajo posebno mesto tisti kulturni elementi, prek katerih se člani skupnosti prepoznavajo kot Kočevarji in svojo identiteto izražajo tudi navzven: jezik, pesem, glasba, ples, kulinarika, praznovanja, društveno življenje in različne spominske prakse. Ti kulturni elementi delujejo kot simbolni okviri, znotraj katerih skupnost interpretira svojo preteklost in jo umešča v sedanje družbene okoliščine. Kočevarska dediščina v diaspori se namreč ni ohranila kot nespremenjen prenos nekdanje »avtentične« kulture iz Kočevske v nove domovine, temveč se je desetletja prilagajala aktualnim družbenim, ekonomskim in kulturnim okoliščinam. Kot ugotavlja Janja Žitnik (2005: 107–108), priseljske skupnosti praviloma najprej usmerijo energijo v socialno in ekonomsko stabilizacijo in šele kasneje začnejo intenzivneje razvijati kulturne dejavnosti ter ustanavljati organizacije. Postopoma nastajajo društva, folklorne skupine, pevski zbori, arhivi, muzeji in druge oblike kulturnega delovanja, prek katerih skupnost ohranja stik s preteklostjo in hkrati ustvarja nove oblike identifikacije.⁹⁹

99

Te dejavnosti pogosto dosežejo vrhunec v drugi ali tretji generaciji, nato pa zaradi staranja skupnosti in zmanjšanega priseljevanja začnejo postopoma izgubljati svojo množičnost (Žitnik 2005: 107–108).

Ugotavljam, da se na primeru kočevarske diaspore elementi dediščine selektivno ohranjajo, prilagajajo in preoblikujejo. Nekatere prakse, prinesene iz Kočevske, ostajajo pomembne tudi v novih okoljih, ker imajo za skupnost simbolni ali socialni pomen. Druge se v času spreminjajo ali dopolnjujejo z novimi praksami, ki v izvorni skupnosti niso obstajale, a jih diaspora postopoma začne dojemati kot »svoje« oz. tradicionalne. Tretje pa postopoma izginjajo, ker jih v novem okolju ni več mogoče smiselno vključiti v vsakdanje življenje. V tem smislu se dediščina kaže kot neprestano pogajanje med spominom, preteklostjo in aktualnimi potrebami skupnosti.

Trzeszczyńska in sodelavci (2024) opozarjajo, da dediščine v diaspori ni mogoče zožiti zgolj na njene materialne in nesnovne vidike, temveč jo je smiselno razumeti širše – kot skupek diasporskih praks, življenjskih izkušenj in družbenih odnosov. Taka perspektiva je relevantna tudi pri preučevanju slovenskih Nemcev, zato se v nadaljevanju ne posvečam le reprezentativnim oblikam dediščine, kot so jezik, pesem, ples in kulinarika, temveč tudi (že v naslednjem razdelku) življenjskemu slogu in vsakdanjim praksam, skozi katere se v diaspori ohranjajo, preoblikujejo in na novo osmišljajo občutki pripadnosti ter povezanosti s skupnostjo.

»Aufs Lont« – nazaj na deželo: podeželski način življenja kot del dediščine

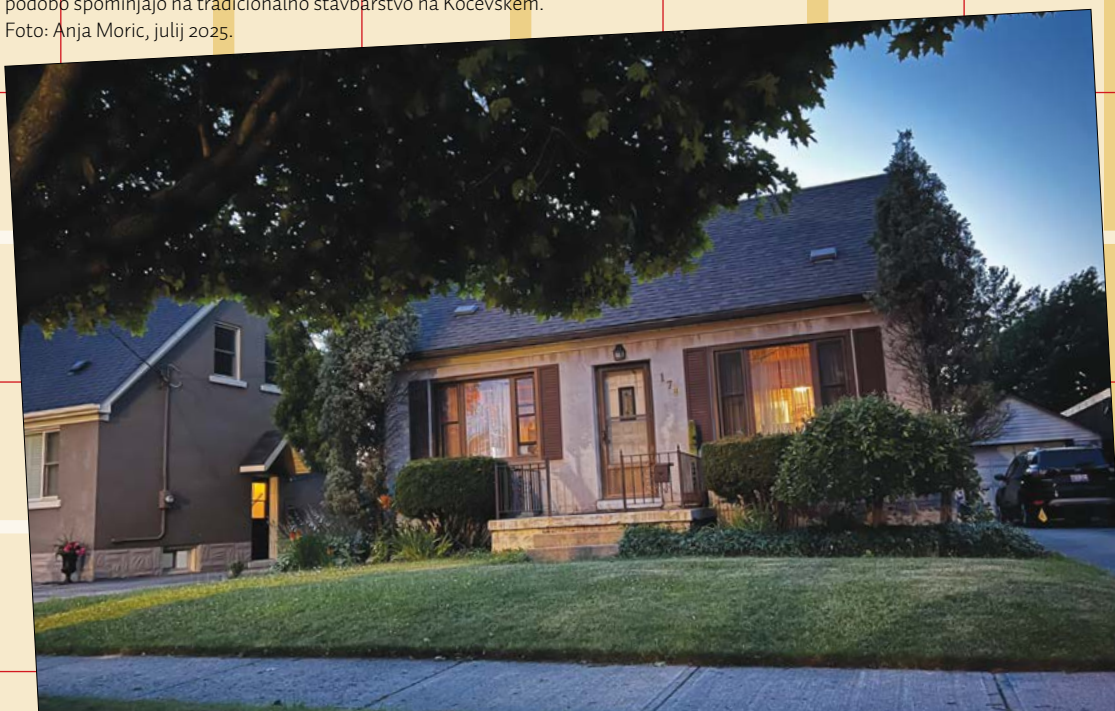
Ena izmed pomembnih, a na prvi pogled manj opaznih dimenzij kočevarske dediščine v diaspori je povezana z načinom življenja, tj. odnosom do zemlje, narave in dela. Večina Kočevarjev je na Kočevskem živel v kmečkem okolju, zato je bil vsakdanjik tesno povezan s poljedelstvom, gozdarstvom, živinorejo in različnimi sezonskimi opravili. Preselitev v severnoameriška mesta je v tem pogledu pomenila radikalen prelom s starim načinom življenja. Mnogi priseljenci so se naselili v urbanih okoljih, kjer tradicionalne kmečke prakse niso bile več življenjska nuja, in postali industrijski delavci, obrtniki ali uslužbenci. Kljub temu pa so mnogi iskali načine, kako ohraniti stik s podeželjem.

Prve generacije priseljencev so v Združenih državah Amerike in Kanadi poskušale ohraniti ter poustvariti elemente življenjskega sveta, značilnega za podeželsko okolje Kočevske. Večina je ob svojih mestnih domovih uredila vrtove (Brigitte 2025; Joseph 2025), na katerih so pridelovali korenje, peso, paradižnik, fižol in drugo zelenjavo. Na vrtu je praviloma rasla vsaj ena jablana, nekateri pa so zasa-

Počitniške hiše, ki so jih Kočevarji uredili v okolici Kincardina ob Huronskem jezeru, predstavljajo simbolni umik na »kočevskok« podeželje. Foto: Anja Moric, julij 2025.

Ena izmed hiš, ki jih je zgradil Joseph Mausser in ki s svojo podobo spominjajo na tradicionalno stavbarstvo na Kočevskem. Foto: Anja Moric, julij 2025.

dili tudi drugo sadno drevje, denimo slive in breskve, ter vinsko trto (Joseph 2025). Kočevarice iz Toronta so posebno pozornost namenjale cvetličnim vrto-
vom, pogosto pa so se pogovarjale tudi o travniških in gozdnih rastlinah ter obujale
spomine na cvetje v stari domovini, med drugim na to, kako so si z njim krasile lase
(Brigitte 2025).

Številne družine iz New Yorka so si na podeželju kupile zemljišča, kjer so preživ-
ljale vikende in počitnice. James (2015) opisuje »poletni dom« svoje družine:

Zgleda, da je veliko Kočevarjev imelo »poletne domove«. Naš je bil 60 mil
vzhodno od New Yorka na Long Islandu. Na tej zemlji sem videl starega
očeta in njegovo drugo ženo (iz Poloma) delati na polju. Z naglavno ruto v
stilu babuške na glavi so ona in drugi člani družine z rokami negovali aker
zelenjave. Njihova domačnost z zemljo je bila očitna. Opazil si lahko posebno
ljubezen do kumaric, paradižnikov, repe in fižola. Po poti nazaj v nedeljo
ponoči smo poslušali nemški radio.

Jamesovi spomini razkrivajo, da je bilo podeželje za številne Kočevarje več kot le
prostor pridelave hrane; predstavljalo je način vzpostavljanja kontinuitete z izgub-
ljeno domovino – simbolno vrnitev v domačo pokrajino in nekdanji način življenja.

Tudi Ingrid (2010) je vikende in počitnice preživljala »na deželi«:

Moja starša sta kupila posest v gorovju Catskill, ki leži v zvezni državi New
York in je od našega doma v Queensu oddaljena tri ure vožnje. Tam smo
preživljali vikende in počitnice. Ko se je moj oče upokojil, sta skupaj z mamo
osem mesecev na leto živela »aufs Lont« [na deželi (kočevarski jezik)]. Tam
sem imela priložnost, da se bolje seznanim s kočevarsko tradicijo, ki je spo-
minjala na otroštvo mojih staršev. Seveda smo tam zasadili zelenjavni vrt
in tudi pri pobiranju koloradskih hroščev z rastlin smo sodelovali vsi. Imeli
smo štedilnik na drva, ki so jih moji starejši bratje pomagali cepiti, jaz pa
sem s tal pobirala vejice, s katerimi smo nato podkurili v peči (spominjam
se očetove pripovedi, da so bila tla na Kočevskem vedno čista, saj so ljud-
je z njih vedno pobrali vse, kar je bilo uporabno za kurjavo). Tradicional-
na kočevarska hrana je nekako imela bolj pristen okus, ko je bila kuhana
na štedilniku na drva. Večkrat sem v hišo pomagala nositi les iz t. i. »holz
hitte« [drvarnice] in naučila sem se, kako kuriti, da ogenj ne bi dogorel
takrat, ko smo potrebovali več toplote. Kadar je trava zrasla previsoko (tja

namreč nismo prihajali čisto vsak teden), je moj oče poprijel za »schongeischen« [koso] in travo pokosil, ustavljajoč se vsakih nekaj zamahov, da bi s kresilnim kamnom (ki ga je sicer hranil v zadnjem žepu svojih hlač) nabrusil rezilo. Še vedno hranim to koso, katere ročaj je iz lesa izrezljal moj oče. Spomladi je oče, kot posebno darilo, naredil t. i. »Pfeekalein« [piščal], ki jo tudi hranim še danes. Ko se je v drevesih začel pretakati drevesni sok, je z veje odstranil lubje, izrezljal piščalko, ter lubje ponovno sestavil. Povedal mi je, da je bila to edina igrača, ki jo je imel v otroštvu.

V njenem pripovedovanju je mogoče prepoznati, kako se kulturni spomin prenaša skozi vsakdanje prakse in materialne predmete: obdelovanje zemlje, kurjenje peči, košnjo, pripravo hrane in izdelovanje preprostih predmetov, s katerimi so starši otrokom posredovali občutek pripadnosti kočevarski skupnosti. Pomembno je tudi, da so se ob teh dejavnostih prenašali izrazi v kočevarskem jeziku, ki so bili povezani s podeželskim načinom življenja in jih otroci v mestnem okolju najverjetneje ne bi usvojili.

Nič drugače ni bilo v Kanadi, kjer so Kočevarji počitniške domove gradili predvsem severno od Toronta ob jezeru Huron. Območje je skrbno urejeno, hiše pa se

Spomin na kmečko življenje na Kočevskem se ohranja tudi v umetniških delih. Rezbar Heinrich Putre je upodobil številne prizore iz vsakdanjika nekdanje Kočevske; na fotografiji je njegov prikaz kolin. Hrani: Društvo E.O.U.V. Cleveland. Foto: Anja Moric.

skrivajo med drevjem, tako da obiskovalec dobi vtis, kot da je prišel h kakšni kočevski gozdni koči. Sonja (2025) pripoveduje, da so tam Kočevarji iz Kitchenerja preživljali večino poletja. Številne vikende pa so zaznamovale tudi razne družabne dejavnosti »na deželi« v neposredni bližini mesta, v t. i. Gottscheer bush, na posestvu, ki je bilo v lasti društva *Alpine Club*. Razširjena družina Mausser se je poleg tega srečevala še v gozdiču, imenovanem Seppl's bush, kjer so prirejali piknike. Otroci so plezali po drevju, odrasli pa se družili ob jedači, petju in igranju na harmoniko.

V Kitchenerju so Kočevarji poustvarili celo kočevarsko vas. Gonilna sila pri tem je bil Joseph (Seppl) Mausser, ki je leta 1925 prišel v Kanado in leta 1949 ustanovil gradbeno podjetje. Po drugi svetovni vojni je številnim družinskim članom in prijateljem iz kočevske vasi Polom pomagal pri selitvi v Kitchener: urejal jim je imigracijske dokumente ter pomagal pri gradnji in nakupu hiš. Marg (2025) zato pravi, da so njegovi sorodniki v Kitchenerju ustvarili novi Polom. Člani razširjene družine Mausser in drugi Kočevarji iz Poloma so živeli razmeroma blizu drug drugega, skupnost pa ostaja povezana še danes, med drugim tudi prek društva *Alpine Club*. V »kočevarskem« predelu Kitchenerja so celo opazne arhitekturne navezave na Kočevsko. V hišah, ki jih je gradil Joseph Mausser, je mogoče prepoznati značilnosti kočevskih kmečkih hiš – preproste manjše stavbe, večinoma z dvokapnimi strehami. Joseph Mausser je imel v lasti obsežen gozd, ki ga je pozneje podaril mestu Kitchener. Po njem so danes poimenovani Mausser Street, Mausser Park in Gottscheer Court, kjer je tudi sam živel.

Neredki Kočevarji so se sčasoma iz mest preselili na podeželje. Albina je v Združene države Amerike emigrirala leta 1920. Leta 1947 sta z možem Rudolphom kupila farmo v bližini Port Jervisa, približno dve uri oddaljenega od mesta New York. Tam sta pridelovala različne poljščine ter redila krave, prašiče, piščance in zajce za prodajo. Albina je pritegnila celo pozornost lokalnega časopisa, ker je – kot je bila vajena že na Kočevskem – krave gnala na pašo, čas na pašniku pa si krajšala z branjem knjig (Joseph 2025).

Primer poustvarjanja podeželskega načina življenja predstavlja tudi že omenjeni *Kočevarski podeželski klub* v Waldnu v zvezni državi New York, ki so ga leta 1962 ustanovili Kočevarji iz Ridgewooda in Glendalea. Na posestvu s polji, gozdovi, sadovnjakom in staro kmečko hišo so postopoma oblikovali prostor skupnostnega druženja, kjer so organizirali poletne piknike ter skupne dogodke, povezane s pri-

Napis Mausser Park označuje vhod v park, некоč priljubljeno zbirališče Kočevarjev v naravi, danes odprto za širšo skupnost.
Foto: Anja Moric, julij 2025.

pravo hrane, glasbo in plesom.

Do nedavnega je klub gostil poletne piknike, na katere so Kočevarji iz Ridgewooda prihajali z avtobusi in tako uživali v podeželskem okolju ter se srečevali s prijatelji in sorodniki. Pred cerkvijo se je darovala tudi maša na prostem. Na srečanjih Kočevarjev seveda nikakor ne gre brez harmonike, polk in valčkov ter plesa. Podeželske žene so združile moči in spekle tudi do 60 jabolčnih zavitkov nekaj dni pred piknikom in s tem ohranjale kočevarsko tradicijo peke. (Elfriede 2009)

Gozd, skupna zemlja, pikniki in družabna srečanja so ustvarjali občutek »male Kočevske« sredi ameriške pokrajine. Sčasoma so se nekateri Kočevarji iz New Yorka na to posest preselili za stalno.

Na prepletanje kočevarske identitete s predstavami o kmečkem življenju, naravi in gostoljubju kaže tudi Lukanova kmetija (*Lukan's Farm Resort*) v Hawleyju v zvezni državi Pensilvanija. Ustanovila sta jo Alois Lukan in Olga Meditz, oba rojena na Kočevskem. Alois je leta 1927 emigriral v Britansko Kolumbijo v Kanadi, Olga pa leta 1937 v New York. Po ponovnem snidenju in poroki sta nekaj časa živela v Kanadi, nato pa sta se leta 1951 vrnila v Združene države Amerike, v Pen-

silvaniji našla okolje, ki ju je spominjalo na Kočevsko, in tam ustanovila kmetijo (Spletni vir 4).

Iz zapisa na spletni strani (prav tam) je razvidno, da kmetija ni bila zamišljena zgolj kot turistični resort, temveč predvsem kot prostor poustvarjanja domačnosti in življenjskega sveta, ki sta ga ustanovitelja poznala iz mladosti. Hribovita pokrajina, vrtovi, gozdovi in oddaljenost od mestnega vrveža naj bi gostom omogočali občutek »doma stran od doma«. Način gostoljubja – družinski obroki, osebni stik z gosti in poudarek na domačnosti – temelji na idealizirani predstavi o kočevarskem podeželskem življenju in medsebojni povezanosti skupnosti na Kočevskem pred vojno. Na Lukanovi kmetiji se še danes srečujejo Kočevarji iz različnih delov Združenih držav Amerike. Podobno kot Kočevarski podeželski klub v Waldnu predstavlja prostor, kjer lahko obiskovalci vsaj začasno vzpostavijo stik z naravo, rojaki in imaginarijem stare domovine. Hkrati kaže na to, kako se je kočevarska dediščina v diaspori prepletla s severnoameriški predstavami o podeželskem oddihu, družinski turistični kmetiji in vračanju k naravi.

Nekatere prakse, povezane z delom, zemljo in podeželjem, so se med Kočevarji v diaspori ohranile precej dlje kot druge oblike vsakdanjega življenja. Čeprav večina mlajših generacij danes ne živi več na podeželju in se ne ukvarja s kmetijstvom, ostajajo spomini na vrtove, počitniške domove, piknike in stik z naravo pomemben del kolektivnega imaginarija, prek katerega se ohranjajo predstave o »kočevarskem načinu življenja«.

Praznovanja: med sodobnostjo in tradicijo – pomen za skupnost

Kočevarska diaspora je skozi desetletja razseljenosti oblikovala različne načine družabnega in kulturnega delovanja. Posebno mesto pri tem imajo srečanja in društvene prireditve, ki v razmerah geografske razpršenosti in postopne asimilacije v večinska okolja predstavljajo enega osrednjih prostorov, kjer se kočevarska identiteta javno izraža in poustvarja. Praznovanja niso pomembna le kot oblika ohranjanja tradicije, temveč tudi kot način ustvarjanja skupnosti med pripadniki različnih generacij in različnih diasporskih okolij. Omogočajo namreč ohranjanje socialnih vezi in prenos kulturnega spomina, za katerega je značilno, da se – kot tudi večina ostalih diasporskih dejavnosti – navezuje na izvorni prostor.

Rituale kočevarske diaspore¹⁰⁰ lahko v grobem razdelimo na koledarska in religiozna praznovanja (doma in/ali v društvih), večja letna srečanja oz. priredit-

ve društev ter praznovanja z drugimi skupnostmi. Na tem mestu se osredotočam predvsem na družbeno funkcijo ritualov kočevarske diaspore v Združenih državah Amerike, Kanadi in Avstriji, manj pa na njihovo podrobno analizo. Posebej obravnavam večja letna srečanja oz. prireditve društev, ki jih kočevarske skupnosti v vseh treh državah praviloma organizirajo enkrat letno. Med najbolj obiskanimi in prepoznavnimi sta *Gottscheer Volksfest* v New Yorku in *Gottscheer Kulturwoche* v Celovcu.¹⁰¹

101

Gottscheer Volksfest poteka vsako leto prvo soboto v juniju, Gottscheer Kulturwoche pa prvi teden avgusta.

Že ob prvih obiskih teh dogodkov leta 2009 me je presenetilo, kako različno posamezne skupnosti razumejo in živijo svojo »kočevarskost«. Ker so prostori družbeno in kulturno determinirani, so takšne tudi ritualne prakse, ki se na njih odvijajo. Ritualne prakse v Združenih državah Amerike in Evropi se zato med seboj precej razlikujejo. Kot ugotavlja že Thomason (2010: 160–161), imajo srečanja v Združenih državah Amerike – podobno tudi v Kanadi – izrazito družaben značaj; zaznamujejo jih ples, glasba, druženje in praznično, sproščeno vzdušje. V Avstriji pa so srečanja bolj religiozno obarvana.

Posamezne kočevarske skupnosti na različne načine vzpostavljajo odnos do preteklosti in dediščine stare domovine. V vsakdanjem življenju Kočevarjev na Kočevskem je imela Cerkev pomembno vlogo, saj so bila skoraj vsa pomembnejša praznovanja povezana s cerkvenim letom. Poleg cerkvenih praznikov (božič in velika noč) so praznovali še ob farnih žegnanjih in semnjih (*Kiertog*), razširjena pa so bila tudi romanja k različnim cerkvam na Kočevskem ter v oddaljene kraje, npr. v Trsat (pri Reki) in na Brezje (Hutter 2012: 3). Večinoma je šlo za Marijina svetišča, saj je bila marijanska pobožnost v kočevarskem religioznem življenju posebej izrazita, obiskovali pa so tudi druga romarska središča.

Avstrijski Kočevarji so, kot je bilo že omenjeno, krščanske ritualne prakse ohranili v večji meri kot ameriški, kar se odraža tudi v izvedbi Kulturnega tedna, ki ga Kočevarji iz Celovca vsako leto od leta 1966 praznujejo na gradu Hrastovec/Krastowitz. Osrednji dogodek predstavlja žegnanjska nedelja s procesijo kipa Marije z zaščitnim plaščem (*Schutzmantelmaddona*), zaščitnice Kočevarjev. Del praznovanja je namenjen tudi romanju v staro domovino, s čimer se simbolno vzpostavlja vez s prostorom izvora. Podoben romarski značaj ima tudi vsakoletno srečanje Kočevarjev pri spominski cerkvi Gottscheer Gedenkstätte v Gradcu, kjer religiozna praksa hkrati deluje kot oblika kolektivnega spominjanja in potrjevanja skupnostne pripadnosti.

Eden izmed razlogov za razlike med ameriškimi in avstrijskimi praznovanji je raznosterost veroizpovedi, ki jim pripadajo ameriški Kočevarji. Burkhardt (2009) pravi:

Stare kočevarske navade so se v veliki meri oblikovale tudi pod vplivom katoliške tradicije. Cerkev je bila povezovalni del vsakdanjega življenja v Kočevju. Medtem, ko so bili nekoč skoraj vsi v Kočevju katoliki, danes mnogo mlajših generacij, tudi jaz, pripada luteranski cerkvi ali, kot je to običajno tukaj v ZDA, drugim denominacijam. To predstavlja izziv vodstvu Kočevarjev, ki si prizadeva ohraniti stare šege.

Medtem ko je bila v stari domovini religiozna praksa samoumeven okvir kolektivnega življenja, morajo diaspore danes iskati nove oblike povezovanja, ki prese-gajo zgolj cerkveno udejstvovanje.

To se kaže tudi v generacijski strukturi udeležencev. Kočevarjev iz tretje in naslednjih generacij je na srečanjih v Avstriji (v Celovcu in Gradcu) zelo malo, medtem ko se večjih letnih srečanj v Združenih državah Amerike in Kanadi, kot sta *Gottscheer Volksfest* in *Kitchener-Waterloo Oktoberfest*, udeležujejo tudi mlajše generacije. Ob obisku *Gottscheer Volksfesta* v New Yorku junija 2015 sem opazila, da je bilo mladih obiskovalcev (približno do 40. leta starosti) celo več kot ob mojem prvem obisku leta 2009. V pogovoru z njimi sem izvedela, da se srečanja udeležujejo tudi Nekočevarji, ki so prišli po priporočilu svojih kočevarskih prijateljev, in sicer zaradi »dobre družbe in piva«. Prav izrazito družaben oz. »zabaven« element se zdi eden ključnih razlogov za množično udeležbo in večjo medgeneracijsko odprtost ameriških srečanj. V Avstriji, kjer organizatorji večji poudarek namenjajo tradicionalnim in religioznim vsebinam, pa je populacija obiskovalcev opazno starejša.

Vsa kočevarska društva – ameriška, kanadska in avstrijska – si prizadevajo ohranjati stare šege, hkrati pa razvijajo tradicije, lastne vsaki od teh skupnosti (Thomason 2010: 162). Kočevarji v Združenih državah Amerike in Kanadi tako »tradicionalno« izbirajo svojo miss ali praznujejo oktoberfest, čeprav takšne prakse niso bile del kočevarske kulture na Kočevskem pred drugo svetovno vojno. Vendar teh sprememb ne gre razumeti kot znak asimilacije ali izgube kulture, temveč prej kot del prilagajanja in preoblikovanja ritualov v novih družbenih in kulturnih kontekstih (gl. Pleck 2000: 13).

Procesija v okviru Kočevarskega kulturnega tedna pri gradu Hrastovec/Krastowitz, Celovec, Avstrija, avgust 2011. Foto: Anja Moric.

Praznovanja v organizaciji društev so pomemben element družbenega življenja Kočevarjev, saj se takrat skupnost zbere v največjem številu, vzdržujejo se sorodstvene, prijateljske in simbolne vezi, hkrati pa nastajajo tudičasne oblike skupnostnosti, povezane z organizacijo dogodka. Med pripravami se oblikujejo manjše skupine – kuharice, skrbniki stojnic, organizacijski odbori, glasbeniki – ki med skupnim delom in sodelovanjem ustvarjajo pripadnost ter medsebojno povezanost (gl. Poljak Istenič 2012). Sama organizacija je za mnoge udeležence enako pomembna kot praznovanje. Skupnost se namreč ne vzpostavlja le skozi ritualni dogodek, temveč tudi z delom, pogovori, delitvijo nalog in neformalnim druženjem, ki spremljajo njegovo pripravo.

Prepletanje starih in novih »tradicij« je opazno v vsebini pomembnejših prireditiv. Največji oz. najbolj obiskani srečanja sta *Gottscheer Volksfest* v New Yorku in *Gottscheer Kulturwoche* v Celovcu.

Gottscheer Volksfest je leta 1947 z namenom, da bi zbralo denar za pomoč svojim rojakom v avstrijskih begunskih taboriščih, prvič organiziralo društvo *Gottscheer Relief Association* iz New Yorka. Iz humanitarnega dogodka se je sčasoma razvil v eno osrednjih srečanj ameriških Kočevarjev. Danes je *Gottscheer Volksfest* ali preprosto »Piknik« tradicionalna veselica, ki jo prirejajo vsako prvo junijsko nedeljo v New Yorku na Franklin Squaru, udeleži pa se je okrog 1500 ljudi (Zack 2007).

Na Volksfestu ohranjajo različne tradicije in različni klubi so spodbudili ljudi, da se družijo in je prijetno, različne generacije, ne le otroci, ne le starši, tudi stari starši pridejo na Kočevarski piknik. Okrog 1200 ljudi, različne generacije Kočevarjev in njihovih prijateljev. Tam uživajo tradicionalno hrano. Je zelo lepo srečanje. Isti ljudje prihajajo tja že več kot 40 let in vedno srečajo stare prijatelje, ki so jih že prej srečali. To je lep način, da se prijateljstva ohranjajo. (Gladitsch v Moric 2018)

Prireditev se začne s pozdravnimi govori ter petjem ameriške in kočevarske himne, s čimer se že na simbolni ravni vzpostavlja dvojna pripadnost – ameriški in kočevarski skupnosti. Sledijo povorka zastav in praporov različnih društev, nastop otroške folklorne skupine, pevski zbor in kronanje miss Gottschee, ki predstavlja enega najbolj prepoznavnih elementov praznovanja. Uradnemu delu sledi druženje ob plesni glasbi, hrani in pijači, ki pogosto traja do poznega večera. Pri pripravi sodelujejo vsa društva oz. »poddruštva«. Bowling klub skrbi za stojnico s sendviči, nogometni klub za stojnico s klobasami, društvo za pomoč obolelim za pobiranje vstopnine itd.

Praznovanja predstavljajo tudi pomemben prostor medgeneracijskega prenosa znanja in kolektivnega spomina. Na srečanjih se ne prenašajo le informacije o stari domovini, temveč tudi načini pripovedovanja o njej, čustvene navezave na prostor in skupnostna pripadnost. Pri tem imajo pomembno vlogo posamezniki, ki aktivno zbirajo, urejajo in posredujejo gradivo o kočevski preteklosti.

Martha Hutter (v Moric 2018) je opazila, da številni mlajši obiskovalci *Gottscheer Volksfesta* v New Yorku sploh ne vedo, kje je Kočevska. Zato je pripravila zemljevid stare Kočevske z označenimi vasi, ga obesila na steno in obiskovalce prosila, naj pod posamezne kraje zapišejo svoja imena oz. imena svojih staršev. Dejavnost je kmalu postala ena najbolj priljubljenih točk srečanja; ljudje so prihajali, iskali »svoje« vasi in se vpisovali na zemljevid. Postopoma je Martha začela zbirati tudi fotografije, izrezke iz časopisov in drugo gradivo o starih vaseh ter jih urejati v albume, ki so jih obiskovalci listali med druženjem. Sčasoma so ji začeli material prinašati tudi drugi člani skupnosti, tako da je zbirka iz leta v leto rasla.

V njenem pripovedovanju je mogoče prepoznati pomemben premik: praznični dogodek je postal prostor arhiviranja in skupnostnega spominjanja. Ze-

mljevid, albumi in fotografije niso služili le posredovanju informacij, temveč so omogočali simbolno vračanje v prostor, ki ga večina mlajših generacij ni nikoli neposredno izkusila. Hkrati so ustvarjali kontinuiteto med razseljeno skupnostjo in nekdanjim kočevarskim prostorom ter utrjevali predstavo o skupni preteklosti kot pomembnem delu kolektivne identitete.

James Hoegler (v Moric 2018) se spominja, kako dobro je bila prireditelj obiskana v njegovih najstniških letih:

Nisem prepričan, kdaj sem prvič šel na Piknik, vendar sem bil precej mlajši, verjetno sem bil še najstnik, to je vse, kar se spomnim, da sem bil najstnik [...] Verjetno najpomembnejše, spomnim se, da je bilo takrat tam veliko ljudi, pokalo je po šivih, resnično ni bilo praznega prostora v Parku. Spominjam se, da je bilo tam veliko sorodnikov. Nekateri sorodniki so odrastli v vaseh, za katere zdaj vem, da več ne obstajajo, npr. Sadni Hrib ali Zgornji Vecenbah ali Mokri Potok itd. Tam je bilo torej veliko ljudi in veliko jih je govorilo kočevarsko. Tam so bili politiki, ki so govorili o kočevarskem okrožju, ker je bilo to pomemben del volilne enote, to se danes več ne dogaja. Na splošno je glede na udeležbo najbrž pol od tistega, kar je bilo nekoč.

Njegovo pričevanje kaže na to, da so bila srečanja v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni mnogo več kot zgolj družabni dogodki. Predstavljala so pomembno javno manifestacijo skupnosti, ki je imela v lokalnem okolju dovolj številčno, družbeno in politično relevantno prisotnost, da je pritegnila tudi pozornost lokalnih politikov. Hkrati Jamesov spomin razkriva močno povezanost med ritualnim srečanjem, kočevarskim jezikom in mrežami sorodstvenih vezi, ki so bile tedaj še tesno vpete v skupnostno življenje. Kot sam ugotavlja, srečanja danes nimajo več takšne vloge.

Kočevarji v Združenih državah Amerike in Kanadi se vključujejo tudi v praznovanja širše nemško-ameriške oz. nemško-kanadske skupnosti. S tem ne izražajo le pripadnosti širšemu kulturnemu prostoru, temveč svojo skupnost tudi javno predstavljajo in umeščajo v večetnično družbo severnoameriških mest.

Eden izmed takih primerov je vsakoletna udeležba na *Steuben Parade*, kjer newyorški Kočevarji izkazujejo solidarnost z drugimi nemškimi Američani iz New Yorka in okolice (Spletni vir 5). Parada je velik javni spreved folklornih, plesnih

in glasbenih skupin, podjetij, društev in nemških jezikovnih šol. V njej sodelujejo tudi velika podjetja, kot je Mercedes, zato prirediteljev deluje zelo spektakelno in komercialno.

Kočevarji se na paradi predstavijo z otroško folklorno skupino in miss Gottschee, ki se po ulicah Manhattan pripelje v kabrioletu. Na paradi praviloma sodelujeta tudi dve kočevski podjetji – zavarovalnica Petschauer in mesarija Karl Ehmer – ki se promovirata s tematsko okrašenimi vozovi. Po eni strani gre za izraz etnične pripadnosti in ponosa, po drugi pa za izrazito javni performans identitete, prilagojen logiki ameriške parade, v kateri imajo pomembno vlogo vidnost, spektakel in promocija.

Podobno vlogo ima *Kitchener-Waterloo Oktoberfest* v Kanadi, največji dogodek, pri katerem sodeluje društvo *Alpine Club*. *Oktoberfest*, ki traja devet dni, so začeli organizirati skupaj z drugimi »nemškimi«¹ društvi iz Kitchenerja. Danes velja za največji »kanadski bavarski festival«² (Spletni vir 6) in vključuje tudi največjo parado ob zahvalnem dnevu v Kanadi, saj se začne med zahvalnim tednom.

Parada je po obliki precej podobna *Steuben Parade*, vendar je bolj multikulturna; v njej sodelujejo različne etnične skupnosti, na primer vietnamska in filipinska, pa tudi lokalna podjetja iz Kitchenerja in okolice. Kočevarji v povorki nastopajo s svojim predstavitvenim vozom, posebej vidni pa so plesalci v kočevskih in avstrijskih nošah. Med *Oktoberfestom* v *Alpine Clubu* pripravljajo hrano in pijačo, organizirajo plesne večere ter nastope folklornih skupin.

Tudi tukaj se kaže značilna transformacija diasporskih praks: »kočevskost«³ se ne izraža več zgolj z ohranjanjem elementov iz stare domovine, temveč z njihovim prepletanjem z lokalnimi oblikami praznovanja, zabave in javnega predstavljanja etničnosti. *Alpine Club* poleg *Oktoberfesta* organizira tudi druge družabne dogodke, predvsem ples. Eden pomembnejših je letni ples *Večer v Alpah*, na katerem zbirajo sredstva za delovanje plesne skupine.

Večja letna praznovanja niso pomembna zgolj za povezovanje članov posameznih društev, temveč imajo ključno vlogo tudi pri vzpostavljanju in ohranjanju transnacionalnih vezi med Kočevarji ter njihovimi organizacijami po svetu. Kočevarji iz Združenih držav Amerike se udeležujejo npr. srečanj v Kanadi in Avstriji ter obratno. Taki dogodki ustvarjajo občutek širše izseljenske skupnosti, ki presega lokalna društva in nacionalne meje.

Z namenom povezovanja Kočevarjev iz različnih držav, predvsem iz Združenih držav Amerike in Kanade, vsako leto od 1963 organizirajo večdnevno srečanje vseh severnoameriških Kočevarjev – *Gottscheer Treffen*. Dogodek vsakič gostuje v drugem mestu, denimo v Kitchenerju, Clevelandu, Milwaukeeju, New Yorku ali Torontu.¹⁰² Srečanje združuje »ameriško« veseljačenje z »avstrijskim« tradicionalizmom. Ne manjka petja in plesa, organizirana pa je tudi slovesna maša.

102

Zaradi upada članstva naj bi od leta 2026 pri organizaciji sodelovali le še društvi v New Yorku in Clevelandu.

Leta 2025 sem se takega srečanja udeležila v Clevelandu. Že prvi večer, ko smo se v nekoliko ožjem krogu zbrali na skupni večerji, je dogodek prevevala izrazita domačnost. Ženske so s seboj prinesle doma pripravljene sladice in druge jedi za pogostitev, tako da je srečanje bolj kot na formalno društveno prireditev spominjalo na veliko družinsko srečanje.

V soboto je sledil osrednji del praznovanja: večerja s sprevedom praporov in zastav, nastopom plesne skupine ter godbe na pihala. Večer sta popestrila še spreved tort in ples. Poseben vtis je na udeležence naredila simbolna podoba Kočevske, ki so jo ustvarili organizatorji. S stropa so visele zvezde in drobne lučke, pri čemer naj bi vsaka predstavljala eno izmed kočevarskih vasi. Udeleženci so lahko v spomin na svojo vas ali prednike prižgali lampijonček. Instalacijo sta zasnovali mlajši ženski, stari približno trideset let. Celotno srečanje je spremljal slogan: *Gottschee: Family, tradition, legacy, forever remembered and celebrated* (Kočevska: Družina, tradicija, zapuščina, vedno spominjana in praznovana).

Sodelujoči na *Gottscheer Volksfest* v New Yorku, junija 2010.

V ospredju je otroška plesna skupina.

Foto: John B. Gladitsch.

Ob tem je bilo zanimivo opazovati tudi preplet simbolnih referenc: na spomin-skih podstavkih za kozarce so bile upodobljene gore in planike pod zvezdnim nebom, motivi, ki bolj kot na Kočevsko spominjajo na širši avstrijski alpski prostor. Zdelo se je, da mnogi udeleženci »domovino« razumejo precej širše – ne zgolj kot konkretni prostor Kočevske, temveč kot imaginarni nemško-avstrijski kulturni svet, s katerim povezujejo svoj izvor.

V nedeljo je sledil nekoliko bolj tradicionalno obarvan del srečanja: maša in simbolno romanje s prapori do bližnje kapelice. Po kosilu so se ponovno vrstili glasba, humorni vložki in različne zabavne dejavnosti, med drugim tudi slavnostno odprtje soda s pivom, ki ga udeleženci razumejo kot del »nemške« praznične kulture. Dogodek je zaznamoval preplet (zlasti zabavnih) elementov – kočevarskih, nemških, avstrijskih in ameriških.

Ob tem se odpira vprašanje, ali gre pri takih praksah za vračanje k bolj tradicionalno razumljenim vrednotam ali predvsem za iskanje pripadnosti v sodobnem času, zaznamovanem z individualizacijo in vse manj stabilnimi identitetnimi oporami. Zdi se, da mlajše generacije kočevarstva ne doživljajo zgolj kot dediščine, ki jo je treba pasivno ohranjati. Prav z ustvarjanjem novih tradicij in vključevanjem sodobnih oblik praznovanja vzpostavljajo načine, kako kočevarstvo ohraniti kot živo družbeno prakso, ne le kot spomin na izgubljeni svet.

Podobno srečanje v Evropi predstavlja Mednarodno srečanje Kočevarjev (*Internationales Gottscheer Treffen*), ki ga od leta 2005 v Bad Ausseeju v Avstriji vsako drugo leto organizira Karl Ruppe. Srečanje je po svoji zasnovi v mnogih pogledih podobno severnoameriškemu *Gottscheer Treffnu*: traja več dni ter združuje religiozne, spominske in izrazito družabne elemente. Posebnost srečanja v Bad Ausseeju pa je predvsem v tem, da presega okvir same kočevarske skupnosti in v dogajanje aktivno vključuje lokalno prebivalstvo. Na ta način kočevarska kultura ni predstavljena zgolj članom skupnosti, temveč postane vidna tudi Nekočevarjem. Leta 2013 se je srečanja udeležilo približno 200 Kočevarjev in kar 220 okoliških prebivalcev, kar je še posebej pomenljivo, če upoštevamo, da v Bad Ausseeju živita le dve kočevarski družini in tam ni večje kočevarske skupnosti.

Takšna odprtost navzven je pomembna tudi v luči postopnega upadanja članstva v kočevarskih društvih. Zdi se, da prihodnost kočevarskih srečanj morda ni več toliko v zapiranju v lastni etnični okvir, temveč prav v sposobnosti vključevanja

Predstavitveni voz s člani Alpine Cluba na paradi
Kitchener-Waterloo Oktoberfest, oktober 2025.
Foto: avtor neznan. Hrani: Dietmar Biselli.

Podstavek za kozarec z motiviko alpskega prostora
in sloganom: »Kočevska: Družina, tradicija,
zapuščina, vedno spominjana in praznovana«.

Slavnostno odprtje soda s pivom na prireditvi
Gottscheer Treffen v Clevelandu julija 2025.
Foto: Anja Moric.

Nekočevarjev – prijateljev, partnerjev, lokalnih skupnosti in obiskovalcev. V tem smislu so dogodki, kot je srečanje v Bad Ausseeju, podobni praksam, ki jih npr. Kočevarji v Kitchenerju že dolgo razvijajo s sodelovanjem na *Kitchener-Waterloo Oktoberfestu*. Kočevarska identiteta se tako ne ohranja zgolj z varovanjem »avtentičnosti«, temveč tudi s prilagajanjem, odpiranjem in ustvarjanjem novih oblik skupnostnosti.

Rituali praznovanja v kočevarskih diasporah reflektirajo staro domovino, jo simbolno nadomeščajo, vzpostavljajo vezi med člani in ustvarjajo kontinuiteto skupnosti, ki presega geografsko razseljenost in časovno oddaljenost od Kočevske. Praznovanja tako niso zgolj priložnost za druženje, temveč eden ključnih mehanizmov ohranjanja kočevarske identitete. Na njihovo povezovalno vlogo opozarja tudi podatek, da večina Kočevarjev, ki so izpolnili anketni vprašalnik (76,5 %), z drugimi rojaki komunicira prav na prireditvah kočevarskih društev.

Praznovanja, ki jih organizirajo društva, so posebej pomembna tudi zato, ker pritegnejo številne posameznike, ki sicer niso člani društev. Delež nečlanov, ki z drugimi Kočevarji komunicirajo na društvenih prireditvah, se po posameznih državah giblje med 34 in 65 %. Med nečlani društev, ki se udeležujejo tradicionalnih

Sprevod zastav in praporov na prireditvi *Gottscheer Treffen* v Clevelandu julija 2025. Foto: Anja Moric.

prireditve, so tudi pripadniki mlajših generacij, ki so ohranile zgolj simbolično etnično identiteto ali »simbolično etničnost« (Gans 1979), tako da se želijo »počuti etnično« (Pleck 2000: 64), ne da bi živeli v etnični skupnosti, se znotraj nje poročali ali pripadali njenim organizacijam. To se kaže predvsem v selektivnem ohranjanju posameznih praks, ki imajo močan simbolni in čustveni pomen: v pripravljanju tradicionalnih jedi, obiskovanju večjih praznovanj, poslušanju glasbe in poudarjanju družinskega porekla. Pri mlajših generacijah je kočevarska identiteta pogosto manj povezana z vsakdanjim načinom življenja in bolj z občutkom pripadnosti, nostalgije ter iskanjem korenin. Prav praznovanja pa omogočajo, da se ta identiteta vsaj začasno »utelesi« – skozi srečanje z drugimi, ritualizirano skupnostno izkušnjo in občutek, da so del nečesa širšega in zgodovinsko kontinuiranega.

Kočevarščina – jezik iz konzerve?

Na Kočevskem je bila od 14. stoletja do izselitve Kočevarjev leta 1941/42 prevladujoči pogovorni jezik kočevarščina (kočevarsko *Götscheabarisch*) – srednjeveška nemščina, ki je nekatere prvine slovenskega jezika skozi stoletja ponotranjila (gl. Schröer 1869; Hauffen 1895; Tschinkel v Florjančič in Stanonik 2004; Hutter 1994: ii itd.), druge pa je verjetno vsebovala že na območjih, od koder so bili Kočevarji priseljeni, bodisi iz Koroške in Tirolske (Müller 2014) bodisi iz Frankovske in Turingije (Klobčar 2024).¹⁰³ Zaradi svoje nenavadnosti je kočevarščina zlasti v 19. in začetku 20. stoletja pritegnila pozornost etnografov, folkloristov in jezikoslovcev. Le-ti so na podlagi jezikovne sorodnosti z nemškim govornim prostorom Kočevarje večinoma obravnavali kot »starodavne« Nemce, kočevarščino pa interpretirali v okviru širših razprav o njihovem izvoru in t. i. »nemških jezikovnih otokih« (več v Moric 2024c).

Primerjalne analize šeg (Županič: 1937), pesemskega izročila (Golež Kaučič 2024; Kumer 2024), oblačilnih praks (Šantel 1939) in stavbarstva (Kundegraber 1995: 78) na Kočevskem pred drugo svetovno vojno razkrivajo številne povezave z okoliškimi pokrajinami, v katerih se je govorilo slovensko, kar kaže na poroznost kulturnih meja. Vendar pa so bile posebnosti Kočevske večinoma interpretirane znotraj nacionalnih oz. nacionalističnih okvirov, ki so zaznamovali znanstvene discipline. To je posebej izrazito v jezikoslovju, kjer so teorije o »nemških jezikovnih otokih« narodnim aktivistom služile za legitimacijo nemške prisotnosti in domnevne kulturne večvrednosti na večjezičnih območjih avstro-ogrske monarhije. Inter-

103

O prisotnosti slovenskih besed v kočevarščini je pisal že Tschinkel v delu *Grammatik der Götscheer Mundart* iz leta 1908 (Tschinkel 1908; prim. Marolt 1939 in Hutter 1994: ii). Jakob Müller (2014: 34–36) pa ugotavlja slovenski izvor 10 % kočevarskih besed na p-/b- < b-/p-, ki jih Tschinkel navaja v svojem slovarju.

104

Škof Anton Alojzij Wolf v konceptu pisma Eugenu Wilhelmu grofu Haugwitzu, predstavniku Nemškega viteškega reda, leta 1852 poudarja, da za službovanje na Kočevskem izbira predvsem duhovnike, ki izvirajo iz tega okolja in znajo kočevsko (NŠAL, šk. 10). Okoli leta 1835 se je npr. v vasi Draga pridigalo nemško, »toda ker so ljudje znali le slovensko in kočevsko ter nemškega niso razumeli, so verniki od službe božje izostajali, dokler se ni vpeljal slovenski jezik« (Otrin in Čipić Rehar 2015: 181–182). Sklepati gre, da farani, katerih vsakdanji pogovorni jezik je bila kočevščina, z razumevanjem slovenščine niso imeli težav, nasprotno pa jim je težave povzročalo razumevanje nemškega jezika.

105

16. aprila 1917 je župnik Viktor Kragl v poročilu vizitacije v Planini pri Črnomlju, kjer je bila šola v nemškem jeziku, zapisal: »Ko pride otrok v šolo, se kar največ poskrbi, da se neguje otrokova vzgojna stran. Zelo težko pa je pri začetnikih to, ker še niso večši nemškega jezika in tako otrok v pričetku prav nič ne zastopi, še manj pa more govoriti, ker zna le kočevsko.« (NŠAL, šk. 1)

106

Maria Hornung je – samostojno in skupaj z Walterjem Tschinklom – zagovarjala tezo, da so kolonisti prihajali z različnih območij južne Koroške in vzhodne Tirolske; razlike med posameznimi različicami kočevščine naj bi bile deloma prisotne že ob kolonizaciji, dodatno pa jih je utrjevala geografska ločenost posameznih dolin in vasi (Hornung v Petschauer 1984: 194; gl. tudi Hutter 1994).

pretacije kočevščine so zato praviloma poudarjale njene nemške prvine in jih povezovala z nemško narodno identiteto.

Jezik ali narečje?

V pogovorih s Kočevarji se občasno pojavlja vprašanje, ali je kočevščina jezik ali narečje. S takšnimi razpravami sem se srečala tudi po predavanju na konferenci *Gottscheer Heritage and Genealogy Association* v Torontu leta 2015, kjer se je razvila živahna debata, ki pa je ostala brez zaključka. Morebitna strokovna opredelitev presega okvir te monografije in sodi na področje sodobnega jezikoslovja; na tem mestu zgolj kratko izpostavljam nekatere dileme, ki nakazujejo, da odgovor ni povsem enoznačen oz. zakaj do »zmede« prihaja.

Kočevščina se je več kot šest stoletij razvijala ločeno od drugih nemških govorov. Zaradi dolgotrajne izolacije in številnih slovenskih vplivov je postala drugim govorcem nemščine pogosto težko razumljiva – že Valvasor (1689) je zapisal, da Nemci Kočevarjev »ne razumejo dobro«. Veljalo je tudi obratno, in sicer da tudi številni Kočevarji niso obvladali knjižne nemščine – vaško prebivalstvo se je naučilo šele v nemških šolah oz. oddelkih. Med temi je bil celo Hans Tschinkel, avtor prve slovnice kočevščine (1908: VII). Arhivski viri razkrivajo, da je škofija v 19. stoletju na Kočevsko prednostno nameščala duhovnike, ki so znali kočevsko, in ne tistih z znanjem nemščine (NŠAL, šk. 10), saj vsi verniki nemških pridig niso razumeli.¹⁰⁴ Tudi učitelji so imeli težave pri poučevanju otrok v knjižni nemščini in so si pogosto pomagali celo s slovenščino; takšni primeri so znani iz Planine,¹⁰⁵ Drage in drugih krajev. To odpira vprašanje, ali je kočevščina v lokalnem okolju delovala zgolj kot narečna različica nemščine ali pa kot samostojen in funkcionalen vsakdanji jezik. V tem smislu bi bilo treba sintagmo »nemški jezikovni otok«, če jo že uporabljamo, preoblikovati v »kočevarski jezikovni otok«.

Sama kočevščina tudi ni bila enotna, temveč se je razvila v več regionalnih različic. Na začetku 19. stoletja je posebej izstopala govorica Dragarske doline, zaradi česar je Hans Tschinkel (1908: 1) sklepal, da so naseljenci tja prišli z drugih območij kot večina ostalih Kočevarjev. Da so bili naseljenci na Kočevsko priseljeni iz več regij in v več migracijskih valovih, je menil že Schröer (1869: 8), kasneje tudi Walter Tschinkel (1973, 1976) in Maria Hornung (Petschauer 1984: 194).¹⁰⁶ Razlike med posameznimi različicami govora pa so bile verjetno povezane tudi z dolgotrajno geografsko ločenostjo posameznih dolin in vasi (Hutter 1994: 2).

Razprava o tem, ali je kočevarščina jezik ali narečje, je predvsem vprašanje definicije in politično-kulturnega konteksta, manj pa strogo jezikoslovno vprašanje. Večina raziskovalcev (Schröer 1869; Hauffen 1895; Tschinkel 1908; Hornung 1980) jo opredeljuje kot južnobavarsko narečje. Vendar pa sodobni sociolingvistični pristopi opozarjajo, da meja med »jezikom« in »narečjem« ni objektivna ali zgolj jezikoslovna, temveč je odvisna tudi od političnih, zgodovinskih in družbenih dejavnikov (Melinger 2018). V tem smislu bi bilo nemara mogoče kočevarščino zaradi njene večstoletne izoliranosti, samostojnega razvoja in omejene razumljivosti za govorce standardne nemščine razumeti tudi kot samostojen jezik.

Kritična ogroženost

Neugoden splet zgodovinskih dogodkov, zaradi katerih so Kočevarji danes razseljeni po vsem svetu, je povzročil skorajšnje izginotje njihovega jezika. *Unescov atlas ogroženih jezikov sveta* uvršča kočevarščino na območju Slovenije med kritično ogrožene jezike (Mosley 2010). To pomeni, da jezik poznajo le še prastari starši, medtem ko se v vsakdanjem življenju ne uporablja več. Govorijo ga zelo redki člani skupnosti (npr. vodje ritualov) ob posebnih priložnostih (npr. praznovanjih, pozdravnih nagovorih), drugi posamezniki pa se lahko spominjajo vsaj nekaterih elementov jezika (UNESCO Ad Hoc 2003: 8–10).

Takšna opredelitev velja predvsem za območje Slovenije, medtem ko na podlagi analize zbranih podatkov ugotavljam, da je položaj kočevarščine v Združenih državah Amerike in Kanadi nekoliko drugačen. Tam bi jo bilo mogoče uvrstiti v kategorijo »zelo ogroženih« jezikov, kar pomeni, da jo govori predvsem generacija starih staršev, medtem ko srednja generacija jezik sicer razume, vendar ga praviloma ne prenaša več na otroke. Raba je omejena na uradne priložnosti, društvena srečanja, festivale in ceremonije, kjer se srečujejo starejši člani skupnosti. Jezik sicer razume več ljudi, kot ga aktivno uporabljajo.

V nadaljevanju me bo predvsem zanimalo, ali se kočevarščina še uporablja, kako se odnos do jezika spreminja med generacijami ter kakšno simbolno in družbeno funkcijo ima kočevarščina danes med Kočevarji.

Poznavanje kočevarščine in prenos med generacijami

V anketnem vprašalniku, ki sem ga posredovala Kočevarjem v Sloveniji in diaspori,¹⁰⁷ se je šest vsebinskih sklopov neposredno ali posredno nanašalo

107

Raziskava je leta 2009 dokumentirala obdobje, ko je bilo med pripadniki starejših generacij še mogoče zajeti nekoliko širši spekter govorcev kot danes. Kljub temu ostaja relevantna, saj je kasnejše terensko delo pokazalo, da se osnovni vzorci medgeneracijskega prenosa jezika in njegove rabe niso bistveno spremenili.

na kočevarščino. Anketiranci so odgovarjali na vprašanja o tem, katere jezike govorijo, kateri je njihov materni jezik, kateri jezik najpogosteje uporabljajo, kako dobro poznajo kočevarščino, kako dobro jo obvladajo v pisni obliki in ob katerih priložnostih jo uporabljajo.

Analiza odgovorov je pokazala, da je znanje kočevarščine pri večini sodelujočih omejeno na osnovno raven. Večina anketirancev (62,7 %) je navedla, da jezik obvladajo le toliko, da lahko opišejo sebe in svoje neposredno življenjsko okolje. Boljše znanje kočevarščine – torej zmožnost pojasnjevanja stališč, dejstev in pomembnejših vsebin – je navedel bistveno manjši delež sodelujočih, približno 13 %. Predvsem med mlajšimi generacijami Kočevarjev je razširjeno pasivno znanje jezika; številni ga razumejo, vendar ga v vsakdanji komunikaciji ne uporabljajo aktivno.

Angleško govorno okolje

Kočevarščina se danes največ uporablja v Združenih državah Amerike, kjer je kočevarska skupnost tudi najštevilčnejša. V ameriških mestih so se kočevarski ekonomski migranti začeli naseljevati že v 70. letih 19. stoletja. Nastajale so manjše skupnosti, ki so priseljencem omogočale, da so se sporazumevali v lastnem jeziku, dokler se niso naučili angleščine. Že takrat se je kočevarščina prenašala na mlajše, v Združenih državah Amerike rojene generacije, zato je (bilo) tam mogoče najti starejše posameznike, ki niso bili rojeni na Kočevskem, a kočevarščino dobro govorijo (Hutter 2003).

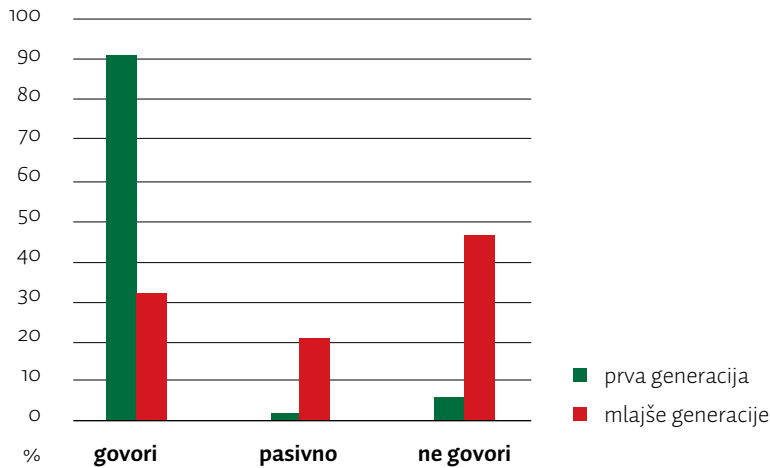
Graf 3 prikazuje razlike v poznavanju jezika med starejšimi Kočevarji, rojenimi pred preselitvijo leta 1941 (prva generacija), ki so kočevarščino uporabljali od rojstva in jo praviloma dobro obvladali, ter mlajšimi generacijami, rojenimi po preselitvi (druga in naslednje generacije).

Razvidno je, da so govorci kočevarščine predvsem rojeni pred preselitvijo v letih 1941 in 1942, kar potrjuje tudi Jamesovo (2015) opažanje:

Danes, konec leta 2015, so edini ljudje, ki jih poznam in govorijo kočevarsko, družinski član ali družinski prijatelji, ki so del svojega življenja preživeli v Kočevju. Njihovo število pa očitno upada.

Pri mlajših generacijah je opazen izrazit upad aktivnega znanja kočevarščine. Veliko mlajših Kočevarjev jo razume, vendar je ne govorijo. Mnogi poznajo posame-

Graf 3: Znanje kočevarščine v angleškem govornem okolju (Združene države Amerike in Kanada), N = 98

zne izraze, zbadljivke, pregovore, kletvice ali pesmi, kar pa ne zadostuje za tekoče sporazumevanje v vsakdanjih situacijah. Med njimi je tudi James (2015), ki svojo izkušnjo opisuje tako:

V mojem primeru je tako, da jezik razumem, vendar ga ne znam govoriti (razen nekaterih besed), niti pisati. V veliki meri sem, na primer, brez nemških podnapisov razumel film *Gottscheabar Lont* [sinhroniziran v kočevarščino]. Po drugi strani pa mi je izpostavljenost nemškim pesmim in glasbi pomagala izgovarjati in govoriti nemško, ampak moja nemščina je pravzaprav mešanica nemščine in nekaj kočevarščine. To sem ugotovil šele med svojim delom v Düsseldorfu, ko sem spoznal, da del mojega besednjaka ljudem ni bil razumljiv.

Na vprašanje, ali mlajše generacije še govorijo kočevarščino, Martha (2009) odgovarja:

Mislím, da jo veliko mladih razume. Moji otroci je nekaj razumejo, vendar pa je ne govorijo. Vseeno pa jo nekateri mladi govorijo, in tisti, ki jih jaz poznam, celo zelo dobro. Otroci tistih staršev, ki dialekt še govorijo, poznajo običajno vsaj nekaj besed, ki jih pogosto uporabljajo, včasih tudi za zabavo. Otroci staršev, ki dialekta več ne govorijo, pa se ga ne bodo naučili.

Težko bi natančno ocenili, koliko pripadnikov tretje in naslednjih generacij v Združenih državah Amerike danes še govori kočevarsko, gotovo pa jih je več kot v Avstriji, Nemčiji ali Sloveniji. John (2009) mi je pripovedoval o svojem znancu, mlademu odvetniku:

[O]n se je naučil kočevarščine med obiskovanjem Gottscheer Hall v Ridgewoodu, Queens, New York in s pogovorom s starimi Kočevarji v tamkajšnjem baru. Z njimi vadi govorjenje kočevarščine in govori kar dobro. Imam približno 10 prijateljev, starih okrog 50 let, ki tekoče govorijo kočevarščino, ker so njihovi starši doma govorili samo kočevarsko.

Otroci se med primarno socializacijo praviloma aktivno naučijo jezika, v katerem komunicirajo s starši. Johnovi starši so z otroki govorili nemško, med seboj pa kočevarsko. Zaradi tega John (2009) pravi, da kočevarščino popolnoma razume, vendar mu je lažje govoriti nemško. Podobno izkušnjo opisuje tudi Sonia (2009), rojena v New Yorku:

Vzgojeni smo bili doma govoriti nemško, čeprav sta starša drug z drugim pa tudi z drugimi družinskimi člani (staro mamo, tetami in strici) govorila kočevarsko. Razumeli smo tudi njihov pogovor [...] Imam hčer, ki je sedaj stara 21 let. [G]ovori nemško in kočevarsko. Vzgojena je bila v mnogih kočevarskih navadah in tradicijah, s pomočjo mojih staršev.

Kadar v istem gospodinjstvu živijo tudi stari starši, lahko to pomembno vpliva na izbiro jezika, ki ga otrok uporablja. V številnih kočevarskih družinah v Združenih državah Amerike in Kanadi so starši ali stari starši med seboj govorili kočevarsko, z otroki in vnuki pa nemško. Tako je bilo tudi v Berthini (2009) družini:

Moja mama je vedno živela z mano in mojimi otroki in moji otroci so vedno poslušali kočevarski jezik. Govorili so nemško, ker je moja mama vedno z njimi govorila nemško, ne kočevarsko. Ne vem, zakaj. Mogoče je menila, da, bodo več dosegli z nemškim kot pa s kočevarskim jezikom. Kar je res.

Pomembno vlogo pri izbiri jezika je imelo tudi šolanje. Večina kočevarskih staršev v Združenih državah Amerike in Kanadi je otroke pošiljala k pouku nemškega jezika, ki je običajno potekal v t. i. sobotnih šolah. Otroci so se tako učili predvsem knjižne nemščine, medtem ko je kočevarščina ostajala predvsem družinski in

Risba dveh žensk, ki se pogovarjata
kočevarsko. Avtorica: Martha Hutter.
Zasebna last: Anja Moric.

108

Hkrati primer ponazarja že uvodoma predstavljeno tezo, da so bile razlike med knjižno nemščino in kočevarščino dovolj velike, da govorci prve niso nujno razumeli druge in obratno.

neformalni jezik. To poleg omejenega medgeneracijskega prenosa pojasnjuje, zakaj je večina (72 %) anketiranih pripadnikov druge in tretje generacije navedla znanje nemščine, približno polovica manj (33 %) pa (tudi) znanje kočevarščine.

Zgodilo pa se je tudi, da so otroci bolje obvladali kočevarščino kot nemščino oz. da so posamezne izraze razumeli predvsem v narečni obliki,¹⁰⁸ kot pripoveduje Ingrid (2015):

Na srednji šoli Grover Cleveland je bila več kot polovica učencev v mojem nemškem razredu otrok kočevskih priseljencev. Učiteljica, Frau Engel, nas je učila le Hochdeutsch in se mrščila nad rabo kateregakoli narečja. Enkrat je moj prijatelj v razredu povzročal nemir, zato mu je učiteljica rekla: »Der Teufel holt dich!« Ni je razumel, zato je še enkrat ponovila. Še vedno je ni razumel, zato sem se obrnila in rekla: »Ne reci, da še nikoli nisi slišal 'Der Deivel hoellet die!'« (Mimogrede, to je bil eden najljubših izrekov moje mame, ko sem bila najstnica.) V kočevarščini je stavek razumel in pol razre-da se je smejala. Tudi učiteljica se je trudila, da bi zadržala nasmeh.

Na vprašanje, zakaj so otroke pošiljali v nemške sobotne šole, je Martha (2009) odgovorila:

Ker je nemščina bila in še vedno je naš pisni jezik, kar kočevarščina ni nikoli bila. Pomembno vlogo igra oziroma je igralo tudi življenje v državi ali mestu, kjer je bilo prisotnih več tujih jezikov. Tako so se Kočevarji (ki tudi sami govorijo nemško) počutili bliže drugim nemškim govorcem in se z njimi povezovali v skupine. Za časa našega prvega prihoda v Ameriko se je tu govorilo veliko tujih jezikov. Tudi druge skupine so počele podobno, vsi se bolj družijo s sebi bližjimi skupinami.

Znanje nemščine je bilo torej pomembno tudi za sporazumevanje s širšo nemško skupnostjo, s katero Kočevarji v New Yorku in Kitchenerju sodelujejo še danes. V New Yorku se vsako leto udeležujejo *Steuben Parade* – praznovanja, ki povezuje nemška društva v mestu. V mestih, kjer ni živelo dovolj Kočevarjev, da bi lahko tvorili lastno društvo, npr. v okolici San Francisca in Los Angelesa, so se le-ti navadno pridružili nemškim in celo slovenskim društvom (Mary 2010).

Marsikateri Kočevar je tudi menil, da bo otrokom bolj koristilo znanje nemščine kot kočevarščine. Iz prispevka Marthe Hutter, objavljenega v glasilu kočevskega društva iz New Yorka, je razvidno, da je bilo med Kočevarji razširjeno prepričanje, da bi lahko govorjenje kočevarščine celo oteževalo družbeno vključevanje otrok:

Tisti, ki pa smo prišli po drugi vojni, našim otrokom bolj poudarjamo pomen učenja formalne nemščine, najverjetneje na škodo našega lastnega dialekta. Ta neke vrste brezbriznost za star jezik, ima korenine v dejanskih pomislekih, ki so se pojavljali že v naši domovini: Dovoliti otrokom, da se učijo in govorijo star jezik, se je namreč pogosto smatralo za oviro na poti, da postanejo uspešni posamezniki v zunanjem svetu. (Hutter 2003)

Kljub temu Martha (2009) meni, da nemščina ni nadomestila kočevarščine:

Ko so Kočevarji prvič prišli v Ameriko, je bila nemščina zelo pomembna, saj je veljala angleščina za nenavaden, nov jezik. Sedaj vsi naši otroci govorijo tekoče angleško, mi starejši jo tudi obvladamo, tako je angleščina postala naš novi jezik. Nemščina za medsebojno sporazumevanje ni več tako pomembna.

Pomemben razlog, da so kočevarski otroci pogosto govorili nemščino namesto kočevarščine, so bile tudi zakonske zveze z nemško govorečimi partnerji. V družinah, kjer je bil eden od zakoncev nemškega porekla, je bil domači jezik praviloma nemščina. Reinfried (2009) je na primer povedal, da je bila njegova žena Avstrijka, zato so doma govorili nemško, otroci pa se kočevarščine niso naučili. Od njegovih petih vnukov danes nihče več ne govori niti nemško.

Vendar pa to ne pojasni povsem izgube kočevarščine, saj se ta včasih na otroke ni prenesla, tudi če sta starša med seboj govorila kočevarsko:

Mi smo doma govorili kočevarsko, ker je moj mož govoril kočevarsko. Doma sva govorila kočevarščino, vendar je otroci ne govorijo, čeprav jo razumejo. (Martha 2015)

Portes in Schauffler (1994: 643–659) sta pri raziskovanju jezikovne prilagoditve otrok priseljencev v Združenih državah Amerike ugotovila, da pri tretji generaciji in vseh naslednjih angleščina praviloma postane tako domači kot materni jezik. Njune ugotovitve veljajo tudi za Kočevarje v Združenih državah Amerike in Kanadi, kjer je angleščina v veliki meri že nadomestila tako kočevarščino kot nemščino, ki je bila pri številnih družinah še v drugi generaciji pomemben domači jezik. To je razvidno tudi iz Elisabethine (2015) pripovedi:

Ko sem bila mlajša, sem govorila nemško. Nato pa sem šla v šolo in je bilo lažje govoriti angleško. Moj oče je vedno vpil name: »Govori nemško! Govori nemško!«

Občasno se še vedno spontano spomni posameznih kočevarskih izrazov:

Vse življenje poslušáš kočevarščino in je nikoli ne govoriš, nato pa kar naenkrat pride na plano. Začudiš se, odkod je to prišlo! Nikoli nisem tako govorila, vendar nekako pride nazaj v odročeni del tvojih možganov. Zanimivo se je poskusiti spomniti.

Njen sin nemščine ne govori več:

[M]islím, da mi je žal, da z njim nisem govorila nemško. Določene stvari skušam povedati vnukom, vendar živijo tako daleč stran, da jih ne vidim pogosto. (Elisabeth 2015)

Večina pripadnikov druge in tretje generacije angleščino danes opredeljuje kot svoj materni jezik. Kljub temu se kočevarščina v nekaterih družinah še vedno uporablja, predvsem v komunikaciji med starejšimi sorodniki; tako je navedlo 38 % anketiranih.

Stanje v Kanadi je podobno kot v Združenih državah Amerike. Anne (2009) pripoveduje, da se je njen oče kmalu po preselitvi v novo domovino odločil, da bodo v hiši odtlej govorili samo nemško in ne več kočevarsko, češ da kočevarščina ni uporabna, ker je le narečje. Anne kočevarščino razume, vendar je ne govori. Poročila se je z Avstrijcem in doma sta z otroki od njihovega rojstva govorila nemško. Njuni otroci nekoliko razumejo kočevarsko, določene fraze uporabljajo predvsem v pogovoru z bratranci. Anne pove tudi, da v njihovi okolici ni nobene kočevarske družine, ki bi kočevarščino uporabljala kot vsakdanji sporazumevalni jezik. Pri društvenih dejavnostih govorijo angleško, ker mnogi kočevarščine ali nemščine ne razumejo več.

Jezik za skrivnosti

V številnih družinah je kočevarščina ohranila posebno vlogo intimnega oz. »skrivnega« jezika, ki je omogočal sporazumevanje znotraj skupnosti ali družine, ne da bi jih okolica razumela. Erna (Spoenlein v Moric 2018) hudomušno pripoveduje: »Ko sem z bratranci in sestričnami in ne želimo, da bi nas kdo drug razumel, se pogovarjamo kočevarsko. Potem te nihče ne razume.«

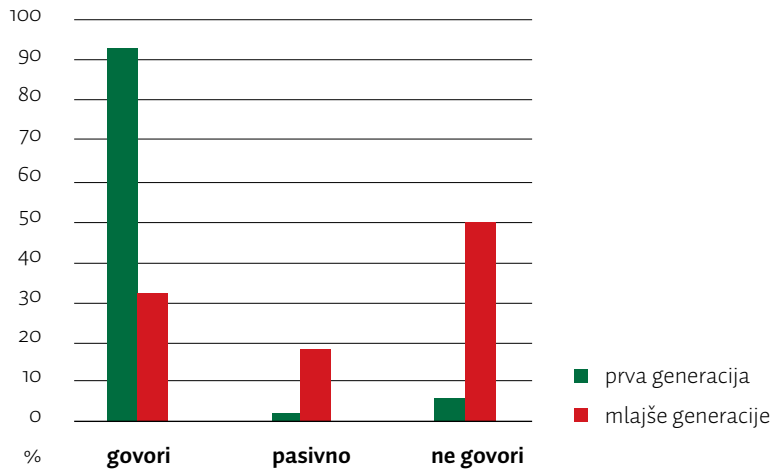
Podobno izkušnjo opisuje tudi James (2015):

Ko sta starša kaj skrivala pred mano, sta me poslala v posteljo, onadva pa sta se pogovarjala v tisti reči, imenovani kočevarščina. Ampak, veš, moja ušesa so bila dobra, lahko sem ju slišal in tudi razumel. Ko sta šla v trgovino [...] in nista hotela, da bi prodajalec razumel, o čem govorita, sta se [...] pogovarjala v kočevarskem narečju. Jaz sem ju seveda razumel, kar je zanimivo, vendar sem odgovarjal v angleščini.

Nemško govorno okolje

Tudi pri mlajših generacijah, živečih v Nemčiji in Avstriji, je opazen trend upadanja aktivnega znanja kočevarščine. Med mlajšimi je prav tako več takih, ki jo znajo pasivno (gl. Graf 4).

Graf 4: Znanje kočevarščine v nemškem govornem okolju – v Avstriji in Nemčiji, N = 72

Sklepam, da so Kočevarji, ki so se po vojni naselili v Avstriji in Nemčiji, manj uporabljali kočevarščino kot tisti iz Združenih držav Amerike zato, ker jim je bil jezik njihove nove države domač oz. so se ga (nekateri) naučili že v stari domovini. Zaradi tega je nemščina hitreje prevzela vlogo vsakdanjega sporazumevalnega jezika.

Podobno kot pri ameriških Kočevarjih je tudi v družinah avstrijskih in nemških Kočevarjev, kjer eden od zakoncev ni Kočevar, nemščina postala domači jezik, medtem ko se kočevarščina na otroke ni prenašala. Med seboj jo govorijo le še pripadniki prve (večinoma sorodniki), včasih tudi druge generacije, pripadniki tretje generacije pa ne več (Albert 2009; Nora 2009).

Ted (2009) iz Nemčije ne govori kočevarščine: »Razumem vse, vendar sem imel vedno možnost govoriti nemško. Govorili smo jo doma, ampak sam sem bil dolgo časa ločen od svoje družine.« Po vojni je devet let živel v Združenih državah Amerike. Z mamo sta si dopisovala v nemščini, saj se kočevarščina praviloma ni zapisovala. Kmalu po njegovi vrnitvi v Nemčijo je mama zbolela in umrla. Njegova žena je Nemka, otroci pa kočevarsko ne govorijo.

Podobne izkušnje opisujejo tudi drugi sogovorniki. Albert iz Gradca (2009) se je rodil kmalu po preselitvi. V družini staršev in pri nekaterih sorodnikih se je ohranila navada, da doma govorijo samo kočevarsko. Njegov sin ne govori ko-

čevvarščine in jo le deloma razume. Albert meni, da se v kratkem kočevvarščine sploh ne bo več govorilo. Pravi, da se bo morda nekoliko dalj časa ohranila v Ameriki, vendar tudi v to dvomi.¹⁰⁹

Nora iz Gradca (2009), katere stara mama je bila Kočevarica, iz pripovedovanja pozna predvsem zgodbe o Kočevarjih in življenju v preteklosti. Na njihovih družinskih srečanjih se ni nikoli govorilo ali pelo v kočevvarščini. Generacija njene stare mame in prastarih staršev jezika nanjo ni aktivno prenašala.

Kljub zmanjševanju števila govorcev pa je med Kočevarji v Avstriji izrazito prisotno prepričanje, da je kočevvarščina eden ključnih elementov kočevarske identitete. To stališče je v pogovorih precej manj izrazito med Kočevarji v Združenih državah Amerike in Kanadi, kjer izgube jezika praviloma niso izpostavljali kot neposredno grožnjo obstoju skupnosti. Albert (2009) denimo meni, da mlajše generacije brez znanja kočevvarščine ne morejo razvijati kočevarske identitete. Podobno razmišlja tudi Kočevar iz Celovca (2009), ki poudarja, da tamkajšnji Kočevarji svojo identiteto še vedno ohranjajo s šegami, navadami in narečjem, kočevvarščina pa jim pomeni domovino. Jezik je tesno povezan tudi s spomini na otroštvo in družinsko okolje. Frank Mausser (v Moric 2018) pravi: »Ta jezik v meni obudi občutke, ki sem jih imel kot otrok, ko jih je mama prenesla name, in mi [zato] kočevvarščina veliko pomeni. OGREJE MI SRCE, RECIVA TAKO.«

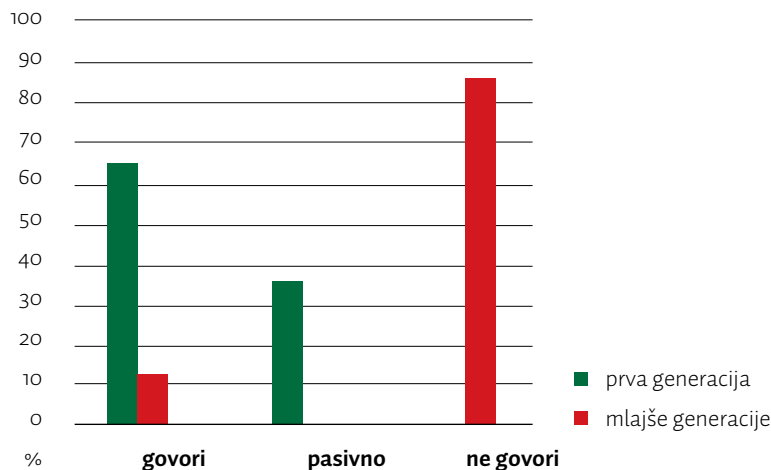
Po mnenju Ludwiga Krena (2007) je najpomembnejša naloga društev ohranjanje kočevvarščine. Nekateri Kočevarji druge generacije iz Celovca so dejavni v pevskem društvu, kjer prepevajo kočevarske in nemške pesmi. Vendar to, da se s kočevvarščino srečujejo pri petju, ne zadostuje za širšo komunikacijo. Leta 2007 so v Celovcu pri cerkvenem obredju drugič odpeli mašo s kočevarskim besedilom:

Je bil kar nekakšen praznični trenutek tudi zame, ko sem slišal, kako to besedilo, ki sem ga nekako skušal prilagoditi splošnemu besedilu maše, kako to zveni v našem kočevarskem narečju. (Kren 2007)

Slovenija

Tudi mlajše generacije Kočevarjev v Sloveniji precej manj govorijo kočevarsko kot starejše. Pasivno znanje pa je razširjeno že med starejšimi, pred preselitvijo rojenimi Kočevarji (gl. Graf 5). Vzroki za to so večplastni. Že pred pre-

Graf 5: Znanje kočevščine v Sloveniji –
rojeni pred preselitvijo in po njej, N = 19

selitvijo so bili pogosti mešani zakoni med Kočevjarji in Slovenci, posebej v krajih z jezikovno bolj mešanim prebivalstvom. Jožefina (2009) mama je bila Kočevarica, oče pa Slovenec. Ker se je mama po poroki preselila v vas, kjer ni bilo nobenega Kočevarja, so v družini govorili slovensko. Jožefa kočevščino razume in zna povedati nekaj besed, ki se jih je naučila od svoje stare mame.

Jožetov oče je bil Kočevjar, mama pa Slovenka. V Bistrici, kjer je bil Jože rojen, so pred vojno živele tri kočevarske družine in deset slovenskih.

Doma smo govorili samo slovensko. Tudi z očetom. Ko sva rezala trte, mi je rekel: »Znaš kaj, kočevsko, to ni nič, ti se nauči nemško.« Vedno med delom mi je kočevarske besede prevajal v nemščino. Lažje sem govoril nemško kot kočevarsko. Takrat sem znal tako kočevarsko kot nemško, vendar sem z leti pozabil, ker nobenega od teh jezikov nisem uporabljal. (Jože 2009)

Da je bilo opuščanje kočevščine, zaradi ocene, da je manj uporabna kot nemščina, prisotno že v stari domovini, je ugotovila tudi Martha (2009):

Preden so v 18. stoletju v Kočevje prišle šole, se je povsod govorilo le kočevarsko, življenje je bilo preprosto. Potem je v Kočevje prišel obvezen šolski sistem (1869). Vsi, fantje in dekleta, so se sedaj učili govoriti, brati in pisati

uradni jezik. To jim je odprlo velik nov svet izobraževanja. Lahko bi rekli, da se je »germanizacija« zgodila s prihodom šol, kot naravni proces, in ne politično motivirana. Do prve svetovne vojne so vsi ljudje v Kočevju [že] brez težav komunicirali v formalnem jeziku. V resnici je bil naš dialekt viden kot zastarel in celo nevreden, bil je »jezik ulice«, »sleng« tistega časa. To se vidi v tem, da so ljudje v mestu Kočevje raje govorili nemško kot kočevarsko.

Kljub temu da se je na Kočevskem pred drugo svetovno vojno večinoma govorilo kočevarsko, so prebivalci kulturnega in upravnega središča – mesta Kočevje – govorili predvsem knjižno nemščino. Na to dejstvo me je opozorilo več Kočevarjev, med njimi Brigitte Hübner-Dornig (2009), ki je od rojstva pa do leta 1941 živel v Kočevju: »V mestu Kočevje nismo govorili kočevarsko, ampak 'nemško' (*hochdeutsch*). Kočevarščino zelo dobro razumem, vendar je ne govorim dobro.«

Razlog za prevlado nemščine v mestu je bil predvsem v tem, da je bila jezik administracije in šolstva. Večina uradnikov in učiteljev je prihajala iz drugih krajev habsburške monarhije, kjer se je govorilo nemško. Kot je opazila Martha (gl. zgoraj), je nemščina – podobno kot v drugih mestih na Slovenskem z izrazitejšo nemško govorečo populacijo (npr. Maribor, Celje, Ptuj) – predstavljala tudi statusni simbol, s katerim se je meščanstvo (samo)razlikovalo od okoliškega podeželskega prebivalstva.

Na delno opuščanje kočevarščine na Kočevskem že konec 19. stoletja je vplivalo tudi delovanje nemških društev *Schulverein* in *Südmark*. Društvo *Schulverein* je med letoma 1881 in 1907 pomagalo ustanoviti šole v enajstih vaseh in finančno podprlo gradnjo novih šolskih poslopij v osmih drugih krajih; število njegovih podružnic je še posebej narastlo po letu 1903 (Trdan 1999: 59). Pred prvo svetovno vojno je na Kočevskem delovalo 22 skupin društva *Schulverein* in prav toliko skupin društva *Südmark*. Od skupno 29 skupin, ki jih je društvo *Südmark* leta 1913 imelo na Kranjskem, pa jih je bilo kar 22 na Kočevskem (Trdan 1999: 60). T. i. šolske vojne so, kot je opisano v poglavju 4, potekale tudi na Kočevskem, npr. v vasi Trava pri Dragi. V ta namen so na Kočevsko prihajali tudi nemški izobraženci. Prvi ravnatelj kočevske gimnazije (1872–1893) je bil npr. Tirolec Benedikt Knapp.

K opuščanju rabe po drugi svetovni vojni pa so pripomogle neugodne zgodovinske okoliščine pa tudi posredni in neposredni pritiski širšega družbenega okolja. Nemci, tudi Kočevarji, so bili kolektivno označeni kot sodelavci okupatorja in bili

so tudi šikanirani, zaradi česar so skušali ostati čim bolj neopazni in so svoj jezik pogosto prenehali javno uporabljati. Nekdanji predsednik *Društva Kočevarjev – staroselcev* August Gril opisuje, kako je moral kot desetleten deček okoli leta 1946 ali 1947 zaradi zastrupitve krvi v novomeško bolnišnico. Ko se je razvedelo, da je Kočevar, so ga zmerjali ne le po hodnikih, temveč celo v bolniški sobi. Podnevi se je skrival v stranišču, dokler ga oče ni odpeljal domov (Gril 2005: 453–454). Doris Debenjak (2007) meni, da je članom *Društva Kočevarjev – staroselcev* dolgoletno zmerjanje »vcepilo občutek, da je njihov jezik (ki je bil po vojni celo prepovedan) res neka čudna mešanica slovenščine in nemščine. Šele sedaj se počasi okorajžijo, da ga spet javno spregovorijo in da jih pri tem ni več sram«. O posledicah povojne stigmatizacije je v svojih spominih August Gril zapisal (2005: 410):

Seveda se danes vsiljuje vprašanje, zakaj s svojimi otroki nikoli nisem govoril v svojem maternem jeziku ali knjižni nemščini. Mislim, da je treba za to iskati vzrok v grenkih spominih na otroška leta. Zmerjanje, zapor, slaba karakteristika – vse to me je navdalo z nekim čudnim manjvrednostnim kompleksom. Zaradi vseh teh okoliščin in vsega, kar sem doživljal, sem začel razmišljati, da smo Kočevarji nebodijih treba. Pri tem pa moram takoj poudariti, da se svojega jezika in prednikov nisem nikoli sramoval. To sta mi vcepila predvsem starša. Toda grozote nacizma, odseljene slovenske družine in občutek krivde, da so tja naseljevali Kočevarje, vse to me je vedno spremljalo kot temna senca. Zato sem v svoji podzavesti sklenil, da je to poglavje zaprto, da se bo z mojo smrtjo končalo tudi kočevarsko poreklo, in s tem sem se sprijaznil.

Izkušnje pa niso bile enoznačne. Emil (2009) iz okolice Kočevja se npr. ne spominja, da bi imel zaradi svojih kočevarskih prednikov po vojni kakšne težave. Doma je s starimi starši, ki so ga vzgajali, še leta po vojni in vse do njune smrti govoril kočevarsko. Tudi kadar je srečal druge Kočevarje, je z njimi poklepetal v kočevarščini. Opazil pa je, da se po vojni o Kočevarjih ni več veliko govorilo in da tudi sami svojega porekla niso posebej poudarjali. Spominja se, da je po vojni slišal o izginotju nekaterih kočevarskih družin.

Emil poudarja, da je v okolici Kočevja po vojni ostala le peščica Kočevarjev, ki poleg tega niso živeli strnjeno. Ko so se v izpraznjene kraje začeli naseljevati novi prebivalci, povečini Slovenci, ki niso znali kočevarsko, so se Kočevarji situaciji prilagodili, saj se sicer ne bi mogli sporazumeti.¹¹⁰

110

Podobno navaja Marija Dulc (2008: 333).

Katarina Jaklitsch (1994: 22) je v svoji raziskovalni nalogi ugotovila, da sta bili na celotnem izseljenem območju Kočevske leta 1994 »samo še dve družini (ki živita v črnomaljski kotlini), v katerih se je ohranila tradicija (zvestoba), da za svoj vsakodnevni pogovorni jezik uporabljajo materni, to je kočevski jezik«.

Na širšem Kočevskem danes ni več nobene družine, v kateri bi v ožjem družinskem krogu govorili kočevarsko.¹¹¹ Izmed več kot 20 oseb, živečih v Sloveniji, ki so rešile vprašalnik oz. s katerimi sem opravila intervju, kočevarščine v ožjem družinskem krogu nobena ne uporablja več. Nekateri jo govorijo s svojimi brati in sestrami, vendar ne s svojimi otroki. Hans Ivan Jaklitsch (2005: 286) o rabi jezika pravi:

Ko prideva z ženo na obisk, se pogovarjava s sestro po kočevarsko. Moja žena je to vedno sprejemala z razumevanjem, še več, meni celo očita, da zakaj nisem naučil otrok kočevarsko. Verjetno si nisem vzel časa, da bi se z otroki pogovarjal po kočevarsko. Ne bi rekel, da bi bil vzrok nekakšen ne-odnos do maternega jezika. Lahko rečem, da sem ponosen na to, da sem Kočevar, in izkoristim vsako priložnost, da se pogovarjam po kočevarsko.

August Gril (2005: 410) pa je zapisal:

Otrokoma nisem vsiljeval svojega maternega jezika; z mamo in s sestro sem sicer vedno tudi vpričo otrok govoril kočevarsko, toda to ju ni zanimalo. Imam občutek, da sta oba sinova smatrala, da je to moj svet, v katerega se nista bila pripravljena spuščati.

Kot ugotavlja Doris Debenjak (2009), se zanimanje za kočevarsko dediščino pogosto pojavi šele pozneje v življenju:

Redkokdo se enkrat nenadoma začne za take stvari zanimati, ne da bi bil kdaj prej v kake dejavnosti vključen, toda to se dogaja pri starejših ljudeh, večinoma po upokojitvi.

Mlajše generacije imajo praviloma drugačna zanimanja, in čeprav se pogosto zavedajo svojih kočevarskih povezav, se jih večina s kočevarsko dediščino začne aktivneje ukvarjati šele v odraslosti. Danes v Sloveniji živi le še nekaj posameznikov, ki še znajo govoriti kočevarsko.

Prizadevanja za ohranitev kočevarščine

Ohranjanje kočevarščine kot enega svojih osrednjih ciljev navajajo različna kočevarska društva, med njimi tudi *Društvo Kočevarjev – staroselcev*. V njem so med letoma 2002 in 2006 (Kop 2006: 20–22) ter ponovno v letih 2008 in 2009 organizirali poletne tečaje kočevarščine in nemščine za mladino.

Njihova prizadevanja so povezana tudi z vprašanjem pravnega položaja nemščine v Sloveniji. V *Društvu Kočevarjev – staroselcev* si prizadevajo, da bi Republika Slovenija v skladu z *Evropsko listino o regionalnih ali manjšinskih jezikih*¹¹² določila območja, kjer se nemščina tradicionalno uporablja, s čimer bi lahko pridobili tudi stabilnejšo finančno podporo za ohranjanje jezika. Doris Debenjak (2007) je ob tem povedala: »Kaj to pomeni, niti ne vem, najbrž pa bi nam potem nekdo moral dati denar za ohranjanje kočevskega narečja in za pouk nemščine.« Skoraj dve desetletji po najinem pogovoru še vedno niso bila uradno določena območja, kjer naj bi se kočevščina oz. nemščina tradicionalno govorila (Council of Europe 2025).

Nemška skupnost v Sloveniji ni uradno priznana kot narodna manjšina, zato tudi finančna sredstva za njeno kulturno delovanje niso sistemsko urejena. Po mnemu Doris Debenjak (2009) bi priznanje kočevščine kot regionalnega ali manjšinskega jezika in/ali priznanje manjšinskih pravic vplivalo na ohranjanje kočevščine:

Ljudje bi izgubili strah, biti Kočevar bi bilo prej prednost kot pa nekaj negativnega, čeprav ni upanja, da bi ljudje spet začeli govoriti kočevščino doma, tudi nemško doma govori samo še peščica. Brez priznanja bo lahko EU samo ugotovila, da je v Sloveniji potekala prisilna asimilacija.

Leta 2011 je *Društvo Peter Kosler* v sodelovanju z Maridi Tscherne in ob finančni podpori Avstrije začelo izvajati tečaje kočevščine v Dolenjskih Toplicah, Semiču, Novem mestu ter Kočevju. Pouk je obiskovalo okoli 190 otrok in odraslih, pri čemer udeleženci tečaja večinoma niso bili Kočevarji, temveč prebivalci, ki jih zanima jezik (prim. Gril 2013a). Program je bil po manj kot treh letih ukinjen zaradi prekinitve avstrijskega financiranja. Ob ukinitvi so se pokazala nesoglasja med posameznimi kočevarskimi društvi. August Gril (tedaj predsednik *Društva Kočevarjev – staroselcev*) in Veronika Haring (tedaj predsednica društva *Mostovi*) sta namreč dvomila o kakovosti poučevanja (Gril 2013a: 37–38), *Društvo Peter Kosler* pa je ukinitve razumelo kot posledico rivalstva in sporov glede razdelitve omejenih finančnih sredstev.¹¹³ Takšna razhajanja med kočevarskimi društvi prizadevanjem za ohranjanje kočevščine niso koristila.

Maridi Tscherne je leta 2012 ustanovila *Zavod Mošnice – Moschnitze*, v okviru katerega nadaljuje prizadevanja za njen obstoj. Med pomembnejšimi dejavnostmi je projekt *Govorimo kočevarsko*, namenjen avdiovizualnemu dokumentiranju govora

112

Slovenija je omenjeno listino podpisala 3. julija 1997 in ratificirala 4. oktobra 2000, listina pa je začela veljati 1. januarja 2001 (Komac 2002a: 596). Listina opredeljuje načine rabe regionalnih in manjšinskih jezikov, ki se na določenem območju tradicionalno uporabljajo, na področju vzgoje in izobraževanja, v delu javnih služb in pravosodnih organov, medijev, kulturnih dejavnosti itd. Država lahko pravice uresničuje na različne načine, ne nujno enako za vse manjšine (Klopčič 2000: 324–325).

113

Leta 2014 so na spletni strani društva objavili novico o ukinitvi pouka: »Po samo slabih 3 letih poučevanja, Kočevski Nemci zaradi nezainteresiranosti pristojnih in zaradi protestov s strani g. Avgusta [sic!] Grila (*Društvo Kočevarjev – staroselcev*) in ge. Veronike Haring (*Društvo Mostovi Maribor*) spet nimajo možnosti, da bi se učili jezika prednikov, ki je kritično ogrožen. Se g. Gril, ga. Haringova, veleposlaništvo Rep. Avstrije in drugi pristojni zavedajo, da s tem zabijajo zadnje žeblje v krsto kulturi, ki je na tem področju živela 700 let? Ali pa so morda pomembnejši kratkoročni cilji (nagajanje Republiki Sloveniji), ljubosumnost zaradi subvencij, užaljenost posameznikov?« (V Moric 2016: 168.)

starejših govorcev, predvsem rojenih pred drugo svetovno vojno. Na podlagi pogovorov o vsakdanjem življenju, delu in šegah nastajajo kratki filmi v kočevarščini s slovenskimi podnapisi, ki služijo ohranjanju jezika ter predstavljanju kočevarske dediščine v šolah, knjižnicah in drugih ustanovah (2019: 521–522).

Zapisovanje kočevarščine

Ker se je kočevarščina stoletja prenašala predvsem ustno, njeno zapisovanje dolgo ni bilo ustaljeno. Do bolj sistematičnih prizadevanj za zapisovanje je prišlo šele po drugi svetovni vojni, ko je postalo jasno, da je jezik močno ogrožen. Eden vidnejših zagovornikov dokumentiranja kočevarščine je bil Ludwig Kren (2007) iz Celovca, ki je poudarjal pomen doslednega fonetičnega zapisa:

Na Dunaju imamo raziskovalnico, kjer nabirajo primerke, kako se v našem narečju govori. To je važno, kot tudi fonetično pisati. Zato sem v *Gottscheer Zeitung*-u tudi tako oster zoper vsak poskus fonetično po domače pisati. Fonetično je treba vsaj tako pisati, da bodo bodoči raziskovalci to znali brati in tudi, da bo glas, ki je napisan, zvenel tako, kot pri nas zveni. Ohranjevati jezik, dokumentirati in konzervirati ta jezik, skrbeti za to, da bo ostal za bodoče čase. Čudno je to, da pridejo vojne, a se vedno neke v muzejih ali arhivih najde nekaj, kar je preživelo stoletja. To je ena vrsta skrivnosti in sem srečen da se pri ohranjanju nekaj dogaja.

Slovarček kočevarščine, ki ga je pripravila Martha Hutter; zapis besed je prilagojen angleško govorečim Kočevarjem.

Iz pogovorov z nekaterimi Kočevarji in opomb nekaterih anketirancev lahko sklepam, da si za pisno rabo kočevščine, ki temelji na knjižni nemščini, prizadevajo zlasti Kočevarji v Avstriji in Nemčiji, medtem ko tistim iz Združenih držav Amerike, Kanade in Slovenije – predvsem tistim, ki se nemščine niso učili v šoli – tako zapisovanje povzroča težave. Strokovnjaki so namreč pri koncipiranju pisanja kočevščine izhajali iz pravopisa knjižne nemščine. Nekateri celo niso vedeli, da kočevščina sploh obstaja tudi v pisni obliki. Ena izmed sogovornic iz Slovenije je povedala, da ne pozna nikogar med tukajšnjimi Kočevarji, ki bi znal brati ali pisati v narečju. Podobne težave so omenjali tudi Kočevarji iz Združenih držav Amerike. Druga sogovornica je povedala, da s pokojnim možem – čeprav sta doma govorila kočevarsko – prispevkov v *Gottscheer Zeitungu*, zapisanih v kočevščini, nista brala, ker tega preprosto nista znala.

Martha iz New Yorka (2009) se je zapisovanja kočevščine naučila sama:

Jaz sem se sama naučila pisanja. Vendar večina ne ve, kako pisati. Zapisovanje kočevarskih besed jim ni domače, ker se tega nikdar niso učili; tudi tisti, ki (narečje) tekoče govorijo, ga ponavadi ne zapisujejo.

Zaradi teh težav so v društvu *Gottscheer Relief Association* zapisovanje poenostavili in priredili; da bi ga približali angleško govorečim, so uredili tudi spletno stran, s pomočjo katere je mogoče spoznati osnove kočevščine v petih različnih lekcijah. Martha Hutter (1994) je napisala slovarček, fonetično prilagojen ameriškim govorcem.

Zapisovanje kočevščine ni zelo razširjeno. Osnove pisanja pozna dobra četrtina anketirancev, kar pomeni, da zmorejo napisati kartico oz. preprosto pismo. Enostavno besedilo o temi, ki jih zanima, zmore sestaviti slaba šestina, zahtevnejša pisma oz. besedila pa le slaba desetina anketiranih, ki so odgovorili na omenjeno vprašanje. Te ugotovitve ne presenečajo, saj se kočevščine tradicionalno ni zapisovalo. Iz želje po ohranitvi kočevščine in njenem posredovanju tistim, ki bi se je želeli naučiti, so jo začeli zapisovati šele po drugi svetovni vojni.

Prizadevanja po (pisni) ohranitvi se občasno pojavijo tudi v Sloveniji. Maridi Tscherne je leta 2014 izdala slikanico *Sanje in predanost*, zapisano v slovenščini, kočevščini in nemščini, ki pripoveduje legendo o nastanku Črmošnjiško-Poljanske doline. Tscherne (2010) je tudi avtorica *Kočevarsko-slovenskega slovarja*.

114

Etnično mešani zakoni so eden izmed dejavnikov, ki spodbujajo asimilacijo, vendar v kočevski skupnosti obstajajo tudi primeri, ko se zakonski partnerji – Nekočevarji čutijo pripadni kočevski skupnosti in v njej aktivno sodelujejo predvsem na kulturnem področju. Na konferenci GHGA v Torontu leta 2015 se je profesor Lary Smith, poročen s Kočevarico, posrečeno opredelil s GBM (Gottscheer by marriage) – Kočevarja po zakonski zvezi.

115

Ko sem se leta 1999 udeležila srečanja Kočevarjev v Dolgi vasi pri Kočevju, so udeleženci govorili predvsem nemško, angleško in slovensko. Kočevščina je bila prisotna predvsem v kulturnem programu – pri recitaciji pesmi Ludwiga Krena ter v petju kočevskih in slovenskih pevskih zborov (Rogan in Moric 2001: 55). Podobno sem opazila tudi na letnem pikniku društva *Gottscheer Relief Association* v New Yorku leta 2009, kjer je prireditev skoraj v celoti potekala v angleščini, le občasno tudi v nemščini; kočevščina se je pojavila le v nekaj posameznih stavkih. Enak vzorec se je ponovil tudi ob mojih kasnejših obiskih leta 2015, 2022 in 2025. Podobno je bilo na srečanju *Kultur Woche* v Celovcu leta 2009, kjer se je govorilo nemško, Ludwig Kren pa je v kočevščini prebral pridigo (Kren 2009: 17–18). Na obletnicah župnij v Črmošnjicah in Mozlju (poleti in jeseni 2009), ki se ju je udeležilo kar nekaj Kočevarjev, so njihovi zbori peli v kočevščini, v kateri so prebrali tudi prošnje in govor.

Raba kočevščine in razlogi za upad

Kočevarji iz vseh držav se danes najpogosteje pogovarjajo kočevsko ob srečanjih s svojimi prijatelji Kočevarji in predvsem na organiziranih srečanjih Kočevarjev (letnih, mesečnih, v okviru društev ...), na zadnjem mestu pa je raba v družini (gl. Sliko 1). Starejši govorijo kočevsko tudi z brati in sestrami ter drugimi sorodniki, ki ne živijo v istem gospodinjstvu, in ob srečanjih s slovenskimi znanci, ki še znajo kočevsko. Pri nekaterih mlajših Kočevarjih se stik z jezikom ohranja predvsem s petjem v pevskih zborih in udeleževanjem na kulturnih prireditvah. Pasivno znanje se prenaša s poslušanjem starejših sorodnikov na družinskih srečanjih.

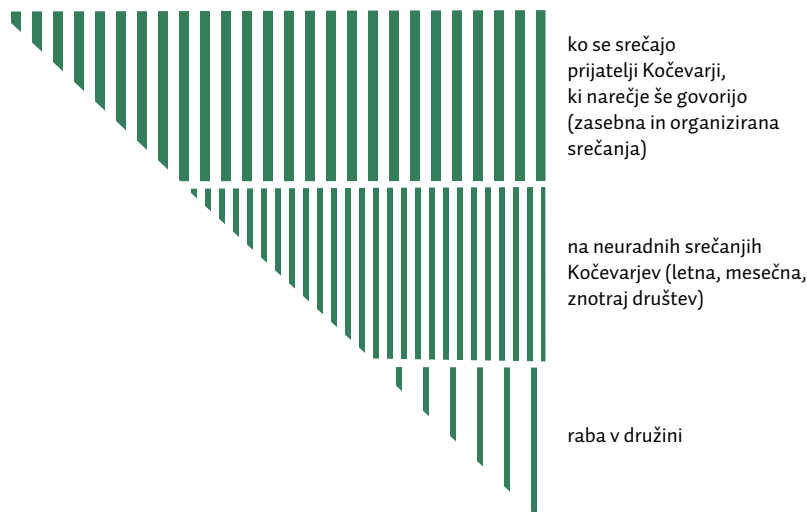
Kot svoj materni jezik kočevščino navajajo predvsem starejše generacije Kočevarjev, rojene pred preselitvijo, mlajše generacije pa najpogosteje kot svoj materni jezik navajajo jezik države, v kateri živijo. Nekoliko izstopajo le Kočevarji v Združenih državah Amerike, kjer je največ mlajših Kočevarjev, katerih materni jezik je kočevščina, vendar tudi njihovo število ni veliko.

Kočevarji iz vseh držav kot enega najpogostejših razlogov, zakaj s svojimi otroki niso govorili kočevsko, navajajo partnerstvo z osebo, ki jezika ni znala ali ga ni uporabljala. Mešani zakoni¹¹⁴ so pripomogli k prostovoljni asimilaciji, saj se njihovi otroci večinoma opredeljujejo kot pripadniki večinskega naroda (prim. Göncz 2000: 89). V Sloveniji so k asimilaciji po drugi svetovni vojni dodatno prispevali še družbenopolitični razlogi, saj je bilo »nevarno« biti Kočevar; zato starejše generacije svojih potomcev niso učile kočevščine.

Za ohranitev jezika etnične skupine ali manjšine je pomembno predvsem učenje jezika doma in v šolah. Zanimariti se ne sme niti raznih javnih priložnosti, denimo kulturnih prireditev itd. (Križman 2000: 108). Kljub temu so angleščina, nemščina in slovenščina popolnoma nadomestile kočevščino tako v domačem okolju kot tudi ob različnih uradnih srečanjih. Na prireditvah, sestankih in srečanjih udeleženci govorijo jezik države, v kateri živijo. Razen nekaj pozdravnih besed ali posameznih fraz govorci kočevščine ne uporabljajo. Običajno pa v njej zapojejo kočevski in slovenski pevski zbori.¹¹⁵

Kočevščina se ohranja predvsem v simbolni, ritualni rabi, redkeje pa kot sponzani pogovorni jezik. Max (2009) iz Združenih držav Amerike je povedal, da kočevsko govori le še nekajkrat letno na sestankih društev GHGA ali *Gottscheer Relief*

Slika 1: Priložnosti, ob katerih se uporablja kočevščina

116

Tudi Emil (2009) pripoveduje, da se Kočevarji v Celovcu sprva trudijo govoriti kočevarsko, vendar kmalu preidejo v nemščino, ker to olajša komunikacijo.

Association. Tudi tam navadno izmenjajo le nekaj stavkov, nato pa preidejo v angleščino. Dodal je, da je govoriti »starodavni jezik« sicer očarljivo, vendar po njegovem mnenju navsezadnje neuporabno, ker jezik ne bo preživel. Podobno stanje opisuje Hans Ivan Jaklitsch (2005: 286). Ko se je udeležil sestanka društva Kočevarjev v Celovcu, ga je razočaralo, da v dveh urah ni nihče spregovoril kočevarsko. Šele po njegovem opozorilu so začeli na srečanjih namenoma vključevati več kočevščine.¹¹⁶

Pomemben razlog za omejeno rabo kočevščine je tudi razseljenost skupnosti. Kočevarji danes ne živijo strnjeno, zato so priložnosti za vsakodnevno rabo redke. To je posebej opazno med starejšimi, ki zaradi oddaljenosti težje vzdržujejo redne stike. V Nemčiji je zaradi staranja članstva in velikih razdalj leta 2009 prenehalo delovati eno izmed tamkajšnjih društev. Podobne težave so prisotne tudi v Kanadi in delu Združenih držav Amerike. Kočevarica iz Winnipega je povedala, da tam živi le še dve kočevarski družini, medtem ko so drugi rojaki razseljeni daleč stran.

Naslednji razlog je »molk staršev«, ki kočevščine ne prenašajo na svoje otroke, ti pa pogosto za svoje kočevarske korenine izvedo šele v odraslosti, ko se sami začnejo zanimati za družinsko preteklost. Po mnenju Kočevarja iz Združenih držav Amerike (2009) se kočevarska dediščina izgublja, kadar starši ne prenašajo

svojega znanja na otroke. Če bi ga mama naučila jezika, bi verjetno pridobljeno znanje tudi sam posredoval svojim otrokom, tako pa besede »Kočevar« do svojega 23. leta ni poznal. Naj še enkrat omenim tudi negativni odnos nekaterih Kočevarjev do lastnega jezika, katerega na račun »bolj uporabne« nemščine svojih otrok niso naučili. Notranji pritiski pogosto izvirajo iz zunanjih, oboji pa ovirajo prenos jezika s starejših na mlajše generacije. Številni pripadniki manjšin zaradi svojega deprivilegiranega socialnega statusa začnejo verjeti, da njihov jezik ni vreden ohranjanja. Jezik (in kulturo) opustijo, da ne bi bili diskriminirani in v želji po večji socialni mobilnosti (UNESCO Ad Hoc 2003: 2). V tem smislu je pomembna tudi misel Petra Kovačiča Peršina (2007):

Ogroženi jeziki in izumirajoče kulture, ki postajajo posebna značilnost sodobnega sveta, niso danes toliko posledica kulturnega imperializma večjih jezikovnih skupnosti in močnejših nacij. Pač pa postajajo vse bolj notranje ogroženi od samih nosilcev teh jezikov, ki v svetovnem komunikacijskem konglomeratu ne najdejo več ne dovolj motivacije ne moči za ohranjanje svoje lastne jezikovne in kulturne identitete.

Kljub predstavljenim ugotovitvam bi lahko rekli, da je kočevščina še vedno pomembna predvsem v simboličnem pomenu, ki ga ima za širšo »zamišljeno« skupnost Kočevarjev, medtem ko sta nemščina in angleščina pomembni za vsakodnevno življenje sodobnih diasporskih skupnosti. Slovenščina po drugi strani – kljub temu da jo nekateri Kočevarji še znajo (govori jo 21 anketiranih iz Avstrije, Nemčije, Združenih držav Amerike in Kanade) in da so se skupaj s Kočevarji preselili tudi mnogi Slovenci – ni pomembna niti v simbolnem pomenu niti za vsakodnevno rabo. To dejstvo lahko pripišemo predvsem negativni zgodovinski izkušnji, ujeti v kočevski kolektivni spomin (več o tem v poglavju 8).

Mnenja Kočevarjev o usodi kočevščine

Kočevarji vseh generacij in iz vseh držav o kočevščini govorijo z nostalgijo ter obžalovanjem. Med njimi prevladuje prepričanje, da se jeziku izteka čas in da je njegovo izginjanje neizbežno. Sogovorniki kočevščino doživljajo kot jezik v zaključni fazi žive rabe, pri čemer je občutek skorajšnje izgube povezan z zavestjo o prekinjenem medgeneracijskem prenosu. Bertha (2009) to opiše z naslednjimi besedami: »Ljudem vedno povem, da sem zadnja generacija, katere jezik izumira. Ne bo se več obdržal, ker ga naši otroci ne govorijo. Sem torej zadnja generacija.

Tega se ne da spremeniti.«

Sogovorniki si prihodnost kočevščine predstavljajo predvsem kot dokumentirano dediščino. John (2009) meni »da bo kočevščina v Združenih državah Amerike preživela naslednjih 40 let, potem pa samo v medijih, kot so video- in audio-posnetki«. Prav zato je tudi sam aktivno snemal govorce kočevščine, da bi prihodnjim generacijam ohranil vsaj del jezika v zvočni in vizualni obliki. Podobno razmišlja Edward (2009):

Nisem optimističen glede prihodnosti kočevskega jezika kljub herkulanskim prizadevanjem nekaterih njegovih poznavalcev, da bi jezik ohranili [...] Ker je relativno malo literature objavljene v kočevščini, menim, da bo jezik obstal samo še na forumih, kot je Unescov indeks izumirajočih jezikov. To pravim z velikim obžalovanjem, ker je jezik vedno pomemben element v zgodovini in kulturi ljudi.

Njegove besede kažejo na to, da sogovorniki kočevščino razumejo kot nosilko kolektivnega spomina in identitete, ne zgolj kot sredstvo sporazumevanja. Še izraziteje občutek dokončnega izginjanja jezika opiše Reinfried (2009): »Imam občutek, da v ne tako oddaljeni prihodnosti nihče več ne bo govoril kočevščine in bodo samo jezikoslovci vedeli, da so bili nekoč ljudje, ki so govorili kočevsko.«

Podoben fatalizem je prisoten tudi pri Maxu (2009):

Nihče izmed Kočevarjev, s katerimi sem kdaj govoril, nima upanja, da bi se kočevska kultura ohranila več kot eno generacijo. To je zelo žalostno, vendar neizbežno. Ni več poti nazaj, in trud, da bi obdržali pri življenju jezik in navade skupnosti, ki izginja in izgublja svojo življenjsko silo, se zdi nesmiseln.

Kočevščina torej v zavesti številnih sogovornikov postopoma prehaja iz jezika vsakdanje komunikacije v predmet simbolne dediščine. Čeprav njena sporazumevalna funkcija slabi, ostaja pomemben znak pripadnosti skupnosti in vez s preteklostjo, kar se kaže v nostalgiji, obžalovanju in želji po dokumentiranju jezika. Prav zato sogovorniki njeno izginjanje doživljajo tako čustveno: ne izginja le komunikacijsko sredstvo, temveč tudi eden najprepoznavnejših elementov kočevske identitete.

Ljudska pesem in glasba – »Vedno smo peli in plesali!«

V diasporskih skupnostih glasba ni zgolj izraz kulture, temveč ena osrednjih praks, s katerimi se posreduje spomin in (re)producira občutek pripadnosti skupnosti. Diaspora je družbeni in simbolni prostor, miselni konstrukt (Cohen 1985), v katerem se razmerje do nekdanje domovine, novega okolja in skupnostne preteklosti nenehno obnavlja ter preoblikuje. Diasporske skupnosti se običajno poskušajo vključiti v novo družbeno okolje, hkrati pa želijo ohraniti svojo posebnost in se razlikovati od večinske družbe (González 2019: 176). Glasba ima pri tem pomembno vlogo, saj posameznikom in skupnosti omogoča, da prek nje vzpostavljajo odnos do različnih krajev, tako dejanskih kot zamišljenih, ki so del njihove preteklosti, spomina in identitete (Stokes 1994: 3; Anderson 2007). Skozi glasbo se oblikuje občutek prostora in vzpostavljajo mostovi med izvorno ter novo domovino (Slobin 1994: 243). Glasbeni dogodki, od skupnega petja in plesa do poslušanja zvočnih posnetkov, priključijo in organizirajo kolektivne spomine ter sedanje izkušnje kraja z intenzivnostjo, ki jo je težko primerjati z drugimi družbenimi praksami (Stokes 1994: 3).

Za razumevanje kočevarske diaspore je to izhodišče posebej pomembno. Petje in glasba ne delujeta le kot spomin na Kočevsko, temveč tudi kot način, s katerim so Kočevarji po razselitvi ponovno vzpostavljali skupnostne vezi v novih domovinah. Glasbo pri tem razumem v smislu Smallovega (1998) pojma muziciranja (*musicizing*); ne zgolj kot melodijo, besedilo ali repertoar, temveč kot dejavnost, ki vključuje petje, igranje, poslušanje, ples, nastopanje, druženje, čustvovanje in spominjanje. Skupnosti nastajajo prav skozi takšne skupne glasbene prakse, afektivne vezi, ponavljanje in deljene izkušnje (Shelemay 2011). Glasba v diaspori zato ni le dediščina, ki jo skupnost »ima«, temveč praksa, s katero skupnost vedno znova nastaja.

Petje v stari domovini: način življenja in zvočni spomin kraja

Petje je imelo osrednjo vlogo že v stari domovini. Deloma je bilo to povezano z omejeno razširjenostjo glasbil v 19. stoletju, zaradi česar je bilo pesemsko izročilo posebej pomembno (Lackner-Kundegraber 1995: 80). Kljub temu da so moški kot krošnjarji pogosto potovali po deželah, v katerih se je govorilo nemško, visokonemške pesmi na Kočevskem niso prevladale. Lackner Kundegraber

zato domneva, da so ključno vlogo pri ohranjanju lokalnega pesemskega izročila imele predvsem ženske, ki so večinoma ostajale doma in redkeje zapuščale odročno pokrajino (prav tam; prim. tudi Marolt 1939: 185).

Pesem je spremljala posameznikovo in skupnostno življenje – od rojstva do smrti, od vsakdanjega dela in druženja do prazničnih, obrednih ter verskih priložnosti.

Petje nam je bilo zelo pomembno, tudi ko ni bilo praznovanj. Zato smo seveda peli med vsakodnevnimi opravili. Teta Martha (Mische) in njena mama Maria (roj. Högler) sta obe znali lepo peti. Peli sta, ko sta šli nabirat listje v Kočevski rog; s petjem sta nadaljevali v gozdu, ko sta listje dajali v košare, ki sta jih na hrbtih nosili v mesto [...] Z bratom Rudyjem sva pela v gozdu, kjer sva delala oglje; to sva počela, medtem ko sva zvečer opazovala oglarsko kopo in pazila, da je bil ogenj pod nadzorom. Tudi ponoči v Starem Logu ste lahko slišali mladeniče, ki so peli nemške pesmi [...] Josef Samide [...] je vedno imel s seboj harmoniko. Ko je začel igrati, so tisti v sobi začeli peti eno ali več priljubljenih pesmi. To je naš izraz veselja, ki se je izgubil, ko so Kočevarji izgubili svojo domovino [...] Nikoli ne bom pozabila našega petja. (Mische 1995: 7)

Franziska Mische petje opiše kot sestavni del vsakdanjega življenja na Kočevskem. Peli so med delom, pri nabiranju listja v Kočevskem rogu, ob oglarski kopi, ponoči na vasi in ob družabnih srečanjih s harmoniko. Glasba oz. pesem je bila neposredno povezana s konkretnimi kraji, opravili, ljudmi in oblikami skupnega bivanja. Ko Franziska pravi, da je bilo petje »izraz veselja«, ki se je izgubilo, ko so Kočevarji izgubili domovino, glasba nastopi kot predmet nostalgije in nosilka izgubljenega življenjskega sveta. Ne gre le za spomin na posamezne pesmi, temveč za spomin na izvorni kraj kot prostor, ki v sebi združuje dimenzije družbenih odnosov, dela, družabnosti in pripadnosti – glasba je sinonim za domovino.

Sredstvo narodnega diferenciranja

Ljudska pesem je bila že na Kočevskem način vzpostavljanja odnosov znotraj kočevarske skupnosti in v razmerju do drugih skupnosti. Njena vloga se je spreminjala glede na družbene in politične okoliščine (Moric 2021). Od sedemdesetih let 19. stoletja je postala sredstvo narodnih aktivistov, zlasti izobražencev iz avstro-ogrskih mest, ki so z njo spodbujali pripadnost nemštvu na domnevno »ogro-

117

Takrat se je ločilo od *Gottscheer deutschen Turnverein*.

118

Uradno pa leto pozneje, leta 1923.

ženem« kočevarskem »jezikovnem otoku«. Tedaj, leta 1905, je ljudsko petje na Kočevskem dobilo organizirano obliko, in sicer z ustanovitvijo prvega pevskega društva *Gottscheer deutsche Gesangverein*,¹¹⁷ ki je prenehalo delovati med prvo svetovno vojno (Hriber 1930: 216–217). Njegova vloga ni bila le družabna. Leta 1922 je bilo v Kočevju neuradno¹¹⁸ ustanovljeno Kočevarsko pevsko društvo (*Gottscheer Gesangverein*) pod vodstvom Hansa Arka. Pod pretvezo kulturne dejavnosti je društvo delovalo predvsem politično (Arko b. n. s.). Z organizacijo številnih pevskih nastopov, ki so jih spremljala »pevska predavanja«, ki so bila v resnici politični govori, je društvo pomembno prispevalo h krepitvi nemškega značaja Kočevske. Spodbujanje pripadnosti nemštvu se je v tridesetih letih 20. stoletja še zaostrilo, saj je bilo pesemsko izročilo vključeno tudi v politično agitacijo, povezano s preselitvijo Kočevarjev v rajh (prav tam).

Po preselitvi v Posavje in Obsotelje leta 1941/42 se je tradicija pevskega društva nadaljevala v manjših, krajevno razpršenih skupinah. Pevci so se zbirali predvsem pri Hansu Arku v Brežicah in ob nedeljah nastopali v drugih krajih. Zaradi nadaljnje razseljenosti so bila po letu 1945 njihova srečanja redkejša; zadnji večji pevski srečanja sta bili leta 1947 v Feldkirchnu in leta 1948 v Gradcu (Rom 1980).

Petje v begunstvu

Po preselitvi so se nekdane oblike vsakdanjega skupnostnega življenja razrahljale, petje pa je ostalo ena od dejavnosti, s katero so Kočevarji vzpostavljali kontinuiteto z izgubljeno domovino in ohranjali medsebojno povezanost. V povojnih begunskih taboriščih je petje blažilo izkušnjo razseljenosti.

V Kapfenbergu je v petdesetih letih deloval kočevarski otroški oz. mladinski pevski zbor pod vodstvom Elle Rössel iz Starega Loga. Otroci so peli kočevarske ljudske in cerkvene pesmi, leta 1954 pa so pesmi posneli na Radiu Gradec. Zbor je kasneje nastopal na kočevarskih srečanjih v Gradcu, deloval pa je približno do leta 1968. Ena od članic se spominja, da je repertoar obsegal več kot 20 kočevarskih pesmi, ki jih je tudi pozneje pela s sestrama ob obiskih Kočevske, društvenih mašah ali skupnih srečanjih (Spletni vir 7).

Primer kaže na to, da je glasba omogočala prenos spomina tudi na mlajše generacije, ki otroštva niso več preživljale na Kočevskem. Delovala je kot oblika kolektivnega učenja: otroci se niso učili le melodij in besedil, temveč tudi skupnostne preteklosti, jezika, odnosa do izgubljene domovine in načinov pripadanja.

Zborovsko življenje v ameriški diaspori: od podpore priseljencem do varovanja dediščine

V ameriški diaspori se je organizirano kočevarsko petje razvilo že pred ustanovitvijo pevskega društva v stari domovini. V New Yorku je leta 1900 začel delovati Kočevarski moški pevski zbor (*Gottscheer Männerchor*), ki je kmalu presegel zgolj pevsko funkcijo. Skupina pevcev se je razvila v družabno in podpor-no skupnost, v kateri so priseljenci razpravljali tudi o vsakdanjih življenjskih potrebah v novem okolju. Iz teh povezav so zrasla še druga newyorška kočevarska društva, ki so med prvo in drugo svetovno vojno nudila pomoč Kočevarjem v stari domovini (Eppich idr. 1996: b. n. s.).

Ob moškem zboru so se oblikovale tudi ženske pevske skupine, med njimi *Gottscheer Damenchor*, ustanovljen leta 1923, in *Deutsch Gottscheer Gesang Verein*, ki so ga ustanovili leta 1937. Neposredno po drugi svetovni vojni so newyorški kočevarski zbori s koncerti, cerkvenim petjem in sodelovanjem na društvenih dogodkih podpirali prizadevanja kočevarskih ter širših nemških skupnosti v Združenih državah Amerike za pomoč razseljenim rojakom v Evropi. Kasneje je njihovo delovanje postalo vpeto v različne skupnostne priložnosti: peli so na društvenih prireditvah, pri bogoslužjih, na poletnih izletih v Hawley v Pensilvaniji, na pogrebih in ob drugih dogodkih, ki so utrjevali pripadnost skupnosti (Kump 1996: b. n. s.).

V zborih so peli tudi pripadniki druge generacije, ki niso bili rojeni na Kočevskem in za katere je bila prav glasba ena ključnih izkušenj »kočevarstva«. Med njimi je bil Hermann (2010), ki se je Kočevarskemu moškemu pevskega zboru v New Yorku pridružil pri približno 22 letih:

Gottscheer Club je bil tik za vogalom moje hiše, zato je bilo enostavno iti tja na vaje petja. O Kočevski nisem vedel veliko, razen jezika, ki sem se ga naučil od staršev. Začel sem sklepati prijateljstva ter se s petjem in plesom počutiti kot Kočevar, oz. del nečesa.

Hermannova izjava pokaže, da diasporska identiteta ni podedovana ali določena z rojstnim krajem, temveč se oblikuje (Hall 1990; Clifford 1994) s ponavljajočimi se skupnostnimi družabnimi dejavnostmi. Njegovo »kočevarstvo« ni izhajalo iz zgodovinskega znanja o Kočevski, temveč iz udeležbe v pevskega zboru, sklepanja prijateljstev, petja in plesa. Glasba je v tem primeru delovala kot vstopna točka v skupnost in praksa, skozi katero se je postopoma vzpostavila pripadnost.

Sprejem pevskega društva ob vhodu v vas Polom 27. maja 1928.
Foto: Josef Dornig. Hrani: Institut für deutsche Kultur und Geschichte
Südosteuropas e. V. an der Ludwig-Maximilians-Universität München.

Kočevarski fantje med druženjem ob petju in plesu v avstrijskem begunskem
taborišču, petdeseta leta 20. stoletja. V sredini levo od harmonikarja stoji
Adolf Kump. Foto: avtor neznan. Zasebna last: Lore Kump.

Sčasoma, z izgubljanjem starejših generacij, je vloga zborov dobila dodatno razsežnost; v ospredje je vse bolj stopala želja po ohranjanju kočevarskih pesmi kot dediščine, prinesene iz stare domovine in »vredne« ohranjanja v novi (gl. Kirshenblatt-Gimblett 1995). Povod za ustanovitev *Gottcheer Heimatchor* leta 1981 v Clevelandu je bilo kočevarsko srečanje *Gottscheer Treffen*, ki so ga člani želeli obogatiti s petjem *Nemške maše*. Zbor je kmalu razširil prvotno zamišljen repertoar: poleg Schubertove nemške maše je izvajal tudi nemške in kočevarske ljudske pesmi. Ime *Heimatchor* (Domovinski zbor) so izbrali zato, ker je bila generacija ustanoviteljev zadnja, rojena na Kočevskem, kočevarske pesmi pa so želeli ohraniti vsaj še nekaj desetletij (Klass 1989: b. n. s.). Drugi zbori so imeli podobne cilje, zlasti prizadevanje, da bi se pesemska dediščina prenesla na mlajše.

Zbori so postopoma prešli oz. nadgradili svojo vlogo od združevalnih in podpornih priseljskih skupnosti k dediščinskim institucijam. V zgodnjem obdobju so priseljencem pomagali pri vključevanju v novo okolje in vzpostavljanju socialnih mrež, pozneje pa so vse bolj prevzemali nalogo ohranjanja pesemskega izročila, jezika in spomina na Kočevsko. Ta premik je značilen za številne (diasporske) skupnosti, v katerih se kulturne prakse sčasoma iz vsakdanjih oblik družabnosti preoblikujejo v zavestno varovanje dediščine. Pevski zbori niso povezovali le Kočevarjev znotraj posameznih krajev, temveč tudi kočevarske skupnosti v Združenih državah Amerike in Evropi ter Kočevarje s širšim nemškim govornim okoljem. Imeli so tudi reprezentativno vlogo, saj so kočevarsko skupnost predstavljali navzven: na koncertih, cerkvenih dogodkih, srečanjih in kulturnih prireditvah. Do danes so izdali več gramofonskih plošč in zgoščenk, s čimer so prispevali k dokumentiranju pesemskega izročila.

Pesem kot zadnji stik s kočevarščino

Čeprav članstvo v pevskih zborih upada, pesem v diaspori ostaja eden najpomembnejših elementov kočevarske dediščine. Za večino Kočevarjev petje predstavlja zadnji neposredni stik s kočevarščino, ki je v vsakdanji komunikaciji skoraj izginila. Brigitte Hübner-Dornig (v Moric 2018) je poudarila:

Petje kočevarskih pesmi je zelo pomembno, tudi za potomce. Po sebi vem, da sem tako intenzivno vez s kočevarskim jezikom ohranila samo s tem, ker se še vedno spomnim številnih kočevarskih pesmi iz otroštva. Moja mama je igrala kitaro in jaz sem pela zraven, obe skupaj sva peli. To bo večno ostalo v mojem spominu.

Pri Kočevarjih se tako kaže pojav, značilen tudi za druge skupnosti z ogroženimi jeziki: jezik se lahko s pesmijo ohrani dlje kot v vsakdanjem govoru. Pesmi delujejo kot zvočni arhiv jezika, saj postanejo medij prenosa besed, izgovarjave, ritmov in čustvenih vezi s skupnostjo. Hkrati je pesem lahko pomembna vstopna točka v jezik, posebej tam, kjer se je njegova vsakdanja raba že pretrgala (Echeverria in Sparling 2024). Zato so nastopi pevskih zborov, pa tudi spontano petje na družinskih in društvenih srečanjih pogosto močno čustveno zaznamovani. Kot je povedala Martha (2015), petje »povezuje ljudi z jezikom, zemljo, spomini. Je skoraj sveto.«

Tako kot pri kočevarščini je tudi pri pesemskem izročilu opazen premik od spontane k bolj formaliziranim oblikam rabe. Poustvarjanje pesemskega izročila se vse bolj seli v odrsko izvedbo, dokumentiranje, zvočne nosilce in digitalne oblike hranjenja.

V Avstriji, kjer je delovanje kočevskega zbora zaradi starosti članov danes okrnjeno, so se v zadnjih letih pojavile pobude po ohranjanju kočevskega pesemskega izročila, med njimi ženski trio *Tres Cantrices*, ki si je kot svoj prvi projekt leta 2025 zadal izdajo zgoščenke z nabožnimi pesmimi. Pesemsko izročilo ni več samoumeven del vsakdanjega skupnostnega življenja, temveč predmet zavestnega zbiranja, učenja, izvedbe in posredovanja.

Na Kočevskem pa je petje kočevskih pesmi po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 obudila pevska skupina *Cantate Domino* iz Kočevja, ki je na ta način želela dediščino nekdanjih prebivalcev približati širšemu krogu ljudi. Od leta 2023 kočevske ljudske pesmi na nastopih izvajajo tudi člani *Folklorne skupine Društva Kočevarjev – staroselcev*. Pri njih poleg ohranjanja dediščine v ospredje stopa tudi želja po javnem manifestiranju kulturnih posebnosti manjšinske skupnosti. Ker kočevarščina ni (več) njihov vsakdanji jezik, so se morali pevci za izvedbo naučiti besedil in pravilne izgovarjave. Pesem je v tem pogledu postala tudi medij za učenje jezika.

V New Yorku sta bila do nedavnega dejavna kočevarska glasbenika, ki sta vsak na svoj način prispevala k ohranjanju in preoblikovanju kočevskega pesemskega izročila. Werner Sommer je izdal zgoščenko *Gottscheer Volkslieder*, na kateri je stare kočevarske pesmi nekoliko posodobil in jim dodal glasbeno spremljavo. Na svoji spletni strani je zapisal, da je pesmi posnel v poklon svoji avstrijski dediščini in na Kočevskem rojeni materi. Iz otroštva se spominja, kako so njegovi sorodniki ob družinskih praznovanjih sedli za mizo in prepevali stare pesmi. Od nekdaj je čutil potrebo, da jih posname in jih tako iztrga pozabi (Sommer b. n. l.).

Leta 2024 preminuli Hermann Stampfel pa je bil edini, ki je poleg prepevanja starih pesmi tudi ustvarjal v kočevarščini. Besedila in glasbo za zgoščenko v kočevarščini je napisal sam. Za to se je odločil, ker je bila kočevarščina domači pogovorni jezik njegove družine. Ko se je v sedemdesetih letih prvič zaljubil, se mu je zdelo naravno, da svoja čustva izrazi prav v kočevarskem jeziku. S tem se je, kot je povedal, poklonil jeziku svoje skupnosti (Stampfel v Moric 2018):

Želel sem ohranjati kulturo, saj smo doma vedno govorili kočevarsko, doma nikoli nismo govorili angleško. Odločil sem se, da ne bom več le govoril kočevarsko, pač pa bom kočevarsko tudi pel.

V Stampflovem primeru pesem in kočevarščina nista delovali le kot dediščina, ki jo je treba ohraniti, temveč predvsem kot prostor osebnega in umetniškega izraza.

Harmonika, narodnozabavna glasba in ples

Z upadanjem števila pripadnikov prve generacije izseljencev – nosilcev neposredne izkušnje s kočevarsko kulturo in pesemskega izročila ter govorcev kočevarščine – se spreminja tudi razmerje med ljudsko pesmijo in drugimi oblikami glasbenega izraza. Ljudska pesem se vse bolj ohranja predvsem v komemorativnih, obrednih in reprezentativnih okvirih, na primer pri bogoslužju, spominskih slovesnostih in odrskih nastopih, medtem ko v družabnem delu prireditve pomembnejše mesto zavzemata instrumentalna in plesna glasba.

Že v tridesetih letih 20. stoletja je bilo med kočevarskimi moškimi zelo priljubljeno igranje harmonike, med ženskami in dekleti pa citer (Martha 2015). Ljubezen do harmonike se je prenesla tudi v novo domovino, kjer je postala eden najbolj prepoznavnih zvokov družinskega in društvenega življenja. Tudi Anne (2009) se spominja povezanosti družine z glasbo:

Bili smo glasbena družina. Vsi so vedno peli. Moj oče je igral diatonično harmoniko, prav tako jo je igralo več mojih stricev. Kot otroci smo ves čas prepevali. Glasba je bila zelo pomembna že na Kočevskem in nato tudi v Kanadi. Vedno smo peli in plesali.

Harmonika ima med avstrijskimi in severnoameriškimi Kočevarji pomembno mesto še danes. Na večjih praznovanjih deluje kot zvočni označevalec domačnosti, hkrati pa omogoča medgeneracijsko povezovanje z dediščino tudi tam, kjer koč-

varščina ni več vsakdanji jezik. James (2015) je pomen harmonike povezal tako z družinsko vzgojo kot z učenjem nemščine in širšim srednjeevropskim glasbenim prostorom:

Oče je hotel, da se naučim igrati harmoniko!! V rosnih letih sem na vaje hodil več let. Kasneje sem igral polke in valčke. Pa tudi nekaj ameriškega popa na družinskih srečanjih. Zanimivo. Besedila na notnih polah so mi pomagala, da sem se naučil spodobne nemščine. Glasba je name močno vplivala. Mislim, da je moj oče menil, da so harmonikaši pri dekletih zelo priljubljeni. Morda je bilo tako na Kočevskem v tridesetih letih 20. stoletja, ne pa v New Yorku v sedemdesetih. Ko sem odraščal, sem slišal veliko Oberkrainer [narodnozabavne/gorenjske] glasbe. Ta glasba je bila mojemu očetu vedno najljubša, bodisi na ploščah, kasetah ali zgoščenkah. Za kočevarske ljudske pesmi nisem slišal, dokler se nisem kot odrasel udeležil Kočevskega piknika.

V ameriškem diasporskem družinskem in društvenem okolju se prepletajo različni glasbeni repertoarji: kočevarske pesmi, nemške pesmi, avstrijska in slovenska narodnozabavna glasba ter ameriški popularni repertoar. Glasba ustvarja most med staro in novo domovino, a se pri tem tudi prilagaja novemu okolju, občinstvu in generacijskim okusom.

Hibridnost, festivalizacija in odpiranje skupnosti navzven

Primer diasporske glasbene hibridnosti je newyorška skupina *Die Schlauberger*, ustanovljena leta 1991, katere vodja Kevin Barbitsch izhaja iz kočevarske družine. Člani skupine so odraščali s t. i. glasbo *oom-pah*, vendar se jim je ta za ameriško občinstvo zdela preveč okostenela in premalo zabavna. Zato so jo preoblikovali v bolj dinamično obliko »alpske glasbe« oz. »alpskega rocka«, v katerem so tradicionalni elementi, kot so harmonika, polke in valčki, združeni z električno kitaro, odrsko energijo in elementi rock'n'rolla (Lichtblau 2006: 87).

Glasba *Schlaubergerjev* nagovarja zlasti drugo in tretjo generacijo potomcev Nemcev, Gradiščancev in Kočevarjev, članov ameriške družbe, ki prek glasbe iščejo stik s koreninami. Mešanica »alpske glasbe« in rock'n'rolla jim omogoča, da dediščino prednikov doživljajo kot del ameriške popularne kulture, ne le kot nostalgичen spomin starejše generacije (prav tam: 90).

Kočevarji so tudi v novih domovinah ohranjali ljubezen do petja. Na fotografiji je skupina med sprehodom po Chicagu leta 1966, ko je petje spremljalo njihovo druženje. Foto: avtor neznan. Zasebna last: Lore Kump.

Zgoščenka s kočevarskimi ljudskimi pesmimi Gottscheer Volkslieder v izvedbi kočevarskega mešanega pevskega zbora iz New Yorka.

Hermann Stampfel med petjem svoje avtorske pesmi
v kočevarščini v New Yorku leta 2015. Foto: Anja Moric.

Harmonikarji na kočevarskem pikniku Gottscheer
Volksfest v New Yorku, 1973. Foto: John B. Gladitsch.

Diasporske glasbene prakse ne delujejo zgolj navznoter kot znak skupnostne pripadnosti, temveč tudi navzven – kot sredstvo komunikacije z večinsko družbo. Podoben proces je mogoče opazovati pri festivalizaciji srednjeevropske glasbene dediščine, zlasti priljubljenih *oktoberfestov*. V takšnih okvirih se glasba manjšinskih oz. priseljenjskih skupnosti odpira širšemu občinstvu. Polke, valčki, harmonika, pihalne godbe in ples tako niso več razumljeni samo kot označevalci kočevarske ali nemško-ameriške skupnosti, ampak postanejo del širše festivalske kulture.

To aktivno soustvarja tudi bolj »tradicionalen« del glasbene skupnosti clevelandskih Kočevarjev – *Gottscheer Blaskapelle* oz. Kočevarska godba na pihala, ki deluje od sedemdesetih let 20. stoletja. Sprva je nastopala predvsem na prireditvah društva *E.O.U.V.*, piknikih in drugih srečanjih kočevarske skupnosti, kmalu pa je iz neuradnega glasbenega sestava prerasla v prepoznavno skupino. Z nastopi v televizijski oddaji *Polka Varieties*, na clevelandskih oktoberfestih, festivalu *All Nations* in prireditvi *Deutsches Musikfest* se je godba vključila tudi v širši nemško-ameriški kulturni prostor (Seifert 1989: b. n. s.).

Leta 1975 je izdala prvo gramofonsko ploščo, nato pa začela nastopati tudi zunaj Clevelanda: v New Yorku, Milwaukeju, Kitchenerju, Torontu in Pensilvaniji. Poseben pomen so imele evropske turneje. Leta 1980 je godba nastopila ob praznovanju 650-letnice Kočevske v Gradcu in Celovcu, leta 1986 pa v Münchnu in Niklasdorfu ter ponovno v Mariatrostu in Celovcu. Ti nastopi so presegali glasbeni okvir: povezovali so razseljene Kočevarje v Severni Ameriki in Evropi ter godbo utrdili kot enega vidnejših predstavnikov kočevskega društvenega življenja v diaspori (Seifert 1989: b. n. s.).

Čeprav se vloga harmonike, pihalnih godb in plesne glasbe razlikuje od vloge ljudske pesmi, je z njo tesno povezana. Če ljudska pesem vsebuje jezikovni, spominski in komemorativni naboj, instrumentalna in plesna glasba omogočata širšo udeležbo, tudi tistih, ki kočevarščine ne govorijo več. V tem smislu glasba deluje kot nadomestni oz. dopolnilni jezik skupnosti: ni nujno vezana na razumevanje besedila, vendar omogoča prepoznavanje skupnega ritma, repertoarja in razpoloženja. Tudi kadar besede izginjajo, zvok, ritem, ples oz. skupno muziciranje med Kočevarji in njihovimi potomci še naprej ustvarjajo občutek pripadnosti.

Slovenske ljudske pesmi in glasba v kočevarski diaspori

Glasbene prakse kočevarske diaspore niso omejene zgolj na kočevarski, nemški ali avstrijski repertoar. Zlasti v Clevelandu, kjer se kočevarsko društveno življenje odvija v neposredni bližini številčne slovenske skupnosti (gl. Klemenčič 1995), se ob glasbi, hrani in družabnih prireditvah vzpostavljajo tudi stiki med Kočevarji ter Slovenci. Glasba v tem primeru omogoča vpogled v prepletene odnose med skupnostmi, ki jih zgodovinski, jezikovni in politični narativi običajno obravnavajo ločeno.

Kot sem pokazala že v četrtem poglavju monografije, meje med kočevarskimi in slovenskimi družbenimi prostori v Clevelandu niso ostro začrtane. To se je pokazalo ob mojih obiskih leta 2022 in 2025, ko sem se udeležila kočevarskih srečanj in polka maše v Slovenski pristavi. Kočevarji se slovenskih prireditev udeležujejo zaradi prijateljskih vezi, glasbe, plesa in hrane, medtem ko Slovenci iz enakih razlogov obiskujejo kočevarske dogodke.

Prepletenost se kaže tudi v sodelovanju glasbenih in folklornih skupin na obeh straneh: kočevarska godba in folklorna skupina nastopata na slovenskih prireditvah, slovenski ansambli pa na kočevarskih dogodkih. Družabnost, narodnozabavna glasba in ples ostajajo pomembni prostori srečevanja med skupnostma. V diasporskem kontekstu lahko glasba premosti tudi nekdane zgodovinske napetosti. Slovenske melodije se pojavljajo tudi na kočevarskih prireditvah zunaj Clevelanda. Leta 2015 je na *Gottscheer Volksfestu* v New Yorku narodnozabavni ansambel zagrabil oz. zapel nekaj slovenskih melodij, med drugim *Trzinko* in *Mi se imamo radi*. Slovenske melodije odmevajo tudi na nedeljskih zaključnih prireditvah Kočevarskega kulturnega tedna (*Gottscheer Kulturwoche*) v Celovcu.

Slovenske pesmi v kočevarskih spominih

Nekateri starejši Kočevarji znajo še danes peti slovenske pesmi, ki so se jih naučili bodisi na Kočevskem bodisi v stikih s Slovenci po izselitvi. Hildegard Brod-gessel (v Moric 2018) se je pesmi *Prišla bo pomlad* naučila že pred vojno na Kočevskem. Čeprav je, kot je povedala, po maju 1945 zaradi travmatične izkušnje izgubila velik del spominov na prejšnje življenje, je prav ta pesem ostala v njenem spominu:

Prišla bo pomlad sem slišala na Kočevskem. Enostavno se me je prijela. Ogromno sem pozabila v enem samem mesecu. V enem mesecu, maja 1945 je bilo kar vse prazno. Vse sem pozabila. Vse moje življenje je bilo kot izbri-
sano. Vendar je ta pesem ostala v mojem spominu.

Slovenskih pesmi so se nekateri Kočevjarji naučili tudi po izselitvi oz. v stikih s slovenskim okoljem. Gustav Fink (v Moric 2018) se jih je denimo naučil v Mariboru, kamor se je njegova družina preselila leta 1941. Hermann Stampfel pa je na svoji zgoščenki poustvaril tudi pesem *Moje dekle je še mlado*, ki se je naučil v družinskem krogu, ob srečanjih s sorodniki. Pesmi je dodal novo glasbeno podlago in jo s tem vključil v hibriden diasporski zvočni prostor.

Družinska srečanja, sorodstvene vezi in širjenje repertoarja

Slovenske pesmi se v kočevarskih spominih pogosto pojavljajo v povezavi z družinskimi in sorodstvenimi družabnimi srečanji. Mary (2010) opisuje srečanje s sorodniki ob svojem obisku na Kočevskem, kjer so člani razširjene družine peli slovenske, hrvaške in druge balkanske pesmi, pa tudi nemške in kočevarske ljudske pesmi. Glasba jo je spomnila na starše in druge družinske člane, zato je dogodek doživela izrazito čustveno.

Posebej pomenljivo je, da se je petju pridružil tudi njen mož Bob, ki je valižansko-škotsko-irskega porekla in ki si je besedila nekaterih slovenskih pesmi zapomnil z družinskih srečanj (Mary 2010). Primer kaže na to, da se pesmi v diaspori ne prenašajo le po etnični ali jezikovni liniji, temveč tudi prek zakonskih in prijateljskih vezi. Glasba tako ustvarja domačnost tudi med ljudmi, ki prihajajo iz različnih okolij, se ne poznajo dobro ali ki po več desetletjih razseljenosti obnavljajo stike.

Tudi na Kočevskem še danes živijo nekateri Slovenci, ki znajo peti kočevarske pesmi. Glasba tako ne sledi vedno ostrim etničnim ali jezikovnim ločnicam, temveč razkriva dolgotrajno prepletenost življenjskih svetov tako na Kočevskem kot tudi v diaspori. Slovenske ljudske pesmi in narodnozabavna glasba v kočevarski diaspori ne nastopajo kot zunanji ali tuji repertoar. So del osebnih spominov, družinskih srečanj, prijateljskih stikov in skupnostnih praznovanj. Čeprav je to morda na prvi pogled manj očitno, se ob njih razkriva, da je bila kočevarska identiteta kljub poudarjanju nemškega jezika in izvora vedno del širšega srednjeevropskega in slovenskega prostora.

Kočevarska godba na pihala med nastopom na prireditvi *Gottscheer Treffen* v Clevelandu julija 2025. Foto: Anja Moric.

Folklorne skupine

V okviru kočevarskih društev v Združenih državah Amerike in Kanadi danes delujejo tri folklorne skupine. Nastajati so začele po drugi svetovni vojni, ko se je povečalo priseljevanje Kočevarjev v Severno Ameriko, in sicer v mestih, kjer so že pred vojno živeli številčno močnejše kočevarske skupnosti: v Kitchenerju, New Yorku in Clevelandu (prim. Kunej in Kunej 2016: 51).

V Kitchenerju se je plesna dejavnost razvila v okviru *Alpskega kluba*. Prva folklorna plesna skupina je nastala leta 1953 in je sprva štela 14 plesalcev, ki so vadili ob harmonikarski spremljavi. Njihov prvi ples je bil starejši štajeriš¹¹⁹ (*Altsteirer*), ki je bil pred drugo svetovno vojno razširjen tudi na Kočevskem, kmalu pa so repertoar razširili še z drugimi alpskimi in srednjeevropskimi ljudskimi plesi, kot sta *Bummelpeter* in *Schneid o*. V naslednjih desetletjih so v društvu nastajale nove plesne skupine; leta 1979 so bili ustanovljeni *Alpine Dancers*, ki so od tlej ena osrednjih kulturnih dejavnosti *Alpskega kluba* (The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003: 76–79).

Skupina povezuje različne generacije Kočevarjev in Nemcev iz Kitchenerja ter okolice, kar je razvidno tudi iz spominskih zapisov članov. John se svojega vključevanja v društveno in plesno življenje spominja tako:

Alpski klub je bil že od nekdaj moj drugi dom. V šestdesetih letih sem hodil gledat starše, kako plešejo v plesni skupini. Sedel sem ob stopnicah plesišča in jih gledal plesati [...] Sčasoma sem bil pri sedmih letih dovolj star, da sem se pridružil plesni skupini. To je bila moja prva uradna vpletenost v klub. Vendar so bili to zabavni časi. Plesali smo na klubskih prireditvah, peli tradicionalne ljudske pesmi, se oblačili v usnjene hlače in korakali na paradi Oktoberfesta (takrat celo prvi). Konec 70. in v začetku 80. let je plesni ansambel, v katerem sem igral, začel nastopati v klubu. Kakšno vznemirjenje je bilo gledati moja stara starša, gospoda in gospo Walter Mausser [enega od ustanoviteljev], in naše člane, kako plešejo in pojejo ob naši glasbi. (Kroisenbrunner 2003: 40)

Nekoliko kasneje kot v Kanadi se je plesna dejavnost razvila tudi med Kočevarji v Združenih državah Amerike. Leta 1981 je v New Yorku nastala skupina *Die Erste Gottscheer Tanzgruppe* (Prva kočevarska plesna skupina), v Clevelandu pa leta 1987 skupina *Gottscheer Tanz und Spielkreis* (Kočevarska plesno-uprizoritvena skupina). Po pripovedovanju Susanne (2025) je bila *Die Erste Gottscheer Tanzgruppe* med njenim odraščanjem zelo priljubljena; pred vstopom vanjo je bilo treba celo čakati, zato je nekaj časa sodelovala kot pomožna članica. Plesna skupina ji je omogočala stik z dediščino, obenem pa je bila tudi prostor druženja. Na eni od pustnih plesnih prireditev *Faschingstanz* je spoznala svojega poznejšega

Alpine dancers med plesnim nastopom v Milwaukeeju v okviru praznovanja Gottscher Treffen leta 1990.
Foto: avtor neznan. Zasebna last: Lore Kump.

moža, ki je kot Kočevar in Nemec želel ohranjati obe tradiciji, zato je sočasno plesal tudi pri t. i. Schuhplattlerjih. Prenosu plesnega znanja na mlajše generacije so namenjene otroške in mladinske sekcije plesalcev. V Kitchenerju je bila prva otroška plesna oz. pevska skupina ustanovljena leta 1967, leta 1979 pa ji je sledila otroška sekcija *Alpine Junior Dancers* (The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003: 76–79). Vaje, nastopi, skupne prireditve in srečanja otrokom ter mladim omogočajo, da plesa ne doživljajo le kot spomin starejših generacij, temveč kot del lastne družbene izkušnje. Otroški skupini danes delujeta v okviru *Alpine Dancers* in *Gottscheer Tanz und Spielkreis*, v *Die Erste Gottscheer Tanzgruppe* pa je bila otroška sekcija zaradi upada članstva združena z odraslo skupino.

V folklornih skupinah so bila prisotna tudi prizadevanja, da bi našli in ohranili starejše plesne prvine, povezane s Kočevsko. Martha (2015) se spominja nastopa otroške plesne skupine v New Yorku, kjer je prepoznala ples, ki se ga je kot otrok naučila še na Kočevskem:

O naši kočevarski otroški plesni skupini v New Yorku naj povem še to: pred časom sem se udeležila celotnega popoldanskega nastopa te skupine in bila zelo presenečena, ko sem jih videla plesati nek ples, ki me ga je naučila mama v Kočevju, ko sem bila še majhna. Zato moram reči, da se trudijo, da bi našli originalne plese.

Kljub tem prizadevanjem vse skupine izvajajo predvsem plese, ki so bili del plesne kulture alpskega in srednjeevropskega prostora. Glede na obstoječe vire (gl. Wolfram 1980) namreč na Kočevskem ni bilo plesov, ki bi bili specifični izključno za to pokrajino. Na to je opozoril tudi Ludwig Kren (2007):

V Ameriki pa imajo poleg pevskih društev mladinske krožke, kjer se ukvarjajo s plesom, večinoma iz alpskih dežel. V Clevelandu je bilo tako plesno društvo zelo uspešno. Sicer kot piše Wolfram na Kočevskem ni bilo mnogo narodnih plesov. V domačih krajih jih sploh ni bilo, najbrž smo jih dobili iz Koroške.

Repertoar folklornih skupin se je zato v diaspori oblikoval predvsem kot izbor plesov, ki so jih člani prepoznavali kot del sebi bližnjega avstrijskega oz. nemškega kulturnega okolja. Nanj so uvrstile zlasti nekatere bolj slikovite in odrsko učinkovite plese, na primer *Bandltanz*, ples s trakovi, in uprizoritvene točke, kot je sečnja hloda, v Clevelandu pa dunajske dvorne plese.

Nastop otroške skupine Die Erste Gottscheer Tanzgruppe na prireditvi Gottscheer Volksfest v New Yorku junija 2015. Foto: Anja Moric.

Alpine Dancers med nastopom na Kitchener-Waterloo Oktoberfestu leta 2022. Foto: Julia Morrison.

Plesna skupina Gottscheer Tanz und Spielkreis med nastopom na Gottscheer Treffen v Clevelandu, 2025. Foto: Anja Moric.

Gottscheer Tanz und Spielkreis med nastopom leta 2000. Zasebna last: Paula Mularcik.

Podobno velja za kostume plesalcev. Folklorne skupine v Združenih državah Amerike in Kanadi večinoma uporabljajo avstrijske ter nemške pripadnostne kostume, to pa zato, pojasnjuje Martha (2015), ker so številni Kočevarji pred prihodom v Ameriko nekaj let živeli v povojni Avstriji in tam prevzeli del avstrijskih tradicij:¹²⁰

Otroška skupina na *Volksfestu* izgleda zelo avstrijska, vendar imajo mladi težave pri ločevanju med avstrijskimi in kočevarskimi tradicijami. Tudi sama jih ne želim vedno opozarjati na razlike, iz vsaj dveh razlogov. Prvič [...] ne želim uničiti njihovega pristnega navdušenja in jih morda celo odvrniti od vsega tega. Drugič, Avstrijci imajo danes veliko bolj pisana oblačila in tradicije, kot smo jih imeli nekoč na Kočevskem, in ki so bila temnih barv in preprosta; tako kot je sedaj, je bolj zabavno. In veliko stvari, ki jih mladi tukaj počnejo, je avstrijskih, ker so njihovi starši, preden so prišli v Ameriko, nekaj let živeli v povojni Avstriji in tudi sami sprejeli mnoge od teh tradicij.

Ples ni omejen na posamezno društvo, temveč povezuje širšo mrežo kočevarskih, nemških in avstrijskih organizacij v Severni Ameriki. Plesalci nastopajo na klubskih prireditvah, v lokalnih nemških društvih, na oktoberfestih v Kitchenerju, New Yorku in Clevelandu ter na drugih javnih dogodkih. Najdejavnejši so v Kitchenerju, kjer vsako leto pripravijo več plesnih prireditev. Na letni ples, imenovan *Večer v Alpah*, povabijo tudi druge plesne skupine, na primer Kočevanje iz Clevelanda, nemško društvo *Concordia Club* iz Kitchenerja in plesno skupino *Schwaben Club of Kitchener* (Anne 2009).

Folklorne skupine združujejo tudi Kočevanje iz različnih severnoameriških mest. Leta 1983 so se plesalci iz Kitchenerja začeli udeleževati kočevarskih srečanj v New Yorku, kjer so se povezovali z mladimi iz tamkajšnje kočevarske plesne skupine. Med člani so nastala številna prijateljstva, pa tudi več zakonskih zvez.

Noša

Ples in z njim povezane dejavnosti kočevarskih folklornih skupin v diaspori so tesno prepleteni s slovesnim oz. pripadnostnim načinom oblačenja (prim. Knific 2010: 84). Ta se sicer deloma opira na oblačilne prakse nekdanje Kočevske, vendar je v veliki meri rezultat poznejših rekonstrukcij, simbolnih interpretacij in izumljenih tradicij (Hobsbawm in Ranger 1983).

Pripadnostno kostumiranje¹²¹ lahko razumemo kot del sodobnega folklorizma, pri katerem se posamezne prvine tradicije prenašajo v nova okolja in dobivajo spremenjene funkcije (Knific 2010: 22–23; Stanonik 1990: 26). Takšne prakse pogosto izražajo nostalgijo po izgubljeni domači tradiciji in potrebo po simbolnem potrjevanju skupinske pripadnosti. Kočevarska noša danes ne predstavlja več vsakdanjega oblačila, temveč je predvsem sredstvo javnega izražanja identitete, zgodovinskega spomina in povezanosti z manjšinsko oz. diasporsko skupnostjo.

Pomen stare kočevarske noše se je v času spreminjal. Na Kočevskem je bila v tridesetih letih 20. stoletja povezana zlasti s poudarjanjem etnične posebnosti in tudi s politično-ideološkimi vzgibi, v sodobnih diasporskih skupnostih pa ima predvsem simbolno, reprezentativno in nostalgično funkcijo.

Prvi opis oblačilnih praks Kočevarjev najdemo v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* iz leta 1689. Ženske so nosile do gležnjev segajočo srajčno obleko in dolge brezrokavnike, moški pa srajce, platnene hlače, suknjič in črne klobuke s širokimi kraji. Oblačila so izdelovali iz lokalnih materialov, zlasti platna, volne in usnja. Po

121

Bojan Knific (2008: 22–23) namesto izraza narodna noša uvaja uporabo pojma »pripadnostno kostumiranje«, in sicer kot oznako »za oblačenje kostumov, s katerimi nosilci hote ali nehote izražajo/pokažejo pripadnost [...] predstavnim skupnostim«, ki so »povezane z etnično ali s prostorsko identifikacijo ter se zgledujejo po nekdanjih oblačilnih oblikah«.

Kočevar in Kočevarica,
kot ju je upodobil Balthasar
Hacquet (1801–1808).

Brat in sestri Belai: Albert (12 let), Hildegard (7 let) in Martha (3 leta), pred družinsko hišo v Livoldu, poleti 1937. Hildegard (v sredini) je oblečena v novo nošo, okrog vratu ima pleteni šal. Foto: avtor neznan. Last: Hildegard Brodgesell.

Pleteno ogrinjalo, ki ga je leta 1937 za Hildegard Brodgesell spletla in izvezla njena mati Helen Belai po predlogi Elfriede Lackner.

Razglednica z motivom Kočevaric v nošah. Izdal: Verlag Franz Jonke's Nachf. Prva tretjina 20. stoletja. Zasebna last: Anja Moric.

mnenju Marie Lackner-Kundegraber (1995: 79–80) naj bi Kočevarji staro obleko na Kočevsko prinesli že ob naselitvi iz vzhodne Koroške in južne Tirolske, zaradi česar naj bi ženska srajčna obleka imela srednjeveško prečno nagubane rokave, kroj naj bi ohranila iz obdobja gotike, kroj jope pa naj bi izhajal iz baročne mode. Saša Šantel (1939) po drugi strani opozarja predvsem na podobnosti kočevske noše z nošami iz sosednje Poljanske doline in Bele krajine, kar je pred njim ugotovil že Adolf Hauffen (v Moric 2024a: 34). Tudi pri oblačilnih praksah se torej kaže preplet različnih kulturnih vplivov, ki je zaznamoval kočevski prostor. Sčasoma so tudi na Kočevsko prodirali sodobnejši načini oblačenja. Moški so staro nošo začeli opuščati že v 19. stoletju, predvsem zaradi krošnjarjenja in stikov z mestnim okoljem, kjer so prevzemali sodobne modne smernice. Ženske, ki so večinoma ostajale doma, pa so se v nekaterih krajih še konec 19. stoletja oblačile po starem (Hauffen v Moric 2024a: 34). Kontrast med sodobno oblečenimi moškimi in ženskami v stari noši je konec 19. stoletja opazil tudi Karl J. Schröer:

Ob sončevem obratu (na ivanje), ki se na Kočevskem imenuje Schumitten, se moški navadno vrnejo domov. Takrat se povsod razlega veselje in doživimo nenavaden prizor, namreč moške, včasih v najmodnejših oblačilih, s prstani na rokah, z zlatimi verižicami za uro, ob ženskah v noši iz preteklih stoletij, ki ima nekaj nunskega in deluje še posebej nenavadno, kadar ženske prihajajo trumoma. Bela ruta narahlo okrog glave, dolg bel suknen brezrokavnik, spredaj odprt. Pod njim nagubana srajca, zvezana z rdečim pasom. Rdeče nogavice, črni čevlji. (v Kropelj Telban in Slavec Gradišnik 2018: 83)

Do 20. stoletja je stara noša izgubila vsakdanjo funkcijo. V skladu s pojavom folklorizma v avstro-ogrskih deželah, ki se je v prvi polovici 20. stoletja razširil tudi na Kočevskem, je postala praznična oz. reprezentativna oprava. Kočevarji so si jo nadeli ob posebnih priložnostih, npr. ob praznovanju 600-letnice Kočevske leta 1930 (Kundegraber 1991a: 27, 1991b: 118), kjer je dobila novo funkcijo označevanja skupinske oz. etnične pripadnosti. Ta premik je bil povezan tudi s spremenjenim – manjšinskim položajem po prvi svetovni vojni, v novi državi.

Leta 1935 so v želji poudariti svoj izvor iz avstrijske Koroške in Tirolske ter izpostaviti svojo etnično posebnost uvedli novo žensko nošo s karirastim krilom, dirndl bluzo s širokim nagubanim ovratnikom, temnim predpasnikom in pletenim trikotnim ogrinjalom (Kundegraber 1991a: 27). Namesto da bi kupile pisane svilene

Sonja Biselli je že od otroštva dejavna v plesni skupini *Alpine Club Dancers*, za katero še danes ročno plete nogavice.

Kočevarji iz Celovca med povorko narodnih noš na *Villacher Kirchtagu* (Beljaškem žegnanju) v Beljaku leta 2010.
Foto: John B. Gladitsch.

šale, kot je bilo v navadi v krajih zunaj Kočevske, kjer so ženske nosile dirndlu podobne obleke,¹²² so Kočevarice trikotna ogrinjala, imenovana *tiachle*, spletle in izvezle same. V njih so želele ohraniti tradicionalni *hueder* – ogrinjalo, ki so ga starejše ženske nosile namesto zimskega plašča. Vsako ogrinjalo je bilo drugače izvezeno, saj je njegova oblikovalka Elfriede Lackner iz Kočevja za vsako žensko pripravila drug vzorec (Moric 2018b: 24). Nova noša je tako združevala elemente širšega alpskega prostora in lokalne kočevske simbolike.

Kočevarska stara noša se danes uporablja na prireditvah v Avstriji, kjer se skupina celovškega društva *Gottscheer Landsmannschaft Klagenfurt* vsako leto udeleži parade noš na beljaškem sejmu – *Villacher Kirchtag*, ter na prireditvah *Gottscheer Volksfest* in *Steuben Parade* v Združenih državah Amerike.

V Sloveniji pripadnostno kostumiranje med Kočevarji do leta 2015 ni bilo izraziteje prisotno. Šele takrat so sešili več noš, ki jih od tedaj uporabljajo pri svojih plesnih nastopih (prvič v Celovcu avgusta 2015 in mesec dni kasneje na prireditvi *Kočevarski kulturni teden* v Kočevskih Poljanah).

V sodobnih kočevarskih skupnostih v Avstriji in Združenih državah Amerike je sicer pogostejše kot stara kočevarska noša v rabi avstrijska oz. nemška praznična oprava, predvsem dirndl pri ženskah in usnjene hlače pri moških. Herbert (2009) iz Avstrije meni, da je razlog za to predvsem praktične narave, saj je stara noša težje dostopna. Narejena je iz posebnih materialov, naročiti pa jo je treba pri specializiranih krojačih, zaradi česar je dražja od avstrijske in nemške, ki se izdelujeta konfekcijsko. Martha (2015) iz Združenih držav Amerike pa pravi, da je kočevarska noša starodavna oprava, primerna le za parade, »dirndl, ki smo ga poznali že na Kočevskem, pa je lepa obleka, ki se jo lahko nosi kadarkoli in skoraj povsod, nikoli ni iz mode«. Dirndl, ki je torej bolj praktičen (manj okoren), bolj dekorativen in cenovno dostopnejši od stare noše, danes deloma simbolizira tudi pripadnost širšemu avstrijskemu/nemškemu kulturnemu prostoru.

»Tradicionalne jedi«: od potice do pečenice

Prehranske prakse so med tistimi oblikami vsakdanjega življenja diaspore, prek katerih se spomin na družino, domovino in skupnost posebej intenzivno ohranja. Tudi med Kočevarji v diaspori so »tradicionalne« jedi več kot zgolj del

122

Po prvi svetovni vojni se je na območju današnje Slovenije razširila sodobna modna interpretacija kmečkega oblačilnega videza, imenovana »slovenska dečva«, ki je nastala kot poskus oblikovanja narodno prepoznavne ženske mode po vzoru avstrijskega dirndla, pri čemer je motive in okrasje s slovenske oblačilne dediščine prenesla na sodobno obleko. Temeljila je na romantizirani predstavi ljudske noše in iskanju njenih domnevno značilnih narodnih elementih (Knific 2003: 457).

123

Večina jih je v takšni ali drugačni različici še danes prisotnih.

124

Ausgezogene Knödel (nem.) so štruklji iz vlečenega testa, običajno postreženi s čebulno omako.

125

Pobolica je posebna kočevarska potica z veliko masla in rozinami.

vsakdanjega ali prazničnega menija; v kuhinji, za mizo in ob skupnem pripravljanju jedi se tkejo vezi med ljudmi ter med ljudmi in kraji.

Izraz tradicionalna hrana oz. tradicionalne jedi v nadaljevanju uporabljam za jedi, ki so bile pred drugo svetovno vojno prisotne na Kočevskem,¹²³ pa tudi za jedi, ki jih kočevski izseljenci razumejo kot značilne za svojo skupnost. Čeprav jih pogosto dojemajo kot del kočevarske prehranske dediščine, niso omejene na prostor (zgodovinske) Kočevske. Prisotne so zlasti v alpskem in osrednjem delu današnje Slovenije, številne pa so razširjene po širšem srednjeevropskem prostoru. Kljub temu da tradicionalne jedi velikokrat umeščamo v nacionalne kulinarčne okvire (Mlekuž 2015; Godina Golija 2014), jih objektivno ni mogoče opredeliti kot izključno kočevarske, slovenske ali avstrijske. Prej pričajo o dolgotrajnem prepletanju kulturnih vplivov, prehranskih praks in zgodovinskih povezav med različnimi okolji.

V diaspori so jedi dobile dodatne pomene, saj niso le del prehranske prakse, ki zadovoljuje fiziološke potrebe, temveč predvsem predmet nostalgije (Holtzman 2006: 367), sredstvo spominjanja (Sutton 2001), druženja in izražanja skupinske pripadnosti. Priprava »tradicionalne« kočevarske hrane je še posebej v ospredju v Združenih državah Amerike in Kanadi, kjer se recepti ohranjajo v družinah, društvih in ženskih skupinah, v zadnjih desetletjih pa tudi v spletnih okoljih.

Prenos kuharskega znanja

V skupini *Gottschée* na Facebooku si članice izmenjujejo recepte in nasvete za pripravo jedi, kot so vlečeni štruklji,¹²⁴ jabolčni in krompirjev štrudelj, slivovi cmoki, velikonočna fila, *pobolica*¹²⁵ ter krofi. Spletni prostor tako nadaljuje starejše oblike prenosa kuharskega znanja, ki so nekoč potekale predvsem v družinah, med sorodnicami, sosedami in članicami društev.

Vseh receptov pa ni moč najti v kuharskih knjigah ali spletnih objavah. Postopki priprave nekaterih jedi ostajajo skrbno varovana skrivnost. Članice *Alpine Cluba* v Kitchenerju slovijo po domači kuhinji, zlasti po jabolčnem zavitku oz. štrudlju. Sestavine nadeva še danes poznajo samo nekatere članice, ki ob posebnih priložnostih spečejo tudi po 40 ali 50 pladnjev te priljubljene sladice. Recept sta iz Kočevske prinesli sestra Mitzi Hoegler in Sophie Eppich (The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003: 68), pri pripravi pa sodeluje več članic, ki si razdelijo posamezna opravila: od lupljenja in rezanja jabolka do priprave testa in nadeva. Štrudelj je postal več kot sladica: je prepoznaven znak kluba, dokaz kuharske spret-

Maria Koester iz Štalcerjev s štrucami kruha leta 1935. Foto: Rudolf Hartmann.
Hrani: Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas
e. V. an der Ludwig-Maximilians-Universität München.

nosti, predmet ženskega sodelovanja in zaupanja, pa tudi predmet spomina, prek katerega se poustvarjajo vezi s preteklostjo (gl. Macdonald 2013: 79).

Sonja (2025) je z menoj delila postopek priprave, kakršnega se spominja iz sedemdesetih oz. osemdesetih let 20. stoletja:

Spominjam se, da je Rosa Pleschinger pripravljala nadev iz masla in jajc, in to je bilo šššššš – skrivnost; nihče ni smel gledati, kaj dela. [Smeh.] Takrat je bil [recept] velika skrivnost [...] Še vedno smo precej zadržane, ker smo znane po svojem štrudlju in ne želimo, da bi ga prevzel še kak drug klub [...] Bila sem na univerzi, štrudelj pa so [ženske] pripravljale ob torkih. Če sem imela čas in če so mi dovolile, sem prišla pomagat. Toda lahko sem opravljala samo stvari, ki niso bile pomembne ali ključne. Dovoljeno mi je bilo lupiti in rezati jabolka. Bila je skupina žensk, ki je mesila testo [...] Vsaka je imela svoje točno določeno delo in v njem so bile zelo dobre. Ko testo zamesiš, mora počivati. Tako so ene ženske pripravljale testo, druge jabolka,

Rosa Pleschinger pa je pripravila nadev. Pri našem načinu priprave štrudlja ni nič posebej novega; veliko ljudi ga pripravlja podobno. Ko testo počiva in ga začneš vleči, mora biti tako tanko, da lahko skozenj bereš časopis. Imele smo posebne mize za štrudelj, od katerih nismo odstopale, ker je moralo biti vse enakomerno. Testo je hkrati vleklo vsaj osem žensk [...] en sam velik kos testa. Tako so testo razvlekle zelo na tanko. Drugi izdelovalci štrudlja nadev pogosto položijo samo na eno mesto in ga nato zvijejo, tako da je, ko štrudelj prerežeš, ves nadev na sredini, vse plasti testa pa so zunaj. Me pa nadev razporedimo po treh četrtinah testa in ga nato zvijemo. Zato je pri našem štrudlju, ko ga prerežeš, videti plast testa, plast jabolk, plast testa, plast jabolk, plast testa, plast jabolk, zunaj pa spet testo. Zato je naš štrudelj videti nekoliko drugače.

Znanje o pripravi štrudlja se je prenašalo predvsem z opazovanjem, sodelovanjem in postopnim vključevanjem mlajših članic v delo. Učenje je potekalo s prakso, ki je bila hkrati oblika iniciacije v žensko skupnost. Mlajše članice so sprva opravljale manj zahtevna opravila, kot sta lupljenje in rezanje jabolk, šele nato so lahko sodelovale pri zahtevnejših fazah priprave. Pri tem niso usvajale le kuharskih spretnosti, temveč tudi pravila sodelovanja, medsebojnega zaupanja in pripadnosti, ki so jim omogočala, da so postopoma postale polnopravne članice ženske skupnosti. Priprava štrudlja je (bila) tako hkrati kulinarična, socialna in identitetna praksa.

V letih po prihodu v Združene države Amerike, ko kočevskih kuharskih knjig še ni bilo,¹²⁶ so si številne ženske pomagale s slovensko kuharsko knjigo *Woman's Glory, the Kitchen* (Ženski ponos: kuhinja), ki jo je izdala Slovenska ženska zveza Amerike (*Slovenian Women's Union of America*) iz Chicaga. Martha (2015) pojasnjuje, da si je skoraj vsaka kočevarska gospodinja v New Yorku priskrbela svoj izvod te kuharice, ker so bili recepti podobni oz. enaki tistim, ki so jih poznale kot kočevarske. Ta primer kaže na to, da se v diaspori etnične meje pri hrani ne vzpostavljajo nujno na podlagi izvora jedi, temveč skozi njihovo umeščenost v spominski narativ. Enaka jed lahko v enem kontekstu velja za slovensko, v drugem za avstrijsko, v tretjem pa za kočevarsko, pri čemer za sogovornike ni nujno pomembna njena »avtentičnost«, temveč povezava z domačo kuhinjo, sorodstvom in skupnostjo.

Okusi stare in novih domovin: prehranski spomini

Hrana je pri Kočevarjih v diaspori tesno povezana z družinskim spominom. Martha (2015) poudarja, da vnuki še danes obožujejo jedi svojih babic, zato ni presenetljivo, da so bile kasneje izdane kočevarske kuharske knjige med potomci izseljencev »prava uspešnica«. Tudi James (2015) se spominja jedi, ki so bile del njegovega otroštva in družinskega vsakdana:

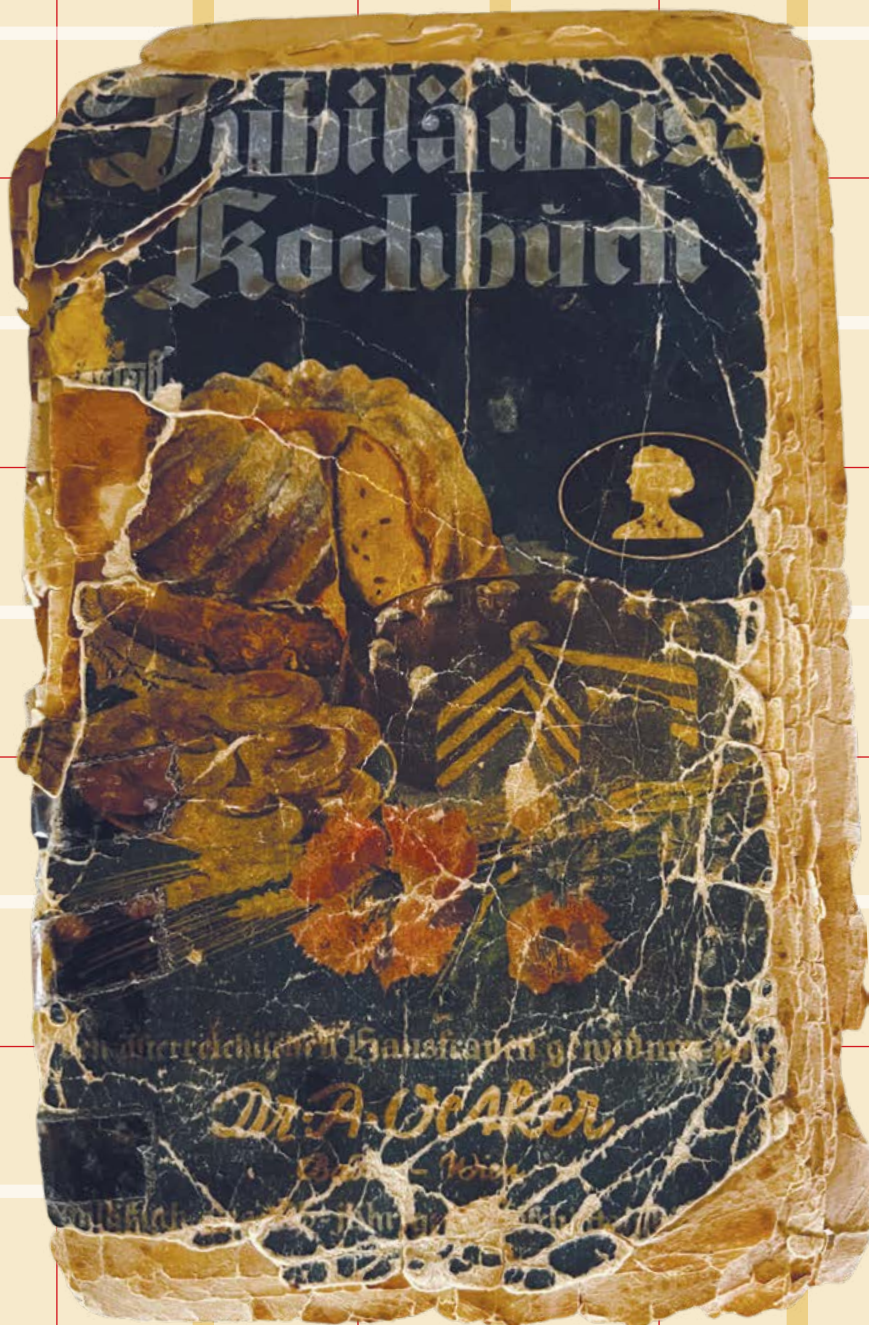
Moja mama je kuhala posebno juho s cmoki (imena ne vem), orehov zavitek in piščanca s papriko. »Krainerwurst« [kranjska klobasa], ta posebna klobasa s Kranjske, je prav tako bila stalnica. »Krainerwurst« z umešanimi jajci je bila postrežena celo ob nedeljah. Nasprotno od »Bratwurst« [pečenice], »Krainerwurst« v Ameriki ostaja precej neznana, a jo lahko dobiš v Ridgewoodu. Mimogrede, šele pred nekaj leti sem spoznal, da »Krain« v »Krainerwurst«, verjetno izhaja iz nemške besede »Krain«, ki označuje del Slovenije, preden je nastala Jugoslavija.

Susanne Woelfe pri kuhi uporablja recepte iz kuharske knjige *Woman's Glory, the Kitchen*. New York, julij 2025. Foto: Anja Moric.

Članice Alpine Cluba v Kitchenerju, pripravljajo tradicionalni velikanski jabolčni zavitek, 2025. Foto: Dietmar Biselli.

Med predmeti, ki so preživel preselitev, begunstvo in pot v Kanado po drugi svetovni vojni, je tudi kuharska knjiga, ki jo je Sonjina babica prinesla s Kočevske. Gre za avstrijsko izdajo Dr. A. Oetker – *Jubiläums-Kochbuch* (1916), izdano ob 25-letnici delovanja podjetja Dr. Oetker v Badnu pri Dunaju. Knjiga vsebuje številne recepte ter praktične kuharske in pekovske nasvete, s katerimi je podjetje spodbujalo uporabo svojih izdelkov. Obrabljenost knjige priča o njeni dolgotrajni rabi v družini, po njenih receptih pa še danes kuha tudi Sonja.

Kranjska klobasa je bila v Jamesovem spominu najprej jed, ki jo je povezoval s kočevarsko skupnostjo v Ridgewoodu, saj jo je bilo mogoče kupiti le tam, npr. v znani Morscherjevi mesnici. Šele kasneje jo je začel umeščati v širši regionalni in zgodovinski kontekst dežele Kranjske. Prehranska dediščina je v njegovem primeru prešla od izkustvene in čustvene kategorije do predmeta, ki je sprožil zgodovinsko refleksijo.

Zanimivo je, da je kranjsko klobaso oz. eno od njenih različic danes malodane lažje dobiti v New Yorku kot na Kočevskem. Maja 2026 sem morala obiskovalko iz Združenih držav Amerike, ki je želela ponovno okusiti jed iz otroštva, napotiti v Ljubljano, saj je v lokalnih restavracijah na Kočevskem ne strežejo. Presenetilo jo je, da je »slovenska« kraljica klobas (gl. Mlekuž 2015) na kočevskem verjetno razumljena kot preveč vsakdanja, da bi našla mesto na rednem meniju restavracij, kjer se nahajajo bolj eksotične lokalne specialitete, denimo medvedov pršut. V diaspori pa je po drugi strani pridobila izrazitejšo spominsko in identitetno vrednost ter je del stalne ponudbe v pubu *Gottscheer Hall* in bližnji nemški restavraciji *Zum Stammtisch*, priljubljeni tudi med Kočevarji.

Med Kočevarji v izseljenstvu je prisotna tudi domača pridelava mesnin. Joseph (2025), ki je večino življenja preživel na kmetiji, nekaj ur vožnje oddaljeni od New Yorka, se spominja, da sta njegov oče in stari oče sama izdelovala kranjske klobase. Tisti, ki so živeli v mestu, pa so jih lahko kupili v Morscherjevi mesnici (Morscher's Pork Store), ustanovljeni leta 1955. Od leta 1957 do zaprtja leta 2024 je delovala na isti lokaciji na Catalpa Avenue v New Yorku, skupaj s cerkvijo sv. Matije in klubskimi prostori *Gottscheer Hall* pa predstavljala pomemben del kočevarske skupnostne infrastrukture v Ridgewoodu. V Morscherjevi mesnici so Kočevarji kupovali mesnine, zlasti pred prazniki, in jih povezovali s kakovostjo ter okusi stare domovine:

Gospod Morscher, Pepi Morscher mu je ime, dela kranjske klobase, ki so avtentična hrana, ki so jo ljudje na Kočevskem jedli [...] tukaj kupujemo slanino. Za veliko noč tukaj kupujemo šunko. Imajo visoko kvalitetne stvari, tako kot v stari domovini. (Gladitsch v Moric 2018)

Morscherjeva mesnica ni bila le kraj nakupa, temveč prostor, kjer se je okus stare domovine prenašal na mlajše generacije. V tem smislu je delovala kot materialna in družbena vez med Ridgewoodom ter Kočevsko.

Dobro založene police Morscherjeve mesnice v Ridgewoodu, New York okrog leta 1963, kjer so Kočevarji vse do njenega zaprtja leta 2022 kupovali mesnine. Zasebna last: Arnold Hans Morscher.

George Silva in John Krusche na stojnici s klobasami, za katero na pikniku Gottscheer Volksfest v New Yorku skrbijo člani nogometnega kluba Blau Weiss Gottschee, 2009. Foto: Anja Moric.

Kočevarsko potico pobolico, bogato z rozinami in maslom, vsako leto postrežejo na prireditvi Gottscheer Kulturwoche v Celovcu. Foto: Anja Moric.

Posebno mesto v prehranskem spominu imajo praznične jedi, zlasti ob veliki noči in božiču. Susanne (2025) še danes na veliko soboto pripravi velikonočno večerjo s prekajeno šunko, krompirjevo solato, jajci in svežim kruhom. Priprave jedi se je naučila od mame in stare mame, pri čemer poudarja način kuhanja »po občutku«, brez natančnega merjenja sestavin. V sedemdesetih letih 20. stoletja ji je teta podarila izvod že omenjene slovenske kuharice *Woman's Glory*, iz katere še vedno uporablja recepte, med drugim za *Nussbrot* oz. orehovo potico, ki jo običajno speče pred veliko nočjo. Med svojim obiskom leta 2015 sem jo imela priložnost poskusiti, saj jo je pripravila tudi zame. Kuharska knjiga ni nadomestila družinskega znanja, temveč ga je dopolnila in utrdila. Po drugi strani sem na *pobolico*, potico, ki je bila pred drugo svetovno vojno prisotna predvsem na Kočevskem, naletela zgolj med Kočevjarji v Avstriji, in sicer na prireditvi *Gottscheer Kulturwoche*.

Posebno srečanje s »tradicionalno« hrano sem doživela tudi leta 2025 v Clevelandu, kjer sem ob slovesu od sogovornikov v dar prejela suho klobaso. Joe jo je, kot že večkrat v preteklih desetletjih, izdelal in posušil sam. Ko sem to kočevsko-ameriško klobaso, pripravljeno na način, ki ga še danes poznajo tudi številni prebivalci Slovenije in Kočevske, peljala čez mejo v Kanado, kjer sem jo kasneje zaužila, sem razmišljala o tem, kako pomeni hrane segajo daleč onkraj okusov. V jedeh niso zapisani le recepti, geografske in kulturne značilnosti okolja ter prehranske danosti in preference, temveč tudi spomini, migracijske poti in meje – državne, etnične, kulturne – ki jih hrana v svoji materialni obliki ali s prenosom znanja prehaja. Klobase, štrudlji in ostale dobrote so v tem pogledu materialni nosilec odnosov, znanja in pripadnosti, ki povezuje – pa tudi simbolno ločuje – kraje in ljudi na obeh straneh Atlantika.

Drobni prehranski spomini, ki se pojavljajo med posameznimi sogovorniki, kažejo na to, kako jedi postanejo vez z osebami, družbenimi praksami in kraji. Tako je bilo tudi v pogovoru s Herbertom in Frankom leta 2009:

Herbert: [S]mo šli skozi veliko stvari, ki so nas duševno prizadele, vendar moramo biti veseli, da smo zdravi. Jaz nisem bil nikoli bolan.

Frank: Veš, zakaj? Ker je odraščal ob žgancih.

Herbert: Vsakič, ko sem tukaj [na Kočevskem], kupim štiri kilograme žgancev. Koruznih. Sam si jih pripravim tako, kot jih je pripravljala moja mama. To je nekaj, kar obudi spomine.

Frank: [Herbert se] še vedno spominja, kako so delali kislo zelje.
Umil si si noge in šel noter [v škaf].

Herbert: Ko smo bili stari približno devet ali deset let, smo si umili noge, potem pa smo peli in delali kislo zelje. Potem so imeli mladi zabave.

Frank: Še ena taka priložnost je bila, ko so ličkali koruzo. To je bilo prav lepo. Nekdo je igral glasbo, pripovedovalo se je veliko zgodb ...

Herbert: In potem so tja prišla dekleta iz vasi in fantje so prišli tja.
Tako so spoznali svoje bodoče žene.

Spomini v tem odlomku se ne nanašajo le na jedi, temveč na širši družbeni okvir, v katerem so te nastajale. Frank Herbertovo dobro zdravje hudomušno pripiše žgancem, Herbert pa ob njih obuja spomin na mater, otroštvo in Kočevsko. Tudi drugi sogovorniki prehrano povezujejo z zdravjem in domačimi načini zdravljenja. Joseph (2025) se spominja, da je njegova stara mama za očetovo bolezen krivila vino, češ da se ni dovolj staralo, preden ga je zaužil, žganje pa so uporabljali za masiranje otroških dlesni med izraščanjem zob.

Spomin na kisanje zelja in ličkanje koruze razkriva še drugo razsežnost prehranskih praks. Sezonska opravila niso bila samo nujna za preživetje, temveč tudi pomembni družabni dogodki, povezani s petjem, glasbo, druženjem in sklepanjem poznanstev. Hrana je bila del širšega družbenega in družabnega življenja.

Nekatere prehranske in delovne navade so Kočevarji prenesli tudi v Združene države Amerike in Kanado ter jih prilagodili novemu okolju, pri čemer so osnovni vzorci samooskrbe ostali podobni tistim v domovini. Več sogovornikov se spominja, kako so kisali zelje, npr. v Torontu in New Yorku (Brigitte 2025; Joseph 2025). Nekateri so pridelovali oz. še vedno pridelujejo lastno zelenjavo in jo vlagajo. Sonja (2025) po babičinem receptu, ki ga skrbno hrani, denimo pripravlja vložene kumariče.

Joseph (2025) se spominja dobro založene domače kleti:

V kleti smo vedno imeli police, polne vsega, kar si si lahko zamislil, nikoli nismo bili lačni. Vedno smo imeli govedino, zajce, kokoši, ovce, koza je bila dobra, rad sem jedel kozje meso.

Njegov oče na deželi, stric v mestu in stari oče so imeli v kleti več sodov mošta ter vina. Doma so gojili jedilno grozdje, številni Kočevarji pa so sadili tudi vinsko trto. Joseph je pripovedoval, kako je oče enkrat na leto pripeljal tovornjak, poln zabojev grozdja, kupljenega v New Yorku, ki so ga nato ves konec tedna mleli in spravljali v sode. Poleti so kuhali tudi žganje iz jabolčnega ali grozdnega soka.

Tako kot drugi predstavljeni elementi nesnovne dediščine, zlasti pesem in glasba, ima tudi hrana v diaspori izrazito čustveno razsežnost. Pri Kočevarjih različnih generacij vzbuja nostalgijo. Vonji in okusi jedi člane diaspore spominjajo na preteklost ter staro domovino. Hkrati lahko vzbudijo hrepenenje po krajih in časih, ki jih mlajše, v diaspori rojene generacije, sploh niso osebno izkusile (Holtzman 2006: 367). Nostalgija namreč ni nujno vezana na lastne izkušnje preteklosti, temveč lahko temelji tudi na posredovanih izkušnjah, ki posameznika povezujejo z zamišljeno preteklostjo (prav tam).

S hrano povezane družinske prakse pogosto dobijo ritualizirano obliko. Ponavljajo se ob določenih dnevih v tednu, na družinskih in društvenih srečanjih, prireditvah in praznikih pa tudi ob neformalnih srečanjih sorodnikov. Ingrid (2010) opisuje nedeljski ritem družinskega življenja:

Imam prijetne spomine na svoje otroško domače življenje, posebno na nedelje. Ob 9h sem se vedno udeležila katoliške maše. Moja mama pa se je udeležila zgodnejšega obreda, saj je morala pripraviti nedeljsko kosilo, ki je bilo vedno postreženo opoldne. Za kosilo je lahko bila kaka tipično ameriška jed, lahko pa »reis blutwurst« [(riževa) krvavica], kuhana »krainerbirschtlein« [kranjska klobasica, kočevarsko], »gansalein« [žganci, kočevarsko] ali »sauerbraten« [kisla pečenka]. Ko smo se vsi najedli in so bile posode pomite, osušene in pospravljene, smo se odpravili ven. Ob 15h smo običajno obiskali hišo ene izmed tet ali stricev, kjer sem ponavadi preživela popoldan ob igri z bratranci in sestričnami, medtem ko so odrasli pili kavo, postreženo z jabolčnim zavitkom ali doma pečeno orehovo potico. Ko smo se vrnili domov, smo večerjali sendviče ali suhe »krainerbierschtlein« s svežo domačo krompirjevo solato. Občasno smo tudi mi prišli na vrsto, da gostimo popoldanski obisk. Takrat so druge družine prišle k nam.

Nekatere jedi so tako postale del nedeljskega družinskega (ob)reda, ki se je iz tedna v teden ponavljal po ustaljenem ritmu. Hrana je organizirala čas, povezovala družinske člane in ustvarjala okvir za družabnost ter medgeneracijsko druženje.

Stojnica s »tradicionalnimi« sendviči z govedino na prireditvi *Gottscheer Volksfest* v New Yorku, verjetno v sedemdesetih letih 20. stoletja. Foto: John B. Gladitsch.

Doma pripravljena suha klobasa, ki mi jo je Joe Mausser iz Clevelanda podaril ob mojem obisku leta 2025. Foto: Anja Moric.

Albina in Rudy Tramosch s košarami jabolk, pridelanih v njunem sadovnjaku v Greenvilleu (Orange County), konec štiridesetih oz. v začetku petdesetih let 20. stoletja. Foto: Avtor neznan. Zasebna last: Joseph Koenig.

Lore Kump s torto med parado tort na prireditvi *Gottscheer Treffen* v Clevelandu, 2025. Foto: Anja Moric.

Nove tradicije

Pri tem pa, kot rečeno, »tradicionalna« hrana ni stalna in nespremenljiva kategorija. Na prireditvi *Gottscheer Volksfest* v New Yorku poleg zelja in pečenic strežejo tudi sendvič z govedino, ki so ga prevzeli iz ameriškega okolja in je sčasoma postal del prireditvene ponudbe. Primer kaže na to, da prehranska dediščina ni zgolj predmet ohranjanja, temveč tudi nenehnega prilagajanja in preoblikovanja v konkretnih družbenih okoliščinah. »Razumevanje našega in drugega« je namreč, kot ugotavlja Mirjam Milharčič Hladnik (2010: 54), »odvisno od konteksta«, mnogo je »različnih trditev o avtentičnosti, okusi so umišljeni, simboli pa se neprestano reinterpreterirajo«. Tudi pri Kočevarjih v diaspori je zato pomembneje razumeti, kako jedi delujejo v skupnosti, kakšne pomene pridobivajo in kakšne odnose vzpostavljajo, kot pa osredotočenost na njihov izvor.

Primer nove tradicije, ki je postala sestavni del prireditve *Gottscheer Treffen*, je *cake walk*, parada tort. Po pripovedovanju Lore (2025) so s to prakso začeli v devetdesetih letih 20. stoletja v Milwaukeeju. Ženske se s tortami, ki so jih spekle same ali druge članice kluba, ob glasbi in ploskanju sprehodijo med občinstvom, šele nato jih razdelijo obiskovalcem. Pri tem ne gre zgolj za predstavitev sladice, temveč za ritualizirano javno predstavitev ženskega dela, kuharskih veščin in njihovega prispevka k organizaciji prireditve oz. delovanju širše kočevarske skupnosti.

Med pesmijo in pecivom: ženske kot nosilke skupnosti in dediščine

Že od začetka delovanja *Alpskega kluba* so bile ženske pomemben del organizacije. Sprva so bile članice kluba odgovorne za pripravo hrane, ki so jo stregli gostom med sobotnimi plesi.¹²⁷ Delo žensk je bilo spolno zaznamovano, vendar zato ni bilo obrobne pomena. Ravno njihove dejavnosti – priprava hrane, čiščenje, urejanje klubskih prostorov itd. – so ustvarjale pogoje, v katerih so se lahko odvijali sestanki, plesi in različna medgeneracijska srečanja, pomembna za delovanje društvenega življenja. Članice so ob svojih rednih mesečnih srečanjih prepevale kočevarske, avstrijske in nemške pesmi, čemur je sledilo druženje ob kavi in domačem pecivu. Hrana in petje sta se v teh srečanjih dopolnjevala: vzpostavljala sta čustveno povezanost, obujala spomin na domovino in utrjevala žensko družabnost znotraj društva.¹²⁸

Podobne prakse so se razvile tudi v Clevelandu. Tamkajšnja *Ladies Auxiliary*, ki sodi pod okrilje društva *E.O.U.V.*, je vsak mesec pripravljala nedeljsko kosilo, s čim

127

Uradno pomožno skupino društva, imenovano »Edelweiss«, so ustanovile leta 1959. Predsednica se je udeleževala tudi mesečnih sestankov upravnega odbora *Alpskega kluba*, v katerem so prevladovali moški člani. Ženska srečanja so potekala enkrat mesečno ob nedeljah popoldne (The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003: 69).

128

Ženska skupina Alpskega kluba je na posebnih dogodkih, kot je *Gottscheer Treffen*, tudi zapela pred občinstvom. Njihovo večglasno petje zlasti domovinskih pesmi je občinstvo spravilo do solz (The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003: 69).

mer je klub pridobival sredstva za delovanje (E.O.U.V. 1989: b. n. s.). Ženske kuhajo tudi na porokah in različnih klubskih dogodkih. Na prireditvi *Gottscheer Treffen* julija 2025 sem opazila, da so obiskovalci nestrpno čakali na t. i. krapfen, v slovenščini bi jim rekli flancati, ki so se še vroči pojedli. Kuhanje je hkrati gospodarska, društvena in dediščinska dejavnost: z njim se zbirajo sredstva, omogoča druženje in ohranja prepoznavna kulinarična podoba skupnosti.

Hrana je tudi pomembna sestavina manj uradnih druženj. Člani *Alpskega kluba* v Kitchenerju se spominjajo klubskih piknikov, kjer so moški na odprtem ognju pekli celega prašiča, kar je za otroke predstavljalo posebno doživetje. Če je bila kuhinja v klubskih prostorih izrazito povezana z ženskim delom, je bila peka na prostem v domeni moških.

Imeli smo klubske piknike, najprej v klubu, nato pa v »gozdu«, ki se je kasneje preimenoval v Gottscheer Park, česar se zelo rad spominjam. Ti fantje (eden od njih je postal moj tast) so na odprtem ognju pekli celega prašiča. To je bilo za nas otroke precejšnje navdušenje. (Kroisenbrunner 2003: 40)

Prehranskih praks Kočevarjev v diaspori ni mogoče razumeti kot preprosto ohranjanje »stare« kuhinje. Gre za dinamičen preplet družinskega spomina, društvenega dela, prenosa kulinaričnih znanj, možnosti, ki jih ponuja lokalno okolje, ameriških in kanadskih vplivov ter širših srednjeevropskih kulinaričnih vzorcev. Jedi, ki jih skupnost razume kot tradicionalne, so lahko po izvoru slovenske, avstrijske, kočevske, nemške ali ameriške, vendar v konkretnem kontekstu delujejo

Flancati na *Gottscheer Treffen*
v Clevelandu leta 2025.
Foto: Anja Moric.

Kočevarji so tudi po drugi svetovni vojni v Kitchenerju ohranjali navado peke celega prašiča, ki je bila priljubljena že na Kočevskem. Foto: avtor neznan. Zasebna last: Lore Kump.

kot kočevarske zato, ker so vključene v kočevarske družinske zgodbe, prireditve, praznike in društveno življenje.

Od potice do pečenice se tako razpira širok spekter izseljenskega življenja: domača kuhinja, praznična miza, društvena veselica, piknik, poroka, nedeljsko kosilo in spletna izmenjava receptov. Hrana pri Kočevarjih v diaspori ni le vprašanje okusa, temveč način, kako se skupnost spominja, organizira, predstavlja in povezuje. Ena najbolj otipljivih oblik dediščinjenja je prav zato, ker se prenaša z ročnimi spretnostmi, okusom, vonjem in skupno mizo.

Nogomet med dediščino in skupnostjo

Če nesnovno kulturno dediščino razumemo kot skupek praks oz. znanj, ki jih skupnosti prepoznavajo kot del svoje dediščine ter jih prenašajo in nenehno na novo (po)ustvarjajo v odnosu do svojega okolja, zgodovine in družbenih izkušenj (UNESCO Intangible 2003; Smith 2006; Harrison 2013), potem je mogoče tudi šport obravnavati kot eno od dediščinskih praks (Casini 2022). Lorenzo Casini (2022) meni, da takšno razumevanje podpira že sama definicija nesnovne kulturne dediščine iz *Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine*, ki poudarja pomen praks, skozi katere skupnosti vzpostavljajo občutek identitete in kontinuitete. Na

tej podlagi so bile na UNESCOV seznam nesnovne kulturne dediščine vključene tudi nekatere telesne in športne prakse, kot so alpinizem, capoeira, tradicionalne oblike rokoborbe in nekatere športne igre z dolgo zgodovinsko tradicijo.

Kljub temu položaj športa v okviru dediščinskih politik ostaja ambivalenten. Thompson (2021) opozarja, da UNESCO športa ne obravnava kot samostojnega področja nesnovne kulturne dediščine in ni razvil sistematičnih programov, ki bi športne dejavnosti povezovali z njenim varovanjem in promocijo. Čeprav so posamezne športne oz. telesne prakse priznane kot dediščina, šport kot družbeni pojav v dediščinskem diskurzu praviloma ostaja na obrobju.

Vprašanje, pod kakšnimi pogoji določene športne prakse pridobijo dediščinski pomen, je posebej relevantno v diasporskih okoljih, kjer denimo nogometni klubi pogosto presegajo svojo primarno športno funkcijo in postajajo pomembne institucije skupnostnega življenja. Delujejo kot prostori, v katerih se vzdržujejo socialne mreže, prenašajo kolektivni spomini in reproducirajo simbolne vezi z okoljem izvora. Kot ugotavljata Lee in Kassing (2024: 10), nogomet omogoča povezovanje lokalnih, etničnih in transnacionalnih skupnosti ter predstavlja pomemben medij oblikovanja in izražanja pripadnosti. V tem smislu ga je mogoče razumeti kot dediščinsko prakso – ne zato, ker bi bil šport sam po sebi dediščina, temveč zato, ker skozi njega skupnosti ohranjajo, posredujejo in na novo oblikujejo pomene, ki jih razumejo kot del svoje kolektivne izkušnje.

Nogomet so na Kočevskem rekreativno igrali že konec 19. stoletja, organizirano pa se je začel razvijati po prvi svetovni vojni z ustanovitvijo *Kulturno-prosvetnega društva Svoboda* Kočevje leta 1920, v katerem so sodelovali slovenski in nemški igralci. Med obema vojnoma je v Kočevju in okolici delovalo več nogometnih klubov, med njimi tudi leta 1935 v okviru *Kulturbunda* ustanovljeni *Sportklub Rapid Gottschee*. Nogomet je tedaj postal eno izmed področij, na katerem so se odražala nacionalna razmerja med slovenskim in nemškim prebivalstvom, čeprav po osebnih pričevanjih tekem niso spremljali večji politični ali navijaški izgredi (Volf 2022).

Po izselitvi Kočevarjev po drugi svetovni vojni pa je nogomet dobil novo vlogo. V Združenih državah Amerike in Kanadi so nogometni klubi postali del širše diasporske infrastrukture, primerljive s plesnimi in pevskimi skupinami ter drugimi oblikami organiziranega skupnostnega življenja.

Najaktivnejši kočevarski nogometni klub v Združenih državah Amerike je *Blau-Weiss Gottschee* v New Yorku. Ustanovljen je bil leta 1951 na pobudo kočevarskih priseljencev, ki so želeli ustvariti športno organizacijo, s katero bi se lahko identificirali (Eppich idr. 1996: b. n. s.). Zato ne preseneča, da so za klubske barve izbrali modro in belo, ki sta povezani s Kočevsko, poimenovanje Gottschee/Kočevska pa ohranili tudi v imenu kluba. Že ob ustanovitvi tako ni šlo zgolj za športno društvo, temveč za institucijo, prek katere so izseljenci simbolno vzpostavljali kontinuiteto s krajem izvora in utrjevali občutek skupnostne pripadnosti.

Moška ekipa je v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja igrala pred več kot 2000 gledalci ter leta 1962/63 osvojila prvenstvo *German-American Soccer League*, kar je ponovila v sezoni 1990/91 (Eppich idr. 1996: b. n. s.). Še pomembnejši pa je bil mladinski program, ki je skozi desetletja vzgojil številne uspešne nogometaše in postal eden najuglednejših na vzhodu Združenih držav Amerike. Klub je osvajal državna in regionalna prvenstva ter še danes predstavlja odskočno desko za igralce, ki kasneje nastopajo v profesionalnih ligah in ameriških reprezentančnih selekcijah.

Raymond (2025), čigar praded Richard Erker je igral že v enem izmed nogometnih klubov na Kočevskem, nogomet opisuje kot družinsko tradicijo, ki se je prenašala skozi več generacij. Za *Blau-Weiss Gottschee* so igrali njegov oče, dva strica in kasneje tudi Raymond sam. O prepletenosti pripadnostnih čustev in nogometnega kluba pričajo besede Johna Krischeja (v Moric 2018), dolgoletnega igralca, trenerja in kasneje predsednika *Blau-Weiss Gottschee*. Na nogi ima tetovažo z grbom mesta Kočevje. Ko sem ga vprašala, zakaj se je odločil zanjo, je pojasnil:

Zakaj imam tetovažo? No, na njej piše Kočevje, imam pa jo, ker sta bila oba starša iz Kočevja. Ko sta prišla v ZDA, je moj oče igral za [kočevarski] nogometni klub, moj stric je igral za nogometni klub, jaz sem igral za nogometni klub, zdaj sem trener v nogometnem klubu. Torej je to globoko v moji krvi, mojih žilah, veš, naredil sem ga, da bi pokazal, da sem ponosen Kočevar.

Nogometni klub je omogočal prenos znanj, praks in pripadnostnih občutij med generacijami ter deloval kot ena izmed institucij, skozi katere se je oblikoval simbolni transnacionalni družbeni prostor (Levitt in Glick Schiller 2004) med Kočevsko in diasporo, kot tudi med različnimi diasporskimi skupnostmi.

Raymond Woelfe med obujanjem spominov
na leta, ko je igral za nogometni klub Blau-Weiss
Gottschee. New York, julij 2025. Foto: Anja Moric.

Deška skupina nogometnega kluba
Blau-Weiss Gottschee na Steuben Parade
leta 1973. Foto: John B. Gladitsch.

Po Raymondovih (2025) besedah je bilo članstvo v klubu neločljivo povezano s kočevarsko skupnostjo v Ridgewoodu. Po treningih in tekmah so se igralci zbirali v *Gottscheer Hallu*, kjer so tudi sicer potekala družabna srečanja, praznovanja in različne skupnostne dejavnosti. Nogometne aktivnosti torej niso bile ločene od drugih oblik družbenega življenja, temveč so bile tesno vpete v delovanje osrednje kočevarske institucije v New Yorku. Starejši člani skupnosti so spremljali uspehe mladih nogometašev in se zanimali za njihove nastope. »Ja, bilo je več kot nogomet,« pravi Raymond. Prek nogometnega kluba so mlajše generacije spoznavale širšo kočevarsko skupnost, njeno zgodovino in društveno življenje. V tem smislu je *Blau-Weiss Gottschee* predstavljal prostor ustvarjanja socialnega kapitala (Bourdieu 1986). Številnim pripadnikom v Združenih državah Amerike rojenih generacij je omogočal stike z vrstniki in starejšimi člani. Hkrati je prispeval k medgeneracijskemu povezovanju znotraj družin, saj so očetje, strici in dedki pogosto spremljali ali celo trenirali mlajše igralce.

Sčasoma se je klub amerikaniziral. Med igralci je bilo vedno manj Kočevarjev (Thomason 2010: 162), čeprav je ime *Blau-Weiss Gottschee* ostalo nespremenjeno. Raymond meni, da številni današnji igralci verjetno ne vedo več, kaj poimenovanje *Gottschee* sploh pomeni. Kljub odsotnosti neposredne povezave igralcev s Kočevsko ime *Blau-Weiss Gottschee* še naprej deluje kot simbolni označevalec skupnostne zgodovine. Podobno kot pri drugih elementih dediščine tudi tukaj ni bistvena etnična kontinuiteta, temveč simbolni pomen (Smith 1991) kluba kot institucije, nastale v okviru kočevarske skupnosti.

Nogomet je imel pomembno vlogo tudi med Kočevarji v Clevelandu. Leta 1953 ustanovljeni *Gottscheer Soccer Club* se je v želji po izražanju povezav z Avstrijo (Dunajem) odel v vijolično barvo. Zaradi sponzorstva nemškega kluba je kasneje deloval pod imenom *German-American Sport Club* in dosegel številne uspehe, med drugim več naslovov prvaka Ohia in pokalnih zmag. Od osemdesetih let 20. stoletja, ko je profesionalizacijo nadomestila družabna funkcija, je deloval pod imenom *Blau-Weiss Kickers* in skupaj z drugimi društvi predstavljal pomemben del kočevskega skupnostnega življenja v Clevelandu z okolico (Sieder 1989: b. n. s.).¹²⁹

Čeprav so klubi izhajali iz kočevarske skupnosti, njihova identitetna referenčna točka ni bila omejena zgolj na Kočevsko. Poleg lokalne in diasporske pripadnosti so se naslanjali tudi na širše nemške ter avstrijske identifikacijske okvire. Pri nekaterih je to razvidno že iz samega poimenovanja, pa tudi iz drugih simbolič-

129

Tudi Alpski klub v Kitchenerju je v šestdesetih letih 20. stoletja podpiral nogometno moštvo K-W Kickers (50 Years Alpine Club 2003: 46), kar kaže na to, da so športne dejavnosti predstavljale pomemben del kočevarske organiziranosti tudi zunaj Združenih držav Amerike.

nih gest, kot je bilo petje nemške himne pred tekmami ali uporaba barv avstrijske reprezentance. Hkrati so nogometni klubi ustvarjali povezave, ki so segale onkraj kočevarske skupnosti. Nekateri mladinci iz *Blau-Weiss Gottschee*, med njimi tudi Raymond, so določen čas trenirali v Nemčiji, medtem ko so športni uspehi klubov njihovim članom omogočali vključevanje v širše ameriške športne in družbene mreže.

Pomen nogometa v kočevarski diaspori ne izvira zgolj iz športnih dosežkov, temveč iz sposobnosti mobilizacije posameznikov, družin in generacij v skupnostne dejavnosti. Podobno kot pesem, kulinarika in društvena srečanja deluje kot dediščinska praksa, skozi katero se skupnost spominja svojega izvora, vzdržuje socialne vezi in oblikuje občutek pripadnosti.

Miss Gottschee: javno uprizarjanje pripadnosti

V kontekstu razprave o procesih dediščinjenja velja omeniti tudi izbor kočevarske miss oz. *Miss Gottschee*. Gre za sodobno diasporsko prakso, ki podobno kot druge obravnavane dejavnosti omogoča javno predstavljanje skupnosti, krepí občutek pripadnosti in spodbuja vključevanje mlajših generacij v skupnostno življenje. V kočevarski diaspori v Združenih državah Amerike in Kanadi se je uveljavila po drugi svetovni vojni ter se skozi desetletja razvila v prepoznaven element društvenega in festivalskega dogajanja.

Izbor *Miss Gottschee* izhaja iz širše severnoameriške tradicije etničnih lepotnih tekmovanj,¹³⁰ ki jih King-O'Riain (2008) opredeljuje kot pomembne prostore oblikovanja kulturnih identitet, Gordon (2019) pa izpostavlja njihovo vlogo medija, prek katerega potekajo razprave o prihodnosti skupnosti, pripadnosti in kolektivni identiteti. Lepotna kraljica pri tem deluje kot simbolna predstavica skupnosti ter nosilka predstav o kulturi, etničnosti in skupnih vrednotah (nav. delo: 2008: 80).

Kočevarji v New Yorku od leta 1964 ob prireditvi *Gottscheer Volksfest* kronajo *Miss Gottschee*. V zgodnejšem obdobju so miss izbirali z glasovanjem, ki je bilo del festivalskega dogajanja. Med pomembnejšimi kriteriji izbora so bila kočevarsko poreklo, znanje nemščine oz. kočevarščine in sodelovanje v skupnostnem življenju. Z zmanjševanjem števila pripadnikov skupnosti so se pogoji za sodelovanje pos-

topoma prilagodili. Danes izbor ni več usmerjen v ocenjevanje zunanje podobe kandidatke, saj poteka na podlagi pisne prijave. Razumeti ga je mogoče predvsem kot izbiro predstavnice, ki javno zastopa kočevarsko skupnost in njene organizacije, hkrati pa kot eno izmed oblik vključevanja mlajših žensk v društveno življenje diaspore.

Ena izmed nalog nosilke naziva je udeležba na dogodkih kočevarskih in nemških društev v Združenih državah Amerike ter Kanadi, zaradi česar *Miss Gottschee* deluje tudi kot mehanizem povezovanja organizacij in utrjevanja socialnih mrež v diaspori. Danielle Hinton (2010: 6) je svoj mandat opisala predvsem kot priložnost za vzpostavljanje in obnavljanje odnosov znotraj skupnosti: »Spoznala sem veliko novih prijateljev in se ponovno povezala s sorodniki ter prijatelji, ki jih nisem videla že vrsto let.«

Hinton (prav tam) v svojem zapisu opozori na še drugo razsežnost te vloge:

Edino, kar bi to leto lahko naredilo še bolj posebno, bi bilo to, da bi bil moj dedek (Opa) John Petschauer tukaj in bi lahko to izkušnjo delil z menoj. Zelo ponosen bi bil in užival bi v vseh praznovanjih. Kamorkoli grem, srečujem številne ljudi, ki so ga poznali, in z menoj delijo svoje spomine nanj.

Svojo izkušnjo nosilke naziva Danielle umešča v okvir družinske zgodovine. Pomen mandata ne izhaja zgolj iz javnega priznanja, temveč tudi iz simbolne povezanosti miss s predniki. Srečanja z drugimi člani diaspore ustvarjajo prostor, v katerem se osebni in družinski spomini vključujejo v širši skupnostni spomin. Pri izboru *Miss Gottschee* gre tako za obliko javnega uprizarjanja etnične pripadnosti (Bauman 1992), prek katere se utrjujejo predstave o skupnem izvoru in zgodovinski povezanosti kočevarske skupnosti.

Da nosilke naziva svoje vloge ne razumejo zgolj ceremonialno, temveč tudi kot odgovornost do skupnosti, preteklih in prihodnjih generacij, kaže pričevanje prve nosilke naziva *Miss Gottschee Toronto*:

Danes mi ta naziv pomeni veliko več. Razumem ga kot osebno odgovornost, da ostanem dejavna članica kočevarskih skupnosti, da spodbujam sodelovanje ter mlajšim generacijam posredujem zgodovino in kulturo. Pomembno je vedeti, od kod prihajamo. Naši predniki so bili izjemni ljudje,

Portreti nekdanjih Miss
Gottschee v kočevarskem
klubu v New Yorku.
Foto: Anja Moric.

Udeleženci prireditve Gottscheer
Volksfest skupaj z aktualno
Miss Gottschee, 1975.
Foto: John B. Gladitsch.

Cheri Koschir kot Miss
Gottschee Toronto, 1993.
Foto: avtor neznan.
Zasebna last: Cheri Koschir.

ki so preživali številne preizkušnje in jih premagali. Bolj ko sem spoznava-
la zgodovino Kočevarjev, bolj sem se zavedala, da si zaradi težav, ki so jih
prestali, zaslužijo spoštovanje. Lento, ki sem jo prejela, danes razumem kot
simbol nečesa, kar mi je bilo zaupano v varovanje in nadaljevanje. Ne glede
na to, ali je bil to prvotni namen lente in naziva ali ne, sem pripravljena to
odgovornost nositi po svojih najboljših močeh. (Cheri 2016)

Naziv je torej razumljen kot zaveza k aktivnemu sodelovanju v skupnostnem živ-
ljenju ter posredovanju znanja o kočevski zgodovini in kulturi mlajšim genera-
cijam.

Postopek izbora razkriva, da se meje pripadnosti oblikujejo različno, tudi glede na
lokalne okoliščine. Medtem ko je v Združenih državah Amerike naziv praviloma
vezan na kočevsko poreklo, lahko v Kitchenerju v Kanadi sodelujejo tudi pripad-
nice tamkajšnje nemške skupnosti, kar odraža tudi naziv *Miss Alpine Club*. Takšne
razlike kažejo na to, da etnična identiteta v diaspori ni statična kategorija, temveč
rezultat nenehnih procesov definiranja, vključevanja in prilagajanja (Hall 1990).

Miss Gottschee je mogoče razumeti kot sodobno skupnostno prakso, ki prispeva
k ohranjanju in promociji kočevske kolektivne identitete v diaspori, čeprav ne
temelji na zgodovinski tradiciji v klasičnem pomenu besede.

Od družinskega spomina k organiziranim oblikam dediščinjenja

Opisane kulturne in dediščinske prakse odpirajo vprašanje njihovega ohra-
njanja in prenosa. V nadaljevanju se zato osredotočam na to, kako dobro člani ko-
čevske diaspore še poznajo etnološke in zgodovinske značilnosti predvojne Ko-
čevske ter kako se to znanje posreduje med generacijami.

Analiza odgovorov na vprašanje o poznavanju nekaterih etnoloških in zgodovinskih
značilnosti predvojne Kočevske, zastavljeno v anketi, kaže na to, da se znanje z ge-
neracijami zmanjšuje. Sodelujoči so večinoma (80,1 %) poznali vsaj eno izmed v
vprašalniku navedenih značilnosti: skupinski opravlki v naselju (popravljanje poti,
jesensko rezanje pese po hišah, ličkanje koruze itd.), zbadljivke med vaščani in so-
sednjimi vasmí, otroške izštevanké, ljudsko zdravilstvo in psovke. Vendar jih je le
malo poznalo več oz. vse navedene elemente, 19,9 % pa ni poznalo nobenega. Ne-
kateri so ob teh navedli tudi poznavanje drugih elementov kulturne dediščine, de-

¹³¹ Žiplink je bil posebno oblikovan praznični kruh – poprtnik ali namiznjak. Okrašen je bil z raznimi figurami, spečenimi iz testa (z Jezusom v jaslih, golobi, kokošmi itd.), in obdan s pletenim robom. Na mizi je bil od božičnega večera do sv. treh kraljev. Jedla ga je vsa družina, dodali pa so ga tudi krmi goveda (gl. Tschinkel 2004: 33).

¹³² Večina anketiranih (66,3 % ali v povprečju 67 % anketiranih iz vsake države) je včlanjena v društva, pri čemer je 18,1 % včlanjenih v dve ali več društev. Večinoma so člani društev tisti, ki so bili rojeni pred preselitvijo (77,4 %), medtem ko je delež članstva med mlajšimi Kočevarji nekoliko nižji (58,1 %).

nimo ljudskih pesmi in pripovedi, otroških molitev, pregovorov, krošnjarjenja, kočevarske noše, kuharskih receptov ter stavbne dediščine, zlasti cerkva in kapelic.

Po drugi strani pa večina vprašanih (88,6 %) še vedno ohranja ali izvaja nekatere prakse, povezane s kočevarsko kulturo. Najpogosteje gre za prebiranje kočevarskih časopisov in literature, petje kočevarskih pesmi in ohranjanje različnih (prazničnih) šeg. Med slednjimi najpogosteje omenjajo pripravo tradicionalnih jedi, npr. *file* ob veliki noči ter peko *pobolice* in *žiplinka*.¹³¹ Tem praksam sledijo tudi mlajše generacije Kočevarjev, saj se njihova razširjenost med prvo in naslednjimi generacijami bistveno ne razlikuje.

Večini sodelujočih (77,9 %) so o kulturnih značilnostih Kočevske pripovedovali starejši sorodniki: starši, stari starši ali drugi Kočevarji, dobra polovica pa se je z njimi srečala (tudi) v društvih ali prek literature. Družina tako še vedno predstavlja temeljno okolje prenosa spomina, vendar se zaradi umiranja generacije, rojene pred preselitvijo, težišče postopoma premika drugam. Jan Assmann (1995) razlikuje med komunikativnim spominom, ki temelji na osebnih izkušnjah in neposredni medgeneracijski komunikaciji, ter kulturnim spominom, ki se ohranja s pomočjo institucij, ritualov, besedil in drugih trajnejših nosilcev. Kočevarska diaspora je primer takšnega prehoda: znanje, ki se je nekoč prenašalo predvsem znotraj družin, se danes vse pogosteje posreduje prek društev, publikacij, spominskih prireditvev in drugih organiziranih oblik skupnostnega delovanja.

V prehajanju od družinskega k organiziranemu prenosu spomina imajo pomembno vlogo zlasti društva. Ta niso zgolj prostori druženja, temveč delujejo kot institucije kulturnega posredovanja, v katerih se zbirajo, interpretirajo in prenašajo znanja o skupnosti. To potrjuje tudi anketa: med anketiranci, ki poznajo vsaj en element kočevarske kulturne dediščine, je 71,8 % članov¹³² vsaj enega društva, medtem ko med tistimi, ki ne poznajo nobenega elementa, prevladujejo nečlani (gl. Tabela 2).

Tabela 2: Članstvo v kočevarskih društvih in poznavanje kočevarske kulturne dediščine

članstvo v društvih	poznavanje etnoloških in zgodovinskih značilnosti		
	pozna vsaj en element	ne pozna nobenega	skupaj
član vsaj enega	71,8 %	43,8 %	66,3 %
ni član	28,2 %	56,3 %	33,7 %

Tudi pri ohranjanju kulturnih praks v družinskem okolju se kaže vpliv društvene-
ga udejstvovanja. Anketiranci, vključeni v kočevarska društva, pogosteje ohranjajo
različne kulturne prakse kot nečlani. Med tistimi, ki ohranjajo vsaj eno prakso, po-
vezano s kočevarsko skupnostjo, je 70,3 % članov vsaj enega društva, medtem ko
med nečlani prevladujejo posamezniki, ki teh praks ne ohranjajo. Statistično zna-
čilna je tudi povezava med stopnjo društvene vključenosti in sledenjem tradiciji:
člani več društev praviloma ohranjajo več kulturnih praks (gl. Tabela 3).

Tabela 3: Članstvo v kočevarskih društvih in ohranjanje kočevarskih kulturnih praks v družini

članstvo v društvih	ohranjanje kulturnih praks v družini	
	ohranja vsaj eno	ne ohranja nobene
član vsaj enega	70,3 %	33,3 %
ni član	29,7 %	66,7 %

Društva so pomembna tudi zato, ker zaradi travmatičnih izkušenj preselitve in
povojnega obdobja del družinskega spomina ni bil prenesen na mlajše generacije.
Za posameznike, ki se s kočevarsko dediščino niso srečali v družinskem okolju, dru-
štva predstavljajo osrednji ali celo edini prostor seznanjanja s kočevarsko
zgodovino, kulturnimi praksami in skupnostnim življenjem.¹³³ To vlogo oprav-
ljajo s prirejanjem prireditev pa tudi z izdajanjem publikacij. Časopisi *Gottscheer*
Zeitung,¹³⁴ *Gottscheer Gedankstätte*¹³⁵ in *The Gottschee Tree*¹³⁶ ne služijo zgolj ob-
veščanju, temveč delujejo kot posredniki kolektivnega spomina. V njih se objavljajo
zgodovinski prispevki, družinske zgodbe, fotografije, recepti, pesmi in poročila
o dejavnostih skupnosti. S tem omogočajo, da se znanje o Kočevski prenaša
tudi na generacije, katerih izkušnja skupnosti temelji predvsem na posredovanih
predstavah o preteklosti, o čemer bo več povedanega v poglavju 8.

Poleg posredovanja znanja imajo društva pomembno vlogo pri ohranjanju social-
nih vezi znotraj skupnosti. Nekaj več kot polovica anketiranih Kočevarjev (57,4 %) se z drugimi Kočevarji srečuje tedensko ali mesečno, bodisi zasebno bodisi v okviru
društvenih dejavnosti, kot so pevski zbori, plesne skupine, strelski klub, bowling
itd. Dobra tretjina (33,3 %) se z drugimi Kočevarji srečuje letno, predvsem ob večjih
društvenih dogodkih, 9,3 % pa nikoli. Pri tem se člani društev ne glede na starost z
drugimi Kočevarji srečujejo pogosteje kot nečlani.

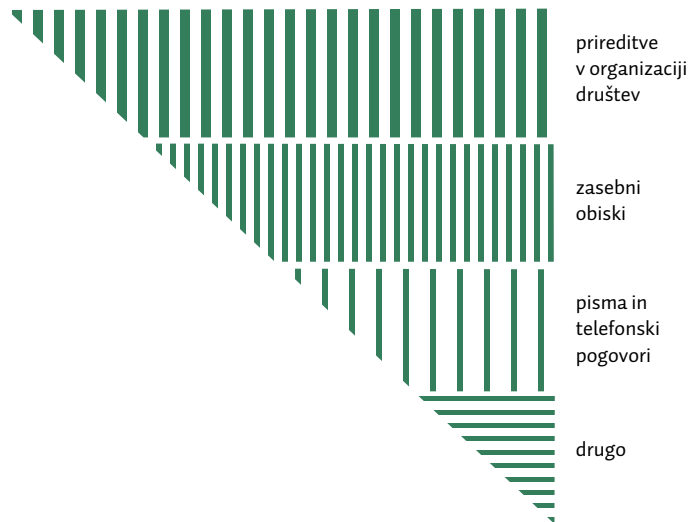
¹³³ To velja za vse države, v katerih živijo Kočevarji, tudi za Slovenijo.

¹³⁴ Kočevarsko društvo iz Celovca je junija 1955 začelo ponovno izdajati časopis *Gottscheer Zeitung*, ki je na Kočevskem izhajal od leta 1919 (ko je nadomestil časopis *Gottscheer Bote*) do decembra 1941 (T. Žigon 2001: 58–60).

¹³⁵ Izdaja ga kočevarsko društvo iz Gradca.

¹³⁶ Izdaja ga organizacija *Gottscheer. Heritage and Genealogy Association* iz Združenih držav Amerike.

Slika 2: Priložnosti, ob katerih Kočevarji komunicirajo med sabo

Ker Kočevarji stike najpogosteje ohranjajo prav na prireditvah v organizaciji društev (76,5 %), medtem ko sledijo zasebni obiski ter telefonska in pisna komunikacija, je intenzivnost družbenih stikov v veliki meri odvisna od aktivnosti in organiziranosti društev (gl. Sliko 2). To nakazujejo tudi razlike med državami: v Združenih državah Amerike, kjer so kočevarska društva najbolj dejavna in ponujajo najširši nabor aktivnosti, se pripadniki skupnosti srečujejo najpogosteje. K temu pa verjetno prispeva tudi številčnost tamkajšnje kočevarske skupnosti, ki omogoča gostejše socialne mreže in pogostejše organiziranje dogodkov.

Na razlike med okolji je opozoril tudi Ludwig Kren (2007), ko je primerjal družabno življenje Kočevarjev v Avstriji in Združenih državah Amerike:

Glavno srečanje v Celovcu je poleti – znani kulturni teden Kočevarjev – v bivšem gradu Krastowitz [Hrastovec], ki je last zbornice kmetovalcev. Tam prenočujemo. Imamo pa še srečanje za božič in srečanje na splošnem občnem zboru. To so tri srečanja. So pa še domača srečanja, ko se družine dogovorijo, pridem k tebi na pobolico, na štruklje, na pomenek, ti predstavimo najmlajšega. Ta srečanja so deloma redka, deloma pogosta. Tukaj so Američani na boljšem, se v tem oziru večkrat srečajo. Morebiti, ker so na tujem območju, medtem ko mi živimo na nemškem območju in pri nas ni tako očitno, da smo tuji, ker smo v tem okolju domači. Na Dunaju se

srečajo vsak mesec in po telefonu večkrat govorijo med seboj. To je tudi možnost, da se ohrani stik s sosedom. Imam znance v ZDA, s katerimi se vsak mesec enkrat pomenimo po telefonu. To je zame nekaj dobrega, mali tehnični čudež. Moja mama se ni mogla načuditi temu, da govoriš s hčerkico, kot da bi stala onkraj plotu. V Celovcu se tudi osebno srečujem skoraj vsako nedeljo z enim prijateljem – to so mala srečanja, so pa čustvena, globoka, ker imaš prijatelja pred seboj in je pogovor zelo direkten – kako je bilo prej, se še spomniš tega, kako je bilo takrat lušno.

Društvene prireditve so dobro obiskane. Le 13,3 % anketiranih se jih nikoli ne udeležuje, 48,2 % občasno, 36,1 % pa pogosto. Posebej pomembno je, da takšni dogodki privabljajo tudi nečlane društev. Po posameznih državah se delež nečlanov, ki z drugimi Kočevarji komunicirajo na prireditvah društev, giblje med 34 in 65 %. Med njimi so tudi pripadniki mlajših generacij, pri katerih se pripadnost skupnosti pogosto izraža v obliki »simbolične etničnosti« (Gans 1979), torej s selektivnim ohranjanjem posameznih kulturnih praks, obiskovanjem prireditev in zanimanjem za družinsko preteklost.

Kren (2007) je podobne procese opazal tudi pri vključevanju mlajših generacij v društveno življenje.

Mladi se udeležujejo v pevskih društvih [...] kjer pa sicer prevladujejo starejši. Žene čez 80 še pojejo. Za mlade vidim bodočnost v tem, da se udeležujejo na elektronskem področju – internet ali pa kot Gladitsch, ki hodi po srečanjih Kočevarjev z aparati in dokumentira in fotografira. Iz kopice tega zbranega materiala se da že nekaj narediti. V Celovcu mladinci pomagajo na našem glavnem srečanju, prvo nedeljo v avgustu, ko imamo pri cerkvi blizu Celovca, ki jo imamo v oskrbi, svoj semenj s procesijo. Mladi pri procesiji nosijo zastave, so ministranti, redarji v boljšem pomenu besede. So eni, ki so volje, da pomagajo, sicer pa velike bodočnosti ni za pričakovati, razen te, da bodo rekli, jaz sem po svojem dedu Kočevar. To se pravi nekakšna tradicija, da se bo še ohranila [...] Recimo v Klagenfurtu imamo enega, dva, tri zelo zavzete mlade Kočevarje. En se zelo zanima za internet, za podobo Kočevske na internetu. Nam v Klagenfurtu gre morebiti za bolj znanstveno prikazovanje naše zgodovine in našega društva, nego tradicije, ali nego kulturne dediščine.

Čeprav so »mladi«, o katerih je govoril Kren, danes večinoma že starejši od sedemdeset let, njegovo opažanje dobro ponazarja širši proces preoblikovanja identifikacijskih praks v kočevski diaspori. V ospredju ni več vsakdanje prakticiranje skupnostnega življenja oz. kulture, temveč bolj simbolne in posredne oblike pripadnosti. Medtem ko so bile za generacijo, rojeno na Kočevskem, osrednjega pomena neposredne izkušnje kraja in jezika, se pri mlajših generacijah pripadnost vse pogostejše oblikuje prek posredovanih spominov, družinskih pripovedi, društvenih dejavnosti in izvajanja izbranih kulturnih praks.

Kot je poudarila Sonja (2015), rojena v Kanadi, njena pripadnost ne temelji na osebnih spominih na Kočevsko, temveč na vrednotah, življenjskem slogu in občutku povezanosti z družinskim izvorom:

Rojena sem bila leta [navede leto] zato nimam spominov, nimam izkušenj s Kočevsko, vendar sem se rodila v kočevarsko družino in s tem užila kulturo. In menim, da je to sedaj najpomembnejši del mojega življenjskega sloga. Konzervativnost, bogaboječnost, izrazita delovna etika, ki je bila del mojega načina življenja, zaradi tega, kako so živeli v matični državi.

Kočevarska identiteta v diaspori ni omejena zgolj na spomin na izvorni prostor, temveč se nenehno oblikuje skozi socialne in kulturne prakse ter le-tem pripisane pomene, prek katerih posamezniki vzpostavljajo odnos do skupnosti, sveta in samih sebe. Spremembe v poznavanju, ohranjanju in razumevanju »tradicionalnih« kulturnih prvin in njihov prenos iz družinske v društveno sfero zato ne kažejo nujno na slabljenje skupnosti, temveč na njeno prilagajanje aktualnim družbenim, geografskim in generacijskim okoliščinam.

Zagonetke narodnega opredeljevanja: Kočevarji, Avstrijci, Nemci, Slovenci, Kanadčani, Američani?

Diasporske skupnosti predstavljajo posebej zanimiv prostor za preučevanje identitetnih procesov, saj njihovi člani pogosto živijo med različnimi kulturami, etničnimi, nacionalnimi in državljanskimi identitetnimi referenčnimi okviri, ki se lahko medsebojno dopolnjujejo ali prekrivajo. Vprašanje narodne identitete zato ni vprašanje ugotavljanja »prave« narodnosti izseljencev, temveč raziskovanje

načinov, kako posamezniki razumejo in izražajo svojo pripadnost. V nadaljevanju to problematiko osvetljujem na primeru Kočevarjev v diaspori.

Narodna opredelitev Kočevarjev v diaspori

V anketnem vprašalniku je bilo vprašanje o narodnosti odprtega tipa, zato so morali anketiranci svoj odgovor zapisati sami, brez vnaprej ponujenih možnosti. Na ravni celotnega vzorca je največ vprašanih, kar 26,4 %, kot svojo narodnost navedlo avstrijsko, 22 % nemško, 10 % kočevarsko, 8,8 % ameriško, 8,2 % slovensko in 5 % kanadsko. Mešane identifikacije je navedlo 19,6 % vprašanih, medtem ko jih 4,2 % na vprašanje ni odgovorilo.

Čeprav se pripadniki kočevarske skupnosti običajno v pogovorih malodane brez izjeme najprej opredelijo kot Kočevarji (torej z lokalno identifikacijo, več o tem v nadaljevanju), analiza odgovorov po posameznih državah razkriva nekoliko drugačno podobo. Večina anketirancev se je namreč najpogosteje opredelila za narodnostjo večinskega naroda v lastni državi bivanja: največ Kočevarjev iz Slovenije se je identificiralo s slovensko narodnostjo, iz Avstrije z avstrijsko, iz Nemčije z nemško in iz Kanade s kanadsko (gl. Tabelo 4).

Tabela 4: Narodnostna identifikacija glede na državo bivanja, N = 166

narodnost	država bivanja				
	Slovenija	Avstrija	Nemčija	ZDA	Kanada
slovenska	63,2 %	1,8 %	0 %	0 %	0 %
avstrijska	0 %	62,5 %	18,8 %	6,5 %	0 %
nemška	5,3 %	26,8 %	43,8 %	12,9 %	30,8 %
ameriška	0 %	0 %	0 %	22,6 %	0 %
kanadska	0 %	0 %	0 %	0 %	61,5 %
kočevarska	15,8 %	1,8 %	25,0 %	12,9 %	0 %
mešana	15,8 %	3,6 %	0 %	40,3 %	7,7 %
ni navedel	0 %	3,6 %	12,5 %	4,8 %	0 %

Sovpadanje narodne opredelitve z državo bivanja lahko razumemo kot odraz (vsesplošne) prevlade koncepta nacionalne države oz. državljanstva¹³⁷, ki narodnost primarno povezuje s pripadnostjo politični skupnosti. V takšnem okviru se druge identitetne reference pogosto umeščajo v ozadje. Poseben primer predsta-

¹³⁷

Walters (2020) npr. poudarja, da državljanstvo ni zgolj pravni status, temveč tudi pomemben vir kolektivne identitete in pripadnosti, ki prispeva k oblikovanju nacionalne identitete.

vljajo Združene države Amerike, kjer poleg ameriških identifikacij izstopa tudi visok delež mešanih opredelitev (več v nadaljevanju). To je skladno z ugotovitvami raziskav o ameriškem družbenem kontekstu, v katerem je sočasno izražanje različnih identitetnih ravni in pripadnosti družbeno bolj uveljavljeno kot v številnih evropskih okoljih (Waters 1990).

Razlike v narodnostnem opredeljevanju med generacijami

Primerjava odgovorov glede na generacijsko pripadnost kaže na to, da so osebe, rojene pred preselitvijo, svojo narodnost pogosteje opredeljevale kot kočevarsko v primerjavi s pripadniki mlajših generacij. Pri mlajših generacijah pa prevladujejo identifikacije z večinskim narodom države bivanja (gl. Tabeli 5 in 6).

Kočevarska narodnost se kot samostojna narodna opredelitev pojavlja zgolj pri pripadnikih prve generacije. Običajno jo posamezniki, kot bo prikazano v nadaljevanju, nadomestijo ali dopolnjujejo s širšimi narodnimi kategorijami, kot je avstrijska ali nemška. Slednje je zlasti prisotno v Združenih državah Amerike, kjer opredelitev za Kočevarja med mlajšimi anketiranci sicer redko nastopa kot edina narodna opredelitev (8,3 %), vendar se pogosteje (41,7 %) pojavlja kot sestavni del mešanih oz. hibridnih identifikacij. V teh primerih kočevarstvo ne predstavlja alternative drugim opredelitvam, temveč eno izmed identitetnih plasti, ki sobiva z ameriško, nemško, avstrijsko ali katero drugo narodno identifikacijo.

Tabela 5: Narodnostna identifikacija rojenih pred preselitvijo glede na državo bivanja, N = 166

PRVA GENERACIJA					
narodnostne identifikacije	država bivanja				
	Slovenija	Avstrija	Nemčija	ZDA	Kanada
slovenska	45,5 %	0 %	0 %	0 %	0 %
avstrijska	0 %	53,3 %	0 %	7,7 %	0 %
nemška	0 %	40 %	50,0 %	15,4 %	66,7 %
ameriška	0 %	0 %	0 %	11,5 %	0 %
kanadska	0 %	0 %	0 %	0 %	33,3 %
kočevarska	27,3 %	3,3 %	40,0 %	19,2 %	0 %
mešana	27,3 %	0 %	0 %	38,5 %	0 %
ni navedel	0 %	3,3 %	10,0 %	7,7 %	0 %

Tabela 6: Narodnostna identifikacija rojenih po preselitvi glede na državo bivanja, N = 166

DRUGA IN NASLEDNJE GENERACIJE					
narodnostne identifikacije	država bivanja				
	Slovenija	Avstrija	Nemčija	ZDA	Kanada
slovenska	87,5 %	3,8 %	0 %	0 %	0 %
avstrijska	0 %	73,1 %	50 %	5,6 %	0 %
nemška	12,5 %	11,5 %	33,3 %	11,1 %	0 %
ameriška	0 %	0 %	0 %	30,6 %	0 %
kanadska	0 %	0 %	0 %	0 %	85,7 %
kočevarska	0 %	0 %	0 %	8,3 %	0 %
mešana	0 %	7,7 %	0 %	41,7 %	14,3 %
ni navedel	0 %	3,8 %	16,7 %	2,8 %	0 %

Kočevarstvo kot posebna entiteta

Delež anketirancev, ki so svojo narodnost opredelili kot kočevarsko, je bil, kot že rečeno, precej nižji od deleža sogovornikov, ki so se kot Kočevarji identificirali v pogovorih. V intervjujih se je namreč večina mojih sogovornikov, tako kot Martha (2015) iz New Yorka, opredelila za pripadnike posebne, kočevarske skupnosti – skupnosti z lastno identiteto:

Večina Kočevarjev, ki jih poznam – vključno z mano – ima zelo močan občutek samodefiniranja za Kočevarje, kot posebno skupino, ločeno od Avstrije ali Slovenije. To je vedno bilo tako in še vedno je. Če bi nas videla korakati v Nemški ameriški *Steuben Parade*, bi mislila, da predstavljamo posebno državo – ne Nemčije, ne Avstrije, ampak nas same.

Predstavo o Kočevarjih kot posebni skupnosti najdemo tudi med Kočevarji v Sloveniji. Alojzij Florjančič je poudaril, da »Kočevar je Kočevar« in da »Kočevarji niso sebe nikoli imeli za Nemce, saj nacionalna opredelitev za njih ni bila relevantna.« »Kot Kočevski Nemci so se kvečjemu opredeljevali tisti Kočevarji v 30., 40. letih 20. st., ki so simpatizirali z nacizmom.« (Šabec idr. 2012)

Podobno stališče zastopa tudi Hans Ivan Jaklitsch (2013: 29), nekdanji predsednik *Društva Kočevarjev – staroselcev* iz Občic, ki zavrača poimenovanje »kočevski Nemci«:

Etnoregionalizem je ena od vrst regionalizma, ki ga »pogojujejo potrebe narodov in narodnih (etničnih) manjšin« in ga je včasih težko razlikovati od nacionalizma ali iredentizma. »Ta 'manjšinski nacionalizem' nima cilja vzpostaviti nove državne enote, temveč si le pridobiti čim večjo avtonomnost na upravnem, gospodarskem, kulturnem in političnem področju« (Klemenčič in Zupančič 1992: 160).

Zgodovinarji so kot tudi vsi ostali sprejeli ta vsiljeni naziv, ki pa vsebinsko ni primeren. Ker so predniki Kočevarjev prišli s Tirolske in zgornje Koroške in so bili vsa stoletja, do konca prve svetovne vojne, pretežno pod avstrijsko vladavino, nimajo z Nemčijo razen staronemškega jezika nič skupnega, zato so lahko le Kočevarji ali Avstrijci, in ne Nemci.

Iz teh izjav je mogoče sklepati, da pri delu kočevarske skupnosti etnična identifikacija ni (bila) nujno vezana na širše nemško narodno telo, temveč predvsem na pripadnost specifični regionalni in zgodovinski skupnosti. V številnih primerih ima kočevarska identiteta značaj etnoregionalne¹³⁸ identitete, ki ni nujno povezana z nacionalnimi opredelitvami. Zlasti pri pripadnikih prve generacije je opazna močna navezanost na konkretni kraj izvora. Kočevar se ob prvem srečanju običajno predstavi z imenom in navedbo vasi, iz katere izhaja sam ali njegovi predniki, na primer: »Sem Franz Lackner iz Šalke vasi, Kočevska.« Simbolni pomen rojstne vasi se odraža tudi v osmrtnicah, objavljenih v časopisu *Gottscheer Zeitung*, kjer je poleg imena pokojnika praviloma naveden tudi njegov izvorni kraj na Kočevskem.

Izrazita pripadnost lokalnemu prostoru je verjetno vsaj deloma povezana z zgodovinsko izkušnjo Kočevske kot razmeroma izoliranim območjem in z njeno jezikovno različnostjo od okoliških pokrajin, v katerih se je govorilo slovensko. Takšne okoliščine so prispevale k oblikovanju občutka posebnosti in razlikovanju od širšega okolja. V obdobju med svetovnima vojnama je ta regionalna zavest dobila tudi politično razsežnost, saj se je kočevarski etnoregionalizem izražal v pobudah za politično avtonomijo oz. za oblikovanje posebne kočevarske politične enote (gl. poglavje 4). Tovrstno regionalno identifikacijo je mogoče prepoznati tudi v sodobnih identifikacijskih praksah sogovornikov.

Navidezno neskladje med rezultati ankete in identifikacijami, izraženimi v intervjujih, je najverjetneje posledica uporabe izraza *narodnost*. Čeprav vprašanje ni ponujalo vnaprej določenih odgovorov, je že sam pojem narodnosti anketiranca verjetno usmerjal k razmišljanju v okviru uveljavljenih nacionalnih kategorij. Takšno vprašanje zato težje zajame identifikacije, ki temeljijo na regionalni, lokalni ali etnoregionalni pripadnosti, kakršna je kočevarska. Intervjuji pa so omogočali bolj odprto in kontekstualno artikulacijo pripadnosti, zaradi česar se je kočevarska pripadnost pogosto pojavila kot prvi in najpomembnejši identifikacijski okvir, šele nato pa so jo sogovorniki povezali s širšimi nacionalnimi opredelitvami.

Pripadnost kočevarski skupnosti izražajo tudi priponke z napisi, kot sta *I'm Proud to be a Gottscheer* (Ponosen sem, da sem Kočevjar) in *Kiss Me, I'm Gottscheer* (Poljubi me, jaz sem Kočevjar). Cleveland, julij 2025. Foto: Anja Moric.

Tetovaža z grbom mesta Kočevje na nogi Johna Krišcheja iz New Yorka izraža njegov ponos na kočevarske korenine. New York, junij 2015. Foto: Anja Moric.

Poudarjanje regionalnih ali krajevnih vezi ni značilno zgolj za Kočevanje. Prisotno je tudi pri nekaterih drugih izseljenskih skupinah v Združenih državah Amerike, ki se identificirajo s svojimi domačimi vasm, ne pa z nacionalnimi državami; tak primer so denimo Italijani, ki se opredeljujejo kot Sicilijanci, Judje iz Bialystoka in Mehičani iz Juareza (Weiner in Richards 2008: 113).¹³⁹ Podobno je v času habsburške monarhije veljalo tudi za ostale izseljence iz prostora današnje Slovenije. Drnovšek (2002: 271–272) na primeru slovenskega množičnega izseljevanja v Združene države Amerike ugotavlja, da so se izseljenci

lahko identificirali z etnično/narodno pripadnostjo (Slovenci), državo (Avstrijo, Ogrsko, Italijo), s posamezno administrativno-upravno enoto (Kranjsko, Goriško, Štajersko ...), širšim ali ožjim geografskim prostorom (Gorenjsko, Dolenjsko, Notranjsko ... Poljansko dolino nad Škofjo Loko, Ribniško dolino, Brkini), z rojstnim krajem oziroma domačo vasjo [...] Te regionalne (prostorske) zavesti ali istovetenja z domačim krajem so bile usidrane v izseljencih prve generacije, ki so se na formalni in simbolni [ravni] kazale v opredelitvah kot so, sem Slovenec, Avstrijec, Kranjec, Gorenjec, Ribničan, Mariborčan. Za kaj so se imeli izseljenci v avstrijski dobi? Mnogi so se izrekli za Slovence, drugi ne, pri mnogih je državljanstvo prevladalo nad etnično pripadnostjo (»smo Avstrijci«), veliko se jih je izrekalo za Kranjce, mnogokrat kot sinonim za Slovence itd. Še več je prepletanja glede opredeljevanja v povezavi z regionalnim izvorom, kar na simbolni ravni lahko poenostavimo z mislijo: »sem Slovenec in Ribničan«.

V tem pogledu Kočevarji ne predstavljajo izjeme, temveč del širšega zgodovinskega vzorca identifikacijskih praks med izseljenci iz srednjeevropskega prostora.

Kako so Kočevarji postali »kočevski Nemci«

Postavlja se vprašanje, kdaj je prišlo do povezovanja lokalne oz. regionalne kočevarske identitete z nemško narodno identiteto in do uveljavitve poimenovanja »kočevski Nemci«. Kot je bilo prikazano v prejšnjih poglavjih, je bil ta proces tesno povezan z razmahom nacionalizmov v Evropi v 19. stoletju. Označba »Kočevar« (nem. *Gottscheer*; kočevarsko *Gottscheabar*) je bila sprva zgolj poimenovanje za prebivalca območja Kočevske (nem. *Gottschee*) in ni označevala etničnega ozadja prebivalcev. Šele narodni aktivisti, predvsem jezikoslovci in etnografi, ki so

raziskovali t. i. nemške jezikovne otoke, so na podlagi jezikovne sorodnosti Kočevarje umestili v širši okvir nemškega naroda. Nemško identiteto so Kočevarjem pripisovali že avtorji, kot so Kopitar in Woltersdorf (1812), Klun (1854), Schröer (1870), Hauffen (1895) idr., konkretno poimenovanje »kočevski Nemci« oz. *Gottschee Deutschen* pa se je v strokovni literaturi pojavilo že vsaj v drugi polovici 19. stoletja (Schröer ga npr. uporabi leta 1869, Czoernig pa 1878).

Izraz »kočevski Nemci« je torej nastal v kontekstu nacionalizacije prebivalstva habsburške monarhije, ko so narodni aktivisti lokalne in regionalne identitete postopoma prevajali v nacionalne kategorije (gl. npr. Stergar in Scheer 2018). Pri tem samostojna kočevarska identiteta ni nujno izginila, temveč je bila vse pogostejše interpretirana kot sestavni del širše nemške narodnosti. Razpad Avstro-Ogrske in nastanek novih nacionalnih držav sta narodno vprašanje postavila v središče političnega življenja. Poudarjanje pripadnosti nemškemu narodu je predstavljalo način politične artikulacije interesov kočevarske manjšine v novonastali jugoslovanski državi. K širjenju oznake »kočevski Nemci« je prispevala tudi privlačnost nemške nacionalne ideje, ki je nemško govorečim skupnostim zunaj Nemčije ponujala občutek pripadnosti skupnemu nemškemu narodnemu telesu. To je spodbujala tudi aktivna politika nemške države in njenih organizacij, ki so v tridesetih letih 20. stoletja še okrepile svoje dejavnosti na območjih zunaj rajha, kjer so živeli t. i. folksdojčerji (Lumans 1993).

Izraz »kočevski Nemci« je verjetno iz etske postopoma prešel v emsko kategorijo v dvajsetih letih 20. stoletja. Časopis *Gottscheer Zeitung* se je denimo že 10. marca leta 1925 (Žigon 2001: 60) podnaslovil kot *Organ der Gottscheer Deutschen* oz. Glasilo kočevskih Nemcev, kar pomeni, da so poimenovanje najpozneje takrat prevzeli vodilni predstavniki kočevarske skupnosti (med njimi pisci časopisa). V naslednjem desetletju se je identificiranje z nemštvom med delom kočevarske skupnosti še okrepilo in se v nekaterih krogih povezalo z naraščajočim vplivom nacistične ideologije (gl. poglavje 4). Poimenovanje »kočevski Nemci« je postopoma prevladalo tudi v znanstveni literaturi, zlasti v zgodovinopisju, kjer vztraja še danes.

Opredelitev za Avstrijce in Nemce

V luči nacionalizacije kočevarske identitete, kasnejših zgodovinsko-političnih okoliščin ter razumevanja naroda skozi prizmo jezika je mogoče pojasniti

relativno pogoste opredelitve za nemško in avstrijsko narodnost (gl. Tabela 4). Intervjuji kažejo na to, da Kočevarji v diaspori kočevarsko identiteto pogosto enačijo z avstrijsko in nemško oz. da sta, kot je ugotovila že Thomason (2010: 27), ti dve identifikaciji razumljeni kot širši kategoriji, znotraj katerih se umešča kočevarska pripadnost, zato ju mnogokrat uporabljajo izmenično, običajno v smislu sopomenke.

(Starejši) Kočevarji čutijo pripadnost Avstro-Ogrski, kot njeni naslednici pa tudi Avstriji, pri čemer je odnos do države Slovenije zaradi neprijetne preteklosti bolj zapleten:

Vendar pa vemo, da nikoli nismo imeli svoje neodvisne države, da je ta zemlja vedno bila del Kranjske v Avstriji, današnji Sloveniji. Moji davni predniki so živeli v Avstriji, moji starši so živeli v obeh – v Avstriji in kratek čas v Sloveniji, jaz sem živela zelo kratek čas v Sloveniji – zato je moja identiteta vezana na Avstrijo, ker predstavlja dolgo dediščino mojih ljudi. Povedano mora biti tudi, da je bila povezava s Slovenijo nesrečna, vsaj v zadnjem, tragičnem delu. Moja domovinska čustva torej najprej pripadajo Kočevski in nato Avstriji. (Martha 2015)

Na identifikacijo z Avstrijo in Nemčijo je gotovo vplivala dolgotrajna vpetost Kočevarjev v kulturni prostor, kjer se je govorilo nemško, oz. je bila to posledica zgodovinske povezanosti s habsburško državo. Intervjuji hkrati kažejo na to, da je odnos do Jugoslavije pogosto zaznamovan z negativnimi spomini na položaj nemške manjšine v obdobju med svetovnima vojnama, zaradi česar se sogovorniki s to politično tvorbo, posledično pa tudi s Slovenijo, običajno ne identificirajo, temveč se – kadar potrebujejo širši nacionalni okvir – obračajo k Avstriji in Nemčiji.

K identifikaciji z Avstrijo je prispevala tudi povojna izkušnja številnih Kočevarjev, ki so po begu iz Posavja in Obsotelja maja 1945 več let preživeli v avstrijskih begunskih taboriščih. Tam so stkali nova prijateljstva, zaključili šolanje in se začeli vključevati v družbeno okolje. Posledično Avstrija v njihovih pripovedih pogosto nastopa kot prostor novega začetka, medtem ko Kočevska ostaja simbolna domovina oz. domovina prednikov. O takem prepletanju različnih pripadnosti pripoveduje tudi Hildegard (2015):

Moja čustva do Avstrije bodo vedno »hvaležnost«. Vzeli so nas, ko nismo imeli kam iti [...] Kljub vsemu trpljenju sem spet postala srečna oseba. Spoznala sem nekaj čudovitih prijateljev in bila vedno obravnavana kot

ena od njih. Mislim, da je Avstrija najlepša država na svetu [...] Odgovor na vprašanje, katero državo vidim kot domovino svojih prednikov? To je Kočevska, ker so tam moji predniki živeli stoletja. Jaz sem Kočevarica z avstrijsko dediščino. Rojena sem bila na Kočevskem, a sem svoja najstniška leta preživela v Avstriji. V to državo [Združene države Amerike] nisem prišla po izbiri, ampak ker je bila to edina rešitev in sem imela mnogo let domotožje po Avstriji [...] Sem ameriška državljanka, vendar bom v srcu vedno avstrijska Kočevarica.

Težave z opredelitvijo za Kočevarje

Če je pripadnost Avstriji za mnoge Kočevarje razmeroma jasno opredeljena, pa je kočevarsko identiteto pogosto težje pojasniti. Zlasti pri mlajših generacijah, rojenih zunaj Kočevske, je dejstvo, da Kočevska ni predstavljala samostojne države in da oznaka »Kočevar« ne ustreza nobeni splošno prepoznani narodni

Časopis *Gottscheer Zeitung* so 10. marca 1925 podnaslovlili *Organ der Gottscheer Deutschen* (Glasilo kočevskih Nemcev).

Poštšina plačana v gotovini.

Mr. 9.

Ercheint jeden 1., 10. und 20.

Gottscheer Zeitung

Organ der Gottscheer Deutschen.

Dienstag, den 10. März 1925.

7. (22.) Jahrgang.

Briefe ohne Unterschrift werden nicht berücksichtigt. — Zuschriften werden nicht zurückgeschickt. — Beiträge sind an die Geschäftsleitung zu senden. — Anzeigen-Nachnahme und -Verrechnung bei Herrn Carl Geier in Roerke.

Preisverzeichniss:
 Jahrgangspreis: ganzzählig 36 Dm. halbjährig 18.50 Dm.
 Einzelhefte: ganzzählig 40 Dm. halbjährig 20 — Dm.
 Amerikas: 2 — Dollar. — Einzelne Nummern 1 Tinar

Zur Auflösung des deutschen Lesevereines.

Dem Obmann des Gottscheer deutschen Lesevereines wurde am 3. d. M. von der hiesigen Bezirkshauptmannschaft nachstehender Bescheid erteilt, der in deutscher Übersetzung lautet:

Der Großkaplan der Katholiken Verwaltung in Kljubljana hat mit dem Bescheid vom 26. Februar 1925 Zl. 4023 den Verein „Deutscher Leseverein in Gottschee“ in Roerke als dem Rechte und dem Bescheide widersprechend aufgelöst, weil sich seine Statuten mit der unferer Staatsverfassung nicht decken und weil im § 23 Verbindungen hergestellt werden mit dem ausländischen Vereine „Südmark“ in Graz, der unferer Staatsangehörigkeit feindlich gesinnt und daher in unferem Sinne verbotenen ist.

Wegen dieses Bescheides ist die Beschwerde an das Innenministerium binnen 30 Tagen zulässig.

Im Sinne des § 25 Abs. 2 des Vereinsgesetzes wird die Vereinzeligkeit eingestellt und besteht sie unter einem Herrn Valentin Vericani, Schulinspektor in Roerke zum Verwalter des Vereinsvermögens, welchem Sie zugleich nach Ausständigung dieses Beschlusses das ganze Vereinsvermögen dieses Vereinsgehörigen Beschlusses, den

Eine Beschwerde gegen die Einstellung der Vereinzeligkeit und die Auflösung des Vereinsters, die keine aufschiebende Wirkung hat, ist binnen 14 Tagen nach Zustellung dieses Beschlusses an den Großkaplan in Kljubljana im Wege der Bezirkshauptmannschaft Roerke einzubringen.

Der Bezirkshauptmann: Roger m. p.

Soweit der Auflösungsbescheid, auf welchen hin auch das Vereinsvermögen zugleich dem aufgelösten Verwalter übergeben worden ist, so daß einseitigen die zur Regelung der ganzen Angelegenheit keine Mäher ausgehen werden können, was die geordneten Mäherer damit zur Kenntnis nehmen wollen.

Was die Auflösung selbst anbelangt, so muß vor allem festgestellt werden, daß der Verein, der seit mehr als 20 Jahren besteht, seine Statuten noch von dem Gründungsjahre an führt, in welchen tatsächlich der Fall vorkommt, daß das Vereinsvermögen im Falle der Auflösung an den Verein Südmark in Graz zu fallen hätte. Der Obmann des Lesevereines erhielt am 16. Jänner 1. J. von der Bezirkshauptmannschaft eine Zuschrift, laut welcher der Verein aufmerksam gemacht worden ist, seine Statuten den jetzigen Verhältnissen anzupassen und in diesem Sinne zu

ordentliche Hauptversammlung des deutschen Lesevereines hat, wie erinnert, am 12. Februar 1. J. im Hotel Sankt Triest stattgefunden und wurden bei derselben die geänderten und den jetzigen Verhältnissen angepaßten Statuten einstimmig angenommen und am 14. Februar d. J. vorchriftsmäßig bei der hiesigen Bezirkshauptmannschaft überreicht, also 2 Tage früher als die gestellte Frist betragen hat. Da nun trotzdem die Auflösung ausgesprochen worden ist, so wird der Ausschuss selbstverständlich gegen die Auflösung die ihm zu Gebote stehenden Rechtsmittel ergreifen, von der sicheren Erwartung ausgehend, daß es sich vorliegend nur um einen behördlichen Irrtum handelt, der im Instanzengange einwandfrei festgestellt werden wird.

Es ist bei dieser Sachlage auch voranzufügen, daß die Auflösung des Vereines wieder rückgängig gemacht werden wird. Handelt es sich doch um einen Verein, der unferer Bevölkerung in jeder Hinsicht ein Verdienst ist zur Anregung des Geistes und zur Erweiterung des allgemeinen Wissens.

Wie stand die Minderheitenfrage ist.

Das vom Reichstag in dritter Lesung angenommene „Gesetz über die kulturelle Selbstverwaltung der Minderheiten“ ist am 1. März 1925 in Kraft getreten.

ali etnični kategoriji, pogosto ustvarjalo občutek identitetne nejasnosti. Cheri (2015) se spominja:

Biti potomec Kočevarjev je pomenilo biti drugačen od večine svojih šolskih prijateljev. Pravzaprav se nisi povsem prilegal nobeni izmed drugih etničnih skupin. Če sem želela stvar poenostaviti, sem običajno rekla, da je bil moj oče rojen v Sloveniji oz. Jugoslaviji (odvisno od tega, kako so bile takrat narisane meje na zemljevidu), vendar je govoril nemško, medtem ko je bila moja mati Avstrijka [...] Kot otrok sem se bolj identificirala s svojo avstrijsko dediščino kot s kočevarsko, ker je bilo vse tako zmedeno. Ne glede na vse sem bila Kočevarica, vendar nisem zares razumela, kaj je to pomenilo, ker Kočevske nisem mogla najti na modernem zemljevidu. Nikamor nisem (etnično) spadala, razen, ko sem bila v klubu obkrožena z drugimi Kočevarji in njihovimi družinami.

Podobno opaža tudi Barbara (2011):

Ko Nekočevarjem pojasnjujem, kaj sem, ponavadi rečejo: »Oh, torej si Nemka, ali Avstrijka«. Da, sem ... vendar je bolj kompleksno kot to in vsak Kočevar bi to zagotovo razumel. Nisem Nemka kot Berlinčanka, ali Avstrijka kot Dunajčanka, ali Slovenka kot Ljubljanačanka. Kočevska je res bila nemška jezikovna enklava, vendar z zelo močnim slovenskim vplivom iz okolice. Res je imela svojo lastno identiteto.

Dileme se pojavljajo tudi med mlajšimi generacijami na družbenih omrežjih:

Kadar me kdo vpraša po prednikih, vedno potrebujem trenutek, preden jim odgovorim. Stran mojega očeta je enostavna (Portoričan), razložiti Kočevarstvo pa je vedno težavno. Germanski etnični otok v nekdanji Jugoslaviji, današnji Sloveniji? Nisem Slovenka, seveda. Kljub moji mešani dediščini, sem se vedno bolj nagibala k maternemu jeziku in sem pogosto obiskovala Avstrijo. Nekega dne si želim obiskati Kočevsko. (Kočevarica, Facebook 2015)

Iz navedenih pričevanj je razvidno, da kočevarska identiteta za mnoge pripadnike skupnosti predstavlja posebno obliko pripadnosti, razpeto med lokalno, regionalno, jezikovno in nacionalno identifikacijo. Prav zaradi tega jo sogovorniki pogosto opisujejo kot nekaj, kar je težko pojasniti in se pogosto izraža kot občutek pripad-

Anni Stiene Noel (roj. 1929) si je nedavno dala izdelati tetovažo z motivom alpskega cvetja v spomin na svojo kočevarsko dediščino. Cleveland, julij 2025. Foto: Anja Moric.

nosti posebni skupnosti, ki je ni mogoče povsem zajeti z obstoječimi nacionalnimi kategorijami.

Večplastne in situacijske identifikacije

Težavno umeščanje kočevarske identitete v obstoječe nacionalne in etnične kategorije deloma pojasnjuje, zakaj se pri številnih pripadnikih skupnosti pojavljajo večplastne identifikacije. Kočevarstvo namreč praviloma ne izključuje drugih oblik pripadnosti, temveč z njimi sobiva. Posameznik se lahko hkrati identificira s Kočevsko kot krajem izvora, z državo bivanja, jezikovno skupnostjo ali narodom, pri čemer se identifikacije v različnih življenjskih obdobjih lahko spreminjajo (gl. Waters 1990: 36).

Izseljenci se novemu okolju in življenju prilagajajo na različne načine: 1) o akulturaciji govorimo takrat, kadar pride do popolne identifikacije z novo kulturo in oddaljevanja od stare; 2) spremembi identitete se lahko upirajo in ostanejo zvesti svoji prejšnji (etnični) identiteti; 3) povečini pa razvijejo nekakšen vmesni adapta-

cijski stil in postanejo bikulturni (Suarez-Orozco v Bratun 2005: 93–94). Weiner in Richards (2008: 102–107) ugotavljata, da je za večino migrantov v Združenih državah Amerike značilno, da želijo biti prepoznani in obravnavani kot ameriški državljani, hkrati pa želijo obdržati tudi elemente svojih domovinskih kultur. Pri tem se pripadnost etnični skupini in državljanstvo lahko razlikujeta (Kallen 1924: 62), dvojnost pa se lahko izraža z dvojnimi oz. zavezajenimi identitetami (Milharčič Hladnik 2015) – npr. italijanski Američan, poljski Američan itd. Kočevarji pri tem niso izjema:

Opredelila bi se kot ameriška Kočevarica, ker sem rojena kot ameriška državljanka z močnim kočevarskim ozadjem; vzgojena sem bila z jezikom, kulturo, tradicijami in močno delovno etiko, ki so oblikovali osebo, kakršna sem danes. Ponosna sem na svojo kočevarsko dediščino, ki ji dolgujem močno družinsko vez, poštenost, integriteto in odsotnost strahu pred težkim delom. (Ingrid 2010)

Na načine identifikacije vpliva tudi družbeno okolje, v katerem Kočevarji živijo. Medtem ko se mlajše generacije Kočevarjev v Združenih državah Amerike, kjer je večkulturnost nekaj običajnega, vsaj delno identificirajo za Kočevarje, so se pripadniki mlajših generacij Kočevarjev v Avstriji in Nemčiji, ki živijo v kulturno (jezikovno) sorodnem okolju, pretežno asimilirali. To se odraža tudi v odgovorih anketirancev. Med kočevarskimi izseljenci v Severni Ameriki so mešane oz. večplastne identifikacije bistveno pogoste še kot med Kočevarji v evropskih državah. Skoraj 35 % anketiranih iz Združenih držav Amerike in Kanade se je opredelilo za dve ali več narodnosti, medtem ko je takšnih v Avstriji in Nemčiji manj kot 3 % (gl. Tabela 7).

Tabela 7: Prikaz hibridnih identifikacij po državah, N = 166

	Slovenija	Avstrija in Nemčija	ZDA in Kanada	Skupaj
opredelitev za eno narodnost	84,2 %	91,7 %	61,3 %	77,1 %
opredelitev za dve ali več narodnosti	15,8 %	2,8 %	34,7 %	18,7 %
ni navedel	0 %	5,6 %	4,0 %	4,2 %

Helene (2009) iz Združenih držav Amerike opiše svojo večplastno identifikacijo:

Opreljudjem se kot Kočevarica, Avstrijka, Američanka, ker smo postali po vojni begunci, ljudje brez države. Tako se opredeljujem, ker sem ponosna, da sem Kočevarica, moji starši so bili rojeni v Avstriji, Ameriko pa smo sprejeli za našo novo domovino.

Bertha (2010) pa pravi: »Drugi nas vidijo kot nemške Američane, tako nam pravijo, nemški Američani. Ker govorimo nemško.«

Opreljudjevanje je odvisno tudi od situacije, v kateri se pojavi potreba za opredelitev. Kočevarji svojo pripadnost izražajo različno glede na to, komu jo pojasnjujejo. V pogovorih z ljudmi, ki poznajo kočevarsko zgodovino, se praviloma predstavijo kot Kočevarji, sicer pa posežejo po bolj prepoznavnih kategorijah, npr. Avstrijec, Nemec in Američan, kot je predstavljeno v naslednjih pričevanjih:

Ko moram drugim pojasniti svojo dediščino, odgovorim različno, odvisno od tega, koga zanima. Če je to drug Američan, odgovorim: »Po očetovi strani sem Avstrijec.« Kateremu Američanu se pa sanja o tem, kaj Kočevar je? Tudi če razpravljam z Evropejci, preprosto rečem Avstrijec. Zgolj zato, ker nimajo pojma, kdo Kočevarji so, zato začeti pogovor z opredelitvijo za Kočevarja povzroči zmedo. Če pa se pogovor nadaljuje, ali če je oseba iz Avstrije, Nemčije ali Slovenije, se že na začetku predstavim kot pol-Kočevar. Mlajši ne vedo, kdo Kočevarji so, starejši Avstrijci pa se jih spominjajo. (Thom 2011)

Na to vprašanje [kako bi opredelil svojo narodnost] je težko odgovoriti, ker so name vse življenje vplivali konfliktni in zmedeni odgovori, ki sem jih dobil od drugih, ki so, mislim, bili odvisni od situacije in poslušalcev [...] Ko me kdo vpraša, najpogosteje odgovorim »Nemec«, ker govorim nemško in ker veliko Američanov pozna nemške Oktoberfest zabave, pivo in pečenko. Nekaterim je nemška hrana celo všeč. Jugoslavija, Avstrija, Slovenija in brez dvoma Kočevska so [za Američane] težje prepoznavni. Kranjska klobasa pa je misterij. Anekdotično, v srednji šoli sem neki ženski omenil, da so bili moji starši iz Jugoslavije. Odgovorila je: »Ne izgledaš kot nekdo iz Srednjega vzhoda.« Danes ljudje tukaj [v Združenih državah Amerike] pogosto zamenjujejo Slovenijo s Slovaško. (James 2015)

Identifikacija v Thomovem in Jamesovem primeru ne sledi fiksni kategoriji, temveč je situacijska praksa, ki se prilagaja komunikacijskemu kontekstu. Sogovornika izbirata tiste identifikacijske oznake, za katere predvidevata, da jih bodo naslovniki prepoznali in razumeli. Pri tem se lahko kočevarska identiteta glede na okoliščine različno izraža: bodisi stopi v ospredje bodisi se umika v ozadje.

Zamolčana identiteta

Identitetne procese med Kočevarji v diaspori je zaznamovala izkušnja druge svetovne vojne. Ena od anketiranih oseb iz Združenih držav Amerike je o življenju po vojni zapisala: »Zelo težko se je bilo preživljati ali si poiskati drug dom, kjer bi se ustalili. Nismo bili ne 'Nemci', ne 'Avstrijci', niti 'Jugoslovani'.« Takšni občutki nepripadanja kažejo na identitetno negotovost, ki je spremljala številne povojne migrante.

Podobno se je dogajalo Kočevarjem, ki so ostali v Sloveniji. Po pripovedovanju nekaterih sogovornikov se je zaradi povojnega protinemškega sentimenta del teh postopoma asimiliralo v slovensko okolje. Javno izkazovanje nemškega oz. kočevarskega porekla je bilo pogosto povezano s strahom pred stigmatizacijo, zato je identiteta marsikdaj ostala omejena na zasebno sfero ali pa se je postopoma izgubila. Primerljive procese opisujeta Hrobat Virloget in Logar (2020: 261) pri Italijanih v Istri, ki so bili po vojni pogosto obravnavani kot kolektivno odgovorni za fašistično nasilje.

Pomembno vlogo pri ohranjanju oz. opuščanju etnične identitete ima družina. Kot ugotavljajo Komac in sodelavci (2007: 167), se temeljni občutki etnične pripadnosti oblikujejo že med primarno socializacijo. Kjer je bila etnična pripadnost predstavljena kot pozitivna vrednota, se je praviloma prenašala tudi na naslednje generacije. Kjer pa je bila povezana s travmatičnimi izkušnjami, sramom ali strahom pred zavrnitvijo, je pogosto prišlo do zavestnega molka. Posameznik sicer vrednote sprejema tudi od širšega okolja (društva, soseščina ...), vendar je zlasti tam, kjer Kočevarji ne živijo strnjeno, odnos družine do etničnosti ključnega pomena. Zaradi travmatičnih vojnih in povojnih izkušenj nekateri starši o preteklosti niso hoteli govoriti in kočevarske identitete niso prenašali na svoje otroke. Posledično so nekateri potomci za svoje kočevarske korenine izvedeli šele v adolescenci ali celo v odrasli dobi.

Na oblikovanje etničnih identifikacij vplivajo tudi odzivi in predstave širšega družbenega okolja. Posameznik je namreč nenehno izpostavljen vrednotenju, pred-sodkom in stereotipom, ki lahko njegovo etnično pripadnost bodisi potrjujejo bodisi problematizirajo (Waters 1990: 18; Komac idr. 2007: 167). V Sloveniji je bilo, kot že rečeno, v desetletjih po drugi svetovni vojni pripadanje nemški skupini prebivalstva pogosto obremenjeno z negativnimi predstavami o kolektivni krivdi in sodelovanju Nemcev z nacističnim režimom. Šabec in sodelavci (2012: 64) navajajo več primerov oseb, ki so za svoje kočevarsko oz. nemško družinsko ozadje izvedele razmeroma pozno. Ena od sogovornic je za kočevarsko ozadje svojega očeta izvedela šele pri 28 letih, druga pa za svoje nemške korenine pri 14 letih, ko jo je razrednik na podlagi priimka označil za Nemko. Ta oznaka je bila pozneje povezana z več izkušnjami stigmatizacije. Tretja sogovornica prav tako opisuje neprijeten odziv vrstnice na njen priimek in družinsko ozadje, kar povezuje z vztrajanjem kolektivnega spomina na prisilno preselitev slovenskega prebivalstva med drugo svetovno vojno. O tem podrobneje v poglavju 8.

Podobno so bili Nemci stigmatizirani tudi v Združenih državah Amerike. Več sogovornikov se spominja, da so jih zaradi njihovega izvora označevali s slabšalnim izrazom *Kraut*. Izraz, ki izhaja iz besede *Sauerkraut* (kislo zelje), se je uveljavil kot pejorativno poimenovanje za Nemce in odraža negativne stereotipe, ki so se razširili že med prvo svetovno vojno, vztrajali pa so tudi po drugi (Kazal 2004; Manning 2014). Zaradi povezovanja Nemcev z domnevno politično nelojalnostjo so številni posamezniki opuščali rabo nemškega jezika in se izogibali javnemu izražanju svoje etnične pripadnosti.

Identificiranje s slovenstvom in/ali Slovenijo?

V anketnem vprašalniku so se kot Slovenci opredelili zgolj Kočevarji, ki živijo v Sloveniji.¹⁴⁰ To je mogoče deloma pripisati že omenjenemu povezovanju narodnosti z nacionalno državo, deloma pa tudi negativnim zgodovinskim izkušnjam, ki so zaznamovale odnos izseljenih Kočevarjev do Slovenije, kar opisuje Martha (2015):

Jaz in moji sorodniki in vsi Kočevarji, s katerimi sem se o tem pogovarjala (ta tema se vedno znova pojavlja v naših pogovorih), nismo prepričani, kdo smo. Ko me Američan vpraša – zaradi mojega naglasa – »Od kod si?«

140

Izmed 145 ljudi, ki živijo zunaj Slovenije in so izpolnili anketni vprašalnik, se je za Slovence opredelila samo ena oseba iz Avstrije.

Vem, da misli na moj jezik, zato brez težav rečem: »Iz Avstrije.« Če pa vpraša »KAJ si?« imamo vsi problem, ki zahteva dodatna pojasnila. Jaz sem Kočevarica, da. Nemka, da. Avstrijka, da. Amerčanka, da. Slovenka?? Ko sem nazadnje preverila, me Slovenija ni hotela, zato nimam razloga reči, da sem Slovenka.

Na prvi pogled bi lahko iz teh podatkov sklepali, da je odgovor na vprašanje, zastavljeno v uvodu monografije – ali je izseljene slovenske Nemce mogoče razumeti kot del slovenskega izseljenstva – v primeru Kočevarjev nikalen. Če izhajamo iz voluntarističnega razumevanja naroda, se namreč večina Kočevarjev v diaspori ne identificira s slovenstvom.

Vendar takšen sklep zahteva dodatno kontekstualizacijo. Kot je bilo v tej monografiji na več mestih predstavljeno, so se ljudje na območju današnje Slovenije vse do druge polovice 19. stoletja praviloma identificirali predvsem z lokalnim okoljem, deželo (npr. Kranjsko ali Štajersko) oz. širšo politično skupnostjo, kot je bila habsburška monarhija, ne pa z nacionalnimi kategorijami v današnjem pomenu besede. Delitev prebivalstva na Slovence in Nemce se je začela utrjevati šele med porastom narodnih gibanj ter je pogosto povzročala dileme in nejasnosti glede pripadnosti.

Pred tem so odnose med obema skupnostma v veliki meri zaznamovali vsakdanji stiki ter sobivanje, kar potrjuje tudi razmeroma pogosta pojavnost mešanih zakonov na Kočevskem.¹⁴¹ Jože (2009) je o obdobju med svetovnima vojnama povedal:

[Slovenske] punce iz doline so šle rade gor [so se rade možile v Bistrico, ki leži na hribu nad Črnomljem in Koprivnikom], ker so bili kočevarski fantje lepi. Kočevarske punce pa so rade šle v dolino, ker je bilo tam lažje življenje.

O tesnih stikih med obema skupnostma pripoveduje tudi Gustav, ki je poudaril pomen skupnega življenjskega prostora, sorodstvenih vezi in enake veroizpovedi. Občutek kulturne bližine je prispeval k temu, da je do porok med Kočevarji in Slovenci včasih prihajalo celo v izseljenstvu:

Naši odnosi s Slovenci so bili vedno dobri. Mamin bratranec se je v Ameriki poročil s Slovenko. Torej smo si bili blizu. Imeli smo isto državo, dobre sosede in isto vero, vsi smo katoličani. To je kar pomembno v življenju. (Gustav Fink v Moric 2018)

Na Kočevskem je bila najizrazitejša oz. praktično edina razlika¹⁴² med slovensko in kočevarsko populacijo jezikovna, vendar ta vse do preselitve ni predstavljala večje ovire v vsakdanjem življenju. Slovenci, ki so živeli med Kočevarji, so običajno govorili kočevarsko, Kočevarji v pretežno slovenskih vaseh pa slovensko. O večjezičnosti v obdobju med svetovnima vojnama priča tudi spomin ene od sogo-
vornic:

Imeli smo [v vasi Dolnja Briga] dobre sosede, ki so bili s Hrvaške. Njihovi sinovi so govorili kočevarščino, mi pa smo z njihovimi starši govorili slovensko [...] Nekateri starši so tudi govorili malo kočevarščine. Tako kot naša sosedka, ki je poznala le nekaj besed, a nas je razumela. Moja mama ni znala slovensko, a sta se vseeno razumeli. To so bili resnično dobri ljudje. V tistem času ni bilo sovraštva in ni bilo pomembno, kdo si bil ali od kod si prišel. (Kočevarica 2015)

O večinoma dobrih medsosedskih odnosih, kljub prisotnosti narodnih gibanj, demonstriranju etničnosti in občasnim sporom, pričajo tudi številni drugi sogovorniki ter objavljena pričevanja (Makarovič 2005, 2008). Večina jih poudarja, da so se odnosi izraziteje zaostrili šele z razširitvijo nacizma v tridesetih letih 20. stoletja (prav tam) oz. ko je ljudi razdvojila »politika« (Thomason 2010: 52). Na to opozarja tudi Martha Hutter (v Moric 2018), ki poudarja, da so nacionalne delitve pogosto zabrisale številne skupne značilnosti obeh skupnosti:

Ko pomisliš na to, kakšen je bil naš čas ... tudi ko smo bili otroci, je bil politično okorel čas. Lahko greš še bolj v preteklost, v leto 1918, v čas okrog prve svetovne vojne, ko so vsi morali razmišljati o »nas« in »onih«, velika razdalja med vsemi ljudmi. To je zelo žalostno, veš. To mi je v današnjem času všeč. Ne glede na to, kako slab je svet, vendar ti prideš sem in si vedno dobrodošla, veseli sva, da te vidiva, in ljudje hodijo v Slovenijo. Zdi se, da vsi prihajajo k pameti. Kot veš, smo si zelo podobni. Še posebej sem v preteklih letih ugotovila, da so Kočevarji zelo podobni Slovencem, mislim, da so še bolj podobni Slovencem kot Avstrijcem ali Nemcem. Ker so ves čas živeli tam. Zato so si zelo podobni. Ampak naši ljudje tega niso vedeli. Na začetku [20.] stoletja je povsod po svetu vladala tako grozna okorela filozofija. Zdaj pa je lep čas. To je tisto, kar mi je všeč pri Ameriki, da ponuja priložnost, da si, kar si.

¹⁴²

Zdi se, da je med Kočevarji in Slovenci zaradi življenja na skupnem prostoru, podobnega načina življenja in skupne habsburške dediščine ves čas obstajal občutek bližine oz. podobnosti. Kočevski »Nemci« in »Slovenci« so si delili praktično enak način življenja, sledili enakim šegam, med obema skupnostma je prehajalo tudi pesemsko izročilo.

Kočevska je bila stoletja območje sobivanja različnih jezikovnih, kulturnih in družbenih vplivov, vendar se je ta kompleksnost z uveljavitvijo koncepta enonacionalne države postopoma umaknila bolj poenostavljenim predstavam o narodni pripadnosti. Izkušnja Kočevarjev zato odpira vprašanje, v kolikšni meri je nemštvo ali slovenstvo smiselno razumeti zgolj skozi etnične ali jezikovne kriterije, zlasti kadar gre za skupnosti, ki na ozemlju današnje Slovenije živijo že več stoletij.

Pozabljeni slovenski sorodniki

Na prelomu 20. in 21. stoletja so v Združenih državah Amerike postali priljubljeni komercialni genetski testi, ki obljublajo vpogled v posameznikov etnični izvor (Nelson 2016), njihova raba pa se je razširila tudi med potomci Kočevarjev. Takšne raziskave pogosto izhajajo iz primordialne predstave, da je etnično pripadnost mogoče določiti na podlagi biološke sorodnosti. Njihovi rezultati pa praviloma razkrivajo precej bolj kompleksno sliko, ki marsikaterega uporabnika preseneti. Namesto jasno razmejenih in homogenih skupin kažejo na dolgo zgodovino migracij, stikov ter mešanja populacij. Na to opozarja tudi elektronsko sporočilo, ki sem ga aprila 2021 prejela od Kočevarja tretje generacije iz Kanade in ki problematizira razumevanje narodov kot skupnosti, utemeljenih na skupnem izvoru ali »krvi«:

Moja babica se je vedno identificirala kot Nemka/Avstrijka in kot nam je bilo znano, so bili vsi njeni predniki (starši/stari starši itd.) kočevski Nemci [...] Naredil sem test DNK in ugotovil, da imam tudi slovenske prednike. Moja mama je opravila test DNK, ki je poleg nemškega pokazal tudi slovensko poreklo. Nedavno je moja babica opravila test DNK in njen test je pokazal, da je etnično pol-Slovenka, čeprav nobeden od njenih staršev ali starih staršev ni bil Slovenec (bili so Kočevarji). Moj dedek je Nemec in je njegov rezultat pokazal samo nemško, zato vemo, da je slovenski rezultat od babice, rojene na Kočevskem. Vsi testi, ki smo jih opravili, nas (babico, mamo in mene) povezujejo tudi s Slovenijo, kot lokacije izvora pa so posebej izpostavili (velika verjetnost) Kočevje in Ljubljano.

O podobnih rezultatih genetskih rodoslovnih testov v pogovorih in na družbenih omrežjih poročajo tudi drugi Kočevarji. Ironično je, da prav genetske raziskave, ki jih mnogi razumejo kot sredstvo za odkrivanje »pravega« etničnega izvora,

spodkopavajo primordialistične predstave o narodih kot biološko povezanih skupnostih. Rezultati namreč praviloma razkrivajo zgodovinsko prepletenost populacij in odsotnost jasnih bioloških ločnic med etničnimi skupinami. Hkrati ti testi kažejo na to, da genetska sorodnost in etnična identifikacija nista nujno povezani. Posamezniki lahko kljub zaznamim genetskim povezavam z različnimi populacijami svojo pripadnost še naprej razumejo predvsem skozi družinsko zgodovino, kulturne prakse, kolektivni spomin in osebne preference.

Številni izseljenci iz let 1941 in 1942, ki jih uradne statistike uvrščajo med Kočevarje in se tako opredeljujejo tudi sami, so v družini imeli nekoga, ki je bil »Slovenec«. Slovenka je bila tudi mama Johna Tschinkla, avtorja knjige *Zvonovi so umolkni-li* (2010). Med obiskom kočevarske skupnosti v Waldnu v zvezni državi New York sem junija 2015 izvedela, da tam živijo vsaj tri mešane kočevarsko-slovenske družine. Čeprav je bila kočevarska skupnost v Waldnu dolgo razmeroma zaprta za priseljevanje Nekočevarjev, očitno ni bila povsem izključujoča, vsaj ne do Slovencev.

Na prepletenost kočevarskih in slovenskih družinskih vezi opozarja tudi primer Kočevarice (2026), ki je šele pred kratkim izvedela, da je bila njena mati Slovenka, o čemer družina, ki je živela v New Yorku, ni nikoli govorila. S tem delom družinske zgodovine se je sogovornica soočila šele pred nekaj leti, ko je med obiskom v Sloveniji ponovno navezala stik z bratrancem.¹⁴³

Dejstvo, da se tudi posamezniki, ki izhajajo iz mešanih kočevarsko-slovenskih družin, ne opredeljujejo kot Slovenci, kaže na to, da etnične identitete niso dane same po sebi (tj. narojene). Na samoopredeljevanje pomembno vplivajo družinski spomin, kolektivne pripovedi, izkušnje sprejetosti ali zavrnitve ter simbolni pomen, ki ga posameznik pripiše določeni skupnosti. Marthino razmišljanje (gl. zgoraj) jasno ponazarja, da je distanciranje od slovenstva bolj prepričljivo razlagati kot odziv na specifične zgodovinske okoliščine in njihove dolgotrajne posledice.

Spremembe pri mlajših generacijah: zanimanje za slovensko državljanstvo

Čeprav se Kočevarji večinoma ne identificirajo z državo Slovenijo, se to v zadnjih letih pri mlajših generacijah postopoma spreminja. Vprašanja, povezana s pridobitvijo slovenskega oz. dvojnega državljanstva, ki jih še pred desetletjem skoraj nisem zasledila, se danes pojavljajo vse pogostejše. Med Kočevarji iz

¹⁴³ Čeprav je bilo slovensko ozadje v nekaterih družinah potisnjeno v ozadje, se je lahko odražalo v vsakdanjih kulturnih praksah, kot je petje slovenskih pesmi (gl. poglavje 6).

Združenih držav Amerike, ki so izrazili željo, da bi postali slovenski državljani, je tudi John (2021):

Moje zanimanje za dvojno državljanstvo je v veliki meri posledica moje afinitete do kulturnih tradicij, ki so mi bile vcepljene od rojstva naprej. Ob doživljanju številnih tradicij in ob tem, ko so me starši, stari starši in celo prastari starši vzgajali in pripovedovali o družinski zgodovini! [...] Rad bi dobil dvojno državljanstvo, da bi lahko redno obiskoval in se bolj poglobil v slovensko kulturo. Poleg tega me zelo privlačita manj poseljeno in zdravo/naravno okolje, ki ga Slovenija premore. Nazadnje pa menim, da bi bila Slovenija tudi čudovit kraj za upokojitev.

K temu sta verjetno pripomogli dostopnost informacij v dobi interneta in povečanje pozitivnih izkušenj ob obiskovanju Slovenije, nenazadnje pa tudi sprememba političnega sistema po osamosvojitvi, njena priključitev Evropski uniji ter mednarodni sloves Slovenije kot zelene in turistično zanimive dežele. Vrnitev (stalna ali občasna) na Kočevsko oz. v Slovenijo postaja za mlajše generacije Kočevarjev, na katere negativna izkušnja druge svetovne vojne in preselitve nima več tako močnega vpliva kot na prvo generacijo izseljencev, realna možnost. Mitologija žrtve, ki je v kočevarskem narativu prevladovala po drugi svetovni vojni (gl. Marschnig 2009; Samide 2020; več v poglavju 8), se postopoma umika bolj raznolikim pogledom na preteklost.

Z naraščanjem stikov in vzpostavljanjem prijateljskih vezi z lokalnimi prebivalci se krepi tudi identificiranje mlajših generacij izseljenih Kočevarjev s Slovenijo, oz. kot je povedal James (2015) iz New Yorka:

Dve leti življenja v Evropi sta pomenili preobrat v definiciji. Za Nemce sem bil Avstrijec. Za Avstrijce sem bil Jugoslovan. Resnica je, da so bili moji starši rojeni v Jugoslaviji, torej moram biti Jugoslovan. Večino življenja sem težil k nemškemu odgovoru, ker govorim jezik, jem pečenice in pijem pivo. Jezikovna povezava je močna povezava. Več ko vem o Kočevski, bolj ko jo obiskujem, bolj čutim, da sem nekje globoko Kočevar in Slovenec – kar dejansko tudi sem.

Primer Kočevarjev tako potrjuje, da etnične in nacionalne identifikacije niso vnaprej dane, temveč se oblikujejo, preoblikujejo in na novo osmišljajo v spremin-

jajočih se zgodovinskih, družbenih ter političnih okoliščinah. Čeprav so se načini narodnega opredeljevanja Kočevarjev v času spreminjali, je Kočevska ostajala njihova osrednja referenčna točka pripadnosti. Kontinuiteta navezanosti na ta prostor nakazuje, da lahko lokalne oz. regionalne identifikacije v določenih okoliščinah presegajo nacionalne okvire in se izkažejo za trajnejše od njih.

7. Spodnještajerski Nemci v diaspori

Organiziranje skupnosti po begu in izgonu

Spodnještajerski Nemci so se po drugi svetovni vojni naselili predvsem v Avstriji: največ na Štajerskem, nato na Koroškem, Dunaju in Tirolskem. Večinoma so, tako kot Kočevarji, nekaj časa bivali v begunskih taboriščih in opravljali razna slabo plačana dela.

Iz prve številke časopisa *Der Untersteirer* (1968a) izvemo, da je bilo spodnještajerskim (pa tudi drugim) Nemcem na avstrijskem Štajerskem v prvih letih po vojni zelo težko. Čeprav so Avstrijo razumeli kot »staro domovino«, tam niso bili sprejeti z odprtimi rokami. Del avstrijskega prebivalstva se je bal, da bodo brezposelni begunci in pregnanci povečali konkurenco na trgu dela in predstavljali dodatno socialno breme. Hkrati jih je spremljala stigma sodelovanja z nacistično Nemčijo. Avtor prispevka navaja, da so nekateri »komunistični oziroma Titu naklonjeni krogi v Avstriji« celo javno predlagali izgon priseljencev v Nemčijo. Časopis *Wahrheit* pa jih je označil za »nacistične barbаре« in »utiralce poti fašističnega pomanjkanja kulture«. Takšno ozračje nezaupanja in odklonilnosti je po navedbah časopisa oteževalo tudi pridobitev uradnega dovoljenja za ustanovitev lastnega društva (prav tam).

Težave so najbrž imeli tudi zaradi določil avstrijske ustave, ki jih *Der Untersteirer* ne navaja, omeni pa jih Tony Radspieler. Po tedanji avstrijski zakonodaji so begunci pri ustanavljanju in vključevanju v razne organizacije sicer imeli enake pravice kot Avstrijci, vendar pa po 12. členu avstrijske ustave tujci niso imeli pravice do ustanavljanja organizacij (Radspieler 1955: 89). Kljub omejitvam jim je relativno hitro uspelo ustanoviti svoje društvo, ki pa se ob ustanovitvi še ni imenovalo *Landsmannschaft* oz. Organizacija pregnancev, kot so se običajno v tistem času imenovala društva nemških beguncev. Različne skupine folksdojčerjev, npr. donavski Švabi, transsilvanski Saksi, karpatski Nemci itd., so dokaj kmalu po koncu

vojne ustanovile nepolitične organizacije, ki so delovale predvsem na lokalni ravni, njihovi člani pa so se srečevali mesečno in letno (nav. delo 165).

Podobno kot Kočevarji so tudi izseljeni Spodnještajerci organizirali različne oblike pomoči za svoje rojake in leta 1948 v Gradcu s tem namenom ustanovili društvo *Hilfsverein für die deutschsprachigen Untersteirer* (Društvo za pomoč nemško govorečim Spodnještajercem). Njegov prvi predsednik je postal slavist in balkanolog Josef Matl. Društvo je bilo namenjeno predvsem podpori nemško govorečim beguncem in izseljencem iz Spodnje Štajerske pri urejanju njihovega povojnega položaja. Med njegovimi dejavnostmi so bili evidentiranje beguncev in izgnancev, pomoč pri pridobivanju avstrijskega državljanstva, svetovanje pri zaposlovanju, zbiranje sredstev za socialno podporo najranljivejšim članom skupnosti ter iskanje pogrešanih oseb (Wassertheurer 2008: 59–60).

Na začetku delovanja je imelo društvo težave predvsem z vzpostavljanjem stikov s svojimi po državi razpršenimi člani. Mnogi so bili starejši, bolni, ali pa si zaradi finančnih razlogov niso mogli privoščiti udeležbe na srečanjih in prireditvah. Zato se je pojavila potreba po tiskanem glasilu, ki bi omogočalo rednejše povezovanje skupnosti. Ker društvo sprva ni imelo dovolj sredstev za izdajanje lastnega časopisa, se je dogovorilo za tedenski polstranski prispevek v časopisu *Neuland*.¹⁴⁴ Ta rešitev se dolgoročno ni izkazala za uspešno, saj je bil časopis za številne člane predrag, njegova vsebina pa je bila usmerjena predvsem v tematike donavskošvabskih skupnosti. Ko je *Neuland* zaradi varčevalnih ukrepov leta 1968 ukinil prostor, namenjen Spodnještajercem, se je društvo odločilo za izdajanje lastnega glasila, ki bi bilo za člane brezplačno in financirano s prostovoljnimi prispevki (Der Untersteirer 1968a; Wassertheurer 2008: 75).

Marca 1968 je tako izšla prva številka časopisa *Der Untersteirer*, ki izhaja še danes, in sicer štirikrat letno. Naklada znaša približno 1100 izvodov, od katerih jih večino razpošljejo po Avstriji, manjši del pa tudi v Nemčijo, Združene države Amerike, Slovenijo, Avstralijo in druge države. Društvo je leta 2015 štelo približno 300 članov (Mallner 2015a).

Med letoma 1988 in 1991 je v Avstriji izhajal še en časopis spodnještajerskih Nemcev, *Cillier Zeitung*. Izdajala ga je skupina nekdanjih celjskih Nemcev, ki je v večji meri poudarjala vprašanja povojnih izgub premoženja in restitucije. Številni pripadniki te skupine so namreč po drugi svetovni vojni izgubili obsežno premoženje,

vključno s podjetji in nepremičninami, zato so se njihovi interesi deloma razlikovali od interesov širše skupnosti spodnještajerskih Nemcev. Vendar, kot pravi Ingeborg, med nekdanjimi celjskimi Nemci in drugimi Spodnještajerci ni prišlo do spora ali razhoda; izdajanje ločenega časopisa je bilo predvsem posledica različnih interesov (Mallner 2015a).

Aprila 1952 so društvo preimenovali v *Hilfsverein der Deutsch-Untersteirer*. Leta 1955 je svojo dejavnost razširilo na celotno Avstrijo in se znova preimenovalo, tokrat v *Landsmannschaft und Hilfsferien der Deutsch-Untersteirer* (Organizacija pregnancev in društvo za pomoč nemškimi Spodnještajercem). Še pomembnejše je bilo preoblikovanje ciljev leta 1959, ko je društvo poleg socialne in organizacijske pomoči članom začelo vse izraziteje zastopati tudi njihove politične in premoženjske interese. Med njegove naloge so tako poleg evidentiranja beguncev, svetovanja pri pridobivanju avstrijskega državljanstva, pomoči pri zaposlovanju ter socialne podpore sodili tudi evidentiranje odvzetega premoženja v nekdanji domovini, uveljavljanje odškodninskih zahtevkov in prizadevanja za njihovo zakonsko ureditev (Wassertheurer 2008: 59–61).

Leta 1946 so bile na ukaz avstrijskega notranjega ministrstva v tistih avstrijskih deželah, kjer so bili nemški begunci – tudi na Štajerskem – ustanovljene *Centralne posvetovalnice za pregnance*. Spodnještajersko centralno posvetovalnico so vodili predstavniki posameznih skupin Nemcev na Štajerskem: pet donavskih Švabov, trije Spodnještajerci, dva sudetska Nemca, en Kočevar, en Bukovinar (od leta 1952 pa še po en transsilvanski in en karpatski Nemec). Naloge posvetovalnice so bile: podpora štajerski deželni vladi pri vseh ukrepih; svetovanje, podpora in oskrbovanje nemških pregnancev pri pravnih, kulturnih, verskih, socialnih in gospodarskih zadevah ter zastopanje pri uradnih in ostalih institucijah, kot tudi pred mediji; spodbujanje socialnega in kulturnega razvoja nemških pregnancev ter njihove vključitve v avstrijsko državno in gospodarsko življenje; ter priprava in podpora ukrepov in ustanov za samopomoč nemškimi pregnancem za izboljšanje njihovega položaja. Štajerska deželna vlada se v delo posvetovalnice, ki je delovala kot neka-kšna poluradna ustanova, ni spuščala (Wassertheurer 2008: 64–65).

Landsmannschaft je centralni posvetovalnici pomagal pri evidentiranju nemških beguncev brez državljanstva iz Spodnje Štajerske, ki so se po letu 1944 ali prej zatekli v Avstrijo, in pri pridobivanju podpore med nemško govorečimi Spodnještajerci, ki so se v Avstrijo priselili že po prvi svetovni vojni, pa tudi med avstrij-

Badkreuznacherski sporazum je za Nemčijo predvidel plačilo 321 mio nemških mark v štirih letnih obrokih: 125 mio za odškodnino za hišni in poklicni inventar, 95 mio za politične preganjance med 1938 in 1945, 6 mio za nepodedovano premoženje, 95 mio za nadomestila. Nemčija naj bi k temu prispevala 125 mio nemških mark, avstrijski delež pa bi bil 200 mio šilingov. Kljub temu pa je Avstrija prispevala samo 60 mio nemških mark. Kasneje se je izkazalo, da nobena od udeleženih strani dogovora ni v celotni izpolnila (Wassertheurer 2008: 82–83).

skimi posamezniki in podjetji. Poleg tega je sodeloval pri razdeljevanju materialne pomoči in svetovanju v zadevah, povezanih z državljanstvom. Od leta 1955 je imel pomembno vlogo tudi pri odločanju o dodeljevanju pomoči, saj je centralni posvetovalnici predlagal upravičence glede na njihov dohodek, starost in število otrok (Wassertheurer 2008: 61–62).

Že od ustanovitve si je *Landsmannschaft* prizadeval za uveljavitev odškodninskih zahtevkov zaradi izgubljenega premoženja. To vprašanje je ostalo eden njegovih osrednjih političnih ciljev tudi v naslednjih desetletjih. V prvi številki časopisa *Der Untersteirer* leta 1968 je uredništvo kot pomemben dosežek izpostavilo sporazum iz Bad Kreuznacha¹⁴⁵ iz leta 1961, ki je po več kot desetletju prizadevanj omogočil delno povračilo škode nekaterim pregnancem, hkrati pa opozorilo, da tega ne razumejo kot dokončno rešitev vprašanja odškodnin (Der Untersteirer 1968a).

Zavzemanje za restitucijo in odškodnine je ostalo pomemben del delovanja društva tudi po osamosvojitvi Slovenije. Oswald Werther, ki je društvu predsedoval med letoma 1986 in 1996, si je prizadeval za razveljavitev avnojskih sklepov in vračilo zaplenjenega premoženja. V ta namen je pošiljal številne pobude in dopise različnim domačim ter mednarodnim institucijam – tudi v Bruselj. Obseg dela, povezanega s svetovanjem pri odškodninskih zahtevkih, je bil tolikšen, da je društvo vse do leta 2005 najemalo poslovne prostore in zaposlovalo tajnico za administrativno podporo članom (Mallner 2015a). Poleg enkratnega izplačila odškodnin leta 1976 večjih uspehov niso dosegli, pričakovane restitucije po osamosvojitvi Slovenije pa niso zadostile pričakovanjem (Kollau 2009: 113).

Društvo je leta 1957 združevalo skoraj 3800 družin oz. več kot 11.000 oseb, leta 1968 je štelo 2190 članov, leta 2009 pa le še približno 415 članov (Kollau 2009: 103). Njegovo delovanje se je financiralo iz članarin in prihodkov od različnih družabnih ter kulturnih prireditev, med katerimi so bili najpomembnejši *Jagaball*, komorni koncert *Spodnještajerski večer* (*Untersteirerabend* in božično praznovanje (*Weihnachtsfeier*). Del presežnih sredstev so namenjali socialni pomoči članom v stiski. Posebno pozornost pa so posvečali tudi vključevanju mlajših generacij. Leta 1950 so ustanovili mladinsko sekcijo, ki je ob ustanovitvi štela približno 70 članov in je svoje delovanje organizirala predvsem okoli športnih dejavnosti, kot so namizni tenis, nogomet in rokomet (Wassertheurer 2008: 71–73).

Družabno življenje Spodnještajercev v Avstriji je bilo več desetletij zelo razgibano. Srečevali so se na štirih večjih letnih srečanjih. Marca 1949 so priredili prvi *Jagaball*, poletno srečanje (*Sommertreffen*) in zimsko srečanje (*Wintertreffen*). Poletno srečanje 1968 v Velikovcu (*Volkermarkt*) se je po poročanju *Der Untersteirer*ja (1968b) začelo s položitvijo venca na spomenik koroškemu plebiscitu, nato pa so sledili: koncert pred mestno hišo, svečana prireditev v dvorani *Neuenburg*, koncert Mozartovih skladb in pozdravni govor predsednika društva. Med naštetimi programskimi točkami so peli koroške ljudske pesmi, nato so imeli skupno kosilo, ki mu je sledil program: pevsko omizje s koroškimi pesmimi, nastop moškega pevskega društva iz Haimburga, moškega pevskega zbora donavskih Švabov iz Celovca in folklorne skupine *Volkermarkt*.

Poleg osrednjih letnih srečanj so tudi posamezne regionalne skupine, organizirane glede na nekdanjo pripadnost Mariboru, Ptujju, Celju, Apaškemu polju in Mežiški dolini, prirejale lastna srečanja. *Der Untersteirer* (1969: 4) navaja, da so Ptujčani, ki so se pogosto srečevali že v stari domovini, tudi po razselitvi ohranjali tesne medsebojne vezi. To se je pokazalo na Ptujskih dnevih v Gradcu leta 1965, kjer so se zbrali nekdanji rojaki iz različnih krajev. Bivši ptujski študentje so se vsak prvi torek v mesecu dobivali v eni od graških gostiln ter vsako leto pripravili srečanje študentov in profesorjev. Od leta 1960 je 15–20 Ptujčanov vsako jesen en vikend preživel v južnoštajerski deželi vina. Kot piše *Der Untersteirer* (prav tam), so jim sprehodi med vinogradi vzbujali spomine na nekdanjo domovino.

V primerjavi s Kočevjarji se spodnještajerski Nemci niso srečevali na nekih »matičnih«¹⁴⁶ krajih zunaj domovine, temveč so svoja srečanja vsako leto organizirali v drugem štajerskem ali koroškem mestu. Številni med njimi (razen prebivalcev Apaškega polja¹⁴⁶) so bili že pred drugo svetovno vojno meščani, in vpetost v mestno življenje je zanje predstavljala kontinuiteto, drugače kot za Kočevjarje, ki so bili večinoma kmetje in so posledično večinoma stremeli k temu, da svoje klube uredijo v okolju, ki spominja na podeželje. Tudi programi prireditev Spodnještajercev so odražali »meščanski način življenja«, saj so vključevali zlasti koncerte klasične glasbe, pevske in baletne nastope, literarne recitale ter druge kulturne dogodke.

146

Ti so predstavljali kmečko strukturo, zato jih je izgon še posebej zaznamoval v smislu spremembe načina življenja. Večinoma so iz kmetov postali industrijski delavci (več v Kollau 2009).

Od pomoči pregnancem do varovanja spomina

Če je bilo delovanje društva v prvih povojnih desetletjih usmerjeno predvsem v pomoč pregnancem pri urejanju osnovnih življenjskih vprašanj, kot so stanovanje, zaposlitev in državljanstvo, so se njegove naloge do danes bistveno spremenile. Neposredno pomoč potrebuje le še manjše število članov, zaradi staranja skupnosti pa se zmanjšuje tudi obseg družabnih, spominskih in kulturnih dejavnosti (Mallner v Wassertheurer 2008: 99). Društvo nima podmladka, njegov nadaljnji obstoj pa je po besedah predsednice Ingeborg Mallner (2015a) odvisen predvsem od zanimanja preostalih članov.

Društvo vsako leto organizira dve osrednji srečanji. Božičnega srečanja se običajno udeleži okoli 70 članov, praznujejo v eni od restavracij v Gradcu. Na srečanju igra glasbena skupina s harmoniko, nastopita pa tudi dva glasbenika s citrami. Govoru predsednice društva sledi branje božičnih zgodb in poezije. Drugo, bolj uradno srečanje oz. sestanek organizirajo vsako leto marca. Udeleži se ga manj ljudi – približno 20. Namenjeno je pogovoru o administrativnih zadevah in volitvam predstavnikov društva. V primerjavi s preteklostjo katoliški verski obredi danes niso več del društvenih srečanj. Mallner (2015a) to pripisuje tudi dejstvu, da skupnost ni bila versko homogena, temveč so bili med njenimi člani poleg katoličanov tudi protestanti.

Pomemben del dejavnosti ostajajo izleti na slovensko Štajersko, ki jih društvo organizira dvakrat letno – spomladi in jeseni. Obiskujejo povojna množična grobišča, kjer polagajo vence in cvetje, vsakič pa grejo v drug kraj. Tovrstni obiski še vedno pritegnejo razmeroma veliko zanimanja, saj se jih praviloma udeleži okoli 50 oseb.

Mallner pravi, da spodnještajerski Nemci ne ohranjajo specifičnih značilnosti oz. starih šeg. Zanje je bolj značilno, da se spominjajo pomembnih spodnještajerskih osebnosti, npr. pesnikov, akademikov, podjetnikov itd. Narečje – mariborska nemščina (*Mariborerddeutsch*) – je imelo zgolj nekaj posebnih besed in ni bilo tako svojstveno kot kočevarščina (Mallner 2015a). Danes se mariborska nemščina praktično ne govori več. Med elementi, ki jih sogovornica razume kot značilno spodnještajerske, izstopa ljubezen do vinogradov, saj so številni prebivalci Maribora, Celja in Ptuja pred drugo svetovno vojno posedovali vinograde (Mallner 2015a).

Prek časopisa *Der Untersteirer* se ne ohranjajo le stiki med člani društva v Avstriji, temveč se krepijo tudi transnacionalne povezave z nemško govorečo skupnostjo v Sloveniji. Od leta 2015 v njem redno objavlja tudi *Zveza kulturnih društev nemško govoreče etnične skupnosti v Sloveniji*, katere prizadevanja za priznanje manjšinskih pravic *Landsmannschaft* javno podpira.

Težišče delovanja *Landsmannschafta* se je v zadnjih dveh desetletjih postopoma premaknilo od vprašanj socialne pomoči in premoženjskih zahtevkov k prizadevanjem za javno prepoznavanje zgodovinskih izkušenj nemško govorečega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem (oz. k ohranjanju spomina na povojni pregon in poboje), vključno s podporo prizadevanjem za priznanje manjšinskih pravic nemško govoreči skupnosti v Sloveniji.

Spodnještajerski paradiž: regionalne in narodnostne identifikacije

Tako kot pri Kočevarjih je tudi pri Spodnještajercih mogoče opazovati preplet regionalnih in narodnih identifikacij. V prispevkih, objavljenih v časopisu *Der Untersteirer*, se pogosto pojavljajo navezanost na Štajersko kot zgodovinsko deželo, spomin na Spodnjo Štajersko kot izgubljeno domovino ter hkratna identifikacija z državo Avstrijo in nemštvom v širšem smislu.

Josef Iwanschek (1968a) je 23 let po preselitvi v svojem govoru izrazil mnenje, da se Spodnještajerci močno razlikujejo od drugih nemško-avstrijskih *Landsmannschaftov*. Po njegovem mnenju so bile pri drugih skupinah pregnancev vezi z nekdanjo domovino močnejše, njihovi dialekti izrazitejši, zato so tudi ohranjali tesnejše stike znotraj lastne skupnosti. Ker so tudi bolj oddaljeni od svoje stare domovine, ne obstaja upanje, da bi se kdaj tja vrnili. Spodnještajerci pa naj bi bili v drugačnem položaju, saj se je večina naselila v bližini stare domovine, na avstrijskem Štajerskem, in tako ostala znotraj širšega štajerskega prostora:

Mi smo vedno bili Štajerci in bomo vedno ostali [...] Večinoma smo se preselili zgolj nekoliko severneje na Zgornjo Štajersko – in smo še vedno v širši domovini Štajerski – in smo kot Štajerci z drugimi Štajerci veliko hitreje vzpostavili stik kot drugi *Landsmannschafti*. (Iwanschek 1968a)

Kljub temu je Iwanschek opozarjal, da se poznavanje Spodnje Štajerske med prebivalci avstrijske Štajerske postopoma izgublja in da bo ta proces še izrazitejši pri mlajših generacijah. Prav zato je poudarjal pomen skupnega izvora in pripadnosti Spodnji Štajerski kot osnovo skupnostne povezanosti:

Bistveno je, da se vsi zavedamo, da sodimo skupaj, glede na naš izvor s Spodnje Štajerske. Mi smo vendar ena velika družina! Prepričanje Spodnještajercev pa je bilo določeno v zadnjih desetletjih pred pregonom. Kdor je bil takrat Spodnještajec, je to še danes. (Iwanschek 1968a)

Njegove besede kažejo na to, da je bila pri Spodnještajercih regionalna identifikacija s Štajersko in Spodnjo Štajersko pomemben identitetni okvir, ki je v določeni meri presegal nacionalne opredelitve ter ostajal relevanten tudi desetletja po izselitvi. Zanimiv je tudi naslednji odlomek, v katerem pisec poudarja spremembo identifikacije iz (mejnih) Avstrijcev v folksdojčerje, ki se je zgodila v času nacizma. Pri tem se zaveda, da je bila kategorija *Volksdeutsche* politično pogojena in pripisana od zunaj, vendar je ne opušča. Nemškost razume predvsem v kulturnem in jezikovnem smislu, podobno kot so jo pojmovali nemški narodni aktivisti 19. stoletja (gl. poglavje 4), hkrati pa kot svojo domovino razume Avstrijo.

Mi, nemški Spodnještajerci smo bili v času nacionalsocializma označeni za folksdojčerje, prej in pozneje pa smo veljali za mejne Avstrijce. Mi smo bili in smo seveda oboje, Nemci in Avstrijci in pri tem pri najboljši volji ne vidimo kakšnega nasprotja. Socialistični vicekancler Pittermann je nekoč dejal: »Če so lahko v Avstriji Slovenci in Hrvati, so pa ja lahko tudi Nemci.« Če naj bi zdaj kar naenkrat obstajala avstrijska nacija, ki naj bi bila v popolnem nasprotju z nemškim narodom, od katerega naj bi se popolnoma razlikovala, potem je treba najprej koroškim Slovencem dopovedati, da niso Slovenci, ampak samo Avstrijci. Dokler pa to ne uspe [...] bomo ostali še najprej nemški Avstrijci, zvesti svoji nemškosti, hkrati pa tudi zvesti domovini Avstriji. (Der Untersteirer 1977: 2)

Odlomek je mogoče razumeti tudi v kontekstu povojnega oblikovanja samostojne avstrijske nacionalne identitete. Medtem ko se je v Avstriji po letu 1945 uveljavljalo razumevanje Avstrijcev kot posebnega naroda, ločenega od Nemcev, avtor zavrača takšno ločitev. Nemškost razume predvsem kot kulturno in jezikovno skupnost,

Avstrijo pa kot politično domovino. V tem smislu se opredeljuje kot »nemški Avstrijec«, pri čemer med nemško narodno identifikacijo in lojalnostjo avstrijski državi ne vidi nikakršnega nasprotja.

Identiteta Spodnještajercev se enako kot pri Kočevarjih nanaša na pokrajino oz. regijo, tj. Spodnjo Štajersko, ne pa na ozemlje Republike Slovenije. Spodnjo Štajersko razumejo kot del nekdanje dežele Štajerske, slednjo pa kot sestavni del avstrijskega zgodovinskega in kulturnega prostora. Ker je bila med spodnještajerskimi Nemci konec 19. in v začetku 20. stoletja močno prisotna velikonemška ideja, se je večina hkrati identificirala tudi z nemštvom (gl. Pollack 2005). Regionalne in narodne identifikacije se pri tem niso izključevale.

Podobno kot pri Kočevarjih, ki poudarjajo navezanost na svoje rojstne vasi, je tudi pri Spodnještajercih opazna izrazita navezanost na kraj izvora. V njihovem primeru gre predvsem za mesta in manjše pokrajine, kot so Maribor, Celje, Ptuj, Apaško polje in Mežiška dolina. Pomembnost teh lokalpatriotskih identifikacij se odraža tudi v simboliki časopisa *Der Untersteirer*. Naslovnico vse od prve številke krasita grba, ki ponazarjata pripadnost Spodnji Štajerski. Na levem grbu, ki predstavlja ločitev Štajerske, je upodobljen štajerski panter, pod njim pa simboli treh osrednjih spodnještajerskih mest. Tri zvezde simbolizirajo Celje, na sredini je mariborski grad, na desni pa sta zvezda in križ – simbol Ptuja. Desni grb prav tako vključuje simbole teh mest, dopolnjuje pa jih klopotec, ki predstavlja vinogradniško tradicijo in številne vinograde, ki so jih spodnještajerski Nemci nekoč posedovali na tem območju (Mallner 2015b).

Naslovnica časopisa *Der Untersteirer* z grboma, ki simbolizirata pripadnost Spodnji Štajerski.

Ingeborg se opredeljuje kot Avstrijka, kar povezuje predvsem z dejstvom, da je bila rojena v Avstriji (Mallner 2015a). Verjetno podobno velja tudi za številne potomce spodnještajerskih Nemcev, rojene po preselitvi. Identifikacija s Spodnjo Štajersko je očitno najizrazitejša med generacijami, ki so bile tam rojene. Mlajše generacije se namreč v društveno življenje vključujejo le redko, kar se kaže tako v pomanjkanju podmladka v *Landsmannschaftu* kot v omejenem zanimanju za druge oblike skupnostnega povezovanja. Podobne procese je mogoče opazovati tudi med mlajšimi generacijami Kočevarjev v Avstriji in Nemčiji. K temu verjetno prispevajo sorazmerno hitra vključitev v avstrijsko oz. nemško družbo, odsotnost izrazitejših kulturnih razlik med priseljenci in večinskim prebivalstvom (prim. Radspieler 1955: 175) ter razpršena poselitev, ki ni omogočala, da bi živeli strnjeno, temveč so bili pomešani med ostalo prebivalstvo.

Na začetku poglavja citirani Iwanschikov govor se nadaljuje v naslednji številki časopisa *Der Untersteirer*. Besedilo preveva izrazita nostalgija po izgubljeni domovini, ki jo avtor idealizira kot prostor skupnega izvora, kulturnega, gospodarskega in zgodovinskega razcveta oz. »spodnještajerski paradiž«. Hkrati izraža skrb, da bo spomin na Spodnjo Štajersko z izginjanjem prve generacije postopoma zbledel. Zaveda se, da se pripadnost Spodnji Štajerski ne reproducira samo-umevno, temveč jo je treba aktivno spodbujati z rituali spominjanja, komemoracijami in delovanjem društvenih organizacij.

Ne moremo in ne smemo nikoli pozabiti, da je obstajala in še vedno obstaja Spodnja Štajerska! Da so naši predniki več stoletij v tej deželi gojili svojo kulturo in naredili »spodnještajerski paradiž«, ki so ga opisovali in cenili številni pesniki! Da so naši predniki to deželo stoletja dolgo varovali pred zunanjimi sovražniki in ščitili kot venec gradov in utrdb na Spodnjem Štajerskem, da je naša spodnještajerska mladina krvavela na poljih bitk dveh svetovnih vojn za njihovo domovino. Da so naši predniki vse do njihovih pregnanih generacij z železno pridnostjo ustvarjali bogastvo te dežele in jo s svojo sposobnostjo pripeljali do velikega gospodarskega razcveta. Kdo je dal spodnještajerskim krajem imena: Marburg, Cilli, Pettau, Gono-bitz, Luttenberg, Friedau itd.? – Naši predniki! – Nemški Spodnještajerci! In: ta dežela ima velike sinove in hčere, izmed katerih bom imenoval samo nekatere: Hugo Wolf, Ernst Goll, Bruno Ertler [...] Kako naj ne bi, ko slišimo ta imena, s ponosom rekli: To so Spodnještajerci! In – vsi drugi, ki so v stari domovini umrli, ki so jo za časa svojega življenja ljubili – kot jo

tudi mi – povejmo to javno – še vedno danes ljubimo! Jo smemo in moremo pozabiti? In – mar nima vsak od nas tam spodaj na jugu majhnega kosa zemlje, ki mu je drag. Mi sami, ki smo pregon iz stare domovine – in dogodke pred in po tem doživeli, – zagotovo ne bomo pozabili, kaj se je tam zgodilo. Ampak kako dolgo? V enem oz. dveh desetletjih bo še komaj kdo od nas pri življenju – in kaj potem? Kdo bo ohranjal in predajal naprej dediščino stare domovine? Kdo bo skrbel za to, da besedna zveza »nepozabljena domovina« ne bo postala zgolj fraza, ki bi pri tistih, ki jo bodo slišali ali prebrali, izvabila komaj kak nasmešek ali ravnodušen skomig? Nobena zgodovinska knjiga ne bo mogla posredovati tega, kar nas danes gane, če ne bomo sami poskrbeli za to, da bo naša dediščina naše nepozabljene domovine predana novim generacijam. Kdo ve, kaj se bo zgodilo v naslednjih 20-ih letih v Evropi [...] Nujno bi moral pri naši mladini pojem Spodnja Štajerska dobiti živo podobo in se zasedrati! Če bomo še naprej romali k spomeniku na grajski hrib, k spomeniku, v katerega so vklesane besede nepozabljena domovina, bodo te besede ostale zasedrane tudi v naših srcih in srcih tistih, ki pridejo za nami! (Iwanschek 1968b)

Večina spodnještajerskih Nemcev je po begu in izgonu ostala v Avstriji, v neposredni bližini nekdanje domovine, zato jim obiskovanje rodniških krajev ni predstavljalo večjih logističnih ovir. Nekateri so se sicer izselili tudi v Združene države Amerike. Leta 1975 je *Der Untersteirer* objavil pismo Hedwig Lampeter, roj. Urnitsch, iz New Yorka. Možu Kočvarju je, kot pravi, dolgo zavidala, ko je kot pozdrav iz svoje domovine prejemal časopis *Gottscheer Zeitung*. Ko je izvedela za obstoj *Landsmannschafta* in časopisa *Der Untersteirer*, je tudi sama navezala stik z društvom. Prejem časopisa je doživela kot simbolično srečanje z izgubljeno domovino in mladostjo, ob branju pesmi o Mariboru pa jo je prevzelo močno domotožje (Lampeter 1975):

Najprej sem časopis molče držala v rokah. Kot dragoceno darilo, kos moje izgubljene domovine – del moje mladosti. Šele čez nekaj časa sem začela brati, in sicer najprej pesem: »Maribor, ljubi domači kraj, ljubo mesto na jugu ...« Grenko sem jokala. Prvič zares zaradi domotožja. 20 let že živim v NY sem srečno poročena in imam dva čedna sinova. Lahko bi mislili, da mi je po tolikem času vseeno za domovino. Ampak ne, danes jo pogrešam s prav takšno bolečino kot v prvih letih po pregonu. S svojo družino sem trikrat

obiskala staro domovino, a še nikoli se mi ni zdela tako lepa kot na zadnjem dopustu pred letom dni. Le mojih starih prijateljev iz mladosti ni bilo tam. Večina jih je umrla – kot moj ljubi brat Rudi, ki je umrl v akciji partizanov – drugi pa so se razkropili v vse smeri. Kljub temu so le redki odšli tako daleč kot jaz.

Spodnještajerci so Slovenijo obiskovali že pred osamosvojitvijo, podobno kot pri Kočevarjih pa so obiski po letu 1991 postali pogostejši. Bralka NN je 35 let po izgonu skupaj s hčerko, ki je bila ob koncu vojne stara 10 let, prvič obiskala domovino. Obisk je spremljala mešanica žalosti in pričakovanja. Mesto se ji je zdelo močno spremenjeno, zato sta se s hčerko sprva odločili, da si bosta nekdanjo hišo ogledali le iz avtomobila. Hči je vendarle izstopila in si čez ograjo ogledovala popolnoma preurejen vrt. Takrat jo je nagovoril moški iz sosednje hiše in poklical še žensko, ki ju je pred tem opazovala skozi okno. Ko je ta izvedela, kdo sta, ju je povabila na ogled stanovanja, ju pogostila z vinom in keksi ter celo vprašala, ali sta prejeli kakšno odškodnino. »Pohištva ni bilo več, samo lepa, posebej pri mizarju naročena vrata, so naju spominjala na preteklost,« se spominja NN (1981: 2). Gostiteljica ju je nato pospremila na vrt in jima za spomin podarila rože. Pridružil se jim je tudi moški iz sosednjega stanovanja in ju povabil naprej. Med pogovori se je izkazalo, da je vprašanje pregona in izgubljenega doma ostalo prisotno tako v spominih nekdanjih lastnikov kot tudi v predstavah novih prebivalcev. Ob kozarcu šampanjca je novi lastnik povedal, da so stanovalci hiše vselej pričakovali vrnitev nekdanjih lastnikov in da se v njej nikoli niso zares dobro počutili. Zdaj, ko ve, da sta živi, pa bo, kot je dejal, končno lahko mirno spal. Obe obiskovalki sta bili ob srečanju in obisku nekdanjega doma močno ganjeni (prav tam).

Vrnitev v spodnještajerski paradiž – zgodba družine Fürst

Primer vzpostavitve ponovnih vezi z nekdanjo domovino predstavlja izkušnja družine Fürst. Ta se je iz zgodbe o begu in izgubi premoženja preoblikovala v zgodbo o vrnitvi, obnovi ter čezmejnem sodelovanju.

Družina Fürst je bila od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne ena najvplivnejših trgovskih družin na Ptuj (Zadravec 2022).¹⁴⁷ Njeni člani so zgradili obsežno trgovsko in vinarsko podjetje ter pomembno zaznamovali gospodarsko življenje mesta. V lasti so imeli številne nepremičnine, med njimi tudi prostore današnje Ptujске kleti.

Aprila 1945 je družina pobegnila v Avstrijo. Po družinskem izročilu (Fürst 2025) je bila odločitev za beg po prigovarjanju sorodnice sprejeta v zadnjem trenutku. Najprej so se umaknili v Bad St. Leonhard na Koroškem, ki je bil na britanskem zasedbenem območju. S seboj jim je uspelo odpeljati nekaj vina, ki so ga v prvih mesecih po izselitvi prodajali v bližnjem Wolfsbergu. Prihodek je družini pomagal premostiti najtežje obdobje po begu iz Jugoslavije.

Čeprav so po vojni živeli precej skromneje kot pred njo, niso ostali popolnoma brez sredstev za preživetje. Že po razpadu Avstro-Ogrske leta 1919 so namreč v Gradcu odprli skladišče vina, saj je bil velik del njihovih kupcev v Avstriji. Prav zaradi tega skladišča in z njim povezanega podjetja so po drugi svetovni vojni preživeli. Družinski posel sta ded in oče Gerharta Conrada Fürsta nadaljevala vse do leta 1971. Gerhart ob tem opozarja, da so bile situacije pregnancev zelo različne: medtem ko so nekateri v Avstrijo prišli z določenim kapitalom in poslovnimi povezavami, so mnogi drugi prispeli zgolj z oblačili, ki so jih imeli na sebi.

Pomemben del družinskega spomina predstavljajo dokumenti Gerhartove stare mame Caroline Fürst (1880–1969). Leta 2011 je družina našla več škatel z njenimi rokopisi, dnevniki in fotografijami, ki odstirajo podrobnejši vpogled v življenje družine v prvih mesecih po begu. Zapisi opisujejo vsakdanje življenje v Avstriji, skrb za preživetje, izgubo družinskih članov in negotovost, hkrati pa razkrivajo močno navezanost Caroline Fürst na Jeruzalem v Slovenskih goricah in tamkajšnje družinske vinograde. Zlasti je to razvidno iz Carolininih pesmi. Pesem *Zadnja pravljica*,¹⁴⁸ datirana 10. julija 1945, torej le nekaj mesecev po begu, izgubo domovine predstavlja kot izgubo materialnega, družbenega in simbolnega sveta, sestavljenega iz hiše, kmetije, živali, vinogradov, dela, družine ter celo stabilnosti in smisla. Avtorica predvno življenje dojema kot dokončno izgubljen pravljичni svet. Domovina pripada preteklosti in obstaja le še v spominu, postane »das grösste letzte Märchen« (največja zadnja pravljica). Iz živetelega prostora se preobrazi v spominsko krajino, ki jo je mogoče kot zadnjo pravljico zgolj še pripovedovati.

Pomembna prelomnica za družino Fürst je nastopila po osamosvojitvi Slovenije leta 1991, ko je vložila zahtevek za denacionalizacijo. Za uspeh postopka je bilo ključno dokazati, da je bil zadnji lastnik, Konrad Fürst, do konca druge svetovne vojne jugoslovanski državljani in da ni opravljal političnih funkcij v nemških organizacijah. Po 13 letih se je postopek leta 2004 zaključil z odločbo, ki je družini priznala

148

Pesmi Caroline Fürst in ostalo zapuščino hrani Gerhart Conrad Fürst.

vrnitev dela premoženja v naravi in denarno odškodnino za preostali del. Po dokončni ureditvi vseh pravnih vprašanj so leta 2009 začeli obnavljati vrnjeno družinsko hišo na Ptuju, danes znano kot Fürstova hiša.

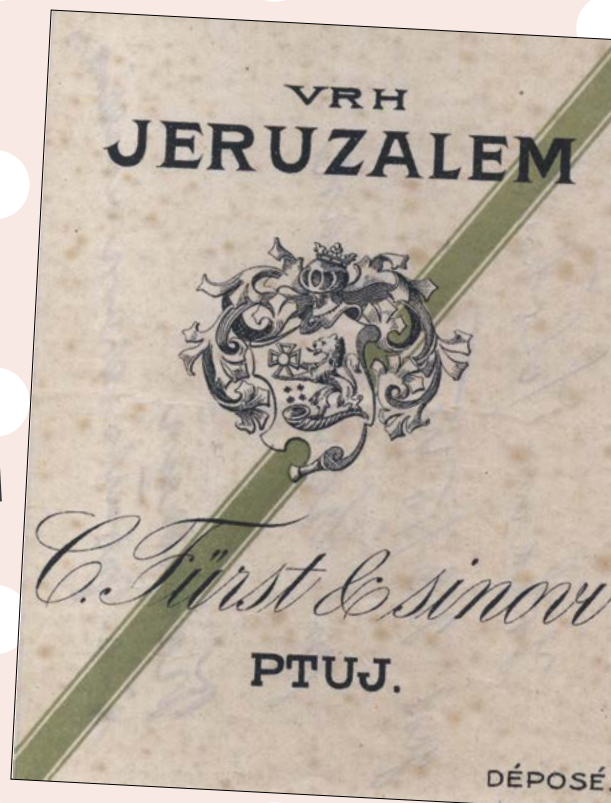
Gerhart pravi, da so z vložitvijo denacionalizacijskega zahtevka želeli popraviti krivice, doseči priznanje izgubljenih pravic in moralno zadoščenje za stare starše ter družino. Posebej pomembno pa je, da vrnjenega premoženja niso razumeli zgolj kot zasebno dediščino. Leta 2007 so ponovno obudili družinsko vinarsko tradicijo v okviru podjetja *Conrad Fürst & Söhne*, Fürstova hiša pa je postopoma dobila novo družbeno funkcijo. Od leta 2013 v njej deluje ustvarjalni in skupnostni center Fürstova hiša. Družina je prostore oddala po simbolični najemnini in omogočila nastanek prostora, v katerem delujejo umetniki, kulturni ustvarjalci, nevladne organizacije in različne civilne iniciative.

Gerhart delovanje Fürstove hiše razume kot prispevek k dobrososedskim odnosom in evropskemu povezovanju. Po njegovem mnenju je hiša postala prostor, kjer se nekdane delitve in bremena preteklosti preoblikujejo v nove načine sodelovanja. V prihodnosti si želi, da bi služila kulturnemu ustvarjanju in skupnosti, hkrati pa razmišlja tudi o vzpostavitvi centra vinske kulture, ki bi povezal zgodovino družine Fürst z bogato vinarsko tradicijo Ptuja. Družinska dediščina je tako v tretji generaciji dobila nove pomene in funkcije, ki presegajo družinski okvir ter se aktivno vključujejo v kulturni in družbeni razvoj lokalnega okolja nekdane domovine.

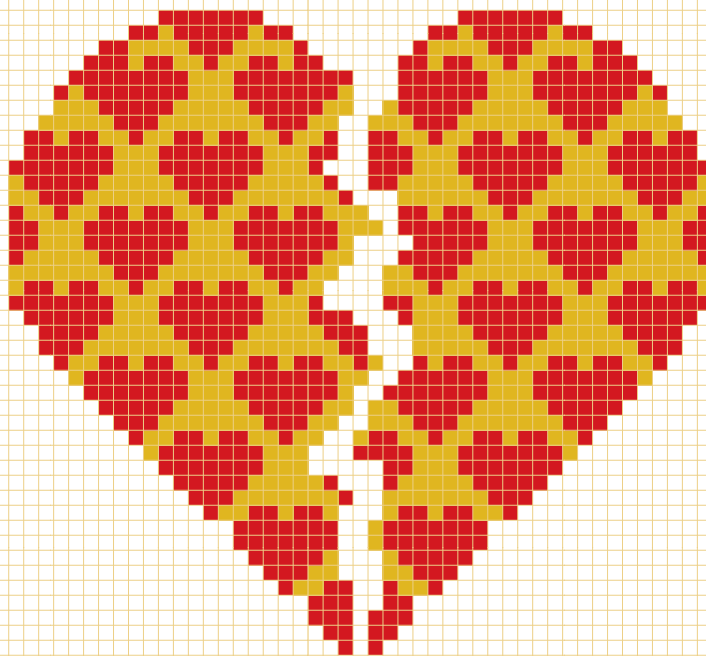

Družina Fürst med praznovanjem božiča v družinski hiši na Krempljevi ulici na Ptujju leta 1926. Foto: avtor neznan. Zasebna last: Gerhart Conrad Fürst.

Na prelomu 19. in 20. stoletja je bilo vinarsko podjetje C. Fürst & Söhne znano po vsej Avstro-Ogrski. Prodajalo je ustekleničeno in točeno vino (Zadravec 2022). Na slikah sta vinski etiketi za vino Jeruzalemčan. B. n. d. Zasebna last: Gerhart Conrad Fürst.

8.
Odnosi med skupnostmi:
kolektivni spomin
in zgodovinski miti

Vprašanja identitete, pripadnosti in odnosa do nekdanje domovine, obravnavana v prejšnjih poglavjih, so tesno povezana z načini, kako diasporske skupnosti razumejo in interpretirajo svojo preteklost. Kočevjarji in Spodnještajerci niso dediči zgolj skupne zgodovine, temveč predvsem različnih predstav o tej zgodovini, ki se oblikujejo z družinskimi pripovedmi, društvenimi dejavnostmi, časopisi, spomeniki, komemoracijami in drugimi oblikami posredovanja preteklosti. Na ta način nastajajo kolektivni spomini in zgodovinski miti, ki pomembno vplivajo na to, kako skupnost razume samo sebe in svoje mesto v družbi.

Kolektivni oz. družbeni spomin označuje načine, na katere skupnosti predstavljajo svojo preteklost – tisto, ki si jo delijo in komemorirajo in ki utrjuje ter osmišlja njihovo skupinsko identiteto v sedanjosti in prihodnosti (Misztal 2003: 158). Maurice Halbwachs (2001) poudarja, da se posameznikov spomin nikoli ne oblikuje izolirano, temveč vedno v družbenih okvirih in v odnosu do drugih ljudi. Jan in Aleida Assmann zato razlikujeta med komunikacijskim ter kulturnim spominom. Komunikacijski spomin temelji na vsakdanjih interakcijah in ustnem izročilu ter praviloma sega največ tri generacije v preteklost, medtem ko kulturni spomin ohranjajo muzeji, rituali, besedila, spomeniki in druge institucionalizirane oblike spominjanja, ki omogočajo prenos določenih predstav o preteklosti tudi dolgo po tem, ko neposrednih prič dogodkov ni več (Assmann 1995: 126–127).

Kulturni spomin ni odsev preteklosti, temveč le-to vedno znova interpretira in prilagaja potrebam sedanjosti. Določeni dogodki postanejo osrednji elementi skupinske identitete, drugi pa se umikajo na rob ali celo izginejo iz kolektivnega spomina (Assmann 2011: 334). (Diasporske) skupnosti se še posebej mobilizirajo v povezavi s kolektivnimi travmatičnimi izkustvi (vojnami, genocidi, prisilnimi migracijami ali političnim nasiljem), ki jih razumejo kot ključne za svojo zgodovinsko usodo (Alexander 2004). Takšni dogodki postanejo del skupinskih pripovedi o tem, kdo smo in kaj nas je zaznamovalo.

Beseda mitologija pomeni hkrati »pripovedne oblike, zgodbe, ki jih vsi poznamo, in interpretativne diskurze« (Detienne 2008: 10). Mitologija je značilnost vseh, preteklih in sedanjih, človeških skupin (Velikonja 1996: 21; gl. tudi Armstrong 2005). Je »kompleksen sistem predstav, verovanj in simbolov, ki jih neka družbena skupina goji o sebi« (Velikonja 1995: 26), skratka način »samodojemanja« in »samopredstavljanja« določene družbe.

Spomini skupaj z migranti prehajajo nacionalne meje, potujejo z ene celine na drugo ter se prenašajo v nove družbene ureditve in politične kontekste (Assmann in Conrad 2010: 2). Pri oblikovanju kolektivnega spomina migrantskih skupnosti ima jo ključno vlogo izseljenske pripovedi – bodisi zapisane bodisi ohranjene v ustnem izročilu – ki (so)oblikujejo vrednotne okvirje, norme in celo hierarhije pripadanja znotraj priseljske skupnosti ter določajo, kdo je bolj in kdo manj »naš« oz. del skupnosti (Žitnik 2002). Takšne pripovedi ne posredujejo zgolj zgodovinskega znanja, temveč določajo skupinske junake in žrtve ter prispevajo k oblikovanju kolektivne samopodobe.

Dutceac Segesten (2011: 111) meni, da je kolektivni spomin mitičen, saj je »vodilni mit na nek način podoben ideologiji ali hegemonski ideji, ne da bi jima bil identičen. Miti so osnovani na zgodovini ali zgodovinskih dogodkih, ki jih naredijo verodostojne in kredibilne«. So angažirane zgodbe, ki »mobilizirajo, povezujejo, razlagajo, sporočajo« (Velikonja 2003: 9). Pomembni so tako za ustvarjanje in krepitev občutka povezanosti v družbah kot za kreiranje ter vzdrževanje kolektivnih identitet (gl. Svein Stugu 2003: 3), tudi nacionalnih (gl. Smith 1999).

Zgodovinski miti temeljijo na selektivni in idealizirani interpretaciji preteklosti, ki odgovarja potrebam sedanjosti (Štih 2006: 27) – skupnostim omogočajo, da lastno zgodovino osmislijo, jo povežejo v koherentno pripoved ter z njo legitimirajo sedanje identitete, vrednote in politične zahteve (Velikonja 1996; Dutceac Segesten 2011). Njihova moč ni odvisna od zgodovinske točnosti, temveč predvsem od sposobnosti, da ustvarjajo občutek skupne usode, pripadnosti in kontinuitete. Vsak družbeni segment ima svoj mit, zato moramo, če želimo razumeti dogajanje v neki družbi, poznati njeno mitologijo¹⁴⁹ (Velikonja 1996: 11–12).

Kolektivni spomin in miti Kočevarjev

Kočevarsko skupinsko identiteto strukturira niz ponavljajočih se zgodovinskih narativov, ki v okviru kolektivnega in kulturnega spomina delujejo kot konstitutivni miti. Ti ne predstavljajo neposrednega odseva preteklih dogodkov, temveč so rezultat selektivnih procesov spominjanja, pozabljanja in reinterpretacije, s katerimi skupnost vzpostavlja smiselno in koherentno podobo lastne preteklosti

(prim. Assmann 2007; Nora 1989). Miti kot simbolni in diskurzivni okvirji omogočajo utrjevanje skupinske identitete, hkrati pa omejujejo prostor za alternativne interpretacije zgodovine.

Kot osrednji spominski vzorci so se izoblikovali: (1) mit o poselitvi domnevno praznega prostora, (2) narativ o trpljenju pod slovensko oz. jugoslovansko oblastjo, (3) mit o izgonu iz Kočevske ter (4) molk oz. sistematična marginalizacija vprašanja nacizma.

Mit o poselitvi praznega prostora in pogumnih nemških kolonistih

Dejstvo, da do danes še niso bili odkriti arhivski viri, ki bi nedvoumno osvetlili poseljevanje Kočevske v 14. stoletju – brez odgovora ostajajo predvsem vprašanja, od kod natančno so prihajali kolonisti, ki so jih grofje Ortenburški naselili na tem območju, in katere jezike so govorili – pušča odprt prostor različnim interpretacijam srednjeveškega obdobja kočevske zgodovine. Pomanjkanje neposrednih virov je omogočilo nastanek različnih predstav o začetkih poselitve, med katerimi so sčasoma prevladale romantične nacionalne interpretacije, ki so se ohranile vse do danes.

Eden osrednjih narativov, ki se pojavlja v kočevarski zgodovinopisni in poljudni literaturi, na spletnih straneh kočevarskih društev ter v pripovedih pripadnikov skupnosti, govori o naselitvi na nenaseljeno, negostoljubno in s pragozdom poraslo območje Kočevske. Po tej razlagi naj bi šele nemški kolonisti v 14. stoletju izkrčili prej neprehodne gozdove in pokrajino preoblikovali v prostor trajne poselitve.

Pripoved o »praznem« prostoru in civilizacijski vlogi kolonistov odraža interpretativne vzorce, značilne za nemške nacionalne diskurze s konca 19. in začetka 20. stoletja (gl. Judson 2006). V teh pripovedih so nemški kolonisti predstavljeni kot pionirji in nosilci kulturnega razvoja, ki naj bi iz prvotno neobdelanega prostora ustvarili kulturno krajino, medtem ko je vloga slovanskega prebivalstva potisnjena v ozadje ali predstavljena kot manj pomembna. Te predstave so se utrjevale v zgodovinopisju, publicistiki in drugih oblikah produkcije preteklosti ter postale del širšega kolektivnega spomina skupnosti.

Takšno razumevanje zgodovine ni bilo značilno le za Kočevsko, temveč tudi za druga jezikovno mešana območja habsburške monarhije. Nemška kultura je bila

predstavljena kot nosilka reda, gospodarskega napredka in civilizacijskega razvoja, slovanski narodi pa kot manj razviti ali celo kot grožnja obstoju nemškega kulturnega prostora. Med izrazitejše primere tovrstnega nacionalističnega pogleda sodi roman *Das deutsche Leid* (1912) Rudolfa Hansa Bartscha, ki je bil v svojem času zelo razširjen in je pomembno prispeval k utrjevanju negativnih predstav o Slovencih. Ti v romanu nastopajo kot tuj element, ki ogroža nemški značaj Spodnje Štajerske, medtem ko so Nemci predstavljeni kot zgodovinsko legitimni nosilci kulture in napredka. Bartsch pri tem uporablja stereotipe o slovenski kulturni manjvrednosti, politični nevarnosti in civilizacijski zaostalosti. Takšna opozicija med »kulturnimi Nemci« in »zaostalimi Slovani« je bila ena osrednjih značilnosti nemškega nacionalističnega diskurza na »narodnostnih mejah« oz. v večjezikovnih regijah habsburške monarhije (Čeh Steger 2017) in jo lahko prepoznamo tudi v interpretacijah kočevarske preteklosti.

Romantizirane interpretacije srednjeveške kolonizacije, prežete z idejo nemške kulturne in gospodarske večvrednosti, so utrjevali predvsem narodno usmerjeni pisci ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja, ki so Kočevsko obravnavali kot nemški »jezikovni otok«. Med njimi je bil tudi Adolf Hauffen, avtor prve sistematizirane etnografske študije Kočevske. Čeprav v svojem delu prepoznava številne vidike sobivanja nemško in slovensko govorečega prebivalstva, Kočevsko pred prihodom kolonistov opisuje kot skoraj nenaseljeno pokrajino, katere razvoj naj bi bil mogoč šele z naselitvijo Nemcev, ki v njegovi interpretaciji nastopajo kot »pravo in najboljše kolonialno ljudstvo«, poklicano, da opravi zahtevno nalogo krčenja gozda in poselitve območja:

Slovenci so se torej že v 13. stoletju ustalili na posameznih, lažje dostopnih, še posebej pa na rodovitnih mestih kočevske dežele; za težavno delo krčenja in za poselitev celotnega samoraslega območja so morali poklicati pravo in najboljše kolonialno ljudstvo – Nemce. (Hauffen 1895: 10)

Takšne predstave so desetletja predstavljale osrednji interpretativni okvir za razumevanje kočevarske preteklosti in so bile le redko predmet kritičnega preverjanja (več v Moric 2024a).

Opozoriti velja, da so bili že v času nastanka nekaterih del, med njimi tudi Hauffenove monografije, znani posamezni arheološki podatki, ki so pričali, da je bilo območje Kočevske že v prazgodovini stalno ali vsaj občasno obljudeno, nedvomno pa

prehodno.¹⁵⁰ Kasnejše arheološke raziskave so te ugotovitve še dodatno potrdile.¹⁵¹ Na podlagi analize slovenskih krajevnih imen je Simonič (1971: 6) ocenil, da je bilo pred »nemško« kolonizacijo v 14. stoletju naseljenih približno 30 vasi. Prav tako je verjetno, da med naseljenci niso bili zgolj nemško govoreči, temveč tudi slovansko govoreči podložniki z različnih ortenburških posesti (Petschauer 1984; Ferenc 2005: 31). Vprašanje izvora zgodnjih naseljencev ostaja predmet strokovnih razprav, vendar novejša raziskave – od analize urbarjev (Južnič 2012) do etnoloških oz. folklorističnih študij (Klobčar 2024) – kažejo bistveno bolj kompleksno sliko od tiste, ki jo ponuja tradicionalni kolonizacijski narativ. Namesto ostre ločnice med »nemškimi kolonisti« in »slovanskim okoljem« se vse bolj nakazuje podoba prostora, ki je bil med kolonizacijo vpet v širše poselitvene, gospodarske in kulturne procese.

Mit o pogumnih nemških kolonistih je sčasoma postal del širšega herojskega imaginarija kočevarske skupnosti. Leta 1926 se je pojavil tudi v t. i. *Novi kočevarski himni* (*Neue Gottscheer Hymne*),¹⁵² ki jo je napisal duhovnik Josef Erker. Njen namen je bil »zavzeto prebujati, negovati in vzdrževati našo ljubezen do domovine, našo narodno zavest, naš občutek pripadnosti in našo očetnjava« (Gottscheer Kalender 1926: 63; Erker 1926: 14). S pesmijo je narativ o pionirskih naseljencih, ki so izkrcili gozd in ustvarili kulturno krajino, dosegel širše občinstvo ter postal del skupnostnega repertoarja.

Podobno funkcijo imajo tudi motivi vztrajnih kočevarskih kmetov, ki so kljubovali osmanskim vpadom, nepravničnim oblastnikom in se nenazadnje z orožjem postavili po robu tudi francoski okupaciji. Takšna podoba je zlasti izrazita v zgodovinskem romanu *Rebellion in der Gottschee* Karla Roma (1938), ki tematizira veliki kmečki upor v 16. stoletju.¹⁵³ V njem kočevarski kmet ni zgolj zgodovinski akter, temveč simbol skupnosti, ki kljub zunanjim pritiskom stoletja vztraja na svoji zemlji, brani svoje pravice in ohranja svojo identiteto.

Čeprav nekoliko manj eksplicitno, tudi v Romovem romanu najdemo podobne poudarke kot pri Bartschu. Delo, nastalo v času intenzivnega širjenja nacional-socialističnih idej, Kočevanje predstavlja kot vztrajne, zemlji zveste in moralno trdne nemške kmete.¹⁵⁴ Slovenci pri tem nastopajo predvsem kot »drugi«, manj razviti ali manj sposobni nosilci zgodovinskega razvoja. Roman je nastal v času zaostrenih nacionalnih nasprotij in ga je mogoče razumeti tudi kot poziv k (ponovni vstaji in) upor proti Slovanom, ki naj bi ogrožali obstoj Kočevarjev.

¹⁵⁰

Že pred izidom Hauffnove knjige so bile znane posamezne arheološke najdbe, ki pričajo o starejši poselitvi Kočevske. Med njimi so antenski meč iz obdobja kulture žarnih grobišč in rimski novci, odkriti leta 1855 ob gradnji kočevske železnice, ter prazgodovinske najdbe iz Lisičje in Dolge jame pri Koblarjih, ki so jih konec 19. stoletja raziskovali Peter Wolsegger, Karl Ludwig Moser in Karl Dežman (Lozić 2017: 10; Flego in Župančič 2008: 185; Flego in Rupel 2018: 442).

¹⁵¹

Kočevska ostaja arheološko pomanjkljivo raziskana, vendar tezo o njeni neposeljenosti pred prihodom nemških kolonistov zavračajo različna prazgodovinska najdišča (Mantuani 1924–1925; Jamnik idr. 2002; Velušček 2011; Hornak in Stepišnik 2008; Lozić 2017; Janežič 2022 idr.).

¹⁵²

Besedilo pesmi je v nemškem originalu in slovenskem prevodu dostopno v Moric 2024: 446.

¹⁵³

Kmečki upor leta 1515 je bil po množičnosti, obsegu in trajanju največji na Slovenskem. Zanetili naj bi ga prav na Kočevskem, od koder se je razširil v druge dežele.

¹⁵⁴

Avtor v predgovoru idealizira kočevskega kmeta, ki kljub gospodarskim stiskam in izseljevanju ostaja na zemlji svojih prednikov ter ohranja tradicionalni način življenja. Takšna podoba se umešča v širši evropski kontekst romantičnih in nacionalističnih predstav o kmetu kot nosilcu narodove avtentičnosti ter moralne čistosti.

Neue Gottscheer Hymne.*

In neues Lied, ein alles Lied,
Das wollen wir heut' singen:
Wir sind vom deutschen Volk ein Glied,
Hoch soll's aus uns erklingen.

Kraft ist der Gottscheer Stamm.
Die Heimat sich zu bauen,
Der Väter Schar gezogen kam
Aus Deutschlands schönen Gauen.

Sie rodelten das wilde Land
Und jagten Wolf und Bären.
Den deutschen Mut, die starke Hand
Stets mußten sie bewahren.

Im Glauben fest beharrten sie
In vieler Drangsal Mitte;
Von Gott beschützt, bewahrten sie
Die deutsche Art und Sitte.

So war es durch sechshundert Jahr',
Soll es nun anders werden?
O nein! Der liebe Gott bewahr'
Deutsch uns'rer Heimat Erden!

Wir wollen gute Deutsche sein
Und keinen Slawen hassen.
Gottscheerland, die Heimat klein,
Muß man uns deutsch belassen!

Ihr Brüder, hebt die deutsche Hand,
Bekennet die deutsche Sache,
Bewahret das Gottscheer Land
In treuer, deutscher Wache!

* Die Gottscheer Hymne ist behördlich verboten und hat die „Gottscheer Zeitung“ deshalb die Anregung gegeben, eine neue Hymne zu schaffen, die geeignet ist, unsere Heimatliebe, unser Volksbewußtsein, unser Zusammengehörigkeits- und Vaterlandsgefühl kräftig zu wecken, zu nähren und zu erhalten. Diesem Rufe ist als erster ein Sänger aus Mädel gefolgt, der Herr Herrar Josef Erker.

Kot ugotavlja Rezoničnik (2017), roman ne odraža dejanskih odnosov med Nemci in Slovenci na Kočevskem na začetku 16. stoletja – v obdobju, ko o slovenskih in nemških nacionalnih samoidentifikacijah v sodobnem pomenu besede še ne moremo govoriti – temveč predvsem nacionalistične predstave časa, v katerem je delo nastalo. Te se reproducirajo tudi v sodobnejših različicah.

Knjiga *Rebellion in der Gottschee*
(*Upor na Kočevskem*) je prvi (zgodovinski)
roman, ki ga je izdal kočevski avtor.

Kolektivni spomin se ne prenaša le s pripovedmi, literaturo in zgodovinopisjem, temveč tudi z rituali, komemoracijami (Connerton 2011: 338) in materialnimi nosilci spomina. Med slednjimi imajo posebno mesto spomeniki in spominska obeležja. Oto Luthar (2011: 175) razlikuje med spomeniki, ki spominjajo na preteklost, in spominskimi obeležji, posvečenimi mrtvim. Oboji prispevajo k »popredmetenju« spomina in delujejo kot prizorišča, na katerih se oblikujejo in utrjujejo določene interpretacije preteklosti, kolektivne identitete in nacionalni miti (nav. delo: 178).

Primer spominskih tabel na kapeli Božjega groba ob cerkvi sv. Rešnjega telesa na Trati pri Kočevju ponazarja, kako lahko isti zgodovinski dogodek v različnih diskurzih dobi različne poudarke. Obnova cerkve v poznih osemdesetih letih 20. stoletja je potekala v izvedbi lokalnega prebivalstva. To je financiralo tudi postavitve spominske plošče v slovenščini, medtem ko je kočevarsko društvo iz Celovca prispevalo sredstva za tablo v nemščini in kočevarščini (Jenko in Škufca 2002; Auersperger 2004: 24–25). Besedili na slovenski in nemški različici plošče se delno razlikujeta, kar omogoča vpogled v različne načine interpretacije in predstavljanja iste preteklosti.

155

O različnih napisih na slovenski in nemški tabli ter ozadju njune postavitve piše Alenka Auersperger (2004: 19–25).

156

Besedilo in prevod pesmi sta dostopna v Moric 2024a: 471.

157

Napis na različici table v slovenskem jeziku: Popotnik postoj! / Ozri se na kraj ta svetil! / Na mestu tem pragozd / je bil pred leti / in krčili so / z združenimi ga močmi / tisti, ki zemlja tu / jim krije zdaj kosti. / V vojni vihri nemški rod / zapustil je ta kraj. / Po svetu vsem so / Kočevarji sedaj. / V spomin na nekdajni domovino / in preživele dni / so obdržali svoj / prvotni grb kot mi.

Nemški napis se glasi: »1330 – v času oglejskih patriarhov in ortenburških grofov so v deželo poklicani priseljenci skrčili pragozd in ustanovili nemški jezikovni otok [podčrtala avtorica] Kočevje. Postopoma je nastalo 176 krajev.« Slovenska različica pa navaja: »1330 – okrog tega leta začnejo grofje Ortenburški naseljevati svoje koloniste na Kočevsko.«¹⁵⁵

Razlika med zapisoma ni zgolj jezikovna. Nemška različica povzema osrednje elemente kolonizacijskega mita: poudarja krčenje pragozda, ustanovitev »nemškega jezikovnega otoka« in vlogo priseljencev pri nastanku naselij. Slovenski napis je bistveno bolj zadržan in ne poudarja ekskluzivne vloge ene ali druge skupine za razvoj območja. Čeprav se obe besedili nanašata na isti zgodovinski proces, odražata različni spominski perspektivi.

Sestavni del obeležja je tudi kočevski grb, ki ga na vsaki od tabel spremlja drugačno besedilo. Nemška različica vsebuje kitico kočevarske himne *Kočevarski fant*¹⁵⁶ v nemščini in kočevarščini, slovenska pa pesem domačina Rajka Jenka, pobudnika obnove cerkve sv. Rešnjega telesa in postavitve obeh spominskih tabel. Jenkova pesem poudarja skupno delo ter skupno zgodovinsko izkušnjo Kočevarjev in Slovencev. Govori o skupnem krčenju gozda in skupnem počitku obeh skupnosti na istem pokopališču. Njeno sporočilo doseže vrhunec v zaključnih verzih, kjer avtor opozori na podobnost med Kočevarji in Slovenci, ki jih simbolno povezuje skupni grb (prej mesta, danes občine Kočevje).¹⁵⁷

V pogovorih s Kočevarji v diaspori se razmeroma pogosto pojavlja prepričanje, da je Kočevska po njihovi preselitvi začela gospodarsko nazadovati. Tak pogled je mogoče razumeti kot nadaljevanje opisanega narativa, ki Kočevarjem pripisuje ključno vlogo pri oblikovanju in razvoju regije. Trditev sicer ni povsem neutemeljena, saj je skoraj popolna depopulacija območja po izselitvi v letih 1941 in 1942 nedvomno vplivala na nadaljnji razvoj pokrajine. Vendar pa povojnega nazadovanja Kočevske ni mogoče pojasniti zgolj z odhodom nemškega prebivalstva. Pomembno vlogo so imeli tudi izjemno obsežno vojno opustošenje, internacija dela preostalega prebivalstva v italijanska koncentracijska taborišča, povojne razvojne politike in dejstvo, da so bila velika območja Kočevske zaradi vojaške rabe več desetletij zaprta za javnost. Poudarjanje vloge lastne skupnosti pri kultivaciji prostora verjetno ni toliko posledica zavestnega izključevanja drugih skupin, kot je odraz interpretativnega okvira, v katerem je zgodovina regije razumljena predvsem skozi izkušnjo nemško govorečega prebivalstva. Posledično ostaja manj

vidna vloga drugih prebivalcev Kočevske (slovensko, romsko, hrvaško, češko govorečih idr.), ki so (v različnih obdobjih) prav tako soustvarjali njeno kulturno krajino.

Narativ o trpljenju pod slovensko oz. jugoslovansko oblastjo in mit o izgonu iz Kočevske

Po drugi svetovni vojni se je kočevarski herojski kolonistični mit postopoma preoblikoval v narativ žrtve. Marschnig (2011) ugotavlja, da se je po ustanovitvi krovne organizacije Kočevarjev *Arbeitsgemeinschaft* (1960) oblikovala relativno poenotena interpretacija kočevarske zgodovine, v kateri so se Kočevarji v 20. stoletju znašli v mlinu velike politike in bili prisiljeni zapustiti svojo domovino. V tej pripovedi so Kočevarji včasih prikazani kot žrtve nacistične politike preselitve, bolj pogosto pa kot žrtve pritiska jugoslovanskih oblasti, partizanskega nasilja in povojnih represalij.

Pomembno vlogo pri utrjevanju takšnega pogleda na preteklost je imel časopis *Gottscheer Zeitung*, ki se je pozicioniral kot osrednji glas kočevarske diaspore. V obdobju, ko alternativne interpretacije zgodovine skupnosti skoraj niso bile dostopne, je pomembno prispeval k oblikovanju relativno homogenega kolektivnega spomina. Šele razvoj digitalnih medijev je odprl prostor za bolj pluralne poglede, ki razkrivajo notranjo heterogenost kočevarske skupnosti in večplastnost njene zgodovinske izkušnje (Marschnig 2011).

Spominski plošči na zunanji steni kapele Božjega groba ob cerkvi sv. Rešnjega telesa na Trati pri Kočevju.
Foto: Anja Moric.

Avtor je bil član nacistične stranke in SS, sodeloval je pri preselitvi prebivalstva iz Tirolske, bil je uradni govorec rajha in po vojni na nürnberškem sodišču za vojne zločine spoznan za *Mitläuferja*, tj. pomembnega sodelavca nacistov. V isto kategorijo so bili uvrščeni še nekateri drugi znanstveniki, ki so po vojni raziskovali Kočevarje, zaradi česar bi njihova dela s kritično distanco veljalo ponovno razmisliti, kar pa presega obseg te knjige. O tem odkrito piše avtorjev sin zgodovinar Peter Petschauer (1984).

Ker mitizirana interpretacija zgodovine ne dopušča ugovorov, jo je težko spreminjati, pri njenem oblikovanju pa so pogosto sodelovali prav zgodovinarji (Štih 2006: 27). Predstava o ogroženosti kočevarske skupnosti ter problematičnem slovanskem »drugem« se ni ohranjala zgolj v ustnem izročilu in časopisju, temveč se je reproducirala tudi v drugih publikacijah, ki so pomembno oblikovale kolektivni spomin diaspore. Posebno mesto med njimi zaseda knjiga *Das Jahrhundertbuch* (Petschauer 1984),¹⁵⁸ izdana v nemškem in angleškem jeziku, ki je bila dolga desetletja eden redkih virov o kočevski zgodovini, dostopen mlajšim generacijam v diaspori. Čeprav je predstavljena kot nevtralna zgodovinska sinteza, na več mestih reproducira podobo Slovencev kot zgodovinskih nasprotnikov kočevarske skupnosti (gl. P. Petschauer 1984: 193), ki se s tem prenaša tudi na generacije Kočevarjev, rojene daleč od nekdanje domovine. Takšna interpretacija preteklosti praviloma ne upošteva kompleksnosti medetničnih odnosov na Kočevskem pred prvo svetovno vojno, temveč pozornost usmerja predvsem v obdobje po letu 1918.

Prezrto ostaja, da je nemško govoreče prebivalstvo v času habsburške monarhije na Kočevskem imelo privilegiran položaj, medtem ko je bila raba slovenskega jezika omejena v šolstvu, upravi in tudi v cerkvenem življenju. Fran Saleški Finžgar (1957) v svojih spominih opisuje konflikte in pritiske, s katerimi so se Slovenci v Kočevju soočali ob prizadevanjih za uvedbo slovenskega bogoslužja. Za slovenski del prebivalstva je bila pred letom 1918 izkušnja jezikovne in kulturne marginalizacije sestavni del vsakdanjega življenja. Po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku Kraljevine SHS pa se je razmerje moči obrnilo. Nemško govoreči prebivalci so se prvič znašli v položaju narodne manjšine, kar je pomembno zaznamovalo njihovo kolektivno doživljanje 20. stoletja in poznejše interpretacije zgodovinskih krivic.

Danes osrednje mesto v kočevarskem kolektivnem spominu zavzema prepričanje, da so bili Kočevarji med drugo svetovno vojno in po njej pregnani iz svoje domovine. V prevladujočih različicah tega narativa je preselitev predstavljena predvsem kot posledica predvojnega omejevanja manjšinskih pravic in partizanskega nasilja, medtem ko vloga nacizma in nacistične propagande ter pritiski znotraj same kočevarske skupnosti običajno sploh niso tematizirani. Na to selektivnost sta opozorila že Thomasson (2010) in Marschnig (2009, 2010, 2011), ki ugotavljata, da je vprašanje nacizma v kočevarskem kolektivnem spominu tabuizirano, o čemer pa bo več napisano v nadaljevanju poglavja.

Mit o izgonu iz Kočevske je skozi desetletja postal tako vseprisoten, da ga prevzemajo tudi generacije, ki na Kočevskem niso nikoli živele. Njihovo razumevanje preteklosti temelji predvsem na družinskih pripovedih, ki imajo v skupnosti poseben status verodostojnosti. Izjave, kot je »moja mama je povedala, da so bili leta 1941 izgnani«, pogosto delujejo kot nesporen dokaz resničnosti dogodkov in njihove interpretacije. Pri tem ne gre zgolj za prenos informacij o preteklosti, temveč tudi za prenos čustvenega odnosa do nje. Marianne Hirsch (2011: 346–347) ugotavlja, da so lahko potomci tako žrtev kot tudi povzročiteljev množičnega nasilja s spomini prejšnjih generacij povezani tako intenzivno, da dogodke, ki jih sami niso doživeli, občutijo kot del lastne življenjske izkušnje. Ta proces medgeneracijskega prenosa spominov, čustev in travmatičnih izkušenj poimenuje *pospomin* (*postmemory*).

Z oblikami pospomina sem se srečala tudi med terenskim delom. Ponazarja ga primer sogovornika, ki je bil ob preselitvi star komaj tri leta, vendar je med pogovorom z velikim čustvenim nabojem govoril o kratenju pravice do šolanja v nemškem jeziku pred drugo svetovno vojno. Pri tem je dosledno uporabljal zaimka »mi« in »nam« ter poudarjal, da »nam je bilo to onemogočeno«, čeprav teh izkušenj zaradi svoje starosti ni mogel doživeti neposredno. Njegova prizadetost ni izhajala iz osebnega spomina, temveč iz močne identifikacije s pripovedmi generacije staršev in starih staršev. Primer kaže, kako se posredovani kolektivni spomini in travme lahko vpišejo v identitetno samorazumevanje tudi tedaj, ko posameznik dogodkov ne more pomniti iz lastne izkušnje.

Selektivnost spominov

Za spomine po drugi svetovni vojni je značilna pogosta selekcija (Assmann 2007: 15–16): nekateri vidiki preteklosti so bili poudarjeni, drugi pa potisnjeni v ozadje, pri čemer so se selektivni spomini generalizirali in politično instrumentalizirali. Spomine, ki nadomestijo negativne spomine, da bi ohranili pozitivno samopodobo v psihoanalizi, imenujejo *screen memories* oz. *prekrivni* (ali nadomestni) spomini. Določene spomine se poudarja, da bi se lažje pozabilo na nekaj drugega, običajno bolečega. »Če to prenesemo na področje nacionalnega spomina, to pomeni, da se nekdo spominja lastnega trpljenja zato, da se mu ne bi bilo treba spominjati lastne krivde« (prav tam). Miti nastanejo, ko so taki delni spomini, ki se opirajo na lastno izkušnjo, pripoznani kot ekskluzivni nacionalni spomin, drugačni, »neprimerni« spomini pa so iz »nacionalnega diskurza izločeni, iz kolektivne samopodobe pa izbrisani« (prav tam).

V kočevarskem primeru so spomini na kršitve manjšinskih pravic pred drugo svetovno vojno ter izgon Kočevarjev iz Obsotelja in Posavja po vojni v veliki meri nadomestili manj prijetne vidike preteklosti: nasprotovanje težnjam slovenske skupnosti po rabi slovenskega jezika v javnem življenju pred prvo svetovno vojno, širitev nacistične ideologije v tridesetih letih 20. stoletja, delovanje kočevskega nacističnega vodstva, ki je z obljubami ter psihičnimi in fizičnimi pritiski spodbujalo oz. izsiljevalo preselitev. Redko se omenja tudi izgon Slovencev iz Posavja in Obsotelja, ki je bil neposredno povezan s preselitvijo Kočevarjev. Bralec foruma *gottschee.de*, verjetno ameriški Kočevar druge generacije, je npr. zapisal (Another »Echter« Gottscheer 2003):

Hvala za razkritje podatka o 37.000 Slovencih, ki so bili žrtve etničnega čiščenja z lastnega ozemlja. Nihče od Kočevarjev mi tega ni nikoli omenil. Nedavno sem se te teme dotaknil v pogovoru s staršema, ki sta stara okoli 90 let in potrdila sta mi ta podatek kot dejstvo, čeprav tega nikoli poprej nista omenila.

V ospredju je torej praviloma izkušnja lastnega trpljenja, medtem ko nekateri drugi dogodki ostajajo na robu ali so povsem izpuščeni. V tem smislu lahko mit izgnanstva deluje kot integrativni okvir skupinske identitete, ki omogoča oblikovanje koherentne pripovedi o kolektivni izgubi, hkrati pa zmanjšuje potrebo po soočenju z notranjimi protislovji zgodovine lastne skupnosti.

Teme, povezane s spornimi vidiki preteklosti, so se med terenskim delom pogosto izkazale za občutljive. Številni sogovorniki so se jim izogibali ali pa so o njih govorili zgolj zelo previdno. V nekaterih primerih smo se že na začetku pogovora dogovorili, da vprašanj, povezanih s »politiko«, ne bomo odpirali. Martha (2015) je bila ena redkih sogovornic, ki je bila pripravljena razmišljati tudi o manj prijetnih razsežnostih kočevarske preteklosti. Na vprašanje o tem, kako so se (ameriški) Kočevarji soočali z bremenom zgodovine, je odgovorila:

Kočevarjem, ki so ostali v Nemčiji in Avstriji, je pri premagovanju njihovih izgub pomagala podobna usoda njihovih držav gostiteljic, ki je prisilila milijone ljudi okrog njih, da so se skupaj soočali z izgubljeno vojno in pripisano krivdo, ki je iz tega izhajala. V Ameriki smo se soočili z drugačno situacijo. Tu je bilo prisotno splošno javno mnenje o premaganem zlobnem sovražniku, ki se je nanašalo na vse nemško. Hollywood in državni mediji so navdušeno

promovirali podobo krivde, ki so jo pripisovali vsem ljudem nemške etničnosti. Iz tega ni bilo izhoda, forumi, kjer bi se lahko branili, niso obstajali, vsak se je lahko kvečjemu držal nazaj in prenašal silen napad obtoževanja. V tem ozračju so zadnji preživeli Kočevarji vzgojili svoje ameriško-rojene (in ameriško-izobražene!) otroke. Kaj bi jim lahko rekli? Naj bi nahranili javno sovraštvo s priznanjem napak, resničnih ali neresničnih, vendar zagotovo še ne pravično raziskanih? Naj bi tvegali izgubo spoštovanja ali celo ljubezni svojih lastnih otrok zaradi stvari, na katere niso mogli vplivati? Nagonsko so naredili pametno stvar: vztrajali so pri svojem trpljenju pod partizani in pomanjševali pomembnost manj jasnih dogodkov [...] Poznam veliko staršev, ki so storili prav to, in nekatere, ki to še vedno počnejo. Mislim pa tudi, da vem, zakaj to počnejo. Pri izbiri med resnico in ljubeznijo do družine so se odločili za slednje. Kar mi pravi, da niso nujno »lagali«, so le odložili resnico. Razumen človek ve, da resnica na koncu vedno pride na dan, vendar to lahko stori v boljšem ozračju.

Marthin razmislek je dragocen z več vidikov. Razkriva, da selektivno spominjanje v kočevarski diaspori ni bilo zgolj posledica nevednosti ali zanikanja, temveč predvsem strategija soočanja z družbenim kontekstom – prevladujočim diskurzom in razmerjem moči – sprejemne države (in širšega globalnega okvira). V povojnih Združenih državah Amerike je bila nemška skupnost močno obremenjena s stigmo kolektivne krivde, kar je kočevarske družine postavilo v položaj, v katerem bi bila javna artikulacija kompleksnejših ali ambivalentnih spominov zelo obremenjujoča. Mary (2010) v povezavi s tem navaja neljub dogodek, ki se je zgodil med njenimi prvimi šolskimi leti v Združenih državah Amerike:

V šoli se je zgodil incident, ki me je takrat razjezil, sedaj pa se mi zdi smešen. Predsedniška bitka med Eisenhowerjem in Stevensonom je bila takrat v polnem teku in v razredu so me vprašali, za koga bi se odločila, če bi imela volilno pravico. Po vsem tem, kar sem s svojo družino preživela v vojni in pod vladavino Hitlerja, itd., res nisem želela, da bi imel v moji novi domovini predsednik nemški priimek, zato sem rekla »Stevenson«. Celo ten razred me je izžvižgal in bilo me je zelo sram. Očitno so bili vsi ostali za Eisenhowerja.

Mit žrtve tako deluje kot kontrananativ: je odgovor na zunanjo moralno kategorizacijo »vsi Nemci so krivi«. S tem, ko daje skupnosti status žrtve, omogoča njeno

socialno preživetje v okolju, ki jo sicer negativno etiketira. Predstavlja torej strategijo upravljanja s pripisano krivdo, sramom in ranljivostjo.

Martha se je zavedala časovnosti »resnice«, ki z regulacijo spomina ni bila utišana, temveč zgolj odložena v prihodnost – v čas, ko bo družbeno ozračje omogočalo bolj niansirane razprave o preteklosti. Kočevarji so se »nagonsko« oprli na tisto, kar jim je omogočalo ohraniti moralno pozicijo: trpljenje pod partizani in marginalizacijo »manj jasnih dogodkov«.

Marthin razmislek je bil skorajda preroški, saj sem med terenskim obiskom v Združenih državah Amerike in Kanadi leta 2025 opazila vse večje zanimanje pripadnikov tretje generacije Kočevarjev za kompleksnejše razumevanje dogodkov med drugo svetovno vojno ter po njej. K tem spremembam se bom vrnila v zadnjem delu tega razdelka.

Tekmiški spomini

Posameznikov spomin se v veliki meri oblikuje med interakcijo z drugimi in odseva dominantne diskurze v družbi. Ti diskurzi pa niso nevtralni – ustvarjajo jih politične in družbene (pa tudi »nasprotne«) elite, da bi legitimirale lastne cilje. Konstrukcija spomina je torej vselej prežeta s politiko, ki deluje hkrati »od zgoraj navzdol« in »od spodaj navzgor« (Lebow 2006: 4).

Čeprav v kočevarskih diasporah prevladuje razmeroma poenotena zgodovinska pripoved, se občasno pojavljajo tudi alternativni oz. *tekmiški spomini* (Misztal 2003: 158), ki izpodbijajo uveljavljene interpretacije preteklosti. Njihovi nosilci opozarjajo predvsem na vlogo nacizma pri preselitvi Kočevarjev in na odgovornost kočevarskega nacističnega vodstva, njihovi pogledi pa praviloma niso dobro sprejeti. Posamezniki, ki so javno problematizirali prevladujoče naracije žrtve, so bili lahko marginalizirani ali izključeni iz skupnostnih razprav – bodisi v digitalnem prostoru (npr. na Facebooku) bodisi v javnih razpravah. Eden izmed takih posameznikov, ki je na spletu, v pismih kočevarskim organizacijam in knjižnih delih vztrajno opozarjal na te teme, je bil denimo označen za »norca« in izločen iz (internetne) skupnosti (prim. Thomason 2010).

Marschnig (2011) ugotavlja, da je kočevarski zgodovinski spomin v poznem 20. in začetku 21. stoletja pomembno oblikovala predvsem skupnost v Avstriji. Pri tem je spletna stran *gottschee.at*, ki jo je vzdrževala organizacija *Arbeitsgemeinschaft*,

postopoma pridobila status nekakšne »uradne« predstavitve Kočevarjev. V tej predstavitvi so Kočevarji opisani predvsem kot žrtve zgodovine, ki naj bi bile brez realne možnosti izbire prisiljene zapustiti Kočevsko. Nasprotno pa je spletna stran *gottschee.de*, vzpostavljena leta 2002, ponujala drugačen pogled. Objavljala je tudi gradivo o nacizmu, preselitvi in vlogi kočevskega vodstva ter med drugim digitalizirala disertacijo Hansa Hermanna Frensinga (1970), ki je v delu skupnosti dolgo veljala za nezaželeno oz. »heretično« delo.

Razlike med obema pristopoma so bile vidne tudi v izbiri vizualnega gradiva: medtem ko je *gottschee.at* poudarjala idilične podobe predvojne Kočevske,¹⁵⁹ je *gottschee.de* objavljala tudi fotografije preselitve in nacističnih manifestacij, ki so se med vojno odvijale v Kočevju. Digitalni prostor tako ni deloval zgolj kot arhiv, temveč tudi kot arena spominske politike, v kateri so se soočale različne interpretacije preteklosti in različne predstave o skupinski identiteti (Marschnig 2011).

Reinterpretacija preteklosti

Pri prenosu družinskih spominov pogosto prihaja do mešanja dogodkov, časovnic in vzročnih povezav, zlasti v pripovedih, ki jih zapisujejo otroci, vnuki in pravnuki preseljencev. Ker pogosto nimajo širšega poznavanja zgodovinskega konteksta slovenskega in jugoslovanskega prostora, posamezne fragmente družinskih zgodb povezujejo v naracije, ki so sicer na prvi pogled konsistentne, vendar zgodovinsko netočne. Pri tem starejšim pripovedovalcem praviloma zaupajo kot avtoritetam in njihovih spominov ne preverjajo z drugimi viri. Če so bile določene informacije zamolčane, poenostavljene ali reinterpretirane že v prvi generaciji, se te »prilagojene« različice preteklosti prenašajo naprej in postanejo del družinskega ter skupnostnega spomina.

V eni izmed pripovedi, ki jo je pravnukinja Kočevarja zapisala po pripovedovanju svoje matere, so partizani opisani kot »nevarni gverilski bojovníki«, ki naj bi že od leta 1939 pod vodstvom Josipa Broza Tita iz sovraštva pobijali etnične Nemce na Kočevskem. V tem zapisu sta Hitler in Mussolini predstavljena kot zaščitnika Kočevarjev, ki naj bi Slovenijo zavzela, da bi jih osvobodila partizanskega nasilja, kar pa naj bi se zgodilo šele po tem, ko naj bi partizani postali celo grožnja Nemčiji in Italiji. Ta interpretacija je v očitnem neskladju z zgodovinskimi dejstvi. Partizansko gibanje se je oblikovalo šele po okupaciji Jugoslavije aprila 1941, ko sta Nemčija in Italija slovensko ozemlje že razdelili ter začeli izvajati represivne ukrepe

¹⁵⁹

Stran je bila po menjavi upravitelja preurejena v nekakšen spletni arhiv skupnosti in posodobljena tudi z nekaterimi manj prijetnimi zgodovinskimi dejstvi, a določenih težavnih tem še vedno ne naslavlja.

nad prebivalstvom, vključno z množičnimi izgoni in drugimi oblikami nasilja. Do neposrednih konfliktov med Kočevarji in partizani je prišlo kasneje, med letoma 1942 in 1945, ko so bili Kočevarji že preseljeni v Posavje in Obsotelje, v domove prej izgnanih Slovencev.

Zanimiv primer reinterpretacije preteklosti predstavlja recepcija letaka Jožeta Šeška iz avgusta 1941. Šeško je v njem Kočevanje pozival, naj ne nasedejo nacistični propagandi in naj se ne preselijo, saj jih bo to dejanje povežalo z izgonom Slovencev. Hitlerja je opisal kot največjega škodljivca nemškega naroda, kočevske voditelje pa kot agente, ki svoje ljudi vodijo v nesrečo. Šeško je pozival k sodelovanju s Slovenci, skupnemu boju proti nacizmu in gradnji skupne prihodnosti v sožitju na Kočevskem. Preseljevanje je označil za zločin proti samemu kočevskemu ljudstvu in svaril, da bodo Kočevarji ob morebitni naselitvi v hiše pregnancev razumljeni kot zavezniki okupatorja in tatovi tuje zemlje, zaradi česar jih bodo preganjali. Šeškove besede so se izkazale za malodane preroške:

Kočevski delavci in kmetje! Kočevska narodnostna skupina! [...] Adolf Hitler se je tudi razkrinkal kot največji škodljivec nemškega naroda. Peščici nemških kapitalistov na ljubo je popeljal ves nemški narod v vojno, lakoto in bedo. Zaradi tega prismuknjenega bandita se je ves napredni svet dvignil proti Nemčiji. Nad dva milijona mladih Nemcev je že mrtvih ali pohabljenih zaradi tega norca [...] Največjo nesrečo nemškega naroda so zakrivali Hitler in njegova fašistična banda [...] Narodno-socialistični vodja in vaši kočevski voditeljski hočejo še pred njihovo popolno zrušitvijo tudi to kočevsko ljudstvo povesti v nesrečo. Oni zahtevajo od vas, da bi zapustili to kočevsko deželo, v kateri ste 600 let v miru živeli. Oni bi radi na vaše stroške napravili vojaške kupčije [...] oni vas želijo preseliti na posestva in hiše, katere je narodno-socialistični vodja ukradel slovenskim delavcem in kmetom, njih pa brez vsega pognal v tujino. Oni Vas hočejo prisiliti, da se preselite na naropana posestva in vso jezo pregnanih slovenskih kmetov zvaliti na Vas. Vas se bojo tako rešili, gospodje, ki so Vas zapeljali, bojo pa posedli dobro plačane državne službe [...] Kočevarji! Vi živite v sredini slovenskega področja. Vaša zemlja poseduje velika naravna bogastva (gozdove, premog). Lahko si sami ustvarite na kočevski deželi – zemlji boljšo in srečnejšo bodočnost. To je pa mogoče le z roko v roki [s] Slovenci, v tesnem sodelovanju in naporih s slovenskim delovnim ljudstvom. Slovensko delovno

ljudstvo se povezuje z vsemi svobodoljubnimi narodi sveta, v skupni neizprosni, odločilni borbi za svobodo. Vključite se tudi Vi v to borbo, katera bo prinesla tudi nemškemu ljudstvu svobodo in enakopravnost. Uničite Vaše idealne voditelje, kateri Vas hočejo pripraviti ob Vašo zemljo in Vas hujskajo proti Slovencem [...] Kočevsko in slovensko delovno ljudstvo si mora podati roko za skupno borbo, tako bomo skupaj zgradili srečno bodočnost kočevske dežele [...] Z pravico Vas bojo domačini gledali kod nasilno sem [v Posavje in Obsotelje] priseljene, kot zaveznike fašističnih roparjev, kod tatove tuje zemlje in sadov tujega dela. Oni Vam bojo hiše, v katere se boste naselili, zažgali, na vsakem koraku Vas bojo tolkli in stalno Vas bodo zasledovali. Ko bo nemška armada po zaslugi Hitlerja premagana in uničena, zrušen nemški imperializem, vas bojo zakoniti lastniki te zemlje, na katero vas hočejo sedaj preseliti, iz teh ukradenih domov prepodili. Na Kočevskem bojo tedaj drugi nase-ljenci in vi boste tedaj ostali praznih rok, brez zemlje, brez denarja in brez hiš. Tako prihodnost vam pripravljajo kočevski voditelji, Hitler-ski agenti. (Muzej Kočevje 1963; prim. Troha 2004: 4–7)

V kasnejših kočevarskih interpretacijah se ta dokument pogosto pojavlja zgolj v obliki posameznih, iz konteksta iztrganih stavkov, ki jih avtorji predstavlja-jo kot neposredno grožnjo Slovencev Kočevarjem (npr. Stalzer 2004: 8).¹⁶⁰ S tem se izgubi osrednje sporočilo letaka – svarilo pred posledicami nacistične politike in poziv k sodelovanju med obema skupnostma.

Pritiska, ki ga je nad nasprotniki preselitve vršilo nacistično vodstvo, se pravi-loma ne omenja. V *Gottscheer Zeitungu* so kočevarski agitatorji 1. maja 1941 za tiste, ki se niso želeli preseliti, objavili opozorilo, v katerem so jih označili za »ljudske škodljivce« in jim zagrozili celo s koncentracijskim taboriščem:

Ti nergači [tisti, ki se ne želijo preseliti] pa naj si zapišejo za uho: priho-dnost jih bo v najkrajšem času poučila, da so ljudski škodljivci in da ta prihodnost za take ljudske škodljivce nima drugega prostora kakor kon-centracijsko taborišče. (Auersperger 2004: 98)

Posledica takšnih interpretacij preteklosti je, da so dolgotrajni in večplastni odnosi med kočevskimi Slovenci ter Nemci pred drugo svetovno vojno pogos-

160

Stalzer (2004: 8) navaja takšno vsebino letaka: »The Nazi leaders have resolved to resettle you on soil and farms they have stolen from Slovenian farmers. You will be considered thieves of these farms and will be driven out. We will set these farms on fire and will kill all of you.« Podobno je tudi v pripovedi Edeltraud M. Krauland, ki je bila leta 1941, ko se je letak pojavil, stara štiri leta, a pravi, da se njegove vsebine spominja. Najprej navaja ustrezno vsebino letaka, nato pa zaključi podobno kot Stalzer. Slovenci naj bi v letaku grozili, da bodo vse hiše požgali in poskusili pobiti njihove nove stanovalce (Krauland 1994: 32).

to predstavljeni predvsem skozi prizmo medetničnih napetosti in konfliktov, kar vpliva tudi na odnos mlajših generacij Kočevarjev do Slovenije in njihovo identifikiranje z njo. Pri tem ostajajo v ozadju številni primeri vsakdanjega sobivanja, sodelovanja, prijateljstev in medsebojne prepletenosti obeh skupnosti, o katerih pričajo tako sogovorniki Marije Makarovič (2005, 2008) kot tudi Richard Lackner (2012), eden vodilnih organizatorjev kočevarske preselitve.

Molk kot element spominjanja

Če je spomin selektiven, je selektivno tudi pozabljanje. Aleida Assmann (2011: 334–335) opozarja, da sta spominjanje in pozabljanje neločljivo povezana procesa ter da je pozabljanje sestavni del kulturnega spomina. Spomin je selektiven in hkrati omejen z nevrološkimi in kulturnimi determinantami ter psihološkimi mehanizmi dogodkov in interpretacij preteklosti v enaki meri. Nekatere postanejo del aktivnega spomina, druge pa se umaknejo na njegovo obrobje. Med mehanizmi pozabljanja ima posebno mesto molk, ki pa ga ni mogoče razumeti zgolj kot odsotnost spomina.

V kočevarskem primeru molk ni povezan le s travmatičnimi izkušnjami vojne in povojnega izгона (prim. Jurić Pahor 2004: 52–53), temveč tudi z vprašanji odgovornosti, sramu, negotovosti in identitete. Pojavlja se na različnih ravneh: kot zamolčanje družinske zgodovine, kot izogibanje pogovorom o preselitvi ter kot odsotnost razprave o posameznih vidikih druge svetovne vojne, predvsem o nacizmu in vlogi kočevarskih voditeljev pri preselitvi.

Takšnega molka ni mogoče razumeti zgolj kot odsotnost znanja ali posledico pozabe. Pogosto gre za t. i. *zaroto tišine* (Zerubavel 2006) oz. družbeno regulirano strategijo soočanja z moralno, politično ali čustveno obremenjujočimi vidiki preteklosti, zaradi katere določene teme, ki so članom skupnosti sicer znane, ostajajo zunaj legitimnega skupnostnega diskurza. Mary (2010) opisuje, kako je šele v odraslosti začela raziskovati družinsko preteklost, vendar je pri starših in sorodnikih naletela na odpor. Njeno pričevanje razkriva značilen paradoks družinskega spomina: zavest o izgubi se prenaša med generacijami, medtem ko razlage dogodkov pogosto ostajajo neizrečene. Mlajše generacije tako dedujejo čustveno težo preteklosti, ne pa nujno tudi interpretativnih okvirov, ki bi jim omogočili njeno razumevanje.

Težko je bilo »nabrati« več informacij od mojih staršev in drugih družinskih članov, saj o preteklosti niso hoteli govoriti, kaj šele, da bi o njej razpravljali z menoj. Večkrat je moj brat Erich vzkliknil: »Dovolj vprašanj. Od teh stvari dobim glavobol!« Razumem njihov odpor in jezo, ki so jo čutili, vseeno pa sem bila odločena, da poskusim izvedeti več o tem, kako in zakaj smo vse izgubili. Zakaj smo postali begunci? Še več, želela sem izvedeti, kdo smo; kdo je bil *Kočevar*? Zakaj smo govorili »čuden« jezik, ki ga mlajši kočevarski otroci v širši družini, ki so se rodili v ZDA, imenujejo »gajiberisch« (latovščina)? (Mary 2010)

Mary (2010) opaža, da se ob omembi »domovine« pri številnih Kočevarjih pojavi

nekakšna zmeraj prisotna krivda, ki jo začutijo, kadarkoli se v vsakdanjem pogovoru omenja »domovina«. Nekateri jo povezujejo s tem, kar bi jaz imenovala »njihova nemškost«, medtem ko se pri drugih pojem vrti okoli preseljevanja in posledičnega pogubnega vpliva na tisoče Slovencev. Nekaj Kočevarjev govori o svojih starših in starih starših, ki niso nikoli omenili svoje kočevarske narodnosti, in se raje oklepajo »avstrijskih« kot »nemških« prednikov. Nekaj od tega je povezano s svetovnima vojnama, a mlajše generacije to povezujejo s posledicami preseljevanja.

Molk tako ni bil usmerjen le v posamezne dogodke, temveč tudi v same identitetne kategorije, ki so po drugi svetovni vojni postale politično in moralno obremenjene.

Posebej pomenljiv pa je molk o nacizmu. Spomini na drugo svetovno vojno se praviloma oblikujejo v izrazito moralističnih okvirih, ki dopuščajo malo prostora za protislovja in ambivalentnost. V takšnih narativih se ljudi praviloma razvršča med žrtve in storilce, med dobre in slabe, medtem ko vmesni položaji ostajajo težje razumljivi. V kočevarskih pripovedih je zato bistveno lažje govoriti o lastnem trpljenju, izgubi domovine in povojnih represalijah kakor o simpatiziranju z nacistično ideologijo ali odgovornosti posameznih članov skupnosti pri preselitvi.

Večina sogovornikov prve generacije se je pogovorom o tej temi izogibala. Reakcije na omembo nacionalsocializma pa so pogosto obrambne ali defenzivne (prim. Thomason 2010). V tem pogledu so dragocene zlasti refleksije Petra Petschauerja, sina že omenjenega Ericha Petschauerja, ki v znanstvenih razpravah razmišlja

o vzrokih, zakaj so običajni ljudje postali soudeleženci politik nacističnega režima na lokalni ravni (gl. P. Petschauer 1984: 258). Njegova prizadevanja za bolj kritično obravnavo kočevarske preteklosti pa znotraj skupnosti niso bila vedno dobro sprejeta. Eden izmed mojih sogovornikov jih je denimo označil kot »slaba«, pri čemer mi ni znal pojasniti, zakaj ima tako mnenje. Prav tako se je sloves »slabe knjige« oprijel dela Johna Tschinkla *Zvonovi so umolknil* (2010), v kateri avtor svojo izkušnjo preselitve prepleta z razmislekom o širšem zgodovinskem kontekstu.

Po drugi strani je bil dokumentarni film *Dežela Kočevarjev – Izgubljena kulturna dediščina* (2014), pri katerem sem sodelovala tudi sama, med Kočevarji deležen izrazito pozitivnega odziva. V njem vprašanje nacizma ni tematizirano. Različna recepcija navedenih del nakazuje obstoj prevladujočega spominskega režima, ki določa meje sprejemljivega spominjanja. Interpretacije, ki odpirajo vprašanja odgovornosti, sodelovanja z nacističnim režimom in moralne ambivalentnosti preselitve, lahko naletijo na odpor, medtem ko so pripovedi, osredinjene na izgubo domovine, trpljenje in kulturno dediščino, praviloma deležne širšega sprejemanja.

Z vprašanjem o molku glede preselitve sem se obrnila na Martho (2015), ki mi je razložila, da molk razume predvsem kot posledico zgodovinskih okoliščin, v katerih se je po vojni oblikoval kočevarski kolektivni spomin:

Praviš, da je tema »preselitev« zate frustrirajoča? Dobrodošla v klub! Ta tema je zelo ponižujoča za Kočevarje. Ni čudno, da ne želijo govoriti o tem. Ljudje imajo različne razloge. Nekateri ljudje so ponosni in ne bodo priznali ničesar. Nekatere ljudi je sram. In nekateri ljudje (mislim, da je ta skupina največja) niso prepričani o tem, menijo, da sami še vedno ne vejo dovolj, in ne zaupajo tistim, ki vztrajajo, da vedo vse. Ne pozabi, da je pred 1990 čas stal na mestu. Nihče ni naredil resne čezmejne raziskave, ni bilo diskusij, ni bilo razprave med obema stranema (in ni bilo občutka svobode govora). Tisti, ki so bili res del preselitve, so v dolgih 40 letih preminili, tisti pa, ki so bili v tistem času premladi (kot jaz), čutijo, da je ne morejo razumeti.

V tem pogledu velja še enkrat opozoriti na Marthino ugotovitev (gl. prejšnji razdelek), da molk ni pomenil zanikanja resnice, temveč njeno odlaganje. Po njenem mnenju so številni Kočevarji problematične vidike preteklosti preprosto odložili v prihodnost – v čas, ko bo mogoče o njih govoriti z več zgodovinske distance in brez občutka, da je s tem ogrožena sama skupnost.

Molk ni bil zgolj predmet raziskovanja, temveč je sooblikoval sam raziskovalni proces. Z nekaterimi sogovorniki smo se dogovorili o tem, da se o določenih temah ne bomo pogovarjali, a v večini pogovorov, kjer je bil molk prisoten, je šlo za neizrečen oz. tihi dogovor. Včasih namreč neprijetnih vprašanj nisem postavila – utišala sem samo sebe, ker sogovornikov nisem želela dodatno obremeniti. Spet drugač so meje postavili oni. Ko sem tri sogovornike vprašala o rasnih pregledih pred preselitvijo, je najstarejši odgovoril, da se jih ne spominja, mlajši pa je omenil nekaj fragmentov. Dobila sem občutek, da je vprašanje sprožilo nelagodje. Tudi takšni odgovori so bili povedni: molk ni pomenil le odsotnosti podatkov, temveč je razkrival meje izrekljivega; nekateri dogodki so preprosto tako grozljivi, da je o njih izjemno težko govoriti, čeprav posameznik pri njih ni aktivno sodeloval, je bil otrok itd.

Ker sem se z istimi ljudmi srečala večkrat, se je molk postopoma začel rahljati. Z naraščajočim zaupanjem so se odpirale tudi teme, ki so bile ob prvih srečanjih nedostopne. Spreminjala pa se je tudi moja vloga. Nekateri sogovorniki so se sčasoma začeli name obračati kot na vir informacij o dogodkih, ki so bili v njihovih družinskih spominih nejasni, fragmentarni ali protislovni. Kar je bilo sprva predmet raziskovanja, je postopoma postalo tudi predmet skupnega iskanja odgovorov.

Če je molk pri prvi generaciji pogosto deloval kot strategija upravljanja s težavno preteklostjo, se pri mlajših generacijah njegov pomen spreminja. Med terenskim delom v Združenih državah Amerike in Kanadi leta 2025 sem bila presenečena nad številom pripadnikov mlajših generacij, ki so želeli izvedeti več o dogodkih med drugo svetovno vojno in po njej. »Kaj se je pravzaprav zgodilo?« in »Ali so bili Kočevarji izgnani ali so Kočevsko zapustili prostovoljno?« sta vprašanji, ki sem ju slišala večkrat.

Ena izmed sogovornic se je na tak pogovor vnaprej pripravila. Prinesla je seznam izseljenih oseb, me posedla na kavč in začela spraševati o dogodkih, ki jih sama ni znala umestiti v širši zgodovinski kontekst. Drug sogovornik je pokazal fotografijo sorodnika v uniformi nemške vojske in ob tem pripomnil: »Vsakdo ima v družini enega takega.« To nakazuje, da molk ni nujno trajno stanje. S časovno oddaljenostjo od dogodkov in slabljenjem neposredne izkušnje vojne se spreminjajo tudi meje izrekljivega. Teme, ki so bile za prejšnje generacije vir nelagodja, sramu ali negotovosti, za njihove potomce postajajo predmet raziskovanja, preverjanja in razprave.

Kolektivni spomin spodnještajerskih Nemcev

Pri Spodnještajercih v diaspori je vlogo osrednjega glasila skupnosti prevzel časopis *Der Untersteirer*. Od začetka izhajanja je bil izrazito politično usmerjen in je vse do leta 2005 skoraj v vsaki številki obravnaval krivice, ki naj bi jih spodnještajerski Nemci doživljali po razpadu Avstro-Ogrske. Priključitev Spodnje Štajerske Kraljevini SHS in povojni izgon nemško govorečega prebivalstva sta se uveljavila kot osrednji referenčni točki skupnostnega kolektivnega spomina.

Kako lahko isti zgodovinski procesi dobijo povsem različne pomene v različnih spominskih skupnostih, ponazarja dogajanje na Spodnjem Štajerskem ob koncu prve svetovne vojne. V Sloveniji od leta 2005 23. novembra praznujemo dan Rudolfa Maistra, ki je leta 1918 prevzel vojaški nadzor nad Mariborom in delom Spodnje Štajerske ter preprečil priključitev območja Nemški Avstriji. Dogodek, ki je v slovenskem nacionalnem spominu povezan z utrditvijo severne meje, ima v pripovedih spodnještajerskih Nemcev povsem drugačen pomen.

Izrazito se ta razlika kaže v interpretacijah t. i. *mariborskega krvavega dne* (*Marburger Bluttag*) 27. januarja 1919. Ob obisku ameriškega polkovnika Shermana Milesa, ki je za prihajajočo mirovno konferenco zbiral podatke o narodnih razmerah na tem območju, je bil v Mariboru organiziran množični shod v podporo priključitvi mesta Nemški Avstriji. Nemški prebivalci so skušali demonstrirati nemški značaj mesta. Izobesili so nemške zastave, protestniki pa so prišli tudi s Ptuja, iz Celja in celo iz Gradca (samo z vlakom naj bi se pripeljalo 3800 potnikov – petkrat več kot na običajen dan). Ko je Miles zavrnil sprejem delegacije protestnikov, je napetost prerasla v izgrede. Stražniki so po neuspešnih opozorilnih klicih in strelih v zrak v množico izstrelili 47 nabojev. Na kraju dogodka je umrlo pet ljudi, več kot 30 pa je bilo ranjenih (Jenuš 2011: 124–131). Dogodek je v spominu spodnještajerskih Nemcev dobil mitološki status ter postal simbol slovenskega nasilja in nemškega trpljenja. Avstrijski novinar Martin Pollack, ki je v knjigi *Smrt v bunkerju* odkrito spregovoril o nacistični preteklosti svoje družine, je z nekaj ironije ugotovil, da se je mariborski krvavi dan, v katerem so slovenski vojaki ustrelili 13 (o številu ni enotnega mnenja) nemških demonstrantov, zapisal

v herojsko zgodovino trpljenja spodnještajerskih obmejnih Nemcev. Babi-ca je govorila o tem, kakor da bi bila osebno navzoča, tega nečloveškega

dejanja Slovencem nikdar ni mogla odpustiti, čeprav gotovo ni poznala nobene izmed žrtev. (Pollack 2005: 49)

Pollackov zapis pokaže, kako lahko kolektivni spomin določen dogodek povzdigne v simbol skupinske usode, ki presega neposredno izkušnjo posameznikov in se prenaša tudi na generacije, ki dogodka niso doživele.

Podobno kot pri Kočevarjih je tudi pri Spodnještajercih v diaspori mogoče opaziti, da skupnostni spomin temelji predvsem na žrtvenem narativu. V prevladujočih interpretacijah preteklosti je težišče zlasti na izkušnji izgube doma in premoženja ter povojnega trpljenja, medtem ko vprašanja, povezana z vlogo nemško govorečega prebivalstva med okupacijo, niso izpostavljena.

Materializacijo te naracije predstavlja spomenik *Untersteiermark – Unvergessene Heimat* (Spodnja Štajerska – Nepozabljena domovina), ki ga je *Landsmannschaft* leta 1970 postavil na graškem Grajskem griču (*Schlossberg*). Relief prikazuje skupino izkoreninjenih ljudi, ki se opirajo drug na drugega in se ozirajo proti izgubljeni domovini, predstavljeni z nemškimi imeni mest Pettau, Cilli, Marburg in Rann. V središču spomenika je izkušnja izгона, razlastitve in izgube domovine po letu 1945. Različni zgodovinski dogodki so povezani v enotno pripoved o trpljenju in izgubi spodnještajerskih Nemcev, vprašanja, povezana z nacistično okupacijo in sodelovanjem dela nemško govorečega prebivalstva z okupacijskim režimom, pa niso tematizirana (Zerovnik 2020: 346–347). Spomenik tako ne deluje zgolj kot kraj spomina, temveč tudi kot sredstvo oblikovanja specifične interpretacije preteklosti.

Pomen spomenika razkriva Iwanschikov (1968b) zapis, objavljen dve leti pred postavitvijo. V njem so nemški Spodnještajerci predstavljeni kot žrtve »največje krivice, ki jo pozna zgodovina« – izгона, množičnega pobijanja in povojne stigmatizacije. Avtor vztraja, da skupnost nima razloga za sram, ter poudarja njeno miroljubnost in moralno neoporečnost, medtem ko odgovornost za konflikte v celoti pripisuje drugi strani. Zahteva po priznanju trpljenja in pravici do spominjanja je tako ločena od razmisleka o okoliščinah, ki so pripeljale do povojnih dogodkov.

In če bo kdo trdil (se je že zgodilo!), da je to spominsko mesto [spomenik na graškem grajskem hribu] provokacija, potem lahko rečemo le: mi nismo drugim tam čez [mejo] nič naredili, zaradi česar bi se morali pred sabo ali svetom sramovati. Je pa bila nam iz druge strani največja krivica priza-

dejana, ki jo pozna zgodovina. Pregon iz domovine, množični poboj in difamiranje! Vedno znova se govori o pobotu med ljudstvi, vendar mi ni znano, da bi z druge strani bilo rečeno: Žal nam je zaradi tega, kar se je zgodilo. Če torej do danes tam čez ni bilo nobenega spoznanja, kako naj bi torej prišlo do pobota? Krivica, ki nam je bila storjena, je in bo ostala. Krivica za vse čase! Kljub temu pa ne želimo nikogar provocirati. Mi, nemški Spodnještajerci smo element miru in reda. Niti en nemški Spodnještajerec ni bil udeležen pri danes tako pogostih atentatih in nikoli ne bo! Kaj takega nam je tuje! Ampak eno hočemo in si ne dovolimo prepovedati. Hočemo naše umrle častiti, ki so po nedolžnem umrli. Hočemo, da tudi tisti od naših umrlih dobijo grobove, ki jih do zdaj niso dobili. Hočemo se spominjati naše stare domovine in vseh, ki počivajo v stari ali v naši novi domovini in tistih, ki počivajo v tuji zemlji. To hočemo storiti ob našem spomeniku »Nepozabljena domovina«. (Iwanschek 1968b)

Del spomenika predstavlja knjiga mrtvih, ki je bila v vabilu na otvoritev predstavljena kot poklon »nedolžnim žrtvam« povojnega nasilja in izгона, pri čemer so bili umrli opisani kot žrtve načrtnega pregona in uničevanja nemškega prebivalstva. Spomenik in knjiga mrtvih naj bi tako ohranjala spomin na žrtve ter hkrati služila kot opomin prihodnjim generacijam (Wassertheurer 2008: 86).

Nedolžnim žrtvam je Landsmannschaft posvetil knjigo umrlih. Umrjeni otroci, matere, očetje, žene in možje, med vojno umrli vojaki, pripadniki obeh narodnih manjšin in zaščitniki spodnještajerske domovine so našli mesto v njej. V knjigi je zapisanih okrog 4600 imen, verjetno prav toliko pa jih je še do danes neznanih, saj so bile pomorjene cele družine oziroma celotno sorodstvo, zato nihče izmed sorodnikov ne more dati informacij o umrlih. Umrli so ne samo v bojih, ampak tudi kot miroljubni, neudeleženi državljani, bili so žrtve načrtovanega poboja naroda v njihovih stanovanjih, v gozdovih, taboriščih, zaporih, in to ob prisilni preselitvi, ki je kršila vse človekove pravice. Njim in nikoli pozabljeni domovini je posvečen spomenik v Gradcu. Knjiga mrtvih pa naj bo globoko spoštovanje vseh žrtv in opomin za naše otroke. (V Wassertheurer 2008: 86.)

Vendar pa, kot opozarja Repe (2002: 204–205), seznam imen v tej knjigi vključuje tudi žrtve prve svetovne vojne in celo imena Slovencev, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko.

Na kontroverznost spodnještajerskega spomenika kaže tudi dejstvo, da je le leto po njegovi postavitvi na istem prostoru nastalo obeležje z nasprotnim sporočilom. Po naročilu mestne svetnice Anne Puschnik je bil izdelan mozaik »prijateljstva mest in prijateljstva med narodi«, ki ga je mogoče razumeti »kot zavesten poskus uravnoteženja spominskega sporočila spodnještajerskega spomenika ter kot simbolno afirmacijo čezmejnega sodelovanja in sprave« (Zerovnik 2020: 348–349).

Različni pogledi na preteklost se jasno kažejo tudi v časopisu *Der Untersteirer*. V decembrski številki leta 1978 se je uredništvo ostro odzvalo na poročanje slovenskih časopisov o nacističnem nasilju nad Slovenci med drugo svetovno vojno. Zgodovinar Tone Ferenc je namreč zapisal, da so Spodnještajerci pri genocidu sodelovali, kar naj bi bil razlog za njihov povojni izgon. Njegovemu mnenju je časopis nasprotoval z »argumentom«, češ čemu pa je Jugoslavija nasprotovala paktu z Nemčijo in da bi bila tudi Hitlerju ljubša nevtralna Jugoslavija. Nemško vkorakanje je bilo po mnenju *Der Untersteirerja* »sprovocirano in ni bilo nikakršen napad«, prav tako naj ne bi bil nobenemu Slovincu skrivljen niti las zgolj zaradi njegove narodnosti. Partizani naj bi leta 1945 ravnali čisto drugače, Slovenci in Hrvati pa naj bi celo z veseljem pričakali nemško zasedbo.

Kasnejši nesrečni nemški vplivi so zadeli samo Spodnjo Štajersko in Gorenjsko [...] druga slovenska območja pa so ostala nedotaknjena. Tudi zaradi tega ne moremo govoriti o genocidu nad Slovenci. Poleg tega so se nasilni ukrepi Nemcev pojavili šele takrat, ko so partizani začeli z neznanimi okrutnimi borilnimi metodami. Mi, nemški Spodnještajerci nismo imeli pri tem skoraj nič, nismo imeli ne želje ne oblasti za kaj takega. (*Der Untersteirer* 1978: 3)

Podoben interpretativni vzorec najdemo tudi nekaj let pozneje. Leta 1981 (3) je časopis priznal, da so nemške okupacijske oblasti Slovence iz Spodnje Štajerske izseljevale, vendar je poudaril, da jih niso pobijale, kot naj bi se po vojni zgodilo nemškemu prebivalstvu. V ospredju tako ostaja primerjava lastnega in tujega trpljenja, pri kateri je izkušnja spodnještajerskih Nemcev predstavljena kot osrednja referenčna točka zgodovinskega vrednotenja, trpljenje drugih pa je celo zanikano.

Retorika časopisa je bila zlasti v prvih dveh desetletjih izhajanja izrazito angažirana. Njegov namen ni bil zgolj obveščanje članov skupnosti, temveč tudi ohranjanje zgodovinske zavesti in preprečevanje, da bi krivice, ki naj bi bile storjene spodnje-

Mozaik prijateljstva med mesti in narodi na Grajskem griču v Gradcu, postavljen leta 1971. Obležje simbolizira čezmejno sodelovanje in spravo ter predstavlja drugačen spominski pogled od spodnještajerskega spomenika. Foto: Susanne Weitlaner.

Spomenik Untersteiermark – Unvergessene Heimat (Spodnja Štajerska – Nepozabljena domovina), ki ga je Landsmannschaft der Deutsch Untersteirer leta 1970 postavil na Grajskem griču v Gradcu, ter relief z upodobitvijo izgnancev. Spomenik obeležuje izgubo domovine nemško govorečega prebivalstva Spodnje Štajerske po letu 1945. Foto: Susanne Weitlaner.

štajerskim Nemcem, potonile v pozabo. Tematsko so zato prevladovali prispevki o povojnih pobojih, izgonu, odvzetem premoženju, zahtevah po odškodninah in spomenikih, posvečenih spodnještajerskim žrtvam. Časopis je redno spremljal tudi slovensko zgodovinopisje in medije ter polemiziral z interpretacijami, ki niso ustrezale prevladujočemu skupnostnemu pogledu na preteklost.

V primerjavi s tem so bile kulturne vsebine bistveno manj zastopane. Med redki-mi izrazito pozitivnimi temami so bila poročila o srečanjih skupnosti, jubilejih in drugih družabnih dogodkih, vendar so tudi ta pogosto spremljali govori o izgubi domovine, povojnih krivicah in zgodovinskem spominu. Pomenljivo je tudi, da se življenjske zgodbe posameznikov pojavljajo razmeroma redko. Kadar so objavljene, so praviloma osredinjene na izgon, begunstvo in izgubo doma. Tudi na ravni osebnih pripovedi je tako v ospredju predvsem izkušnja žrtve, medtem ko drugi vidiki življenja spodnještajerskih Nemcev ostajajo precej manj vidni.

Ingeborg Mallner (2015a) je povedala, da se je v nekaterih družinah o izgonu in povojni usodi redno govorilo, medtem ko so si druge prizadevale bolečo preteklost pustiti za seboj in so o njej molčale. Predvsem družine, ki so izgubile veliko premoženja, se s preteklostjo niso mogle sprijazniti. Nekdanji lastniki podjetij, stanovanjskih hiš in velikih kmetij so morali v Avstriji začeti znova, pogosto v bistveno slabšem socialnem položaju. Po vojni pogosto niso mogli več opravljati istega poklica, kot so ga opravljali na Spodnjem Štajerskem. Nekateri, ki so bili prej meščani, so nato postali delovna sila. Tudi kmetje iz Apaškega polja so bili nekoč lastniki velikih kmetij, po vojni pa so delali za druge, s čimer se večina ni mogla sprijazniti. V teh družinah je, tako Mallner, »preteklost postala sedanjost« in je bremenila tudi njihove po vojni rojene potomce. Prav zato se je del mlajših generacij od teh pripovedi začel oddaljevati in ni želel več poslušati o dogodkih iz preteklosti.

Ingeborgin oče je domačim občasno pripovedoval o življenju pred vojno. Ker družina v Mariboru ni bila premožna – ukvarjali so se z mizarstvom in živeli v najemniškem stanovanju – je bilo njihovo materialno življenje v Avstriji po vojni celo boljše kot v Jugoslaviji. Vendar oče nikoli ni pozabil pred- in povojnih krivic. Ko je bila Ingeborg v najstniških letih, jo je vzel s seboj na srečanje spodnještajerskih Nemcev v Gradec, pred tem je na srečanja hodil sam. Preteklosti ni omenjal vsak dan, vendar je pripovedoval o svojih starših, življenju v Mariboru in prepovedani rabi nemščine v šoli. Šele ko je bila starejša, je spregovoril tudi o pobojih in izgonu Nemcev. Posebej močan je v družini ostal spomin na trp-

ljenje babice, ki je bila po vojni internirana v taborišču Strnišče in je ob koncu tehtala le 40 kilogramov. Oče je po osamosvojitvi Slovenije ponovno začel obiskovati kraje svojega otroštva (Mallner 2015a).

Pred bližajočim se dnevom spomina na mrtve leta 1968 je *Der Untersteirer* objavil besedilo, v katerem je povojno usodo spodnještajerskih Nemcev opisal kot »Golgoto« nedolžnih ljudi, ki so jih ubili partizani, zaprli v taborišča ali obsodili zaradi njihove pripadnosti nemškemu narodu.

Kmalu bo minilo četrto stoletje od Golgote tisočih naših rojakov, sorodnikov in prijateljev, ki so jih, nedolžne, morilski partizani umorili, ali pa so morali pustiti življenje v ozkih zaporniških celicah ali uničevalskih taboriščih v povojnih letih 45/46 v naši stari nepozabljeni štajerski domovini. Spet bodo številni od nas obiskali grobove v stari domovini in jih okrasili. Drugi ne bodo našli grobov svojih umrlih, ki brezimno ležijo v masovnih grobiščih ... Ti sorodniki se bodo svojih umrlih spomnili pri spomeniku padlim na tuji zemlji, na graškem glavnem pokopališču in ob drugih avstrijskih vojnih spomenikih, brez da bi vedeli, kje so njihovi umrli našli zadnji počitek. To velja tudi za tiste, ki so bili takrat obsojeni s strani partizanskih sodišč, zaradi njihove pripadnosti nemškemu narodu in bili obsojeni na težko ječo ali prisilno delo. Ker te sodbe še niso bile razveljavljene, se pri obisku grobov v stari domovini svojci še vedno čutijo ogrožene. Vedno znova slišimo iz vseh možnih obojestranskih pozdravnih govorov in beremo v dnevnem časopisju o nujni obojestranski spravi, obojestranskem prijateljskem obiskovanju in skupnih kulturnih prireditvah, vendar pa gre žal res večinoma samo za enostransko delovanje. (Der Untersteirer 1968c)

Posebno mesto v zapisu zavzema motiv manjkajočih grobov in neznanih krajev pokopa. Medtem ko lahko nekateri obišejo grobove svojih svojcev v nekdani domovini, drugi svojih mrtvih ne morejo pokopati ali se jim pokloniti, ker ležijo v neoznačenih grobiščih ali pa kraj njihove smrti ostaja neznan. Besedilo zato ni osredinjeno le na izgubo in nasilje, temveč tudi na občutek, da trpljenje spodnještajerskih Nemcev ni bilo ustrezno priznано in da proces povojne sprave ostaja nepopoln.

V tem kontekstu spomeniki ne delujejo zgolj kot kraji kolektivnega spomina, temveč prevzemajo tudi funkcijo nadomestnih grobov. Omogočajo izvajanje ritu-

Slovesnost ob blagoslovu spominskega znamenja pri povojnih grobiščih na Arehu na Pohorju, 5. oktober 2024. Foto: Anja Moric.

Spominska plošča, posvečena žrtvam medvojnega nacističnega in povojnega komunističnega nasilja, nameščena na nekdanji komandni stavbi taborišča Šterntal (Strnišče), današnje Kidričevo. Odkrita je bila 23. avgusta 2024, ob evropskem dnevu spomina na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov. Med drugo svetovno vojno je na tem mestu delovalo nacistično delovno taborišče, po vojni pa so jugoslovanske oblasti taborišče uporabljale za internacijo političnih nasprotnikov, med njimi tudi pripadnikov nemške skupnosti. Foto: Anja Moric.

Spominsko obeležje na cerkvi Marijinega vnebovzeta v Apačah, posvečeno padlim med drugo svetovno vojno in pobitim po drugi svetovni vojni. Imena žrtev so zapisana v spominski knjigi, shranjeni v cerkvi. Ta vsebuje tudi imena Nemcev, ki so po izgonu z njihovih domov januarja 1946 umrli v internaciji. Foto: Anja Moric.

alov žalovanja tam, kjer dejanskih grobov ni ali pa do njih ni mogoče dostopati. To pojasnjuje tudi gosto mrežo spomenikov in spominskih obeležij, ki so jih spodnještajerski Nemci po vojni postavili v Avstriji, Sloveniji in na Madžarskem.

Vsako leto 26. oktobra se denimo zberejo v Murakeresztúru na Madžarskem, kjer se spominjajo 77 rojakov, ki so leta 1946 v vagonih, v katerih so jih zadrževali 16 dni, preminili zaradi lakote. Njihovi potomci so leta 1979 na skupnem grobu postavili spomenik. Podobna obeležja so nastala tudi v Apačah (spominska tabla padlim in umorjenim v letih 1941–46), na steni cerkve sv. Leonarda v Ebnu pri Št. Lovrencu (mozaik Augusta Reidla in angela z grbom Radelj ob Dravi ter tri spominske plošče z imeni padlih, umrlih v taboriščih in pregnanih), v Gurku/Krki na avstrijskem Koroškem (spomenik za vse pregnane pripadnike nemškega naroda in muzej), v Sv. Ani pri Aigenu (spominski kamen z bronasto tablo in podobo begunske družine, v spomin na 300 izgnanih nemških družin iz Prekmurja), spomenik pa so postavili tudi v taborišču Strnišče (Wassertheurer 2008: 88–93).

Da je za spodnještajerske Nemce vprašanje spomina tesno povezano z vprašanjem priznanja njihovega trpljenja kot legitimnega dela zgodovine regije, potrjujejo dolgoletna prizadevanja *Landsmannschafta* za postavitev spominske kapele na Arehu na Pohorju, kjer naj bi bilo po vojni pobitih več tisoč ljudi, med njimi številni slovenski Nemci in premožnejši Slovenci (Mallner 2015a). Kapela je bila slovesno posvečena oktobra 2024. Kot je že desetletje pred postavitvijo poudarila Ingeborg Mallner (2015a), bi njena postavitev pomenila vsaj simbolno obliko sprave. Pomen projekta je predvsem v simbolnem priznanju izgube, ki jo skupnost razume kot osrednji del svoje kolektivne izkušnje. Hkrati gre za poskus vključitve te izkušnje v širši regionalni in slovenski nacionalni zgodovinski spomin, v katerem vprašanje povojnega nasilja in njegovih žrtev še vedno ostaja predmet različnih interpretacij.

Nemci v slovenskem kolektivnem spominu

Podobe Nemcev v slovenskem kolektivnem spominu ni mogoče razumeti brez vpogleda v oblikovanje slovenskega naroda (gl. poglavje 2). Nemec namreč ni predstavljal zgolj pripadnika druge jezikovne ali etnične skupine, temveč je v slovenskem nacionalnem imaginariju dobil vlogo pomembnega Drugega, skozi katerega se je opredeljevala tudi sama slovenska skupnost. Takšno razumevanje

je povezano z načinom, kako je bila v slovenskem zgodovinoisju in predstavah o narodu dolgo interpretirana slovenska preteklost.

Med slovenskimi zgodovinarji je vse do poznega 20. stoletja prevladovalo prepričanje, da posebna slovenska skupnost obstaja že od zgodnjega srednjega veka oz. naselitve Slovanov v vzhodnoalpski prostor konec 6. stoletja (Kosi 2010: 155). Takšno razumevanje je temeljilo na predpostavki, da je jezik mogoče neposredno povezati z etnično pripadnostjo, slovansko govoreče prebivalstvo pa razumeti kot prednike današnjih Slovencev (Štih 2006: 31). V skladu s tem je bila zgodovina Slovencev pogosto predstavljena kot dolgotrajen boj za obstanek in osvoboditev izpod tuje oblasti, odnosi med Slovenci in Nemci pa kot stoletja trajajoč konflikt med dveh med seboj jasno ločenima skupnostma.

Novejše raziskave so takšno interpretacijo postavile pod vprašaj. Vodopivec (2006: 46) ugotavlja, da večina prebivalstva pred letom 1848 ni bila nacionalno opredeljena, Kosi (2013) pa opozarja, da se je slovenski narod v sodobnem političnem pomenu začel oblikovati šele v 19. stoletju. Čeprav so se zametki zavesti o posebni slovenski jezikovni skupnosti pojavili že v času protestantizma, Primož Trubar in drugi protestantski pisci te skupnosti niso razumeli kot narod v modernem pomenu besede¹⁶¹ (Štih 2006: 31; Makarovič 2008: 48–56). Njihovo prizadevanje za uporabo slovenščine je izhajalo predvsem iz verskih razlogov oz. želje, da bi verniki razumeli verski nauk (Vidmar 1932: 55).¹⁶²

Pomembno vlogo pri oblikovanju nacionalne zgodovine je imel Anton Tomaž Linhart, ki je v svoji knjigi *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs* oz. Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (1788–1791) Slovence opredelil kot posebno zgodovinsko, jezikovno in kulturno skupnost. Iz teh interpretacij izhaja mit o Karantaniji kot zibelki slovenskega naroda, v času katere (9. stoletje) naj bi bilo slovensko narodnostno ozemlje trikrat večje od današnjega. Čeprav sodobno zgodovinoisje opozarja, da Karantancev ni mogoče enačiti s Slovenci niti jih obravnavati kot njihove edine prednike¹⁶³ (Štih 2006: 32–37), je karantanski mit pomembno vplival na predstavo o zgodovinski kontinuiteti Slovencev.

Ko se z izgubo samostojnosti Karantanije v 9. stoletju konča pripoved o zgodnji slovenski državnosti, nastopi druga osrednja sestavina slovenskega nacionalnega imaginarija – predstava o stoletjih bivanja pod tujo oblastjo. Mit o tisočletnem

¹⁶¹

Tudi Gorazd Makarovič (2008: 55) je ugotovil, da so »Trubarjevi *Slouenzi* jezikovni pojem«, ki se ne sklada z današnjo etnično vsebino tega izraza.

¹⁶²

Pogledi na razvoj slovenske narodne identitete v obdobju pred marčno revolucijo se razlikujejo, gl. npr.: Kosi 2013; Ahačič in Testen 2011; Kočevar 2019.

¹⁶³

Štih (2001: 7) ugotavlja, da so Slovani tvorili jedro sicer polietničnih Karantancev skupaj z romanskim staroselskim prebivalstvom, Hrvati in Dudlebi ter avarskimi, bolgarskimi in germanskimi »drobci«.

164

Tega stereotipa si Slovenci nismo pripisali zgolj sami, ampak so nam ga tudi naši severni sosed. Ernst Bruckmüller (2002: 31) namreč navaja, da je tudi nemško-avstrijski heterostereotip (tj. stereotip o določenem drugem narodu) 19. stoletja videl v Slovanih (tudi v Slovencih) »ljudstva hlapcev«. O slovensko-avstrijskih heterostereotipih gl. Suppan 2002.

165

Linhart je npr. menil, da je »s frankovsko-nemškim gospostvom nastopilo nesrečno obdobje narodove zgodovine« (Štih 2006: 39). Katastrofičen pogled na nacionalno preteklost pa je razvil tudi France Prešeren v svojem *Sonetnem vencu* (Grdina 1997: 97; Štih 2006).

hlapčevstvu¹⁶⁴ in (tudi) germanizaciji je nastal kot dopolnitev karantanskega mita, saj zgolj spomin na nekdanjo slavo ni zadoščal za oblikovanje celovite nacionalne zgodbe. Po tej interpretaciji naj bi majhen slovenski narod po propadu Karantanije stoletja trpel in bil zatiran pod tujimi gospodarji, preden je uresničil svoje tisočletne sanje in dobil lastno državo. Kdaj naj bi se to zgodilo, je odvisno od politične perspektive: za nekatere leta 1918, za druge 1945, za tretje šele leta 1991. Nosilci takšne interpretacije zgodovine so bili sprva izobraženci,¹⁶⁵ sredi 19. stoletja pa se je s taborskim gibanjem razširila med širše prebivalstvo (Štih 2006: 39–41; prim. Bruckmüller 2002). Največ negativnih atributov se je v povezavi z mitom o hlapčevstvu pripisalo Nemcem. Krivi so bili za propad Karantanije, zaradi česar so Slovenci izgubili vladajoči razred in bili omejeni na nižje družbene sloje in germanizacijo slovenskega prostora. Nemška kolonizacijav drugi polovici 10. stoletja je bila interpretirana kot »veliko raznarodovanje«, edini cilj tujega – nemškega plemstva naj bi bilo izkoriščanje »domačega kmeta Slovenca« (Štih 2006: 42–43). Takšna interpretacija preteklosti je z narodnostnimi konflikti 19. stoletja in poznejšo izkušnjo nacistične okupacije pomembno prispevala k oblikovanju negativne podobe Nemcev v slovenskem kolektivnem spominu.

Kljub temu da položaj slovenščine v šolstvu, upravi in javnem življenju ni bil enakovreden nemščini (gl. poglavje 4), predstava o večstoletnem ter neprekinjenem konfliktu med Slovenci in Nemci ni zgodovinsko utemeljena. Vse do vzpona modernih nacionalizmov v 19. stoletju se večina prebivalstva ni opredeljevala na nacionalni podlagi, medsebojni odnosi pa so bili določeni predvsem z družbenim položajem, veroizpovedjo, krajevno in stanovsko pripadnostjo (Kosi in Stergar 2016: 471).

Številne stereotipne predstave o Nemcih so se napajale tudi iz nacionalističnega interpretiranja srednjeveške zgodovine, ki se je uveljavilo v nemškem prostoru v 19. in prvi polovici 20. stoletja. To je srednjeveško nemško cesarstvo predstavljalo kot »izključno nemško tvorbo in utelešenje germansko-nemške glorie« (Štih 2006: 44). Srednjeveška germanizacija oz. naseljevanje nemških kolonistov na ozemlje današnje Slovenije je bila dolgo razumljena kot načrtno ponemčevanje (Štih 2006: 44; prim. npr. Ferenc 1968: 62). V resnici so kolonizacijske procese usmerjali predvsem gospodarski interesi zemljiških gospodov, ki so na redko poseljena območja naseljevali prebivalstvo od tam, kjer ga je bilo mogoče pridobiti.

Novi kolonisti, pa tudi priseljene plemiške rodbine, so ta prostor sprejeli za svojega in se niso imeli za tujce. Tako jih je opredelil slovenski nacionalizem, ki jim je na podlagi njihove etničnosti odvzel vlogo, ki so jo imeli za ta prostor, in jih razglasil za izkoriščevalske tujce – Nemce, čeprav so več generacij živeli na slovenskem ozemlju. Iz slovenske nacionalne zgodovine je bilo zato vse do osemdesetih let 20. stoletja (nemško) plemstvo »izbrisano« (Štih 2006: 44–47; Jezernik 2008: 50–51). Slovenska identiteta se je torej oblikovala v odnosu do drugih – Nemcev ter je temeljila na razlikovanju med preferiranimi »domorodci« in izključenimi »tujci« (Jezernik 2008: 50).

To seveda ne pomeni, da narodnostnih napetosti ni bilo, ravno nasprotno. V drugi polovici 19. stoletja so se z razmahom nacionalnih gibanj začeli tudi načrtni germanizacijski pritiski, povezani z delovanjem organizacij, kot sta bili *Schulverein* in *Südmark*, zlasti na Štajerskem in Koroškem. Prav ti procesi so pomembno prispevali k utrditvi prepričanja, da slovenski narod ogroža predvsem nemški nacionalizem (Vodopivec 2006: 100). V slovenskem kolektivnem spominu sta se tako prepletli dve ravni: nacionalizirana interpretacija starejše zgodovine in konkretna izkušnja narodnostnih konfliktov ob koncu habsburške dobe.

Konec prve svetovne vojne in nastanek Države SHS sta bistveno spremenila razmerja moči med slovensko ter nemško govorečim prebivalstvom. Nemci, ki so v habsburški monarhiji predstavljali politično in kulturno prevladujočo skupino, so se znašli v položaju manjšine, Slovenci pa v položaju večinskega naroda. Kot smo ugotovili že v poglavju o politiki »reasimilacije« nemške manjšine, Slovenci, ki so se počutili (in bili – vsaj v jezikovnem smislu) zatirani v času Avstro-Ogrske, Nemcem za povzročene krivice niso ostali dolžni. Kljub številnim napetostim pa je prav druga svetovna vojna odločilno zaznamovala podobo Nemcev v slovenskem kolektivnem spominu.

Nacistična okupacija je pomenila prelomnico, ki je predhodne narodnostne konflikte postavila v povsem novo perspektivo. Nemčija ni nastopala zgolj kot država, s katero so Slovenci povezovali izkušnje germanizacijskih pritiskov in narodnostnih konfliktov iz časa habsburške monarhije, temveč kot okupacijska sila, ki si je prizadevala za temeljito preoblikovanje etnične podobe slovenskega prostora. Kot poudarjata Ferenc (2006: 74) in Repe (2010: 245), so si vsi trije okupatorji – nemški, italijanski in madžarski – prizadevali oslabiti oz. uničiti slovenski narod, vendar so bili pri uresničevanju teh ciljev najhitrejši prav Nemci.

Eden temeljnih ukrepov nacistične Nemčije za uničenje slovenskega naroda so bile množične deportacije Slovencev z namenom popolnega ponemčenja zasedenih slovenskih ozemelj. Navodila za deportacije Slovencev iz Gorenjske, Mežiške doline in slovenske Štajerske so določala, da je od tam »treba deportirati slovensko izobraženstvo, priseljene Slovence po letu 1914 in vse prebivalstvo iz približno 20 km širokega pasu ob meji z Ljubljansko pokrajino in Hrvatsko (sic!)« (Ferenc 1968: 178). Ostalo prebivalstvo so sklenili natančno politično in rasno pregledati. Dobro ocenjenim naj bi se dovolilo, da začasno ostanejo doma in se hkrati vključijo v posebno raznarodovalno organizacijo, ki bo poskrbela za njihovo ponemčenje. Slabo ocenjene so določili za izgon. Izgnati so nameravali od 220.000 do 260.000 Slovencev in naseliti med 80.000 in 90.000 Nemcev. Predvideli so izgon v štirih valih (Ferenc 1968; Muzej novejšje zgodovine Slovenije 2013; Repe 2010: 249):

1. val: izgon vseh slovenskih izobražencev: učiteljev, profesorjev, duhovnikov, sodnikov, uradnikov in zdravnikov,
2. val: izgon ljudi, ki so se naselili na Gorenjsko in v Spodnjo Štajersko po letu 1914, predvsem primorskih Slovencev, ki so se tja množično naseljevali med prvo svetovno vojno in po njej,
3. val: izgon prebivalcev obmejnega obsavsko-obsoteljskega področja, kamor so hoteli naseliti Kočevarje, da bi varovali mejo nemškega rajha,
4. val: izgon tistih, ki ne bi bili sprejeti ali ne bi zaprosili za sprejem v dve nemški raznarodovalni organizaciji: Štajersko domovinsko zvezo (*Steirischer Heimatbund*) in Koroško ljudsko zvezo (*Kärntner Volksbund*), torej jih ne bi bilo mogoče ponemčiti.

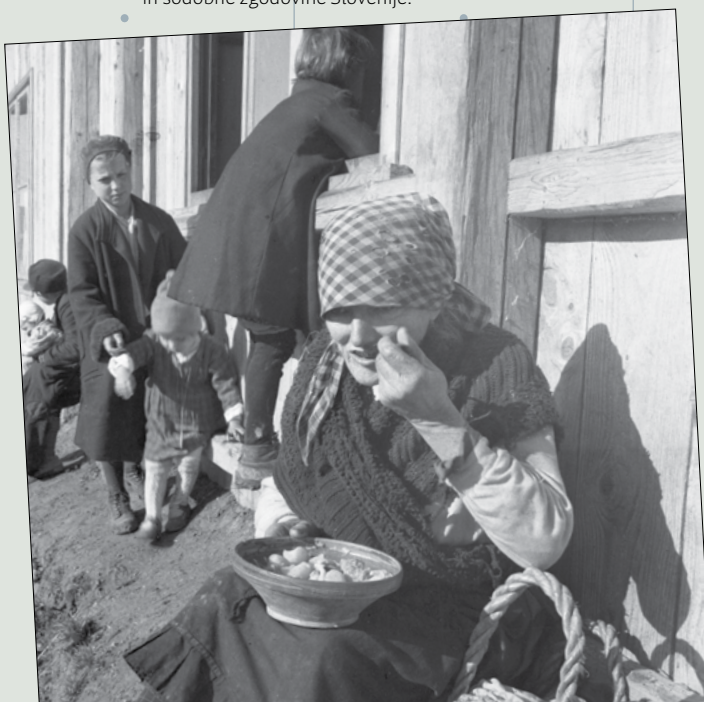
Izgnance so transportirali v Srbijo, na Hrvaško, v Bosno in Nemčijo; naseljevali so jih med tuje narode, kar je bila izjema v okupirani Evropi, saj so izgnance drugih narodnosti običajno naseljevali skupaj (Ferenc 2006: 17).

Dosego zastavljenega števila izseljenih so jim preprečili nemiri na izselitvenih območjih (gl. npr. Repe 2010: 254) in partizanski odpor na Slovenskem. Alma Karlin je ocenila, da bi, če ne bi bilo partizanskega odpora, ¹⁶⁶ nacisti izselili in pobili vso Spodnjo Štajersko ter bivališča razdelili Nemcem iz rajha, ki so svoja domovanja izgubili v bombnih napadih (Karlin 2007: 104). V tretjem valu je bilo iz Posavja in

Iznanci iz brežiškega okrožja v
zbirnem taborišču Rajhenburg
pred deportacijo, 9. november 1941.
Foto: Veit. Hrani: Muzej novejšje
in sodobne zgodovine Slovenije.

Starejša izgnanka med obedom
pred barako v zbirnem taborišču
Rajhenburg, 7. november 1941.
Foto: Veit. Hrani: Muzej novejšje
in sodobne zgodovine Slovenije.

Izgon slovenskega prebivalstva
iz brežiškega okrožja: poslavljanje
v Skopicah, 8. november 1941. Foto:
Veit. Hrani: Muzej novejšje
in sodobne zgodovine Slovenije.

Nacisti so že leta 1939 v Nemčiji začeli množično pobijati tiste, ki so jih ocenili kot za življenje nevredne, tj. duševno in neozdravljivo bolne ter onemogle ljudi. To »prakso« so izvajali tudi nad Slovenci (Kregar 2004: 146–147).

Obsotelja izgnanih 43.000 ljudi oz. približno 83 % prebivalstva (Ferenc 1977: 442). V Nemčiji so jih najprej naselili v začasna izseljenska taborišča, namenjena folks-dojčerm na poti v nove domovine, *Volksdeutsche Mittelstelle*. Tiste, ki so jih po rasnem pregledu ocenili kot sposobne za ponemčenje, so poslali na delo v industrijske obrate, slabše ocenjene pa na kmetije (nav. delo 425–427).

Spomin na izgon je v slovenski družbi ostal izjemno živ. Pričevanja preživelih razkrivajo izkušnje, ki so po marsičem primerljive s pripovedmi po vojni izgnanih slovenskih Nemcev: prisilni transporti v živinskih vagonih, taborišča, lakota, bolezn, ločevanje družin in izguba doma.

Izgnali so nas kot živino, vozili s tovornjaki in živinskimi vagoni: v Nemčijo, Avstrijo, Italijo, na Madžarsko, Hrvaško, v Bosno in Srbijo. Mnogi so končali v taboriščih, mnogi v zasilnih bivališčih, komaj primernih za ljudi. Živeli smo v okolju, v katerem so kraljevale garje in uši. Mnogi niso ušli niti tifusu [...] (O. B. 2005: 5)

Ko sem prišel v Doro, sem tehtal 70 kilogramov, ko pa sem taborišče po dveh mesecih zapustil, sem jih imel vsega 38. (Štembal 1993: 273)

Nekateri pričajo tudi o medicinskih poskusih in prisilnih cepljenjih, ki so jih izvajali nad izgnanci v Nemčiji:

Spominjam se, da so nas v Rudolstatu stalno nekaj cepili, dobivali smo injekcije, s plinom so razkuževali sobe. Govorili so, da je to zaradi stenic, mi pa dihati nismo mogli. Vsi smo zboleli in v obraze smo bili zatečeni, mama tako močno, da se ji oči niso nič videle, kot bi jo čebele opikale. (Žnidaršič 1993: 204)

Nacistična politika na Slovenskem ni zajemala le deportacij in raznarodovanja, temveč tudi množično nasilje nad civilnim prebivalstvom. Tone Ferenc (2006: 17) navaja, da so nacisti že leta 1941 iz Gorenjske v taborišče smrti Hartheim pri Linzu odpeljali več kot 600 duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi, nato pa jih umorili v plinskih celicah in njihova trupla sežgali. O podobnih primerih »evtanzije«¹⁶⁷ otrok s posebnimi potrebami, ostarelih in bolnih na Celjskem, pri čemer so njihovim svojcem nacisti poslali zgolj kupček pepela, je pisala tudi Alma Karlin (2007: 73–77). Njena pričevanja razkrivajo brutalnost nacističnega režima: muče-

Letalski posnetek uničene vasi Polom, med letoma 1942 in 1945. Avtor neznan. Zasebni arhiv: Anja Moric.

nja zapornikov, množične usmrtitve, deportacije celotnih družin in sistematično preganjanje civilnega prebivalstva:

[Slovenskim] zapornikom [v Celju] so dovolili, da so ob določenih dnevih v tednu poslali oblačila svojcem, da bi jih ti oprali. Nema lokrat so bile njihove srajce tako krvave in raztrgane, da sestre niso imele poguma, da bi staršem pokazale te žalostne ostanke. Ljudje, ki so jih gnali z zaslišanja na gestapu, so bili le še človeške razvaline [...] Z opisi strahotnega trpljenja, celo takih, ki so se izkazali za nedolžne, bi lahko napolnila cele knjige. Še strašnejše je bilo to, da so bile usmrtitve vedno na praznik. Spominjam se, da so jih nekoč več kot petdeset ustrelili na božič [...] Samo mislim si lahko, kakšen je bil sveti večer za njihove družine. Skupaj z obtoženimi so vedno iztrebili tudi njihove družine [...] Materi bodo vzeli otroke,¹⁶⁸ njo pa odpeljali v taborišče, kjer bo počasi umrla. Mnoge so bile mrtve že po štirinajstih dneh, druge so se mučile dolge tedne [...] ¹⁶⁹ (Karlin 2007: 163–165)

Obseg nasilja je bil izjemen. Repe (2001: 122) ocenjuje, da so Nemci med vojno izgnali približno 80.000 Slovencev, zaprli okoli 35.000 ljudi in usmrtili približno 42.000 oseb. Poleg tega so požgali okoli 12.000 hiš, v koncentracijska taborišča poslali približno 10.000 ljudi ter več sto otrok odvzeli staršem in jih vključili v progra-

¹⁶⁸

Več o ukradenih otrocih gl. Kregar 2004 in 2014.

¹⁶⁹

Karlin piše tudi o drugih okupatorjevih zločinih nad Slovenci: prisilnem delu, spolnih zlorabah deklet, zaplembi in uničenju premoženja, o zasramovanju ujetih partizanov in javnem razkazovanju njihovih trupel v Celju itd. (več v Karlin 2007). Njene zapise potrjujejo tudi dognanja Toneta Kregarja (2004).

me ponemčevanja. Za velik del slovenskega prebivalstva vojna zato ni pomenila zgolj vojaške okupacije, temveč neposredno izkušnjo izgona, represije, izgube doma in smrti.

Druga svetovna vojna je za seboj pustila tudi ogromno materialno razdejanje. Jugoslavija je bila med najbolj opustošenimi evropskimi državami; uničen je bil velik del prometne infrastrukture, kmetijstva in živinoreje (Judt 1992: 84). V slovenskem kolektivnem spominu pa so trajnejšo sled od materialne škode pustile človeške izgube in izkušnja okupacije. Prav ta izkušnja je pomembno zaznamovala povojne predstave o Nemcih. Če je bil Nemec v nacionalnih pripovedih 19. stoletja predvsem simbol germanizacijskih pritiskov in politične prevlade, je po letu 1945 postal tudi simbol okupacije, deportacij in nacističnega nasilja.

Za grozote vojne so Slovenci, kot tudi drugi Evropejci, krivili Nemčijo, zato naperjenost proti Nemcem in vsemu nemškemu v povojni Sloveniji (oz. Jugoslaviji) ni izjema, temveč značilnost širšega evropskega prostora. Obračun z Nemci je bil prisoten v vseh državah, kjer so pred vojno živele nemške manjšine. Po ocenah Tonyja Judta (1992: 88–89) je bilo iz različnih delov Evrope pregnanih približno 15 milijonov Nemcev (prim. Douglas 2012), več kot dva milijona pa jih je med begom in izgonom izgubilo življenje.

O načrtu za omenjeni povojni izgon vseh Nemcev so že med vojno leta 1943 soglašale Združene države Amerike in Velika Britanija (Nečak 2002b: 114), zasnivali in zagovarjali pa so ga predstavniki britanskega zunanjega ministrstva, ki so bili v svojem razmišljanju dejansko bolj skrajni kot tedanji češkoslovaški predsednik. Edvard Beneš se je namreč najprej zavzemal za delen izgon Nemcev iz Češkoslovaške na podlagi njihove krivde, kar so Britanci, ki so zagovarjali popoln izgon ne glede na krivdo, zavračali. Britance so pri tem vodili različni razlogi. Prebivalstvo vzhodnoevropskih držav so hoteli homogenizirati, kar naj bi zagotovilo stabilnost in varnost v teh državah ter celotni regiji. Nemčiji naj bi s tem odvzeli možnost, da bi svoje manjšine (še kdaj) uporabila v ekspanzionistične namene (Seewann 2002; gl. tudi Petrič 1965). Kljub temu da Jugoslavija ni bila na listi držav (Poljska, Češkoslovaška, Madžarska), ki jim je potsdamska konferenca dovolila izselitev oz. etnično čiščenje Nemcev, se je odločila izselitev izvesti na »še bolj drastičen način« (Geiger 2013: 127). Kot sem predstavila v zgodovinskem pregledu, je bila večina Nemcev izgnana, nekatere so pobili, nemško premoženje pa zaplenili.

Po vojni sta v Evropi prevladala dva tipa spominov. Prvi se je nanašal na tisto, kar so med vojno drugi oz. Nemci storili nam, drugi pa na tisto, kar smo mi naredili drugim po vojni, pri čemer se je »prikladno izgubilo« tisto, kar smo mi naredili drugim med vojno (npr. pod nemškim okriljem¹⁷⁰). Pojavil se je mit o odporu. Ker so bili Nemci krivi, so ostali morali biti nedolžni. Nedolžni pa so lahko bili le narodi, ki so se Nemcem uprli. Pozornost so preusmerili na zgodbe o odporu, ki so jih ponavljali ter povelicevali časopisi, literatura, radio in kinematografi (Judt 1992: 89–90).

Tako de Gaulle v Franciji, de Gasperi v Italiji in različne komunistične vlade v vzhodni Evropi so vsi čutili potrebo, da svojim državljanom povedo, da je bilo njihovo trpljenje delo Nemcev in peščice njihovih izdajalskih kolaborantov; da so herojsko trpeli in se borili; in da je njihova naloga sedaj [...] pozabiti na vojno. (Judt 1992: 90)

Postavljali so spomenike, ki so vsi nosili isto poučno sporočilo, da je bila druga svetovna vojna »antifašistična« vojna, v kateri so nacistične Nemce porazili tisti, katerih zemljo so okupirali (Judt 1992: 92).

Podoben proces je potekal tudi v Jugoslaviji. Kot ugotavlja Velikonja (1996: 138), se je povojna oblast pomembno legitimirala skozi mitologijo partizanstva in narodnoosvobodilnega boja. Za Nemce ni bilo in ni smelo biti prostora. Tako kot so slovenski Nemci po vojni »pozabili« na svojo vlogo v nacizmu in (posredno) trpljenju Slovencev med vojno, so se tudi Slovenci potrudili »pozabiti« na nekdanjo nemško prisotnost (in ekonomsko uspešnost) v Sloveniji.

Kočevska v tem še posebej prednjači zaradi svoje tragične usode. Po vojni, predvsem v začetku petdesetih let, so, kot navaja Ferenc (2005: 599; tudi Jaklitsch 2013: 31), na Kočevskem iz nacionalističnih razlogov nasilno odstranjevali sledi nemške prisotnosti. Poleg protinemške nastrojenosti je bila razlog tega uničevalskega pohoda tudi ideološka (ateistična) nestrpnost, zaradi katere je bila na Kočevskem porušena večina cerkva, kapelic in znamenj. Od 123 cerkva in kapel, ki so na Kočevskem stale med vojnama, se jih je ohranilo le 28. Od več kot 400 kapelic in znamenj jih stoji le še 38. Podobna je tudi usoda pokopališč, ki so večinoma zavržena z zemljo, ali pa so bili nagrobniki Kočevarjev odstranjeni.

Nemška krajevna imena so bila zamenjana s slovenskimi, nekatere kraje so preimenovali, mnoge so ukinili ali združili in ustanovili nekaj novih (Ferenc 2005: 659–670).

Molk na slovenski strani

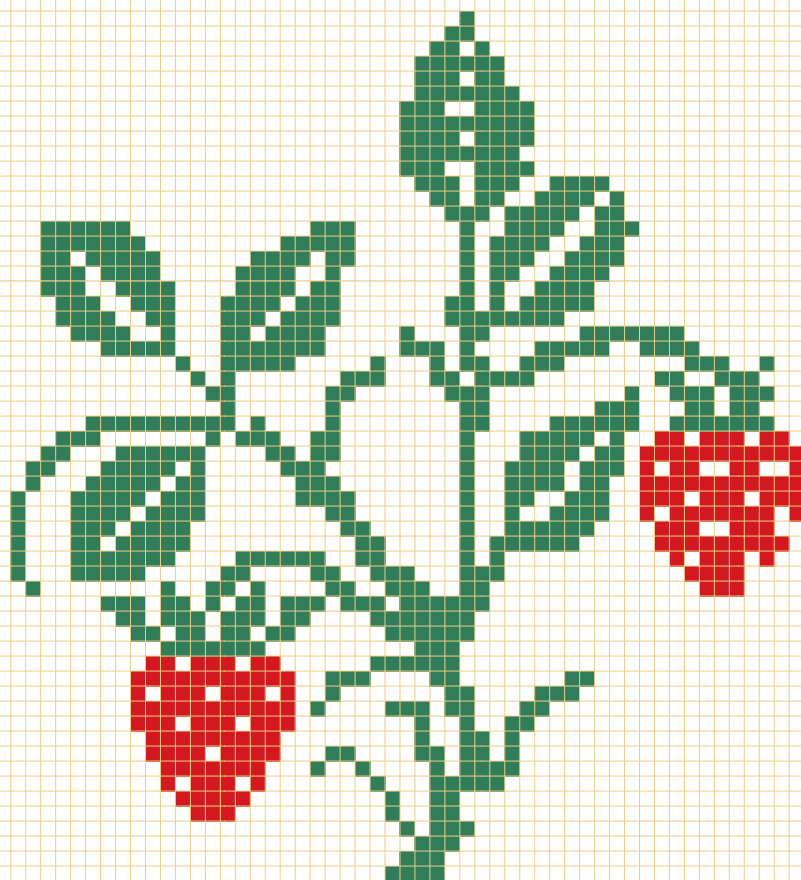
Če so Kočevarji in Spodnještajerci po vojni molčali o določenih vidikih lastne preteklosti, je bil na slovenski strani prisoten drugačen molk: molk o samem obstoju nemško govorečega prebivalstva. Do osemdesetih let 20. stoletja se o Kočevarjih in drugih slovenskih Nemcih v javnem prostoru praktično ni govorilo. Čeprav sem odraščala na Kočevskem, sem za Kočevarje izvedela šele v gimnaziji. Prvi stik z njihovo zgodbo sem imela že kot otrok, ko sem med starimi dokumenti svojih starih staršev našla vizitko Kočevarja, ki je pred vojno živel v naši hiši in se je po vojni večkrat vračal na obisk. Takrat tega odkritja nisem znala umestiti v širši zgodovinski kontekst, kar je posledica odsotnosti spomina na predvojno zgodovino Kočevske.

K temu so prispevali tudi slovenski znanstveniki in pisci šolskih učnih načrtov, ki (so) se slovenskih Nemcev izogibali. Lektorici nemškega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani Christiane Leskovec Redek in Saša Podgoršek sta oktobra 2014 peljali študente prvega in drugega letnika etnologije na ekskurzijo v kočevski muzej na ogled razstave *Nekdanji nemški jezikovni otok na Kočevskem*. V poročilu, ki sta ga objavili, sta navedli rezultate ankete, izvedene med 15 študenti, ki so se udeležili ekskurzije. Ugotovili sta, da o Kočevarjih v osnovni in srednji šoli niso izvedeli praktično ničesar. Več so izvedeli šele med pripravami na ekskurzijo in na sami ekskurziji (Leskovec Redek in Podgoršek 2015). Čeprav vzorec ni reprezentativen, rezultati opisujejo širši pojav: nemško govoreče skupnosti so bile desetletja skoraj povsem odsotne iz slovenskega javnega spomina, šolskega sistema in nacionalne zgodovinske pripovedi. Na to, da so bili po vojni pozabljeni, opozarjajo tudi nekateri Kočevarji v Sloveniji, ki si želijo, da bi se o njihovi zgodovini pisalo v šolskih učbenikih.

Opisan negativen odnos do (slovenskih) Nemcev, ki je deloma neupravičen (karrantanski in hlapčevski mit) in deloma upravičen (germanizacija in deportacije Slovencev, nacizem), je (so)ustvaril današnje stanje, ko slovenski Nemci v diaspori niso pripoznani kot del slovenskega izseljenstva.

Slovenski nacionalizem se je v veliki meri oblikoval z (jezikovnim) razlikovanjem od drugega – Nemca (tudi, čeprav manj izrazito, Italijana) in na osvoboditvi izpod »tisočletnega« nemškega jarma. Še vedno so prisotne težnje po nacionalizaciji zgodovine (gl. Štih 2006), ki se jo – vsaj v šolskih učnih načrtih – prikazuje skozi očala »etnične slovenskosti«. Posledično je tudi prevladujoče razumevanje naroda in nacije na Slovenskem predvsem etnično ter jezikovno, kar bi lahko šteli celo kot del skupne »slovensko-nemške dediščine«, saj so slovenski intelektualci svoje razumevanje naroda, paradoksalno, prevzeli prav od »sovražnikov« – Nemcev.

9.
Drugi v oĉeh
drugega danes

To poglavje predstavlja zgolj kratek in nujno nepopoln razmislek o sodobnih odnosih med slovensko večinsko družbo ter nemško govorečo skupnostjo v Sloveniji. Izselitev večine Kočevarjev med drugo svetovno vojno, povojni pregoni nemško govorečega prebivalstva in desetletja trajajoč molk o tej temi so pripomogli k temu, da je nemško govoreča skupnost iz slovenskega javnega prostora skoraj povsem izginila. Pozaba je bila deloma posledica zavestnega povojnega izbrisa, deloma pa postopnega odmikanja teme iz javnega prostora.

Na Kočevskem je bila še posebej izrazita zaradi skoraj popolne zamenjave prebivalstva po drugi svetovni vojni. Novi priseljenci, ki so na Kočevsko večinoma prišli iz drugih slovenskih pokrajin in jugoslovanskih republik, so se v letih neposredno po drugi svetovni vojni ukvarjali predvsem z osnovnimi eksistencialnimi potrebami: obnovo bivališč, iskanjem zaposlitve in urejanjem življenja v novem okolju. Predvojna zgodovina območja zato zanje praviloma ni bila osrednje vprašanje. Težavna preteklost Kočevske je bila odrinjena na stran, o njej se ni veliko govorilo (prim. Hrobat Virloget 2021).

Do sprememb je začelo prihajati v osemdesetih letih 20. stoletja, še izraziteje pa po osamosvojitvi Slovenije, ko je kočevarska preteklost ponovno postala predmet širšega zanimanja. Pokrajinski muzej Kočevje je od tedaj pripravil več razstav, zgodovinarji – med njimi zlasti Mitja Ferenc (1993, 2005) – pa so začeli intenzivneje raziskovati zgodovino Kočevarjev. Hkrati se je začelo tudi obnavljanje preostale materialne kulturne dediščine.

Pri obnovah cerkva, kapelic in spomenikov so sodelovali novi priseljenci, ki so na Kočevsko prišli po vojni, pa tudi tisti Kočevarji, ki se niso izselili, in njihove organizacije. *Društvo Peter Kosler*, *Društvo Kočevarjev – staroselcev* in *Zavod Mošnjice* so svoje dejavnosti usmerili tudi v ohranjanje ter poustvarjanje kočevarske nesnovne kulturne dediščine. Organizirali so tečaje kočevarščine, kuharske tečaje, izdali vrsto publikacij itd. Kočevarske pesmi že od leta 1991 prepeva slovenski pevski zbor

171

Častna pokroviteljica 10. Dnevo
kočevarske kulture, ki so potekali leta
2024 v Dolenjskih Toplicah, ni bila
aktualna predsednica države Nataša
Pirc Musar, temveč je to vlogo prevzela
ministrica za kulturo Asta Vrečko.

172

Novinarju Karlu-Marcusu Gaušu
je vodja tečajev Maridi Tscherne
povedala, da tudi slovenske in
bosanske družine otroke pošiljajo
na tečaj nemščine (Gauš 2006: 66).

Cantate Domino, leta 2015 pa se je z nastankom folklorne skupine *Društva Kočev-
varjev – staroselcev* začelo prebujati tudi področje ljudskega plesa.

Postopoma se krepi tudi poznavanje lokalne zgodovine med mlajšimi generaci-
jami. Osnovne šole sodelujejo v projektu *RTM (Rad te 'mam) Kočevska*, ki ga spod-
buja Občina Kočevje. V njem učenci spoznavajo lokalno zgodovino in dediščino,
kamor sodi tudi kočevarska dediščina (Moric 2023: 99).

Primer dobre prakse predstavljajo *Dnevi kočevarske kulture*, ki od leta 2015 pote-
kajo izmenično v občinah Kočevje, Semič in Dolenjske Toplice, torej na obmo-
čju nekdanje zgodovinske Kočevske. Gre za vsakoletno prireditve oz. festival (gl.
Kozorog 2021: 19), ki združuje kulturne, izobraževalne, kulinarične, spominske
in deloma tudi verske vsebine. Prireditve omogoča predstavitev kočevarske kul-
turne dediščine širši javnosti, hkrati pa ustvarja prostor srečevanja med pripadni-
ki kočevarske skupnosti in večinskim prebivalstvom. Posamezni dogodki, kot so
delavnice priprave tradicionalne kočevarske potice pobolice, predavanja, razstave,
koncerti in vodeni ogledi, pritegnejo tako Kočevarje kot tudi obiskovalce brez ko-
čevarskega ozadja.

Festival je hkrati priložnost za povratne migracije Kočevarjev iz tujine. Vsako leto
se ga udeleži nekaj kočevarskih turistov iz Avstrije, (občasno) pa tudi iz Združenih
držav Amerike. Za izseljene Kočevarje dogodek pomeni ponovno srečanje z njihovo
(izgubljeno) dediščino in kočevarskimi rojaki v Sloveniji.

Pomembnost prireditve se odraža tudi v njenem javnem in političnem priznanju.
Med letoma 2015 in 2022, do izteka svojega mandata, je bil njen častni pokrovitelj
predsednik Republike Slovenije Borut Pahor, ki se je prireditve tudi dvakrat osebno
udeležil.¹⁷¹ Na festivalu redno sodelujejo avstrijski veleposlaniki Republike Avstrije
v Sloveniji.

Tudi obisk tečajev kočevarščine (in nemščine) kaže na to, da odnos večinskega
prebivalstva do kočevarske dediščine danes ni odklonilen. Med letoma 2011 in 2013
je tečaje obiskovalo približno 190 udeležencev, med katerimi niso bili le pripad-
niki kočevarske skupnosti.¹⁷² Program se ni zaključil zaradi nasprotovanja ve-
činskega okolja, temveč zaradi razprtij med dvema kočevarskima društvoma.
Podobno velja za druge dejavnosti, povezane z ohranjanjem kočevarske dediščine,
ki so v lokalnem okolju praviloma dobro sprejete.

To ugotavlja tudi nekdanji predsednik *Društva Kočevarjev – staroselcev* August Gril (2013b: 44): »Lahko rečem, da imajo danes Slovenci korekten odnos do naše kulturne dediščine, med drugim tudi do pokopališč in nagrobnikov z nemškimi napisi. Isto velja tudi za sakralne objekte.«

Podobno je v intervjuju s Sandro Blum (2011: 184) poudaril eden izmed sogovornikov:

Tukaj je malo Kočevarjev, ampak Slovenci ne gojijo sovraštva proti Kočevarjem. Številni ga tudi prej niso. To je bila, lahko rečemo, uradna politika, da se Kočevarjev ne ceni. Ampak zdaj smo svobodni in imamo drug sistem. Zdaj imamo demokracijo in vsak lahko reče: »Sem Kočevar.«

Navedena primera kažeta na to, da je kočevarska skupnost po osamosvojitvi Slovenije zaznala pozitiven premik v odnosu večinske skupnosti.

Pozitiven razvoj se kaže tudi v pripravljenosti slovenskih kulturnih ustanov za sodelovanje pri predstavljanju kočevarske dediščine. Del diseminacije mojega raziskovalnega dela vključuje tudi področje interpretacije kočevarske kulturne dediščine oz. kulturne dediščine območja Kočevske, kar mi omogoča neposreden vpogled v njeno recepcijo v slovenskem javnem prostoru. Že dejstvo, da so osrednje muzejske in kulturne ustanove gostile različne vsebine, posvečene kočevarski skupnosti, kaže na to, da ta dediščina danes ni več razumljena kot obrobna ali problematična tema, temveč vse pogostejše kot sestavni del skupne kulturne zgodovine Slovenije.

Tako je razstava *Vitrine spomina* (Moric 2017), ki skozi predmete Kočevarjev iz diaspore in Slovenije ter povojnih priseljencev pripoveduje zgodbo nekdanjih in sedanjih prebivalcev Kočevske, med letoma 2016 in 2018 poleg Kočevja gostovala še v Posavskem muzeju Brežice, Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, Kulturnem centru Dolenjske Toplice in Koroškem deželnem arhivu v Celovcu. Podobno je bil etnografski film *Globoko v srcu jo čutimo* (Moric 2018), ki s pripovedmi Kočevarjev predstavlja njihove življenjske izkušnje in spomine, predvajan v številnih ustanovah v Sloveniji in Avstriji. Koncert kočevarskih ljudskih pesmi *Pika paka hamrle* (2025) pa sta predvajala prvi program Radia Slovenija in Radio Ognjišče.

Kljub opisanim spremembam in izrazitemu povečanju zanimanja za kočevarsko dediščino v zadnjih desetletjih jo številni še vedno dojemajo kot »nemško«, torej

Otvoritev razstave *Vitrine spomina* v Posavskem muzeju Brežice, 2. februarja 2018. Razstava je prvič povezala zgodbe Kočevarjev iz diaspore, Kočevarjev v Sloveniji in sedanjih prebivalcev Kočevske, ki so zanjo prispevali svoje osebne predmete. Avtorica razstave: Anja Moric. Foto: Davor Lipej.

Nastop Folklorne skupine Društva Kočevarjev – staroselcev na odprtju razstave *Vitrine spomina* v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani, 14. februarja 2017. Foto: Sašo Kovačič. Hrani: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

predvsem povezano z nemško manjšino, in ne kot sestavni del širše regionalne oz. nacionalne dediščine. Ko sem leta 2019 na gradu Kostel odpirala razstavo o čebelarstvu na Kočevskem *Za čebelarstvo ni vsaki, kakor za matiko*, je k meni pristopil lokalni čebelar in potarnal: »Ne vemo, kdaj so se na Kočevskem prvič organizirali v čebelarstvu.« »Kako ne,« sem rekla, »prva podružnica avstrijskega čebelarkega društva je bila ustanovljena leta 1901.« »Vendar je bilo to nemško društvo,« je rekel. »Je to pomembno?« sem vprašala. »Saj je bilo vendar ustanovljeno tukaj, pri nas. V njem pa so sodelovali tako Nemci kot Slovenci.« Ob tem se mu je obraz razjasnil: »Če je tako, potem smo med prvimi v Sloveniji imeli organizirano čebelarstvo!«

Pogovor kaže na to, da je dediščina še vedno razumljena po nacionalnih kategorijah. Dokler je bilo čebelarstvo društvo razumljeno kot »nemško«, ga sogovornik ni dojemal kot del lokalne zgodovine. Šele ko je bilo predstavljeno kot del zgodovine Kočevske, ne glede na etnično pripadnost njegovih članov, je postalo tudi del njegove lastne dediščine. Eden ključnih izzivov sodobnega dediščinjenja na Kočevskem ostaja preseganje nacionalnih delitev in razumevanje kulturne dediščine kot rezultata sobivanja različnih skupnosti v istem prostoru.

Navedene ugotovitve se nanašajo predvsem na območje Kočevske, kjer sem lahko spremembe spremljala daljše obdobje. Odnos do nemško govoreče skupnosti na slovenskem Štajerskem bi bilo treba sistematično raziskati, vendar širše javnomnenjske raziskave nakazujejo, da se je odnos Slovencev do Nemcev in Avstrijcev po osamosvojitvi Slovenije občutno spremenil.

Že raziskava *Slovenska nacija in kolektivne identitete* iz leta 1996 je pokazala, da je večina vprašanih poudarjala »mentalitetno« podobnost Slovencev s srednjeevropskim prostorom: »[Z]aradi načina življenja ..., obnašanja, kulture ..., ali pa ... gor ..., bolj k Avstriji, bližje Nemcem, proti severu, ... bolj gor spadamo ..., Slovenci smo Nemcem podobni, na Balkan nismo nikoli pasali.« (Luthar 1996: 61)

Podobne ugotovitve prinašajo tudi poznejše raziskave javnega mnenja. V raziskavi *Slovenski utrip* iz leta 2013 so anketiranci največ zaupanja izrazili prav do Nemcev in Avstrijcev, leta 2014 pa so vrednote Avstrije in Nemčije ocenili kot najbolj podobne lastnim (Makarovič idr. 2013; 2014). Rezultati nakazujejo, da je podoba »Nemca« v slovenski javnosti po osamosvojitvi Slovenije izgubila nekdanjo ostrino, simbolna ločnica med »nami« in »drugimi« pa se je vse bolj premikala drugam, zlasti proti Balkanu (Luthar 1996: 61).

33 moških in 44 žensk. Največ (58) iz Združenih držav Amerike, 11 iz Kanade, 7 iz Avstrije in Nemčije, 1 iz Slovenije, 1 pa na vprašanje o državi bivanja ni odgovoril. Dobra polovica respondentov (58,2 %) je v preteklih petih letih imela stike s Slovenci.

Kljub splošno pozitivni podobi Nemcev in Avstrijcev v javnomnenjskih raziskavah takšen odnos ni brezpogojen. Pri spremljanju razprav na družbenih omrežjih opažam, da se ton razprave hitro spremeni, kadar se odprejo vprašanja druge svetovne vojne, povojnih pobojev, preselitve Kočevarjev in izгона nemško govorečega prebivalstva. Tedaj v ospredje stopijo različni kolektivni spomini in zgodovinske interpretacije, ki v vsakdanjih odnosih praviloma ostajajo v ozadju.

Občutljivost tematike sem zaznala tudi ob predvajanjih etnografskega filma *Globoko v srcu jo čutimo* (2018). Večina gledalcev je pripovedi Kočevarjev sprejela z zanimanjem in empatijo, nekajkrat pa so se pojavili tudi drugačni odzivi, ko so gledalci opozorili na nasprotja med Nemci in Slovenci na Kočevskem. Tudi v teh primerih argumenti niso temeljili na osebnih doživetjih, temveč na kolektivno posredovanih spominih, ki še danes pomembno oblikujejo razumevanje skupne preteklosti.

Kljub opisanim spremembam vprašanje položaja nemško govoreče skupnosti v Sloveniji ostaja odprto. Medtem ko so prizadevanja za ohranjanje in predstavljanje njene kulturne dediščine praviloma dobro sprejeta, postanejo razprave bistveno bolj vroče, ko se odprejo vprašanja političnega priznanja nemške manjšine, ki jih občasno naslavlja Republika Avstrija. Kot opozarja Komac (2002b; prim. tudi Valentinčič 2024), je položaj nemško govoreče skupnosti zaradi njene specifične zgodovinske usode težko primerljiv tako z ustavno priznanimi avtohtonima narodnima skupnostma – madžarsko in italijansko – kakor tudi z novejšimi priseljen-skimi skupnostmi. Razkorak med razmeroma širokim sprejemanjem kulturnega udejstvovanja in precej večjo zadržanostjo do političnih zahtev predstavlja eno osrednjih značilnosti sodobnih odnosov med slovensko večino ter nemško govorečo skupnostjo.

Kako pa Slovence doživljajo Kočevarji v diaspori? Da bi pridobila primerljive podatke, sem leta 2015 med Kočevarji v Združenih državah Amerike, Kanadi, Avstriji in Nemčiji izvedla anketo, zasnovano po vzoru raziskave *Slovenski utrip*. V raziskavi je sodelovalo 79 respondentov.¹⁷³

Rezultati so pokazali, da sodelujoči največ zaupanja izkazujejo pripadnikom lastne skupnosti, sledijo Avstrijci, Kanadčani, Slovenci in Američani. Povprečna stopnja zaupanja Slovincem (3,98) je sicer nekoliko nižja kot Kočevarjem (4,34), vendar

ostaja razmeroma visoka. Statistična analiza je pokazala, da je zaupanje do Slovencev značilno višje pri tistih respondentih, ki so bili v zadnjih petih letih z njimi tudi v osebnem stiku. Podobno velja za oceno vrednot: anketirani Kočevarji so vrednote Slovenije ocenili kot podobne lastnim, čeprav nekoliko manj podobne kot vrednote Avstrije, Nemčije ali Kanade.¹⁷⁴

174

Po oceni podobnosti je na prvem mestu Avstrija, nato Nemčija, Kanada, Združene države Amerike in na zadnjem mestu Slovenija. Podatek je zanimiv, saj so vprašalnik reševali večinoma Američani.

Čeprav raziskava zaradi načina vzorčenja ni reprezentativna, njeni rezultati kažejo, da neposredni medosebni stiki med skupnostma pomembno prispevajo k večjemu zaupanju in zmanjševanju socialne distance.

Rezultati ankete se ujemajo tudi z ugotovitvami etnografskega dela te raziskave. Ko so (večinoma) v sedemdesetih letih 20. stoletja Kočevsko začeli obiskovati kočevski izseljenci, so jih nekateri domačini sprejemali z določeno zadržanostjo. Sogovorniki poročajo, da se je odnos po osamosvojitvi Slovenije spremenil in da se od tedaj v Sloveniji počutijo bolj sprejete. Kočevarji, ki sem jih v preteklih 25 letih srečala na Kočevskem, skoraj brez izjeme poudarjajo gostoljubnost domačinov, ki so jih sprejeli v svoje hiše – njihove nekdanje domove – in jih pogostili. Njihovi odzivi kažejo na to, da so pred obiskom pogosto gojili stereotipne predstave o Sloveniji, oblikovane predvsem na podlagi družinskih pripovedi in podob nekdanje socialistične Jugoslavije.

Rekel bom, da sva bila popolnoma prevzeta od tvoje države in Slovencev. Po tem, ko sva z očetom obiskala Slovenijo, sva nadaljevala pot v Avstrijo, kjer je oče odrasel, in kjer je grob moje stare mame, plus moj oče si je vedno želel videti Dunaj. Po vsem, kar sem slišal o Avstriji, sem si predstavljal, da bo ta izkušnja še boljša od Slovenije, a ni bila. Z očetom sva se pogovarjala o tem, koliko bolj nama je všeč Slovenija. Veliko bolj čista, slikovita, ljudje so bili veliko bolj prizemljeni. (Thom 2011)

Da do pozitivnih stikov prihaja tudi na Štajerskem, je moč sklepati iz zapisa Spodnještajerke, ki je bila prijetno presenečena nad gostoljubjem sedanjih prebivalcev svoje nekdanje hiše (gl. poglavje 7).

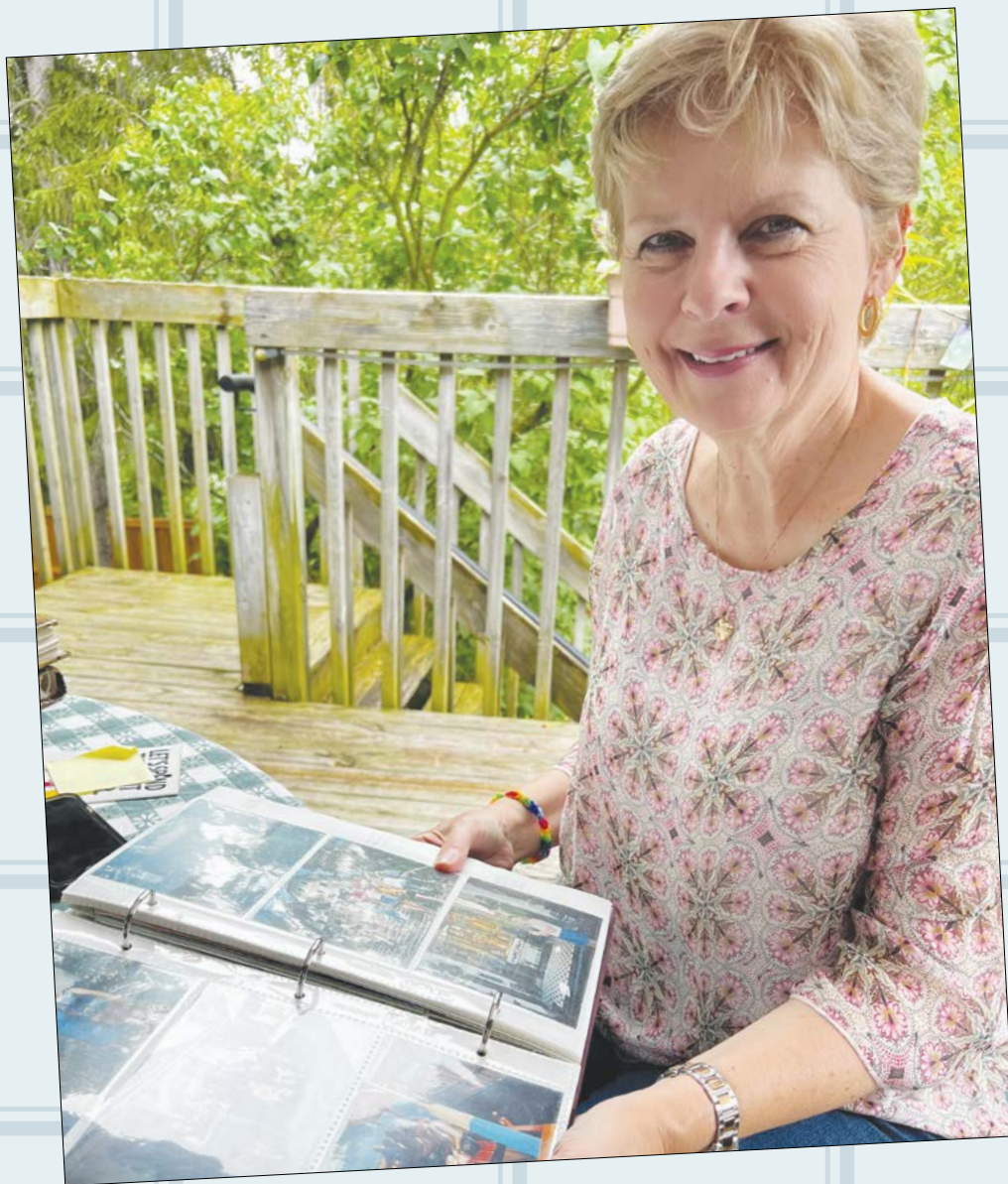
Podobne procese je mogoče opazovati tudi na območju Posavja in Obsotelja, kamor so bili Kočevarji preseljeni med drugo svetovno vojno. Danes se nekateri potomci Kočevarjev vračajo v kraje, kjer so njihovi starši ali stari starši med letoma

1941 in 1945 prebivali v hišah izgnanih slovenskih družin. Lore Kump (v Moric 2018) je opisala prijateljstvo, ki ga je njen oče med preselitvijo sklenil z družino Jazbec iz Artič in ki se je nadaljevalo tudi desetletja po vojni:

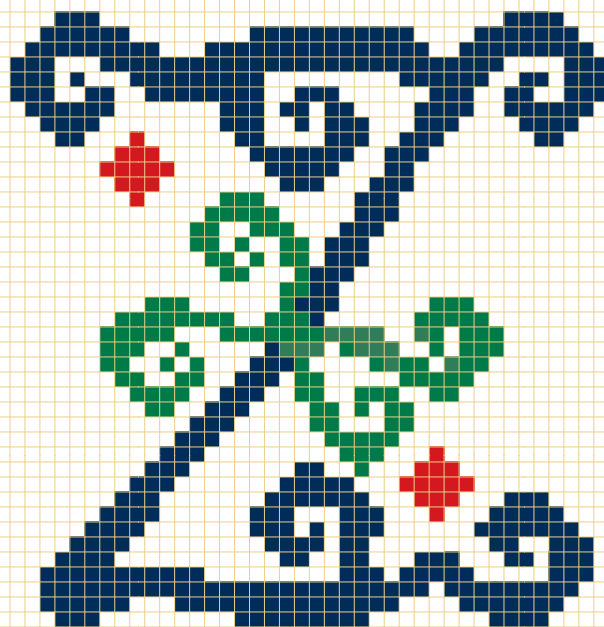
Med preselitvijo leta 194[1] je bila družina mojega očeta preseljena v Artiče, po nemško se je reklo Arnau. Na drugi strani ulice je živela družina Jazbec. Moj oče je z družino živel v Artičah štiri leta. Zelo se je spoprijateljil z Milanom Jazbecem. Seveda potem je moj oče prišel v Kanado, a se je leta [...] 1985 [...] vrnil v Artiče in se znova sestal z Milanom. In Milan je jokal, ko je videl mojega očeta, ker mu je bilo rečeno, da je bilo mnogo Kočevarjev med vojno ubitih in je predvideval, da je oče mrtev. V tem času je Milan umrl, moj oče je umrl, vendar še vedno ohranjam stike z Milanovim sinom [...]

Na drugačen način možnost preseganja zgodovinskih delitev ponazarja že predstavljeni primer družine Fürst. Po uspešno zaključeni denacionalizaciji je družina obnovila Fürstovo hišo na Ptuju in ji namenila novo javno funkcijo. Danes v njej deluje ustvarjalni in skupnostni center, ki simbolizira preobrazbo zgodbe o izgubi premoženja in izgnanstvu v zgodbo o vračanju, sodelovanju in skupnem ustvarjanju.

Takšni primeri nakazujejo, da se na ravni medsebojnih odnosov pogosto vzpostavljajo drugačni vzorci, kot jih sugerirajo kolektivni zgodovinski narativi. Različne interpretacije težavne preteklosti sicer ostajajo sestavni del kolektivnega spomina obeh skupnosti, vendar osebni stiki odpirajo prostor za večplastno razumevanje skupne zgodovine in medsebojnih odnosov.

Lore Kump med ogledom fotografij družinskih obiskov v Posavju, kjer je družina po drugi svetovni vojni ponovno navezala stike z družino Jazbec iz Artič. Kitchener, julij 2025. Foto: Anja Moric.

10.
**Zaključni
razmislek**

To zgodbo začenjam brez namere, da bi jo zaključil [...] Najsi bodo dogodki še tako neprijetni, je o njih treba govoriti; samo tako bo mogoča sprava s preteklostjo in vzpostavitev pristnega miru med narodi.
(Gariup 2000: 17)

Pred menoj je črno-bela fotografija lesene rezbarije kočevskega umetnika Heinricha (Henryja) Putreta.¹⁷⁵ Za okroglo mizo, označeno z zastavami velesil, sedi šest mož: Adolf Hitler, Josif Stalin, Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt, Benito Mussolini in Hideki Todžo. V rokah držijo igralne karte, kot bi igrali partijo, katere izid bo odločil o usodi sveta. Ne gre za prikaz resničnega zgodovinskega dogodka, saj se ti politični voditelji nikoli niso znašli za isto mizo. Rezbarija predstavlja predvsem način, kako je umetnik – in z njim del kočevarske skupnosti – razumel svojo preteklost: kot zgodbo, v kateri so o usodi malih ljudi odločale velike sile.

Ko sem pred 25 leti začela raziskovati zgodovino domače vasi, sem odgovore na svoja tedaj še zelo preprosta vprašanja iskala predvsem v preteklosti. Med študijem sem menila, da bom z natančno rekonstrukcijo dogodkov, kasneje tudi z analizo kulturnih praks, lahko razumela sedanost izseljenih slovenskih Nemcev. Med raziskovanjem pa se je pokazalo, da za razumevanje sodobnih identitet ni odločilno le to, kaj se je zgodilo, temveč predvsem, kako ljudje dogodke razumejo, se jih spominjajo in jih prenašajo na naslednje generacije. Moje zanimanje se je tako iz preučevanja zgodovinskih dejstev in sodobnih kulturnih praks postopoma premaknilo k raziskovanju spomina.

Iz vprašanja, kaj se je zgodilo s skupnostmi, ki so v 20. stoletju postale karte v rokah mož s Putretove rezbarije, je zraslo drugo vprašanje: kam v slovenskem razumevanju naroda in izseljenstva umestiti ljudi, katerih predniki so stoletja žive-

li na tem prostoru, vendar niso pripadali enaki jezikovni in etnični kategoriji kot ostalo prebivalstvo? Njihova zgodovina je prostorsko neločljivo povezana z današnjo Slovenijo, vendar jih prevladujoče etnično-jezikovno razumevanje slovenstva ne umešča v slovenski nacionalni in izseljenski okvir.

Raziskava je pokazala, da je takšno razumevanje preozko, saj ne zajame vseh vidikov izseljenskih identitet. Identitete slovenskih Nemcev v diaspori niso ostanek preteklosti, temveč živ in spreminjajoč se proces. Med Kočevarji in Spodnještajerci so v različnih obdobjih sobivale različne identifikacije, tako regionalne kot nacionalne, ki se ne nujno izključujejo, temveč se lahko prepletajo. Primer so Kočevarji, kjer kočevarščina izginja, številne šege so se preoblikovale, toda skupnost ostaja povezana. Ne več toliko prek jezika ali tradicionalnega načina življenja, temveč s skupnimi spomini, komemoracijami, družinskimi zgodbami, dejavnostmi društev, obeleževanji prostora, obiski nekdanje domovine in občutkom pripadnosti izvornemu prostoru. Identitete zato ni mogoče razumeti kot nekaj danega – prirojenega ali ujetega v jeziku – ampak kot proces nenehnega pogajanja med preteklostjo in sedanjostjo.

Vprašanja identitete (diaspore) tudi ni mogoče ločiti od kolektivnega spomina. Tako slovenski kot izseljenski nemški (kočevarski oz. spodnještajerski) kolektivni spomin sta selektivna. Oba poudarjata lastno trpljenje, oba ustvarjata zgodovinske mite, oba težje prepoznavata in pri(po)znava bolečino drugega. V obeh prevladuje pripoved o lastnem trpljenju, ki ga povzroči drugi. Zato se vprašanje, zakaj se večina slovenskih Nemcev v diaspori ne identificira s Slovenijo, ne začne pri jeziku ali etničnem poreklu, temveč pri načinu, kako obe skupnosti razumeta svojo skupno preteklost. Politične odločitve, državne represije ter vojne 19. in 20. stoletja so se v obeh skupnostih postopoma preoblikovale v predstavo o trajnem konfliktu med Slovenci in Nemci. Pri tem se je odgovornost konkretnih političnih akterjev pogosto posplošila na celotno skupnost (gl. Sokolović 2006: 108), medtem ko so stoletja sobivanja ostala v ozadju.

Ob spremljanju srečanj med Kočevarji in današnjimi prebivalci njihovih nekdanjih domov, med potomci preseljenih Kočevarjev in prebivalci Posavja ter med spodnještajerskimi Nemci in sedanjimi prebivalci njihovih rojstnih krajev me je vedno znova presenetilo, da so bili osebni odnosi pogosto precej manj obremenjeni kot kolektivni zgodovinski narativi. Medtem ko na kolektivni ravni prevladuje spominjanje konfliktov, posamezniki govorijo o sosedih, prijateljih, spominih na otro-

štvo, hišah, sadovnjakih itd. – ljudeh, ki jih povezuje isti prostor, za ene nekdanja, za druge sedanja domovina. Kjer se ljudje srečajo kot posamezniki, zgodovina odvrže svojo črno-belo preobleko in razkrije svojo barvito kompleksnost.

To je morda najpomembnejše sporočilo te knjige. Njen namen ni bil pokazati, da je ena interpretacija preteklosti bolj pravilna od druge, temveč da obstajajo različni spomini. Obstajajo pa lahko ne le vsak na svoji strani, ampak tudi drug ob drugem. Razumevanje ne pomeni nujno strinjanja. Pomeni predvsem pripravljenost poslušati in slišati pripoved drugega. In kjer je pripravljenost poslušati ter slišati, obstaja (kljub morebitnemu nestrinjanju) tudi možnost sobivanja.

Ko sem začela raziskovati Kočevsko, sem mislila, da raziskujem ljudi, o katerih sem kot domačinka vedela presenetljivo malo. Izkazalo pa se je, da raziskujem tudi prostor, v katerem sem odraščala, in skupnost, katere del sem. Kot raziskovalka, avtorica razstav, etnografskega filma in različnih dediščinskih projektov sem postala tudi ena od akterk procesov, ki jih v knjigi analiziram. Ta dvojna vloga me je silila k nenehni refleksiji lastnega položaja. Raziskovalec namreč ne zbira zgolj zgodb, ampak lahko s svojim delom soustvarja okolje, v katerem je te zgodbe mogoče (iz)povedati in jim dati glas.

Na vprašanje, čigava diaspora oz. del čigavega izseljenstva so slovenski Nemci, ni enostavnega odgovora. Gotovo pa je, da se termin diaspora opira na zgodovinsko spreminjajoče se ideološke predpostavke (Judson 2008: 220), ki korelirajo z odnosi med skupnostmi in političnim stanjem v izvorni domovini. Morda je zato bolj kot to, ali so »naši« ali »njihovi«, pomembno vprašanje, ali jim znamo priznati mesto v zgodovini prostora, iz katerega izhajajo. Takšno priznanje ne pomeni zanikanja slovenske nacionalne podobe, temveč njeno dopolnitev. Prav zato bi bilo smiselno razmisliti o širšem razumevanju slovenskega izseljenstva, ki bi upoštevalo tudi zgodovinsko povezanost z ozemljem Republike Slovenije in interes posameznikov za ohranjanje teh vezi. Kot rešitev predlagam, da se v luči kompleksnosti izseljenške realnosti slovenskim Nemcem v diaspori, ki za to izkažejo interes, omogoči, da za pridobitev slovenskega državljanstva kandidirajo pod enakimi pogoji kot »etnični« Slovenci, njihove izseljenške organizacije pa naj se uvrstijo na seznam slovenskih izseljenških organizacij.¹⁷⁶

Ta knjiga ne ponuja recepta za popravo krivic ali spravo med nekoč sprtima skupnostma. Upam pa, da odpira prostor za dialog. Prav v večji dostopnosti in-

176

Enako bi bilo smiselno uvesti tudi v primeru drugih iz Republike Slovenije izseljenih etničnih skupin. Nenazadnje je navkljub strošku, ki bi nastal ob morebitni državni finančni podpori na ta način razširjenemu slovenskemu izseljenstvu, treba upoštevati socialni in kulturni kapital, ki bi ga to lahko prineslo. Vračanje pa bi vplivalo tudi na razvoj slovenskega podeželja in mest, kar signalizira primer Fürstove hiše na Ptuj.

formacij, potovanjih in osebnih stikih vidim razlog za zmeren optimizem. Osebna srečanja, skupni raziskovalni in kulturni projekti ter pripravljenost poslušati drugega počasi, a vztrajno rušijo stereotipe, zato lahko za preseganje težke preteklosti in ponovno sobivanje naredijo celo več kot politične deklaracije.

Knjigo zaključujem z dvema kiticama pesmi *Lep dan in toliko veselih ljudi* (kočevarsko: *A scheandər tokh, ünt žovil vroa Lait*). Čeprav v vseh letih poznanstva z Ludwigom Krenom o »politiki« nisva spregovorila, je občutke in potrebo po odpuščanju izlil v pesem. Napisal jo je za Srečanje Kočevarjev v Dolgi vasi pri Kočevju 19. junija 1999.

Lai vrug i mi: Ens Loit, ens Rearn, də Toatn,
bar's, Nochpar, denndr ondrš et g gəgean?
A ondrai Spruchə, hent's o ondr Laitə?
Hubabr inš pain Redn et vrštean?

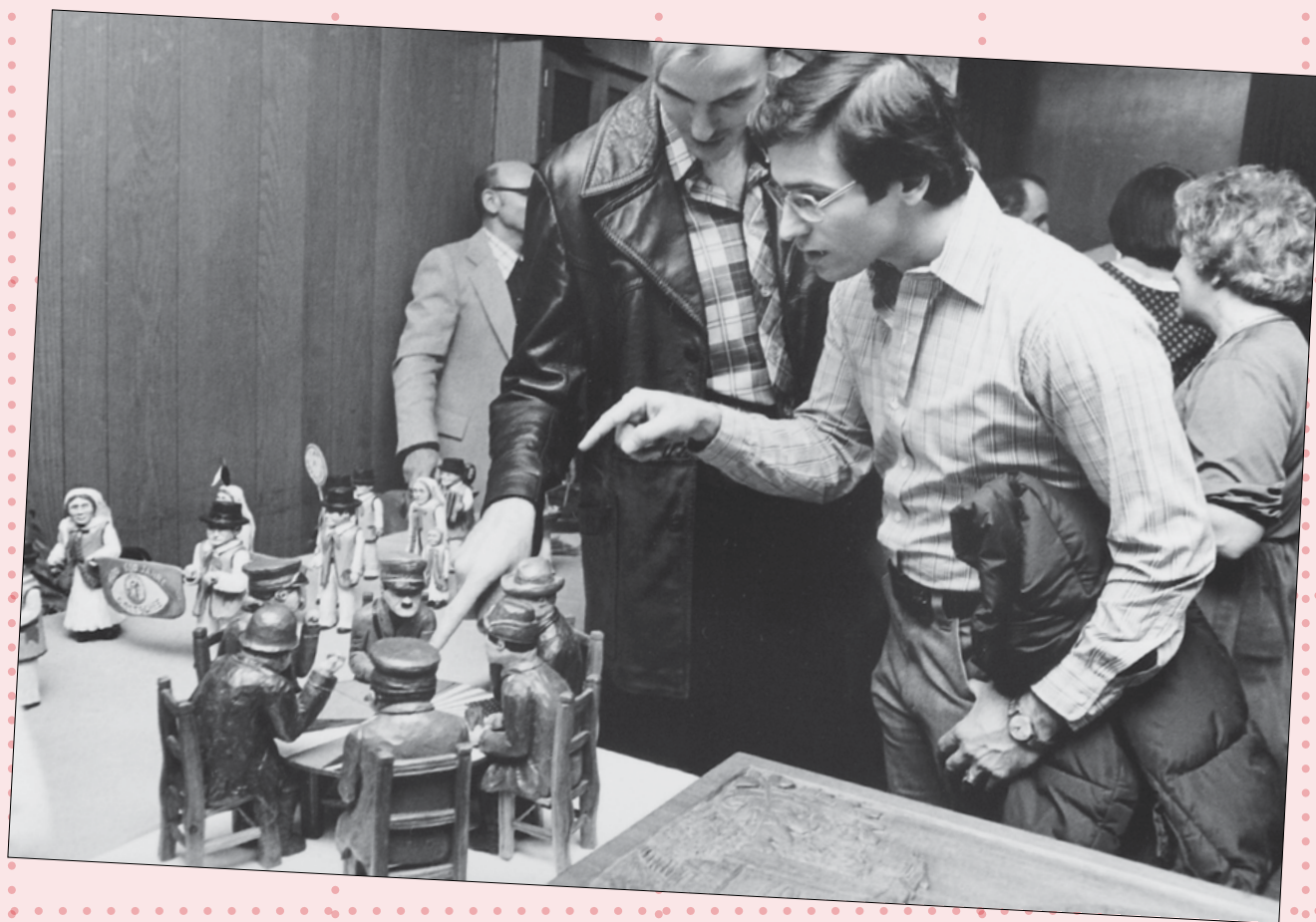
Har ližn, Nochpar: Biər žaibm aut gəruətn,
i denkh ans Umingean šon donn ünt bonn...
Har ližn, Nochpar, bar's et miglain haint du:
Har gib dain Hont, i roich dai main drtsuəl!

Vprašam se: Tisto žalovanje, jokanje, ti mrtvi
bi, sosed, takrat drugače ne šlo?
Drug jezik, so to potem drugi ljudje?
Se pri pogovoru nismo razumeli?

Poslušaj sosed: Vsi smo ostareli,
sam mislim na zadnjo pot kdaj pa kdaj ...
Poslušaj sosed, ne bi bilo mogoče danes tu:
Podaj mi roko, jaz sežem s svojo v tvojo!

Putretova rezbarija govori o svetu, v katerem o usodi ljudi odločajo politiki, Krenova pesem pa o svetu, ki je zrasel na pogorišču prvega in v katerem prihodnost ustvarjajo običajni ljudje. Sosedje. Dva človeka, ki sta pripravljena drug drugemu ponuditi roko, si prisluhniti in – morda nekoč – tudi odpustiti.

Če bo ta monografija prispevala k temu, da bomo zgodovino prostora, v katerem živimo, in odnose med tam živečimi razumeli nekoliko manj enoznačno ter nekoliko bolj večglasno, če bo spodbudila nova raziskovanja ali odprla prostor za dialog med skupnostma, ki sta v preteklosti večkrat stali na nasprotnih bregovih, bo njen namen dosežen. Ostaja mi le še parafraza uvodnega citata Maria Gariupa: to zgodbo zaključujem brez namere, da bi jo zaključila.

Praznovanje 650-letnice naselitve Kočevarjev leta 1980. Prva razstava likovnih del Heinricha (Henryja) Putreta v Gottscheer Hallu v New Yorku. Predstavil je svoje osrednje delo *Svetovne sile*, ki ga je pozneje razstavljal na skoraj vseh pomembnejših kočevarskih prireditvah. Foto: John B. Gladitsch.

ABSTRACT

The monograph *Slovenian Germans. Diaspora, Identities and Inter-Community Relations* examines a neglected segment of Slovenian emigration and raises the question of how we understand this political category today – i.e. who is included in it and who is excluded from it. This reflection draws on the life stories of Slovenian Germans in the diaspora, through which it illustrates the complexity of identity processes within emigrant communities and the transgenerational transfer of negative historical experiences that continue to shape inter-community relations to this day. It examines relations between Germans and Slovenians in Slovenia from a multifaceted perspective – as part of broader European and global social processes.

The territory of present-day Slovenia has historically been characterised by ethnic, cultural, and linguistic diversity, shaped by centuries of migration and coexistence among Slovene-, German-, Italian-, Hungarian-, Croatian-, Serbian-, Romani-, and Yiddish-speaking communities, as well as other groups. Modern national identities emerged in the second half of the nineteenth century, when the rise of nationalism transformed linguistic and cultural differences into political boundaries.

Following the collapse of the Habsburg Monarchy in 1918, the German-speaking population was transformed from a privileged majority into a minority within the new Yugoslav state. Policies of national homogenisation, further radicalised during and after the Second World War, resulted in the resettlement (which was based on Hitler's plan to unite all Volksdeutsche within the German Reich) and post-war expulsion of most German-speaking inhabitants, while their cultural heritage was marginalised or removed from the public space. Although Slovenia's independence in 1991 initiated a gradual re-evaluation of this neglected past, the legal status of the German-speaking community remains unresolved.

Against this historical background, the monograph examines the contemporary identity of Slovenian Germans in the diaspora – primarily the Gottscheers and Lower Styrian Germans – and uses their experience to address broader questions of nationhood, collective memory, diaspora and belonging.

Furthermore, it asks how communities that lived for centuries within the territory of present-day Slovenia understand their identity today, how they relate to their former homeland, and whether the prevailing ethnolinguistic understanding of the Slovenian nation and Slovenian emigration adequately reflects the historical complexity of this multicultural space. The study is based on an interdisciplinary approach that brings together history, ethnology, cultural anthropology, sociology and political science, as well as on a combination of qualitative and quantitative methods and more than twenty-five years of fieldwork.

The empirical core of the study consists of ethnographic research carried out by the author amongst the Gottscheers and the Lower Styrian Germans in Slovenia, Austria, Germany, the United States and Canada. The material comprises more than seventy biographical narrative interviews, a survey that was conducted among the members of the Gottscheer community, participant observation at community gatherings, commemorations and cultural events, an analysis of newspaper and archival material, memoirs and other sources. In this context, the voices of those interviewed are not merely an illustration of historical processes, but one of the main sources for understanding social reality. The research incorporates elements of vulnerable anthropology and the anthropology of home, as the author explores the place where she grew up; in doing so, she is not merely an observer, but, as the creator of exhibitions, a documentary film and heritage conservation projects, she has also become one of the co-creators of the very processes she is analysing.

The monograph begins by establishing a conceptual framework for understanding the fate of the Slovenian Germans as a community whose history has been decisively shaped by various forms of migration: from economic emigration in the 19th century to political migration, forced resettlement, expulsion and post-war displacement. The migrations of Slovenian Germans are not presented as an isolated Slovenian phenomenon, but as part of broader European processes of modernisation, nationalisation, wars, the collapse of empires and the ethnic restructuring of the region.

The Slovenian Germans who emigrated are regarded as a diaspora community because they are scattered across several countries, preserve the memory of their former homeland and maintain ties with it, and, through community activities, publications, monuments, digital networks and various cultural practices, they

re-create their identity in their new environments. In this monograph, therefore, 'diaspora' is not so much a descriptive term as an analytical tool for understanding their identity, memory and transnational ties.

In-depth research into identity formation processes shows that the identities of Slovenian Germans in the diaspora cannot be understood simply as a remnant of the past or as an unchanging ethnic category. It is a dynamic process that emerges and evolves at the intersection of family memories, experiences of migration, cultural practices and contemporary social circumstances. Regional identification associated with Kočevska or Lower Styria Regions often remain stronger than identities associated with nation states, whilst German, Austrian, American, Canadian and other national identities coexist alongside them. For many of the interviewees, the expression of a sense of belonging is situational and depends on the social context in which the individual finds themselves.

Contemporary identities are therefore not determined solely by language or ethnicity, but above all by the ways in which individuals and communities understand their past and present. An analysis of collective memory shows that the collective memories of Slovenian Germans who emigrated and Slovenians are based on selective recollection, historical myths and an emphasis on their own suffering. The Slovenian national narrative has been significantly shaped by the image of the German as a historical oppressor, whilst amongst Slovenian Germans, the narrative of pre-war and post-war injustices and expulsion has taken root. Both communities have built their identity through a negative image of the Other. The research confirms the findings of studies on collective memory, namely that collective memory is not a neutral reconstruction of the past, but rather one of the key mechanisms in the formation of group identities.

Most of the tensions between the two communities arose in the specific political context of the 19th and 20th centuries: specifically, under the influence of nationalism, state policies and war. In the collective memory of both communities, political conflicts gradually evolved into a perception of an enduring conflict between Slovenians and Germans. The conflict generalisation process, however, represents one of the key mechanisms in the formation and perpetuation of negative stereotypes. Whilst collective memories often perpetuate old divisions, direct interpersonal relationships paint a different picture. Fieldwork conducted amongst the Gottscheers, the Lower Styrian Germans and the present-day inhabitants of the

areas where the former lived before the Second World War shows that personal relationships were often far less strained than collective historical narratives. Although, at a collective level, memories of conflicts predominate, individuals mostly recall inter-community relations as positive. Likewise, through increasingly frequent in-person meetings, visits to their former homeland and cultural projects, new relationships are being forged that often transcend national historical narratives.

This monograph offers a broader reflection on the understanding of Slovenian emigration. The case of the Slovenian Germans shows that the existing ethnic-linguistic model does not capture the full historical complexity of the Slovenian region. The author suggests considering a more inclusive understanding of emigration, one that would also take into account the historical ties between Slovenian Germans and the territory of the Republic of Slovenia, as well as individuals' interest in maintaining these ties. As a solution, she proposes that, in view of the complexity of the reality of emigration, Slovenian Germans in the diaspora who express an interest in doing so should be allowed to apply for Slovenian citizenship under the same conditions as "ethnic" Slovenians.

The book offers a complex, research-based perspective: ranging from the question of who the Slovenian Germans are, to the question of how history becomes collective memory, how memory helps shape identities, and how personal encounters and shared heritage practices open up possibilities for a different understanding of the past. In this sense, the monograph is not merely a study of the Slovenian Germans, but also a reflection on the multicultural past of the Slovenian and Central European areas. To mark the eightieth anniversary of the end of the Second World War, this monograph provides an opportunity to reflect on the long-term consequences of the war and on the possibilities for dialogue between communities marked by past conflicts.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Monografie *Slovenski Nemci. Diaspora, identitete in medskupnostni odnosi* (Slowenische Deutsche. Diaspora, Identitäten und Intergruppenbeziehungen) behandelt einen unbeachteten Abschnitt der slowenischen Emigration und öffnet die Frage, wie diese politische Kategorie heute zu verstehen ist – wer Teil davon ist und wer Ausschluss erfährt. Die Überlegungen basieren auf Lebensgeschichten slowenischer Deutscher in der Diaspora. Das Erzählte zeigt die Komplexität von Identitätsprozessen in Auswanderergemeinschaften und die transgenerationale Weitergabe negativer historischer Erfahrungen, die auch heute noch die Intergruppenbeziehungen prägen. Die Beziehungen zwischen Deutschen und Slowen:innen in Slowenien werden auf mehreren Ebenen behandelt – als Teil weiter gefasster europäischer und globaler sozialer Prozesse.

Das Gebiet des heutigen Sloweniens war durch die Geschichte von ethnischer, kultureller und sprachlicher Diversität geprägt, entstanden durch jahrhundertelange Migration und Koexistenz von slowenischer, deutscher, italienischer, ungarischer, jüdischer, kroatischer und serbischer Volksgruppe sowie Roma und anderen Gruppen. Zeitgenössische nationale Identitäten bildeten sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, als der Aufstieg des Nationalismus sprachliche und kulturelle Unterschiede zu politischen Grenzen werden ließ. Nach dem Zerfall der k. u. k. Monarchie 1918 wurde die deutschsprachige Bevölkerung innerhalb des neuen jugoslawischen Staates von einer Mehrheit zu einer Minderheit. Die Politik nationaler Homogenisierung, die während und nach dem Zweiten Weltkrieg zusätzliche Radikalisierung erlebte, führte zu einer Umsiedlung der deutschsprachigen Bevölkerung, basierend auf Hitlers Plan, alle *Volksdeutschen* in das Deutsche Reich einzugliedern (*Heim ins Reich*), sowie nach dem Krieg zu einer Vertreibung großer Teile der deutschsprachigen Bevölkerung. Ihr kulturelles Erbe wurde in Slowenien marginalisiert oder aus dem öffentlichen Raum entfernt. Wenngleich vor allem nach der Unabhängigkeit Sloweniens 1991 dieses verschwiegene Kapitel der Vergangenheit wiederentdeckt wurde, ist die Anerkennung von Minderheitenrechten für die deutschsprachige Volksgruppe nach wie vor in Diskussion.

Die vorliegende Monografie behandelt die gegenwärtige Identität der slowenischen Deutschen in der Diaspora – insbesondere der Gottscheer:innen und der untersteirischen Deutschen – sowie durch das Brennglas ihrer Erfahrungen auch weiter

gefasste Fragen zu Nationalität, kollektivem Gedächtnis, Diaspora und Zugehörigkeit. Es werden die Fragen gestellt, wie Gemeinschaften, die jahrhundertlang auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens gelebt hatten, heutzutage ihre Identität verstehen, womit sie ihre ehemalige Heimat verbinden und ob das vorherrschende ethnische und sprachliche Verständnis des slowenischen Volkes und der slowenischen Diaspora die historische Komplexität dieses kulturell vielschichtigen Raums entsprechend abbildet.

Die Untersuchung beruht auf einem interdisziplinären Zugang, der Geschichte, Ethnologie, Kulturanthropologie, Soziologie und Politologie verbindet, sowie auf einer Kombination von qualitativen und quantitativen Methoden und mehr als fünfundzwanzig Jahren Feldforschung. Den empirischen Kern bildet eine ethnografische Untersuchung, durchgeführt von der Autorin unter Gottscheer:innen und untersteirischen Deutschen in Slowenien, Österreich, Deutschland, den USA und Kanada. Als Material dienen mehr als siebenzig biografisch erzählte Interviews, eine Umfrage unter Angehörigen der Gottscheer Gemeinschaft, Beobachtungen von Vereinstreffen, Erinnerungsfeiern und Kulturveranstaltungen, Analysen von Zeitungs- und Archivmaterial, niedergeschriebene Erinnerungen sowie andere Quellen. Die Stimmen der Gesprächspartner:innen sind hierbei nicht bloß Illustrationen der historischen Prozesse, sondern Hauptquellen zum Verständnis von gesellschaftlichen Realitäten. Die Untersuchung beinhaltet Elemente der Anthropologie des Heims, da die Autorin jenen Raum beforscht, in dem sie aufgewachsen ist. Dabei ist sie nicht bloß Beobachterin, denn als Autorin von Ausstellungen, Kulturerbeschutzprojekten und einem Dokumentarfilm wurde sie auch eine der Mitgestalter:innen jener Prozesse, die sie analysiert.

Die Monografie schafft zu Beginn einen konzeptuellen Rahmen für das Verständnis des Schicksals der slowenischen Deutschen als Gemeinschaft, deren Geschichte durch unterschiedliche Formen der Migration entscheidend geprägt wurde: von wirtschaftlich bedingter Abwanderung im 19. Jahrhundert bis zur politischen Migration, Zwangsaussiedelung, Vertreibung und Nachkriegsdeportationen. Die Migration der slowenischen Deutschen ist nicht als isoliertes slowenisches Phänomen dargestellt, sondern als Teil breiter gefasster europäischer Prozesse von Modernisierung, Nationalisierung, Kriegen, dem Zerfall von Imperien und ethnischen Umgestaltungen des Raums. Die ausgesiedelten slowenischen Deutschen werden als Diasporagemeinschaft verstanden, da sie auf unterschiedliche Staaten verteilt sind, die Erinnerung an ihre ehemalige Heimat erhalten und Verbindungen zu ihr pfle-

gen sowie durch Vereinsaktivitäten, Publikationen, Denkmäler, digitale Netzwerke und unterschiedliche Kulturpraxen ihre Identität in neuen Umgebungen reproduzieren. Diaspora ist daher in der vorliegenden Monografie weniger eine beschreibende Charakterisierung als ein analytisches Werkzeug für das Verständnis ihrer Identität, Erinnerung und transnationaler Verbindungen.

Die Untersuchung der Identifikationsprozesse zeigt, dass man die Identität der slowenischen Deutschen in der Diaspora nicht als Überbleibsel der Vergangenheit bzw. als unveränderte ethnische Kategorie verstehen kann. Es handelt sich vielmehr um einen dynamischen Prozess, der am Schnittpunkt von Familienerinnerungen, Migrationserfahrungen, kultureller Praxis und aktuellen gesellschaftlichen Umständen entsteht und Veränderungen unterworfen ist. Regionale Identifikationen mit der Gottschee oder der Untersteiermark bleiben meist stärker als die Identifikation mit Nationalstaaten, parallel dazu bestehen deutsche, österreichische, US-amerikanische, kanadische und andere nationale Identifikationen. Die kommunizierte Zugehörigkeit ist bei vielen Gesprächspartnern:innen situationsabhängig und vom sozialen Kontext bestimmt, in dem sich die Einzelperson befindet. Die aktuelle Identität wird also nicht bloß durch Sprache oder Ethnie bestimmt, sondern vor allem durch die Art und Weise, wie Einzelpersonen und Gemeinschaften ihre Vergangenheit und Gegenwart verstehen.

Die Analyse des kollektiven Gedächtnisses zeigt, dass die kollektive Erinnerung der slowenischen Deutschen und der Slowen:innen auf selektiver Erinnerung basiert, auf historischen Mythen und der Betonung des eigenen Leids. Das slowenische Nationalnarrativ gestaltete bedeutsam das Bild des Deutschen als historischer Unterdrücker, während sich unter den slowenischen Deutschen die Erzählung von Vor- und Nachkriegsunrecht und -vertreibungen etablierte. Beide Gemeinschaften gestalteten ihre Identität auf dem negativen Bild des anderen. Die Untersuchung bestätigt die Erkenntnisse von Studien zum kollektiven Gedächtnis, dass nämlich kollektives Gedächtnis keine neutrale Rekonstruktion der Vergangenheit ist, sondern ein Schlüsselmechanismus bei der Gestaltung von Gruppenidentitäten. Der Großteil aller Spannungen zwischen den beiden Gruppen entstand während der besonderen politischen Verhältnisse im 19. und 20. Jahrhundert: unter dem Einfluss von Nationalismen, staatlicher Politik und Kriegen. Im kollektiven Gedächtnis beider Gemeinschaften wandelten sich die politischen Konflikte schrittweise zur Imagination eines ständigen Konflikts zwischen Slowen:innen und Deutschen. Der

Konflikt-Generalisierungsprozess stellt einen der Schlüsselmechanismen bei der Entstehung und Reproduktion negativer Stereotype dar.

Während die kollektive Erinnerung häufig alte Trennungen reproduziert, zeigen direkte zwischenmenschliche Beziehungen ein anderes Bild. Die Feldforschung mit Gottscheer:innen, untersteirischen Deutschen und den heutigen Bewohner:innen jener Orte, wo Erstgenannte vor dem Zweiten Weltkrieg gelebt hatten, veranschaulicht, dass persönliche Kontakte häufig deutlich weniger belastet waren als das kollektive historische Narrativ. Wenngleich auf kollektiver Ebene die Erinnerung an Konflikte vorherrscht, haben Einzelpersonen die Intergruppenbeziehungen mehrheitlich positiv in Erinnerung. Ebenso entstehen durch immer stärker präsente persönliche Treffen, Besuche der ehemaligen Heimat und Kulturprojekte neue Beziehungen, die häufig nationale historische Narrative überwinden.

Die Monografie bringt eine breit gedachte Betrachtung zum Verständnis der slowenischen Migration. Das Beispiel der slowenischen Deutschen zeigt, dass bestehendes ethnisches und sprachliches Verstehen die gesamte historische Komplexität des slowenischen Raumes nicht zu umfassen vermag. Die Autorin empfiehlt daher, über ein inklusiveres Verständnis der Emigration nachzudenken, das auch die historische Verbindung der slowenischen Deutschen mit dem Gebiet der Republik Slowenien und das Interesse von Einzelpersonen, diese Verbindungen zu erhalten, miteinbezieht. Als Lösungsansatz wird vorgeschlagen, im Licht der Komplexität der Migrationsrealität jenen slowenischen Deutschen in der Diaspora, die daran Interesse bekunden, zu ermöglichen, unter denselben Bedingungen wie „ethnische“ Slowen:innen um die slowenische Staatsbürgerschaft anzuschauen.

Das Buch umfasst einen komplexen wissenschaftlichen Rundumblick: von der Frage, wer die slowenischen Deutschen sind, zu den Fragen, wie die Geschichte zur kollektiven Erinnerung wird, wie Erinnerung die Identität mitgestaltet und wie durch persönliche Treffen sowie gemeinsame Praxis im Umgang mit Kulturerbe neue Möglichkeiten für ein anderes Verständnis der Geschichte eröffnet werden können. In diesem Sinne ist die Monografie nicht nur eine Studie über die slowenischen Deutschen, sondern auch eine Überlegung über die multikulturelle Vergangenheit des slowenischen und mitteleuropäischen Raumes. Zum Jubiläum „Achtzig Jahre Ende Zweiter Weltkrieg“ öffnet diese Monografie einen Raum zu Überlegungen über langfristige Folgen von Kriegen und Dialogmöglichkeiten zwischen Gruppen, die von vergangenen Konflikten geprägt waren.

Red. prof. dr. Mitja Žagar

Monografija dr. Anje Moric obravnava Nemce, ki so se izselili z območja današnje Slovenije, pri čemer posebno pozornost namenja kočevskim in štajerskim Nemcem v diaspori. Gre za tematiko, ki v slovenski strokovni in znanstveni literaturi doslej še ni bila na takšen način in tako kompleksno obravnavana. Posebej zanimiv je empirični del besedila, ki pomeni novost v raziskovanju emigracije s tega območja. Monografija odpira pomembna vprašanja razvoja in preobrazbe etničnih ter regionalnih identitet, pa tudi vpliva koncepta in ideologije nacionalne države na identitetne procese. Besedilo krepi antropološki pristop in dimenzijo ter poudarja antropološke raziskovalne metode, ki jih avtorica intenzivno uporablja pri svojem raziskovalnem delu. Ob tem ne razmišlja le o uporabljenih raziskovalnih metodah in njihovi primernosti za proučevanje tovrstnih kompleksnih tematik, temveč tudi o lastni vlogi raziskovalke, ki se pri obravnavi občutljivih tem približuje posameznikom in skupnostim ter vstopa v njihov intimni svet. Menim, da posebej pomembno obogatitev monografije predstavlja vključevanje konkretnih osebnih zgodb in izkušenj izseljenih Nemcev. Te vsebine ponujajo dodatne razsežnosti pri raziskovanju njihove identitete, ki jo avtorica obravnava skozi jezik, ohranjanje šeg in navad, navezanost na domovino ter procese narodne samoidentifikacije.

Red. prof. dr. Matjaž Klemenčič

Znanstvena monografija izhaja iz teoretične predpostavke, da je nemška avtohtona oziroma zgodovinska manjšina skupaj z drugimi avtohtonimi manjšinami v Republiki Sloveniji sestavni del slovenske nacije. Podobno so voditelji slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem v osemdesetih letih 20. stoletja slovensko manjšino na Koroškem razglasili za del avstrijske nacije. V tem smislu so tudi izseljeni pripadniki manjšinskih skupnosti iz Republike Slovenije razumljeni kot del slovenskega izseljenstva. Avtorica se v svojem delu opira na metode družboslovnih in humanističnih ved, zlasti etnologije, kulturne antropologije in kulturne zgodovine. Pri empiričnem raziskovanju, predvsem pri izvedbi in analizi intervjujev, pa uporablja tudi sociološke raziskovalne pristope.

Excerpts from reviews

Prof. Dr. Mitja Žagar

Dr Anja Moric's monograph examines the Germans who emigrated from the territory of present-day Slovenia, paying particular attention to the Gottschee and Styria Germans living in the diaspora. The empirical section of the text is particularly interesting, as it represents a new development in research into emigration from this region. This monograph raises important questions regarding the development and transformation of ethnic and regional identities, as well as the influence of the concept and ideology of the nation state on identity processes. The text reinforces the anthropological approach and perspective, and highlights the anthropological research methods which the author makes extensive use of in her research work. In doing so, the author reflects not only on the research methods employed and their suitability for studying such complex topics, but also on her own role as a researcher, who, when addressing sensitive topics, engages with individuals and communities and enters their private world. I believe that the inclusion of specific personal stories and experiences of German emigrants is a particularly significant addition to the monograph. These works offer further insights into the exploration of their identity, which the author examines through the prism of language, the preservation of customs and traditions, attachment to one's homeland, and the processes of national self-identification.

Prof. Dr. Matjaž Klemenčič

This academic monograph is based on the theoretical premise that the German indigenous or historical minority forms an integral part of the Slovenian nation together with other indigenous minorities in the Republic of Slovenia. Similarly, in the 1980s, the leaders of the Slovenian minority in Austrian Carinthia declared the Slovenian minority in Carinthia to be part of the Austrian nation. In this sense, members of minority communities who have emigrated from the Republic of Slovenia are also regarded as part of the Slovenian diaspora. In her work, the author draws on methods from the social sciences and the humanities, particularly ethnology, cultural anthropology and cultural history. During empirical research, particularly when conducting and analysing interviews, she also employs sociological research approaches.

Rezensionsauszüge

Univ. Prof. Dr. Mitja Žagar

Die Monografie von Dr. Anja Moric behandelt Deutsche, die aus dem Gebiet des heutigen Sloweniens emigrierten, wobei besonderes Augenmerk auf die Gottscheer:innen und die untersteirischen Deutschen in der Diaspora gelegt wird. Es handelt sich um ein Thema, das in der slowenischen Wissenschaft und Fachliteratur bis dato in dieser Form nicht bzw. nicht so komplex behandelt wurde. Besonders interessant ist der empirische Teil des Werkes, der eine Neuheit bei der Beforschung von Migration aus diesem Gebiet darstellt. Die Monografie geht auf bedeutende Fragen bzgl. Entwicklung und Veränderung von ethnischen und regionalen Identitäten ein sowie auf den Einfluss von Konzept und Ideologie eines Nationalstaats auf Identitätsbildungsprozesse. Der Text stärkt den anthropologischen Zugang bzw. die Dimension und forciert anthropologische Forschungsmethoden, derer sich die Autorin in ihrer Forschungstätigkeit intensiv bedient. Zugleich beschäftigt sich die Autorin nicht bloß mit den verwendeten Forschungsmethoden und damit, ob diese für die Untersuchung solch komplexer Thematiken angemessen sind, sie denkt auch über ihre eigene Rolle als Forscherin nach, die sich bei der Behandlung sensibler Themen Einzelpersonen und Gemeinschaften nähert und in deren intime Welt eintritt. Nach Meinung des Autors ist die Aufnahme konkreter persönlicher Geschichten und Erfahrungen ausgesiedelter Deutscher für die Monografie eine besondere Bereicherung. Diese Inhalte bieten zusätzliche Weite bei der Erforschung ihrer Identität, die von der Autorin durch Pflege von Sprache, Brauchtum und Gewohnheiten, Bindung an die Heimat und Prozesse der nationalen Autoidentifikation behandelt werden.

Univ. Prof. Dr Matjaž Klemenčič

Die vorliegende wissenschaftliche Monografie geht von der theoretischen Annahme aus, dass die deutschsprachige autochthone bzw. historische Minderheit, gemeinsam mit den anderen autochthonen Minderheiten der Republik Slowenien, bedeutender Teil der slowenischen Nation ist. In ähnlicher Weise hatten die Vertreter:innen der slowenischen Volksgruppe in Kärnten in den 80er-Jahren des 20. Jahrhunderts die slowenische Minderheit in Kärnten als Teil der österreichischen Nation proklamiert. In diesem Sinne werden auch die ausgesiedelten Angehörigen von Volksgruppen aus der Republik Slowenien als Teil der slowenischen

Emigration verstanden. Die Autorin stützt sich in ihrer Arbeit auf Methoden der Sozial- und Geisteswissenschaften, insbesondere Ethnologie, Kulturanthropologie und Kulturgeschichte. Bei der empirischen Erforschung, vor allem der Durchführung und Analyse von Interviews, bedient sie sich auch soziologischer Forschungszugänge.

LITERATURA

A

Another »Echter« Gottscheer. 2003. *Another »Echter« Gottscheer*. <http://gottschee.de/forum/messages/85.html> (dostop 20. 11. 2015; stran ni več dostopna).

A. M. [Albert Mallner] 2010. *Auflösung der Gottscheer Landsmannschaft in Graz*. Gottscheer Gedenkstätte 47 (1): 10.

Agnew, Vijay. 2005. Introduction. V *Diaspora, Memory and Identity: A Search for Home*, ur. Vijay Agnew, 3–18. Toronto, Buffalo in London: University of Toronto Press.

Ahačič, Kozma in Petra Testen (ur.). 2011. Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Alexander, Jeffrey C. 2004. Toward a Theory of Cultural Trauma. V *Cultural Trauma and Collective Identity*, ur. Jeffrey C. Alexander idr., 1–30. Berkeley: University of California Press.

Ambrožič, Matjaž. 2022. Drža kočevarskih župnikov in usoda njihovih župnij ob preselitvi kočevskih Nemcev. *Bogoslovni vestnik* 82 (4): 905–923. DOI: 10.34291/BV2022/04/Ambrozic

Andolšek, B[ernard]. 1930. Boji za Drago. *Koledar Šolske družbe sv. Cirila in Metoda* 27: 54–62.

Anderson, Benedict. 2007. *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Arko, Hans. B.n.l. *Gedächtnisschrift, Dr. Hans Arko, Advokat in Gottschee, keine Datierung – wahrscheinlich Ende November 1941*. <http://www.gottschee.de/Dateien/Dokumente/Web%20Deutsch/Arko/Gedaechtnisschrift.htm>. (dostop 15. 5. 2024).

Armstrong, Karen. 2005. *Kratka zgodovina mita*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Assmann, Aleida. 2007. Europe: a community of memory? Twentieth Annual Lecture of the GHI, November 16, 2006. *GHl bulletin* 40: 11–25.

Assmann, Aleida. 2011. Canon and Archive. V *The Collective Memory Reader*, ur. Jeffrey k. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi in Daniel Levy, 334–337. New York: Oxford University Press.

Assmann, Aleida in Sebastian Conrad. 2010. Introduction. V *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, ur. Aleida Assmann in Sebastian Conrad, 1–16. Velika Britanija: Palgrave Macmillan.

Assmann, Jan. 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65: 125–133.

Atkinson, Robert. 2002. The life story interview. V *Handbook of interview research: Context & Method*, ur. Jaber F. Gubrium in James A. Holstein, 121–140. Thousand Oaks, London in New Delhi: SAGE Publications.

Auersperger, Alenka. 2004. *Iskalci grala: poskus ožvljanja nemške manjšine v Sloveniji*. Ljubljana: Modrijan.

Auersperger, Alenka. 2013. Še enkrat o selitvi volksdeutscherjev med II. svetovno vojno. *Arhivi* 36 (2): 237–258.

B

Bade, Klaus J. 2005. *Evropa v gibanju. Migracije od poznega srednjega veka do danes*. Ljubljana: *cf.

Bailer, Brigitte. 2017. They Were All Victims: The Selective Treatment of the Consequences of National Socialism. V *Austrian Historical Memory and National Identity*, ur. Gunter Bischof in Anton Pelinka. London in New York: Routledge.

Ballinger, Pamela. 2003. *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton; Oxford [i. e.] Woodstock: Princeton University Press.

Ballinger, Pamela. 2009. Cleansed of Experience? Genocide, Ethnic Cleansing, and the Challenges of Anthropological Representation. V *Genocide: Truth, Memory, and Representation*, ur. Alexander Laban Hinton in Kevin Lewis O'Neil. Durham in London: Duke University Press.

Barth, Fredrik. 1998 [1969]. Introduction. V *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, ur. Fredrik Barth, 9–38. Illinois: Waveland press.

Baskar, Bojan. 2002. *Dvourni Mediteran: študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.

Baskar, Bojan. 2012. Predavanje pri predmetu Etnologija Evrope. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

- Baš, Franjo. 1989. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: izbrani zgodovinski spisi*. Maribor: Obzorja.
- Bauman, Richard (ur.). 1992. *Folklore, cultural performances, and popular entertainments: a communications-centered handbook*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Beg, Ante. 1911. *Slovensko-nemška meja na Kočevskem / poročal na I. obrambnem tečaju meseca julija 1910 v Ljubljani Ante Beg*. Ljubljana: L. Schwentner.
- Behar, Ruth. 2022. *The vulnerable observer: anthropology that breaks your heart*. Boston: Beacon Press.
- Beirne, Piers in Caitlin Kelty-Huber. 2015. Animals and forced migration. *Forced Migration Review* 49: 97–98.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London in New York: Routledge.
- Biber, Dušan. 1963. Kočevski Nemci med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 1: 23–42.
- Biber, Dušan. 1966. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Blaj Hribar, Neja. 2022. Popisi prebivalstva 1857–1931: predstavitev vira, podatki in analiza. *Prispevki za novejšo zgodovino* 62 (3): 8–29.
- Blum, Sandra. 2011. Die Gottscheer in Slowenien – zwischen Erinnerung und Revitalisierung. V *Spurensuche in der Gottschee: Deutschsprachige Siedler in Slowenien*, ur. Mitja Ferenc in Joachim Höslér, 175–203. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa.
- Bourdieu, Pierre. 1986. The forms of capital. V *Handbook of theory and research for the sociology of education*, ur. John. G. Richardson, 241–558. New York: Greenwood Press.
- Brah, Avtar. 1996. *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London in New York: Routledge.
- Brandes, Detlef. 2001. *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum »Transfer« der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. München: R. Oldenbourg.
- Brandes, Detlef, Holm Sundhaussen in Stefan Troebst (ur.). 2010. *Lexikon Der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Bratun, Urša. 2005. Pogled na imigracijo z vidika delovne terapije: Slovenci na Švedskem. *Dve domovini* 21: 91–104.
- Braune, Robert. 1922. Wie das Gottscheer Heimatlied entstand. *Gottscheer Kalender* 2: 34–38.
- Breuilly, John. 2008. Nacionalizem. V *Globalizacija svetovne politike: Mednarodni problemi*, četrta izdaja, ur. John Baylis, Steve Smith in Patricia Owens, 265–285. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Brubaker, Rogers. 1996. *Nationalism Refreamed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: University Press.
- Brubaker, Rogers. 2005. The »Diaspora« Diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28 (1): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/0141987042000289997>
- Bruckmüller, Ernst. 1998. Die Entwicklung des Österreichbewusstseins. V *Österreichische Nationalgeschichte nach 1945. Die Spiegel der Erinnerung: Die Sicht von innen, Band 1*, ur. Robert Kriechbaumer, 369–396. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Bruckmüller, Ernst. 2002. Nacionalni stereotipi med sosedi. V *Avstrija–Slovenija: preteklost in sedanost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 31–34. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Bruckmüller, Ernst. 2017. *Avstrijska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Brüggemann, Karsten. 2010. Esten: Deportationen im und nach dem Zweiten Weltkrieg. V *Lexikon Der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, ur. Detlef Brandes, Holm Sundhaussen in Stefan Troebst, 224–229. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Butler, Kim D. 2001. Defining Diaspora, Refining a Discourse. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 10 (2): 189–219. DOI: [10.1353/dsp.2011.0014](https://doi.org/10.1353/dsp.2011.0014)

C

- Casini, Lorenzo. 2022. Sport as Cultural Heritage. *Handbook on International Sports Law*, 2nd edition, ur. James Nafziger in Ryan Gauthier, 671–680. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781839108617.00032>

- Castles, Stephen in Mark J. Miller. 2003. *The Age of Migration: international population movements in the modern world*. 3th ed. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan.
- Castles, Stephen in Mark J. Miller. 2009. *The age of migration: international population movements in the modern world*. 4th ed. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan.
- Castles, Stephen, Hein de Haas in Mark J. Miller. 2014. *The age of migration: international population movements in the modern world*. 5th ed. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan.
- Cohen, Abner. 1969. *Custom and Politics in Urban Africa: A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. Berkley in Los Angeles: University of California Press.
- Cohen, Anthony Paul. 1985. *The symbolic construction of community*. London in New York: Routledge.
- Cohen, Robin. 1996. Diasporas and the state: from victims to challengers. *International Affairs* 72 (3): 507–520. DOI: <https://doi.org/10.2307/2625554>
- Cohen, Robin. 2008. *Global diasporas: An introduction*, Second edition. London in New York: Routledge.
- Connerton, Paul. 2011. Paul Connerton, from How Societies Remember. V *The Collective Memory Reader*, ur. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi in Daniel Levy, 338–342. New York: Oxford University Press.
- Cordell, Karl. 1998. Constitutional protection, education and the preservation of identity: the German minority in Poland today. *Razprave in gradivo* 33: 207–226.
- Corni, Gustavo. 2011. The Exodus of Italians from Istria and Dalmatia, 1945–56. V *The Disentanglement of Populations*, ur. Jessica Reinisch in Elisabeth White. London: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230297685_4
- Council of Europe 2025. Secretariat of the European Charter for Regional or Minority Languages. F-67075 Strasbourg Cedex Published on 11 June 2025. <https://rm.coe.int/slovenia-ecrml6-en/1680b653da> (dostop 19. 4. 2026).
- Cunningham, Patrick Gun. 2008. Hybridity, Transnationalism, and Identity in the US-Mexican Borderlands. V *Hybrid Identities: Theoretical and Empirical Examinations*, ur. Keri E. Iyall Smith in Patricia Leavy. Leiden in Boston: Brill.
- Cvirn, Janez. 1997a. *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja.
- Cvirn, Janez. 1997b. Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895). *Kronika* 45 (1/2): 102–111. https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/41001-42000/41754/kronika_45_1997_1_2.pdf
- Cvirn, Janez. 2002a. Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848–1941). V *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 69–98. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Cvirn, Janez. 2002b. Nemci na slovenskem (1848–1941). V *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Cvirn, Janez. 2010. Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941). V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 568–575. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Czoernig, Karl. 1878. *Die Deutsche Sprachinsel Gottschee: Vortrag, gehalten in der Section Küstenland des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins am 23. November 1878. Mit einer ethnographischen Karte*. Munich: b.i.
- ## Č
- Čapo Žmegač, Jasna. 2015. Prijepori oko naslijeđa prošlosti i memorija u Hrvatskoj: znanstveno-popularna publikacija pod pritiskom ideologija. *Studia ethnologica Croatica* 27 (1): 105–129. DOI: 10.17234/SEC.27.3
- Čebulj Sajko, Breda. 1997. Identitete kot jih pišejo življenjske zgodbe izseljencev. *Traditiones* 26: 357–366.
- Čebulj Sajko, Breda. 1999. *Etnologija in izseljenstvo: Slovenci po svetu kot predmet etnoloških raziskav v letih 1926–1993*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Čebulj Sajko, Breda. 2000. *Razpotja izseljencev: Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Čeh Steger, Jožica. 2017. Podoba Slovencev v Bartschevem romanu *Das deutsche Leid*. *Slavistična revija* 65 (3): 433–445.
- Čepić, Zdenko. 2011. Slovenija, Moja država: država in državnost v mislih in dejanjih slovenske politike: (dejstva in mnenja). V *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin in Blaž Babič, 5–36. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Čuček, Filip in Janez Cvirn. 2012a. Uvod. V *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, ur. Jerneja Ferlež, 30–32. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemzl.

Čuček, Filip in Janez Cvirn. 2012b. Nemška obrambna društva. V *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, ur. Jerneja Ferlež, 51. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemzl.

D

Dalle Mulle, Emmanuel in Alessandro Ambrosino. 2023. The 1939 Option Agreement and the »Consistent Ambivalence« of Fascist Policies towards Minorities in the Italian New Provinces. *The Historical Journal* 66 (4): 887–908. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X23000158>

Debeljak, Aleš. 1995. Konec slovenstva? Ne, hvala! V *Kulturni problem slovenstva*, ur. Andrej Blatnik. Ljubljana: Cankarjeva založba.

de Haas, Hein. 2010. Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review* 44 (1): 227–264. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>

Detienne, Marcel. 2008. *Iznajdba mitologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Der Untersteirer. 1968a. Zum Geleit. *Der Untersteirer* 1 (1): b. n. s.

Der Untersteirer. 1968b. Unser Sommertreffen 1968 in Völkermarkt ein grosser Erfolg. *Der Untersteirer* 1 (3): b. n. s.

Der Untersteirer. 1968c. Gedanken zum Allerseelentag 1968. *Der Untersteirer* 1 (3): b. n. s.

Der Untersteirer. 1969. Pettauer Treffen. *Der Untersteirer* 2 (1): 4.

Der Untersteirer. 1977. Interessantes aus der Vergangenheit der Republik Österreich. *Der Untersteirer* 10 (1): 2.

Der Untersteirer. 1981. Geschichte: Ideologie oder Wahrheit? *Der Untersteirer* 14 (1): 2–3.

Dolenc, Ervin. 2004. Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nečak idr., 81–94. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Dornik Šubelj, Ljuba. 2008. OZNA – vojaška protiobveščevalna ali zločinsko-genocidna organizacija? V *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 337–345. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Douglas, Raymond. M. 2012. *Orderly and Humane: The Expulsion of the Germans After the Second World War*. New Haven: Yale University Press.

Dow, James R. 2018. *Heinrich Himmler's cultural comissions: programmed plunder in Italy and Yugoslavia*. Madison, Winsconsin: The University of Winsconsin Press.

Dow, James R. in Hannjost Lixfeld. 1994a. Epilogue: Overcoming the Past of National Socialist Folklore. V *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich*, ur. James R. Dow in Hannjost Lixfeld, 264–296. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Dow, James R. in Hannjost Lixfeld (ur.). 1994b. *The Nazification of an Academic Discipline: Folklore in the Third Reich*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.

Dralka, Henrik. 2005. Henrik Dralka. V *Črmošnjiško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanost*, Marija Makarovič, 304–359. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Drnovšek, Marjan. 1991. *Pot slovenskih izseljencev na tuje: od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku: 1880–1924*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Drnovšek, Marjan. 1998. *Usodna privlačnost Amerike: pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija.

Drnovšek, Marjan. 2002. Mobilnost Slovencev in regionalizem. *Zgodovinski časopis* 56 (3–4): 259–276.

Drnovšek, Marjan. 2005. Izseljevanje Kočevarjev v Združene države Amerike. *Dve domovini* 21: 7–34.

Drnovšek, Marjan. 2007a. Podoba kočevskih in belokranjskih krošnarjev v očeh javnosti do začetka 20. stoletja. *Kronika* 55: 387–404.

Drnovšek, Marjan. 2007b. Kočevarski krošnarji in nacistična propaganda. *Prispevki za novejšo zgodovino* 47 (1): 85–101.

Drnovšek, Marjan. 2008. Pogledi na »domovino« in »tujino« skozi optiko izseljenstva. V *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 327–336. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Drobesch, Werner. 1992. Deutscher Schulverein: Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo. *Zgodovinski časopis* 46 (2): 187–198.

Dufoix, Stephane. 2008. *Diaspora*. Berkley, Los Angeles in London: University of California Press.

Dulc, Marija. 2008. Marija Dulc. V *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 324–332. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.

Dutceac Segesten, Anamaria. 2011. *Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. Plymouth: Lenxington Books.

E

Echeverria, Begoña in Heather Sparling. 2024. *Heritage language revitalisation and music*. *Journal of multilingual and multicultural development* 45 (1): 1–8.

Eggel, Dominic, Andre Liebich in Deborah Mancini-Griffoli. 2007. Was Herder a Nationalist? *The Review of Politics* 69 (1): 48–78.

Eller, Jack David in Reed M. Coughlan. 1993. The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments. *Ethnic and Racial Studies* 16 (2): 183–202. DOI: 10.1080/01419870.1993.9993779

Elkins, David J. 1999. Think locally, act globally: reflections on virtual neighbourhoods. *The Public* 6 (1): 37–54.

Eppich, Adolf. 2016. *Memories of Gottscheer Refugee*. Charleston: CreateSpace.

Eppich, Ernst. 1996. *Fünfzig Jahre Gottscheer Hilfswerk New York. 50th Anniversary Gottscheer Relief Association, Inc. 1946–1996*. New York: Gottscheer Relief Association, Inc.

Eriksen, Thomas Hylland. 2002. *Ethnicity and nationalism*. London: Pluto Press.

Erker, Amalija. 2012. Heimat tief im Herzen. *Gottscheer Gedenkstätte* 49 (4): 1.

Esman, Milton J. 2009. *Diasporas in the Contemporary World*. Cambridge in Malden: Polity Press.

F

Faist, Thomas. 2010. Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? V *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, ur. Rainer Bauböck in Thomas Faist, 9–34. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Falzon, Mark-Anthony. 2009. Introduction: Multi-sited ethnography: theory, praxis and locality in Contemporary research. V *Multi-sited ethnography: theory, praxis and locality in Contemporary research*, ur. Mark-Anthony Falzon, 1–24. Surrey in Burlington: Ashgate.

Ferenc, Mitja. 1993. *Kočevska: izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo in Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine.

Ferenc, Mitja. 2002. »Nemci« na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni. V *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 317–369. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Ferenc, Mitja. 2005. *Kočevska – pusta in prazna: nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan.

Ferenc, Mitja. 2007. *Nekdanji nemški jezikovni otok na Kočevskem*. Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje.

Ferenc, Mitja in Božo Repe. 2004. Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Nečak Dušan idr., 147–160. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Ferenc, Mitja, Gojko Zupan in Mateja Bradavž. 2002. *Pokopališča in nagrobniki kočevskih Nemcev*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Ferenc, Tone. 1968. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja.

Ferenc, Tone. 2002. Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 145–190. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Ferenc, Tone. 2006. Izbrana dela. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1: Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Ferenc, Tone in Bojan Godeša. 2004. Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941–1945. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Nečak Dušan idr., 177–218. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Filipich, Otto. 1980. Die Gottscheer in Australien. V *650 Jahre Gottschee Fesbuch 1980*, ur. Ludwig Kren, 266–267. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.

Finžgar, Fran Saleški. 1957. *Leta mojega popotovanja*. Celje: Mohorjeva družba.

Fischer, Jasna in Franc Rozman. 1997. Socialna demokracija in kmetstvo: 1870–1914 na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37 (1): 5–16.

Flego, Stanko in Lidia Rupel. 2018. Le grotte di interesse archeologico indagate da Ludwig Karl Moser in Slovenia e Croazia. V *Preistoria e Protostoria del Caput Adriae: Studi di Preistoria e Protostoria* 5, ur. Elisabetta Borgna, Paola Càssola Guida in Susi Corazza, 441–458. Firenze: Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria.

Flego, Stanko in Matej Župančič. 2008. K arheološki dejavnosti K. L. Mooserja v jamah Tržaškega krasa. V *Ludwig Karl Moser (1845–1918) med Dunajem in Trstom*, ur. Stanko Flego in Lidija Rupel, 191–200. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Flere, Sergej. 2000. *Sociološka metodologija: temelji družboslovnega raziskovanja*. Maribor: Založba PeF.

Florjančič, Pavel in Marija Stanonik (ur.). 2004. *Kočevarska folklor: V šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih / Gottscheer Volkstum: In Sitte, Brauch, Märchen, Sagen, Legenden und anderen volkstümlichen Überlieferungen by Wilhelm Tschinkel*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Fontaine, Laurence. 1996. *History of Pedlars in Europe*. Durham: Duke University Press.

Frank, Matthew. 2017. *Making minorities history: Population Transfer in Twentieth-Century Europe*. Oxford: University Press.

Frensing, Hermann. 2012. Predavanje, Pokrajinski muzej Kočevje (25. 9.). Prevod predavanja v slovenski jezik Mihael Petrovič. Prepis predavanja hrani avtorica.

Fujs, Metka. 1991. Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju. *Kronika* 39 (1/2): 63–69.

Fujs, Metka. 1999. Nemci v Prekmurju. *Stopinje*: 49–54.

G

Gabbert, Wolfgang. 2006. Concepts of Ethnicity. *Latin American and Caribbean Ethnic Studies* 1 (1): 85–103.

Geiger, Vladimir. 2013. Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944–1948. *Prispevki za novejšo zgodovino* LIII (1/2013): 122–136.

Gans, Herbert J. 1979. Symbolic ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America. *Ethnic and Racial Studies* 2 (1): 1–20.

Gard, Hildy. 2019. *My other life: childhood in Gottschee, Slovenia*. Conneaut Lake (PA): Page.

Gariup, Mario. 2000. *Opcija za tretji rajh v Kanalski dolini*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil, Šček, Čedad: Zadruga Dom.

Gasser, Marija. 2015. *Vasi pod Ratitovcem skozi čas / Drfe under Ratitovc durh't cajt*. Železniki: samozaložba.

Gasser, Marija. 2020. Božič v letu 1945. *Železne niti* 17: 101–124.

Gauß, Karl-Markus. 2011. Ein virtueller Dorfplatz. V *Spurensuche in der Gottschee: Deutschsprachige Siedler in Slowenien*, ur. Mitja Ferenc in Joachim Höslér, 147–156. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa.

Geary, Patrick J. 2005. *Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Gellner, Ernest. 2004. *Nations and Nationalism*. Oxford in Malden: Blackwell.

Glassheim, Eagle. 2016. *Cleansing the Czechoslovak borderlands: migration, environment, and health in the former Sudetenland*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.

Glazer, Nathan in Daniel Patrick Moynihan. 1963. *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge, Massachusetts: The M.It. Press in Harvard University Press.

Glick Schiller, Nina, Linda Basch in Cristina Szanton Blanc. 1995. From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly* 68 (1): 48–63.

Godina Golija, Maja. Potica in njene zgodbe. *Dve domovini* 39 (2014): 55–66.

Golež Kaučič, Marjetka. 2024. Kočevarske in slovenske balade: kulturno in jezikovno prežemanje. V *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*, ur. Anja Moric, 517–557. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Gombač, Jure. 2005. *Esuli ali optanti?: zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

González, Daniela Anabel. 2019. *The construction of an Italian diasporic identity in the city of Buenos Aires at the turn of the 19th century*, ur. Glauca Peres da Silva in Konstantin Hondros, 167–189. <https://www.uplopen.com/reader/books/pdf/10.1515/9783839446676> (dostop 15. 3. 2015; stran ni več dostopna).

- Gordon, M. 2019. Media of the Diaspora: The Lao-American Miss Songkhan Pageant. *Southeast Asian Media Studies* 1 (2): 58–68.
- Gordon, Milton M. 1961. Assimilation in America: Theory and Reality. *Daedalus* 90 (2): 263–285.
- Goričar, Jože. 1971. Vprašanje naroda na Slovenskem: Jože Goričar. *Naši razgledi* 1 (20): 10.
- Gottscheer Bote. 1904. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Bote* (4. 1.): 2–4.
- Gottscheer Bote. 1905a. Die Auswanderung in Gottschee. *Gottscheer Bote* (19. 9.): 138–139.
- Gottscheer Bote. 1905b. Die Auswanderung in Gottschee. *Gottscheer Bote*, 19. 11. 1904, 171–172.
- Gottscheer Bote. 1905c. Die Auswanderung in Gottschee. *Gottscheer Bote* (4. 10.): 146–147.
- Gottscheer Bote. 1905d. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Bote* (19. 5.): 76–79.
- Gottscheer Bote. 1905e. Die Auswanderung in Gottschee. *Gottscheer Bote* (19. 12.): 187–188.
- Gottscheer Bote. 1905f. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Bote* (4. 11.): 163–167.
- Gottscheer Bote. 1905g. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Bote* (19. 6.): 92–94.
- Gottscheer Bote. 1905h. Nachrichten aus Amerika. *Gottscheer Bote* (4. 3.): 39.
- Gottscheer Bote. 1905i. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Bote* (4. 11.): 163–167.
- Gottscheer Bote. 1905j. Göttenitz. *Gottscheer Bote* (4. 11.): 166.
- Gottscheer Bote. 1905k. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Bote* (4. 5.): 68–71.
- Gottscheer Bote. 1918a. Gottschee und der südslawische Staat: Eine Entschließung der deutschen Geistlichkeit des Gottscheer Gebietes. *Gottscheer Bote* (4. 2.): 17–19.
- Gottscheer Bote. 1918b. Gottschee und die südslawische Frage: Eine Entschließung der Stadt-gemeindevertretung von Gottschee. *Gottscheer Bote* (4. 4.): 50–51.
- Gottscheer Bote. 1918c. Die Südösterreicher beim Kaiser: Eine historische Audienz. *Gottscheer Bote* (4. 6.): 81–82.
- Gottscheer Bote. 1918d. Wilson als Friedenshinderer. *Gottscheer Bote* (19. 7.): 105–106.
- Gottscheer Bote. 1918e. Entschließung des Deutschen Volksrates in Gottschee. *Gottscheer Bote* (19. 10.): 153–154.
- Gottscheer Bote. 1918f. Eingabe der Gottscheer Gemeinden an die Narodna Vlada SHS. *Gottscheer Bote* (4. 12.): 177–178.
- Gottscheer Bote. 1918g. Alldeutsch?. *Gottscheer Bote* (19. 12.): 185–186.
- Gottscheer Bote. 1919a. Die Gottscheer und ihre slowenischen Nachbarn. *Gottscheer Bote* (20. 1.): 17–18.
- Gottscheer Bote. 1919b. Goldene worte Wilsons. *Gottscheer Bote* (1. 2.): 25.
- Gottscheer Kalender. 1926a. Jahres-Rückschau. *Gottscheer Kalender* 6: 63.
- Gottscheer Kalender. 1926b. Neue Gottscheer Hymne. *Gottscheer Kalender* 6: 63.
- Gottscheer Zeitung. 1919a. Das neue Einwanderungsgesetz von Nordamerika. *Gottscheer Zeitung* (1. 11.): 66.
- Gottscheer Zeitung. 1919b. Übersiedlung. *Gottscheer Zeitung* (1. 11.): 65.
- Gottscheer Zeitung. 1922. Aus Stadt und Land. *Gottscheer Zeitung* (5. 4.): 54–55.
- Gottscheer Zeitung. 1930a. Achtung Gottscheer in Brooklyn! *Gottscheer Zeitung* (10. 3.): 2.
- Gottscheer Zeitung. 1930b. Zechshundert Jahre! *Gottscheer Zeitung* (10. 5.): 1.
- Gottscheer Zeitung. 1930c. Glänzender Verlauf der Gottscheer 600 Jahrfeier. *Gottscheer Zeitung* (10. 8.): 1–3.
- Grafenauer, Bogo. 1987. *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Grafenauer, Danijel. 2014. prizadevanje za narodnostni obstoj oziroma oživljanje nemško govoreče etnične skupine prebivalcev v sloveniji po letu 1991. V *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji*, ur. Vera Kržišnik-Bukić in Damir Josipović, 95–126. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Granda, Stane. 2001. Iz kulturnega v politični narod. V *Od sanj do resničnosti: Razvoj slovenske državnosti: Arhiv Republike Slovenije, razstava od 24. maja do 25. junija 2001*, 69–94. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

Grdina, Igor. 1997. Konstruiranje slovenske narodne identitete in slovenska književnost (v trikotniku Avstrija – Jugoslavija – Slovenija). V *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, ur. Dušan Nečak, 90–110. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Greenfeld, Liah. 1992. *Nationalism: five roads to modernity*. Cambridge (Mass.): Oxford: Harvard University Press.

Greenfeld, Liah. 1994. *Nationalism: five roads to modernity*. London in Massachusetts: Harvard University Press.

Greenfeld, Liah. 1996. Nationalism and Modernity. *Social Research* 63 (1): 3–40.

Gril, August. 2005. August Gril. V *Črmošnjiško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanjost*, Marija Makarovič, 403–464. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Gril, August. 2013a. Učenje slovenskih otrok Kočevarščine in obisk Sveta Evrope. V *Bakh – Pot* 23: 36–38.

Gril, August. 2013b. Postavljanje križev na zapuščenih pokopališčih. V *Bakh – Pot* 23: 43–45.

Gril, August. 2023. *Kočevar med Slovenci*. Grosuplje: samozaložba.

Grothe, Hugo. 1931. *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien: Ein Beitrag zur Deutschthumskunde des europäischen Südostens*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.

H

Hacquet, Balthasar. 1801–1808. *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, deren geographischer Ausbreitung von dem adriatischen Meere bis an den Ponto, deren Sitten, Gebräuche, Handthierung, Gewerbe, Religion u.s.w. nach einer zehnjährigen Reise und vierzigjährigem Aufenthalte in jenen Gegenden*. Leipzig: Industrie – Comptoir.

Halbwachs, Maurice. 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Hall, Stuart. 1990. Cultural Identity and Diaspora. V *Identity: Community, Culture, Difference*, ur. Jonathan Rutherford, 222–237. London: Lawrence & Wishart.

Harvey, David C. 2001. Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies. *International Journal of Heritage Studies* 7 (4): 319–338. DOI: <https://doi.org/10.1080/13581650120105534>

Hauffen, Adolf. 1895. *Die Deutsche Sprachinsel Gottschee: Geschichte und Mundart, Lebensverhältnisse, Sitten und Gebräuche, Sagen, Märchen und Lieder*. Graz: K.K. Universitäts-Buchdruckerei und Verlags-Buchhandlung »Styria«.

Hauffen, Adolf. 2024. Nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi. V *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: Nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*, ur. Anja Moric, 12–394. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Harrison, Rodney. 2013. *Heritage: Critical Approaches*. London, New York: Routledge.

Harrison, Rodney, Caitlin DeSilvey, Cornelius Holtorf, Sharon Macdonald, Nadia Bartolini, Esther Breithoff, Harald Fredheim, Antony Lyons, Sarah May, Jennie Morgan in Sefryn Penrose. 2020. *Heritage Futures: Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*. London: UCL Press.

Hernández, Bernardo, Carmen M. Hidalgo, Esther M. Salazar-Laplacea in Stephany Hessc. 2007. Place attachment and place identity in natives and non-natives. *Journal of Environmental Psychology* 27: 310–319.

Hidalgo, Carmen M. in Bernardo Hernández. 2001. Place attachment: conceptual and empirical questions. *Journal of Environmental Psychology* 21: 273–281.

Hidden, John. 1977. The Weimar Republic and the Problem of the Auslandsdeutsche. *Journal of Contemporary History* 12 (2): 273–289.

Hinton, Danielle M. 2010. Greetings from Miss Gottschee. *Gottscheer Relief Association, Inc. Jahresbrief-Newsletter* 2010/2011: 6.

Hirsch, Marianne. 2011. Marianne Hirsch, from »The generation of Postmemory«. V *The Collective Memory Reader*, ur. Jeffrey k. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi in Daniel Levy, 346–347. New York: Oxford University Press.

Hirschon, Renée, ur. 2003. *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Hobsbawm, Eric in Terence Ranger. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hobsbawm, Eric J. 2007. *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: *cf.
- Hoegler Skyrme, Ridy in Arnold R. M. Rom. 2001. *Memories of Childhood*. Toronto; Seattle: Ridy Skyrme Hoegler in Arnold R. M. Rom.
- Holtzman, Jon D. 2006. Food and Memory. *Annual Review Anthropology* 35: 361–378. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.35.081705.123220>
- Homestead Act. 1862. <https://www.archives.gov/milestone-documents/homestead-act> (dostop 5. 9. 2025).
- Hönigmann, Karl. 2016. *Gottscheer Landsmannschaft Wien feierte 125-jährigen Bestand*. <http://www.hausderheimat.at/content/125-jahre-gottscheer-landsmannschaft-wien> (dostop 10. 3. 2016; stran ni več dostopna).
- Hornak, Milan in Uroš Stepišnik. 2008. Prispevek k razumevanju zgodovinske poselitve južnega dela Ribniške Male gore. *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani* 30: 39–49.
- Hornung, Maria. 1980. Der »Stammbaum« der Gottscheer Mundart. V *650 Jahre Gottschee Fesbuch* 1980, ur. Ludwig Kren, 38–41. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.
- Hribar, Tine. 1989. *Slovenska državnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hriber, Franz. 1930. Die Vereinswesen in Gottschee. V *Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahresfeier: Aus Anlaß des 600-jährigen Bestandes des Gottscheer Landes*, ur. Josef Erker, 215–219. Kočevje: Festausschuss der Gottscheer 600-Jahrfeier.
- Hrobat Virloget, Katja. 2015. Breme preteklosti: spomini na sobivanje in migracije v slovenski Istri po drugi svetovni vojni. *Acta Histriae* 23 (3): 531–554.
- Hrobat Virloget, Katja. 2021. V tišini spomina: »eksodus« in Istra. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Virloget, Katja Hrobat in Janez Logar. 2020. Kaj sporoča molk? Poskus interdisciplinarne etnološke in psihoterapevtske interpretacije (po)vojnih spominov na primeru Primorske. *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije*, ur. Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vinkler, 257–274. Koper: Založba Univerze na Primorskem. DOI: 10.26493/978-961-7023-13-8(1)
- Hrobat Virloget, Katja in Martina Tonet. 2025. The Burden of Transgenerational Memories and Silences on the Third Generation: The Case of the Slovenian-Italian Border. *Traditiones* 54 (3): 75–94. DOI: 10.3986/Traditio2025540304
- Hroch, Miroslav. 1996. From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. V *Mapping the Nation*, ur. Gopal Balakrishnan, 78–97. New York in London: Verso.
- Hryciuk, Grzegorz. 2010. Aktion »Weichsel«. V *Lexikon Der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, ur. Detlef Brandes, Holm Sundhausen in Stefan Troebst, 27–28. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Hutter, Martha. 1994. *Gottscheerisch: an introduction to the language of the gottschee Germans. Souvenir of The Gottscheer Treffen* New York 2006. New York: Gottscheer Relief Assoc.
- Hutter, Martha. 1999. Die ersten Amerika-Gottscheer. V *Festschrift: 80 Jahre Gottscheer Landsmannschaft in Graz: ...den Landsleuten zu helfen*, ur. Gottscheer Landsmannschaft in Graz, 89–96. Graz: Gottscheer Landsmannschaft in Graz.
- Hutter, Martha. 2003. What To Do About Our Old Language. Winter Jahresbrief / Newsletter 2003, Gottscheer Relief Association. New York: Gottscheer Relief Association.
- Hutter, Martha. 2012. In Old Gottschee: On the Road to God. *The Gottschee Tree* 26 (4): 3–5.
- Hutter, Martha. 2015. Pages from a Childhood Notebook: The Rann Years. *The Gottschee Tree* 29 (4): 6–11.
- Ilić, Jasmina. 2026. 75 let povezovanja. <https://zdruzenje-sim.si/rodnagruha/2026/02/12/75-let-povezovanja/> (dostop 25. 2. 2026).
- Ingold, Tim. 1993. The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25 (2): 152–174.
- Ivešić, Tomaž. 2019. Med pozabo in ponovno najdbo. *Razpotja* 10 (35): 48–50. <https://razpotja.si/razpotja/article/med-pozabo-in-ponovno-najdbo/> (23. 2. 2026).
- Ivešić, Tomaž. 2026. *Jugoslovanstvo med partijsko ideologijo in narodnimi preporodi*. Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

Iwanschek, Josef. 1968a. Landsmannschaft und unvergessene Heimat. *Der Untersteirer* 2, maj.

Iwanschek, Josef. 1968b. Fortsetzung zur Rede von Dr. Josef Iwanschek: Landsmannschaft und unvergessene Heimat. *Der Untersteirer* 3, avgust.

Izseljensko društvo Slovenija v svetu. 2015. <http://www.drustvo-svs.si/dokumenti/Statut.pdf> (15. 2. 2015; stran ni več dostopna).

J

Jackson, Anthony (ur.). 1987. *Anthropology at Home*. London in New York: Tavistock Publications.

J. R. [Josip Rus]. 1930. Nemški Schulverein in Slovenci na Kočevskem. *Koledar Šolske družbe sv. Cirila in Metoda* 27: 62–73.

Jaklitsch, Hans Ivan. 2005. V Črmošnjško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanost, Marija Makarovič, 283–302. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Jaklitsch, Hans. 2013. Kulturna dediščina Kočevarjev in njena ohranitev. V *Bakh – Pot* 23: 28–32.

Jaklitsch, Max. 1980. Die Gottscheer Landsmannschaft in Deutschlenad e. V. V *650 Jahre Gottschee Fesbuch 1980*, ur. Ludwig Kren, 38–41. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.

Jaklitsch, Katarina. 1994. *Začetek in konec obstoja kočevske narodne manjšine in njene kulturne dediščine na Slovenskem. Raziskovalna naloga v okviru Gibanja Znanost mladini, področje zgodovine*. Novo mesto: Gimnazija Novo mesto.

Jamnik, Pavel, Petra Leben-Seljak, Janez Bizjak in Brane Horvat. 2002. Koblarska jama na Kočevskem – prazgodovinsko grobišče in kultni prostor: Antropološka analiza skeletnih ostankov z opisom pridatkov. *Arheološki vestnik* 53: 31–49.

Janežič, Zvonka. 2022. *Arheološka najdišča Kočevskega roga in Poljanske gore*. Diplomsko delo. Črnomelj: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.

Janša, Olga. 1964. Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnoma. *Zgodovinski časopis* 18: 173–189.

Jenko, Rajko in Irena Škufca. 2002. »V slogi je moč.« *Obnova podružnične cerkve Chorus Christi na Trati*. Kočevje: Občina, Center za promocijo in razvoj turizma Občine Kočevje.

Jenuš, Gregor. 2011. *Ko je Maribor postal slovenski: iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča.

Jenuš, Gregor. 2013. Uničenje nemške manjšine v Sloveniji. V *Vročje sledi hladne vojne. Meja med Slovenijo in avstrijsko Koroško v letih od 1945 do 1991*, ur. Jože Dežman in Hanzi Filipič, 51–58. Celovec: Mohorjeva.

Jenuš, Gregor in Dejan Valentinčič. 2022. Nemškovogoreča narodna skupnost na Slovenskem in vprašanje ustavnega priznanja. *Studia Historica Slovenica* 22 (3): 663–715.

Jezernik, Božidar. 2008. Od vzpona nacije do nacionalizacije. V *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, ur. Jože Dežman, Jože Hudalet in Božidar Jezernik, 17–66. Celovec: Mohorjeva založba.

Jezernik, Božidar. 2013. Veliki močje in razvoj slovenskega narodnega vprašanja. V *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*, ur. Božidar Jezernik, 7–26. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Jezernik, Božidar. 2014. »Glejmo nazaj, da vidimo naprej!« V *50. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj*, ur. Hotimir Tivadar, 76–84. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Judson, Pieter M. 2004. Nationalizing rural landscapes in Cisleithania, 1880–1914. V *Creating the other: Ethnic conflict and nationalism in Habsburg Central Europe; Austrian history, culture, and society* 5, ur. Nancy M. Wingfield, 127–148. New York in Oxford: Berghahn Books.

Judson, Pieter M. 2006. *Guardians of the nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge in London: Harvard University Press.

Judson, Pieter M. 2008. When Is a Diaspora Not a Diaspora? Rethinking Nation-Centered Narratives about Germans in Habsburg East Central Europe. V *The Heimat Abroad: The Boundaries of Germanness*, ur. Krista O'Donnell, Renate Bridenthal in Nancy Reagan, 219–247. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Judson, Pieter M. 2018. *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia.

Judt, Tony. 1992. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. *Daedalus* 121 (4): 83–118.

Judt, Tony. 2007. *Povojna Evropa: 1945–2005*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Juran, Angela. 2005. Angela Juran. V *Črmošnjiško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanost*, Marija Makarovič, 538–542. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Jurić Pahor, Marija. 2000. *Narod, identiteta, spol*. Trst: ZTT EST.

Jurić Pahor, Marija. 2004. Neizgubljeni čas. Travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po »obdobju latence« in transgeneracijske transmisije. *Razprave in gradivo* 44: 38–64.

Južnič, Stane. 1987. *Antropologija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Južnič, Stane. 1993. *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Južnič, Stanislav. 2012. Kočevski Slovenci in Nemci v 15. stoletju. *Arhivi* 35 (2): 301–322.

K

Kallen, Horace M. 1924. *Culture and democracy in the United States: Studies in the Group Psychology of the American Peoples*. New York: Boni and Liveright.

Kardelj, Edvard. 1980. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Karlin, Alma. 2007. *Moji zgubljeni topoli: spomini na drugo svetovno vojno*. Ljubljana in Celje: Mladinska knjiga in Muzej novejši zgodovine.

Karner, Stefan. 1998. *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien: Aspekte ihrer Entwicklung 1939–1997*. Klagenfurt, Ljubljana in Wien: Založba Hermagoras.

Karner, Stefan. 2002. Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ. V *Avstrija–Slovenija: Preteklost in sedanost*, ur. Ferdinand Mayrhofer–Grünbühel in Miroslav Polzer, 97–108. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kazal, Russell A. 2004. *Becoming Old Stock: The Paradox of German–American Identity*. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv18gfhj>

King, Russel. 2012. Theories and typologies of migration: an overview and a primer. *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations* 3 (12): 3–45.

King–O’Riain, Rebecca Chiyoko. 2008. Making the Perfect Queen: The Cultural Production of Identities in Beauty Pageants. *Sociology Compass* 2 (1): 74–83.

Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. 1995. Theorizing Heritage. *Ethnomusicology* 39 (3): 367–380.

Klass, Helene. 1989: Der Gottscheer Heimatchor von Cleveland. V 1889–1989 *Erster Österreichischer Unterstützungs Verein E.O.U.V.*, ur. Josef Sieder, b. n. s. Cleveland: Erster Österreichischer Unterstützungs Verein.

Klemenčič, Matjaž. 1995. *Slovenes of Cleveland: the creation of a new nation and a new world community Slovenia and the Slovenes of Cleveland*, Ohio. Novo mesto: Dolenjska založba.

Klemenčič, Matjaž in Tadej Šeruga. 2019. *Pregled zgodovine slovenske skupnosti v Elyju, Minnesota*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.

Klemenčič, Vladimir. 1986. Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 40 (4): 465–470.

Klemenčič, Vladimir in Jernej Zupančič. 1992. Regionalizem – nov izziv za geografijo: Primer slovenskega etničnega ozemlja. *Geografski vestnik* 64: 157–168.

Klinar, Peter. 1976. *Mednarodne migracije: sociološki vidiki mednarodnih migracij v luči odnosov med imigrantsko družbo in imigrantskimi skupnostmi*. Maribor: Založba Obzorja.

Klobčar, Marija. 2024. »Liəbai shünə schain«, Ljubo sonce, sij: Pesmi Kočevarjev kot pričevanja o posebni zgodovinski izkušnji. V *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: nemški jezikovni otok na Kočevskem*. *Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*, ur. Anja Moric, 481–514, 613–614. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Klopčič, Vera. 2000. Novejši mednarodnopravni dokumenti in pravica do uporabe maternega jezika (narodnih) manjšin. V *Narodne manjšine 4. Živeti z mejo. Materinščina, dejavnik osebnosti in skupnostne narodnostne identitete*. Zbornik referatov na znanstveno kulturnem srečanju v Murski Soboti 5.–6. junija 1998, ur. Vera Klopčič, 321–343. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Klun, Vincenc Fereri. 1854. Die Gottscheer. *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* 2 (3): 49–54.

Kobetitch, Walter J. 2000. Gottscheers in the Vancouver area. *The Gottschee Tree* 3: 2–5.

Kociančič, Štefan. 1977. Nemški Rovt na Tolminskem. V *Berilo o Rutu*, ur. Goriški muzej, 5–15. Nova Gorica: Goriški muzej.

Kočevar, Vanja. 2019. Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi?: kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku. *Zgodovinski časopis* 73 (1/2): 88–116.

Kohn, Hans. 1965. *Nationalism: its meaning and history*. New York, Cincinnati, Toronto, London in Melbourne: D. Van Nostrand Company.

Kohn, Hans. 2008. *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*. New Brunswick in London: Transaction Publishers.

Kollau, Günther. 2009. *Vertrieben, aber nicht vergessen - Das Schicksal der Deutsch-Untersteirer aus dem Abstaller Feld nach 1945*. Diplomsko delo. Graz: Karl-Franzens-Universität.

Komac, Miran. 2002a. Narodne manjšine in nacionalni interes. V *Teorija in praksa* 39 (4): 588–600.

Komac, Miran. 2002b. Varstvo narodnih skupnosti v Sloveniji. V *Slovenija & evropski standardi varstva narodnih manjšin*, ur. Miroslav Polzer, Liana Kalčina in Mitja Žagar, 13–62. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK, Inštitut za narodnostna vprašanja, Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo.

Komac, Miran in Dean Zagorac. 2002. *Varstvo manjšin: uvodna pojasnila & dokumenti*. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije in Inštitut za narodnostna vprašanja.

Komac, Miran, Mojca Medvešek in Petra Roter. 2007. *Pa mi vi povejte kaj sem!!!!? Študija o etnični raznolikosti v Mestni občini Ljubljana*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

König, Sepp. 1926. Dir ersten Amerikafahrer aus dem Gottfcheerlande. *Gottscheer Kalender* 6: 45–48.

Kop, Urška. 2006. Poročilo o delu mladinske skupine 2002–2006. *Bakh – Pot*: 20–22.

Kopitar, Jernej in Ernst Gabriel Woltersdorf. 1812. *Die Illyrischen Provinzen und ihre Einwohner*. Wien: In der Camesinaschen Buchhandlung.

Koprivec, Daša. 2013. *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kordiš, Ivan in Irena Škufca. 1995. *Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes*. Kočevje: Muzej Kočevje.

Kos, Ciril. 1977. Rut med vojnama. V *Berilo o Rutu*, ur. Goriški muzej, 61–87. Nova Gorica: Goriški muzej.

Kos, Janko. 1996. *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.

Kosi, Jernej. 2010. Je bil proces formiranja slovenskega naroda v 19. stoletju res zgolj končni nasledek tisočletne slovenske kontinuitete? *Zgodovinski časopis* 64 (1–2): 154–175.

Kosi, Jernej. 2013. *Kako je nastal slovenski narod: Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia.

Kosi, Jernej in Janez Cvirn. 2012a. Nemški begunci v Avstriji. V *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, ur. Jerneja Ferlež, 62–64. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemzl.

Kosi, Jernej in Janez Cvirn. 2012b. Statistična asimilacija nemštva pri štetjih 1921 in 1931. V *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, ur. Jerneja Ferlež, 71. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemzl.

Kosi, Jernej in Janez Cvirn. 2012c. Nacifikacija. V *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, ur. Jerneja Ferlež, 77–79. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemzl.

Kosi, Jernej in Janez Cvirn. 2012d. Druga svetovna vojna. V *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, ur. Jerneja Ferlež, 80–82. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemzl.

Kosi, Jernej in Rok Stergar. 2016. Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis* 70 (3–4): 458–488.

Kostov, Ekaterina. 2005. Izseljevanje prebivalcev iz nekdanjega okraja Koper – Cone B Svobodnega Tržaškega ozemlja. *Borec* 57 (621–625): 46–98.

Koštil, Ivan. 1939. O Kočevcih in kočevščini. V *Kočevski zbornik: Razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ur. Janko Mačkovšek, 321–334. Ljubljana: Vodstvo Družbe sv. Cirila in Metoda.

Koštil, Ivan. 1977. Izlet v Nemški Rut. V *Berilo o Rutu*, ur. Goriški muzej, 36–41. Nova Gorica: Goriški muzej.

Kovačev, Asja Nina. 1997. Nacionalna identiteta in slovenski avtostereotip. *Psihološka obzorja* 6 (4): 49–63. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-9TA88HA6>

Kovačič Peršin, Peter. 2007. *Ogroženi jeziki – izumirajoče kulture*. www.penslovenia-zdruzenje.si/... 2007.ogrozeni.jeziki. Kovacic.doc (dostop 4. 1. 2010; stran ni več dostopna).

- Kozorog, Miha. 2021. *Festivalski kraji: koncepti, politike in upanje na periferiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Kølvraa, Christoffer in Jan Ifversen. 2011. *Myth and History Politics in European integration: The Myth of the Fathers*. https://www.researchgate.net/publication/267401713_Myth_and_History_Politics_in_European_integration_The_Myth_of_the_Fathers (dostop 25. 3. 2026).
- Knific, Bojan. 2003. Vprašanje narodne noše na Slovenskem. *Etnolog. Nova vrsta* (Ljubljana) 13 (1): 435–468.
- Knific, Bojan. 2008. »Ko v nošo se odenem ...«: Vprašanja pripadnostnega kostumiranja s posebnim pogledom na kostumiranje narodno-zabavnih ansamblov. Ljubljana: Knjižnjica Glasnika Slovenskega etnološkega društva.
- Kragelj, Jožko. 1991. *Simon iz Ruta*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo in Svet slovenskih organizacij.
- Kregar, Tone. 2004. Okupacijsko nasilje na celjskem. V *Iz zgodovine Celja 1941–1945, Odsevi preteklosti* 4, 137–164. Celje: Muzej novejša zgodovine.
- Kregar, Tone. 2014. *Ukradeni otroci - Gestohlene Kinder - The stolen children*. Ljubljana: Zavod Maja Weiss.
- Krauland, Edeltraud M. 1994. *Gottschée: The Resettlement years*. Cheyenne: Pionir Printing.
- Kremenšek, Slavko. 1978. Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V *Pogledi na etnologijo*, ur. Angelos Baš idr., 9–65. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Kren, Ludwig. 1995. Kočevska 600 let nemški jezikovni otok. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, prispevki za zgodovino Kočevske* 43 (3): 1–6.
- Kren, Ludwig. 2009. Das Dorf – Quell und Hort der Tradition. *Gottscheer Zeitung*. Gottscheer Landmanschaft, Klagenfurt an Wörthersee 9 (10): 17.
- Kreutzwirth, Sigrid. 1999. Karl-Franzens-Universität Graz in den Jahren 1910–1914. V *Festschrift: 80 Jahre Gottscheer Landsmannschaft in Graz: ...den Landsleuten zu helfen*, ur. Gottscheer Landsmannschaft in Graz, 81–96. Gradec: Gottscheer Landsmannschaft in Graz.
- Kroisenbrunner, John. 2003. Dear Members and Friends. V *50 years Alpine Club 1953–2003*, The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc., 40. Kitchener: The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc.
- Kroisenbrunner, Hans. 2012. *Club History*. <http://www.alpineclub.ca/history.shtml> (7. 5. 2015; stran ni več dostopna).
- Kropej Telban, Monika in Ingrid Slavec Gradišnik. 2018. *Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi: Slovenci. 2, Kranjska, Primorje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kučan, Ana. 1998. *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kumer, Zmaga. 1987. »Lepa voda Ljubljančica«. *Traditiones* 16: 247–254.
- Kumer, Zmaga. 2024. Kočevarska ljudska pesem o ptičici svarilki in njene slovenske predloge. V *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*, ur. Anja Moric, 559–567, 615. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kundegraber, Maria. 1991a. *Razvoj kočevske noše: razstava v Likovnem salonu Kočevje in Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani, Kočevje in Ljubljana, februar–marec 1991*. Kočevje: Muzej Kočevje.
- Kundegraber, Maria. 1991b. Die deutsche Sprachinsel Gottschee im 19. Jahrhundert / Kočevje – nemški jezikovni otok v 19. stoletju. *Etnolog* 1 (1991): 82–120.
- Kunej, Rebeka. 2012. *Štajeriš: podoba in kontekst slovenskega ljudskega plesa*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kunej, Rebeka in Drago Kunej. 2016. Folklorna skupina v diaspori: soočanje tradicije in ustvarjalnosti v Ameriki. *Etnolog* 26: 49–64.
- Kump, Therese. 1996. Deutsch Gottscheer Gesang Verein. V *50th Anniversary Gottscheer Relief Association, Inc. 1946–1996*, ur. Ernst Eppich idr., b. n. s. New York: Gottscheer Relief Association, Inc.
- Lackner-Kundegraber, Maria. 1995. Etnografske posebnosti vnekdanjem Kočevskem nemškem jezikovnem otoku. V *Kronika* 43 (3): 76–84.
- Lackner, Norbert. 1980. Der Gottscheer in Kanada. V *650 Jahre Gottschee: Festbuch 1980*, ur. Ludwig Kren. Celovec: Gottscheer Landsmannschaft.

Lackner, Richard. 2012. »Ich würde Dich schon gern haben, aber ...« *Erinnerungen eines Gottscheers*. Graz: samozaložba.

Lampeter, Hedwig. 1975. Heimatliebe. *Der Untersteirer* 2, junij.

Lampeter, Wilhelm. 1941. Wir wollen heim ins Reich! *Gottscheer Zeitung* 38 (29): 1.

Lavrin, Janez. 2008. Janez Lavrin. V *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 293–302. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.

Lebow, Richard Ned. 2006. The memory of politics in postwar Europe. V *The politics of memory in postwar Europe*, ur. Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner in Claudio Fogu, 1–39. Durham in London: Duke University Press.

Lee, Sangmi in Jeffrey W. Kassing. 2024. Football and Diaspora: A Theoretical Framework. V *Football and Diaspora: Connecting Dispersed Communities through the Global Game*, ur. Jeffrey W. Kassing in Sangmi Lee, 7–26. London, New York: Routledge.

Leskovec Redek, Christiane in Saša Podgoršek. 2015. »Dai scheanai Mitos«: über Gottschee, die Gottscheer und das Gottscheer Deutsch: eine Exkursion zur Ausstellung Nekdanji nemški jezikovni otok na Slovenskem. V *V labirintu jezika: Im Labyrinth der Sprache*, ur. Urška Valenčič Arh in Darko Čuden, 241–261. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Leustik, Hermann. 2017. *Umsiedlung, Vertreibung, Flucht und Neubeginn*. Dieser Artikel wurde für das Programmheft der Gottscheer Kulturwoche 2017 verfasst. <https://www.leustik.com/gd/umsiedlung-vertreibung-flucht-und-neubeginn/> (dostop 20. 4. 2026).

Lewicka, Maria. 2008. Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology* 28: 209–231. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.001>

Lewicka, Maria. 2010. What makes neighborhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment. *Journal of Environmental Psychology* 30: 35–51. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.05.004>

Lichtblau, Albert. 2006. Knickerbocker und Schlauberger – Burgenländervereine in New York und ihre Musik. *Burgenländische Heimatblätter* 68: 83–96.

Liu, Shuang, Zala Volčič in Cindy Gallois. 2011. *Introducing Intercultural Communication: Global Cultures and Contexts*. London, Thousand Oaks, New Delhi in Singapur: SAGE Publications Ltd.

Lobe, Bojana. 2006. Združevanje kvalitativnih in kvantitativnih metod – stara praksa v novi preobleki? *Družboslovne razprave* XXII (53): 55–73.

Lowe, Keith. 2022. *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni*. Todraž: Modrijan.

Lowenthal, David. 1985. *The Past is a Foreign Country*. New York: Cambridge University Press.

Ložič, Edisa. 2017. *Arheološka interpretacija lidarskih podatkov za območje širitve gospodarske cone Lik v Kočevju – Strokovno poročilo o delu in rezultatih. Strokovne podlage za širitev in preureditev gospodarske cone Lik v Kočevju*. Ljubljana: Skupina Stik.

Lukšič Hacin, Marina. 1995. *Ko tujina postane dom: Resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Lukšič Hacin, Marina. 1999. *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Lukšič Hacin, Marina. 2010. Migracije v teoretskem diskurzu. V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 8–23. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Lukšič Hacin, Marina. 2018. Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi. *Dve domovini* 48: 55–72. DOI: <https://doi.org/10.3986/dd.voi48.7128>

Lumans, Valdis O. 1993. *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945*. Chapel hill, London: The University of North Carolina Press.

Luthar, Breda. 1996. Izhodišča za analizo kolektivnih identitet. V *Slovenska nacija in kolektivne identitete: Predstavitev rezultatov prvih analiz intervjujev v okviru raziskovalnega projekta Družbena (samo)regulacija ter procesi identifikacije in mobilizacije*, ur. Frane Adam, 57–63. Ljubljana: Inštitut za družbene vede (CTS) pri FDV in Inštitut za narodnostna vprašanja.

Luthar, Oto. 2011. »Dokler nas smrt ne loči«: Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni. V *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, ur. Tanja Petrovič, 173–199. Ljubljana: Založba ZRC.

M

Macdonald, Sharon. 2013. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London, New York: Routledge

Mačkovšek, Janko. 1917. Jezikovna meja od Spielfelda do Monoštra leta 1814. *Ljubljanski zvon* 37 (6): 332–336.

Majewska, Ludwika (ur.). 2023. *Exiles... Displacement From the Polish Territories Incorporated Into the Third Reich During the Second World War*. Łódź: Muzeum Tradycji Niepodległościowych.

Makarovič, Marija. 2005. Črmošnjiško-Poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanjost. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Makarovič, Marija. 2008. *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih kočevarjev staroselcev in slovencev s kočevskega*. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev – staroselcev.

Makarovič, Marija. 2010. *Koprivnik in njegovi ljudje: v obdobju Kočevarjev od leta 1456 do preselitve decembra 1941 in Slovencev od preloma 19. stoletja do danes*. Ljubljana: »Maks Viktor«; Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev – staroselcev.

Makarovič, Matej, Borut Rončević, Matevž Tomšič, Nevenka Podgornik in Jana Suklan. 2013. *Slovenski utrip 10/2013: Medkulturni odnosi* [datoteka podatkov]. Nova Gorica: Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici.

Mandelc, Damjan. 2011. *Na mejah nacije: teorije in prakse nacionalizma*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete in Oddelek za sociologijo.

Manning, Mary J. 2014. Being German, Being American: In World War I, They Faced Suspicion, Discrimination Here at Home. *Prologue Magazine* 46 (2): 14–22.

Mantuani, Josip. 1924–1925. Prazgodovinska gomila na Kočevskem. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*: 9–16.

Marcus, George E. 1995. Ethnography in/of the World System: The emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.

Marolt, France. 1939. Slovenske prvine v kočevski ljudski pesmi. V *Kočevski zbornik: Razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ur. Janko Mačkovšek, 175–320. Ljubljana: Vodstvo Družbe sv. Cirila in Metoda.

Marschnig, Georg. 2009. *Gottschée Global: Geschichtsnarrative und Identitätsmanagement im Cyberspace*. Dunaj: Universität Wien. <http://othes.univie.ac.at/8195/1/2009-12-16-9911349.pdf> (2. 9. 2015).

Marschnig, Georg. 2010. Die Gottscheer als Teil der europäischen Erinnerungsgemeinschaft? / Kočevarji kot del evropske spominske skupnosti? V *Sind wir alle Europäer oder ist noch Platz für Volksgruppen?*, ur. Sabine Frenzl in Martina Janja Ogris, 97–113. Klagenfurt am Wörthersee: Amt der Kärntner Landesregierung, Abteilung 1 – Landesamtsdirektion in Volksgruppenbüro.

Marschnig, Georg. 2011. Diaspora online – Gottscheer Selbstdarstellungen im weltweiten Netz. V *Spurensuche in der Gottschee: Deutschsprachige Siedler in Slowenien*, ur. Mitja Ferenc in Joachim Hösl, 157–174. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa.

Massey, Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino in J. Edward Taylor. 1993. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19 (3): 431–466.

Matič, Dragan. 2002. *Nemci v Ljubljani: 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Mausser, Adolf. 2004. *Erlebnisse Eines Gottscheers Während Und Nach Des Zweiten Weltkrieges / One Gottscheer's Experiences During and after the Second World War*. Kearney: Morris Publishing.

Mavrič - Žižek, Irena. 2019. Usoda ptujskih Nemcev ob koncu druge svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90 (3/4): 67–88.

Mazumdar, Sanjoy. 2005. Ethnic Enclaves, Diversity, and Multiculturalism: Should Environmental Design Researchers Care? V *Design for Diversity: Proceedings of the Thirtysixth Annual Conference of the Environmental Design Research Association*, ur. Habib Chaudhury, 3.–11. Edmond: The Environmental Design Research Association (EDRA). <http://www.edra.org/sites/default/files/publications/EDRA36-Mazumdar.1.pdf> (dostop 5. 12. 2015; stran ni več dostopna).

Mazumdar, Sanjoy, Shampa Mazumdar, Faye Docuyanan in Colette Marie McLaughlin. 2000. Creating a sense of place: the vietnamese-americans and little saigon. *Journal of Environmental Psychology* 20: 319–333. DOI: <https://doi.org/10.1006/jevp.2000.0170>

Meditz, Ted. 2001. Recollection: A life history during the 20th century. *The Gottschee Tree*: 3–6.

- Melik, Vasilij. 1992. Nemci in Slovenci (1815–1941). *Zgodovinski časopis* 46 (2): 171–174.
- Melik, Vasilij. 1997. Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941). V *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, ur. Dušan Nečak, 41–52. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Melinger, Alissa. 2018. Distinguishing languages from dialects: A litmus test using the picture-word interference task. *Cognition: International Journal of Cognitive Science* 172: 73–88. DOI: 10.1016/j.cognition.2017.12.006
- Mezger, Caroline. 2020. *Forging Germans: Youth, Nation, and the National Socialist Mobilization of Ethnic Germans in Yugoslavia, 1918–1944*. Oxford: University Press.
- Miklič, Alojz. 2008. Alojz Miklič. V *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 441–463. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.
- Milharčič Hladnik, Mirijam. 2008. Internet in preobrazbe ohranjanja kulturne dediščine v slovenskoameriških etničnih skupnostih. *Dve domovini* 28: 57–72.
- Milharčič Hladnik, Mirijam. 2010. Hrana in spomin v kontekstu migracij. *Dve domovini* 31: 51–64.
- Milharčič Hladnik, Mirijam. 2015. Kultura mešanosti v nacionalnem in migracijskem kontekstu. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 25 (1): 171–182.
- Mikola, Maša. 2005. *Živeti med kulturami: od avstralskih Slovencev do slovenskih Avstralcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Mikola, Milko. 2007. *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- Mikola, Milko. 2012. *Rdeče nasilje: Represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Mische, Maximilian M. 1995a. *Gottschee Journey: Listening to the Ghosts*. Louisville Colorado: Gottscheer Research and Genealogy Association.
- Mische, Max[imilian]. 1995b. Franziska Speaks. *The Gottschee Tree: Newsletter of the History and Genealogy of the Gottscheers and Their Descendants* 9 (1): 7. <https://gottschee.org/wp-content/uploads/2024/05/1995-Gottschee-Tree-Vol-9-No-1-compressed.pdf> (dostop 21. 3. 2026).
- Misztal, Barbara A. 2003. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead in Philadelphia: Open University Press.
- Mlekuž, Jernej. 2015. Zamišljena kranjska klobasa – v času, prostoru, jeziku in ustih. V *Venček domačih: predmeti, Slovincem sveti*, ur. Jernej Mlekuž, 25–86. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Mohar, Rozalija. 2008. *Tu so živeli ...* Semič: Občina Semič.
- Moric, Anja. 2007. *Usoda Kočevskih Nemcev: Ohranjanje identitete Kočevskih Nemcev*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Moric, Anja. 2010. Ohranjanje kočevrščine, narečja kočevskih Nemcev, v Sloveniji, Avstriji, Nemčiji, Kanadi in ZDA. *Razprave in gradivo* 61: 92–119.
- Moric, Anja. 2011. The maintenance of Gottscheerisch, the dialect of Gottschee Germans in Slovenia, Austria, Germany, Canada and the USA. *Europa ethnica: Nationalitätenfragen: questions ethniques: problems of nationalities* 68 (1/2): 21–31.
- Moric, Anja. 2014. Domovina globoko v srcu: Kočevski Nemci v diaspori. *Etnolog* 24: 81–104.
- Moric, Anja. 2015. Peter Klepec: from a (local) hero to an allegory (national) of weakness. *Ars et humanitas* 9 (1): 204–226.
- Moric, Anja. 2016. *Slovenski Nemci v diaspori*. Doktorska disertacija. Fakulteta za družbene vede: Ljubljana.
- Moric, Anja. 2017. Vitrine spomina. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57 (3/4): 145–146.
- Moric, Anja. 2018a. *Globoko v srcu jo čutimo/Deep in our hearts we feel it/Tief im Herzen fühlen wir sie* [Etnografski film]. Stara Cerkev: Zavod Putscherle.
- Moric, Anja. 2018b. *Vitrine spomina: katalog k razstavi o prebivalcih Kočevske / Showcases of memory: catalogue of the exhibition on the inhabitants of the gottschee area / Vitrienen des Gedenkens: Katalog zur Ausstellung von den Einwohnern des Gottschee-Landes*. Stara Cerkev: Zavod Putscherle.
- Moric, Anja. 2020. Gottscheer folk song – from a means of national differentiation fostered to a memory keeper in the diaspora. *Traditiones* 49 (2): 123–140. DOI:<https://doi.org/10.3986/Traditio2020490208>
- Moric, Anja. 2021a. A German »linguistic island« or a linguistically mixed region?: multilingual practices in the Kočevska (Gottschee) area. *Traditiones* (50) 2: 123–140. DOI: 10.3986/Traditio2021500207

Moric, Anja. 2021b. Spomeniki padlim v prvi svetovni vojni na Kočevskem v luči povojnih razmer. V *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije*, ur. Jurij Fikfak in Božidar Jezernik, 87–114. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Moric, Anja (ur.). 2024a. *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Moric, Anja. 2024b. Kočevarske himne: vloga kočevarske pesmi od 19. stoletja do danes. V *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*, ur. Anja Moric, 459–478. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Moric, Anja. 2024c. Nemški »jezikovni otok« ali mešano jezikovno območje?: večjezikovne prakse na Kočevskem. V *Pesemsko izročilo Kočevske: Adolf Hauffen: nemški jezikovni otok na Kočevskem. Zgodovina in narečje, življenjske razmere, šege in navade, pripovedke, pravljice in pesmi: znanstvenokritična izdaja*, ur. Anja Moric, 441–457, 612–613. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Moritsch, Andreas. 2002. Dva različna načina pojmovanja naroda. V *Avstrija–Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 81–88. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Mosley, Christopher (ur.). 2010. *Atlas of the World's Languages in Danger*, 3rd edn. Paris: UNESCO Publishing. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/25/ISBN_9789231040962-UNESCO-Atlas.of.the.world%27s_languages.in.danger.-.Third.edition.2010.-.187026eng.pdf (dostop 23. 5. 2026).

Munda Hirnök, Katalin in Mojca Ravnik (ur.). 2006. *Slovenci na Hrvaškem: dediščina in sedanjost. Zbornik referatov s posveta »Etnološka dediščina in kulturna podoba Slovencev na Hrvaškem«*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

Muschler, Fred. 2000. They are going to America. *The Gottschee Tree* 3: 6–8.

Muschler, Fred. 2003. Gottscheer Clubhouse in Ridgewood. *The Gottschee Tree* 17 (2): 15.

Muschler, Fred. 2008. Fred Muschler. V *Črmošnjško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanjost*, Marija Makarovič, 314–323. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Muzej novejšje zgodovine Slovenije. 2013. *Enota Brestanica: Slovenski izgnanci 1941–1945*. <http://www.muzej-nz.si/sl/pages.php?id=178&id.meni=251> (dostop 5. 9. 2015; stran ni več dostopna).

Müller, Jakob. 2014. *Kočevar ima samo eno domovino: Götscheabar hot lai oin Hoimöt*. Grosuplje: Kulturno društvo sv. Mihaela.

Myeshkov. 2010. Krim als Deportationsgebiet. V *Lexikon Der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, ur. Detlef Brandes, Holm Sundhausen in Stefan Troebst, 361–364. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.

Myrdal, Gunnar. 1957. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Duckworth.

N

Nastran Ule, Mirjana. 2000. *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Nečak, Dušan. 1997. Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. V *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, ur. Dušan Nečak, 19–24. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Nečak, Dušan. 2001. Odloka predsedstva AVNOJ-a. Beneševi dekreti. Potsdamski sporazum – »duh časa«. *Zgodovina v šoli* 10 (3): 25–29.

Nečak, Dušan. 2002a. »Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. V *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 219–290. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Nečak, Dušan. 2002b. Usoda »Nemcev« v Sloveniji. V *Avstrija–Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer-Grünbühel in Miroslav Polzer, 109–118. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Nečak, Dušan. 2004. »Nemci« v Sloveniji 1938–1948. V *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, ur. Dušan Nečak idr., 349–373. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.

Nelson, Alondra. 2016. *The Social Life of DNA, Race, Reparations, and Reconciliation after the Genome*. Boston: Beacon Press.

Nemška hiša (1906–1913). NUK. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-H2HJQGCM> (dostop 20. 4. 2026).

NN. 1981. Besuch in der alten Heimat: Eine wahre Begebenheit. *Der Untersteirer* 14 (2): 2.

Nora, Pierre. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26: 7–24

O

O. B. 2005. Izgnanci so se srečali ob 60-letnici osvoboditve: nihče ne sme pozabiti na strahote druge svetovne vojne. *Vestnik: interno glasilo društva izgnancev Slovenije 1941–1945* 59, junij. <http://www.drustvo-izgnancev.si/media/pdf/vestnik/vestnik.ST59.junij.2005.pdf> (dostop 12. 11. 2015; stran ni več dostopna).

Ogorelec, Živa. 2023. Vurmoharji. Potujoči prodajalci in popravljalci ur iz zgornje doline Kolpe. *Etnolog* 33: 175–178.

Ornig, Alois. 2015. Die Vertreibung der deutschen Volksgruppe 1945/1946 aus dem Übermurgebiet (slovenisch Prekmurje). *Der Untersteirer* 48 (2): 4–5.

Otrin, Blaž in Marija Čipić Rehar. 2015. *Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Otto, Kristina. 2008. Kristina Otto. V *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 356–375. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.

Ö

Özkirimli, Umut. 2005. *Contemporary Debates on Nationalism: A Critical Engagement*. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan.

Özsu, Umut. 2015. *Formalizing Displacement: International Law and Population Transfers History and theory of international law*. Oxford: University Press.

P

Pelinka, Anton. 2017. Taboos and Self-Deception: The Second Republic's Reconstruction of History. V *Austrian Historical Memory and National Identity*, ur. Gunter Bischof in Anton Pelinka. London in New York: Routledge.

Perovšek, Jurij. 1990. Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918–1929. *Sodobnost* (1963) 38 (8/9): 849–857.

Perovšek, France in Franc Pečelin. 2002. *Velika italijanska ofenziva 1942*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.

Petrič, Ernest. 1965. *Das Recht auf die Heimat kot pojem mednarodnega prava: (s posebnim ozirom na usodo nekdanje nemške manjšine v Jugoslaviji)*. Doktorska disertacija na katedri za mednarodno pravo Pravne fakultete v Ljubljani.

Petrič, Ernest. 1977. *Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin*. Maribor: Obzorja.

Petschauer, Erich. 1980. *Das Jahrhundertbuch der Gottscheer*. Wien: Braumüller.

Petschauer, Erich. 1984. »Das Jahrhundertbuch«: Gottschee and its People Through the Centuries. New York: Gottscheer Relief Association.

Petschauer, Peter. 1984. Father, Son and Uncertain Solutions: Conversations and Reflections About National Socialist Germany. *Biography* 7 (3): 189–205.

Plachki, August. 1928. *Die Deutschen in Untersteiermark. Geschichte und Schicksal des steirischen Unterlandes. Schriften des Deutschen Schulvereines Südmärk über das Grenz- und Auslandsdeutschum*, Bd. 26. Graz: Verlag der Alpenland-Buchhandlung Südmärk.

Pleck H., Elisabeth. 2000. *Celebrating the Family: Ethnicity, Consumer Culture, and Family Rituals*. USA: Harvard University Press.

Pobežin, Gregor. 2022. Vergerijeva britev – izvor nacije in (pre)branja antičnih zgodovinarjev pri humanistih. V *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja. Slovenski pogledi*, ur. Vanja Kočevar, 85–102. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Počivavšek, Marija. 2016. »Krošnjarijenje se je tako razpaslo po deželi, da teh posili trgovcev kar mrgoli«: Krošnjarstvo kot oblika nelojalne konkurence med svetovnimi vojnami. *Zgodovina za vse – vse za zgodovino* 23 (1): 47–59.

Podkrižnik, Mimi. 2013. Božidar Jezernik: »Radi si pripisujemo idealne lastnosti.« S profesorjem za etnologijo Balkana in kulturno antropologijo na ljubljanski filozofski fakulteti o slovenskem človeku. *Delo* (2. 11.).

Polian, Pavel. 2004. *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest in New York: Central European University Press.

- Pollack, Martin. 2005. *Smrt v bunkerju: poročilo o mojem očetu*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Polletta, Francesca in James M. Jasper. 2001. Collective Identity and Social Movements. *Annual Review of Sociology* 27: 283–305.
- Poljak Istenič. 2012. Aspects of tradition. *Traditiones* 41 (2): 77–89.
- Polos 1. B.n.l. [Untitled] Nach der Beschlagnahme zweite Auflage. Deutsche Wacht. *Postcarding Lower Styria*. Institut für Slawistik. <https://gams.uni-graz.at/o:polos.3704> (dostop 15. 3. 2026).
- Polos 2. B.n.l. Deutscher Heilgruss aus Gonobitz. Deutsche Schule (rechts künftiger Zubau für den Kindergarten). *Postcarding Lower Styria*. Institut für Slawistik. <https://gams.uni-graz.at/o:polos.3625> (dostop 15. 3. 2026).
- Polos 3. B.n.l. Gruß aus St. Egidii W. B. Pozdrav od Sv. Ilja v Slovgor. *Postcarding Lower Styria*. Institut für Slawistik. <https://gams.uni-graz.at/o:polos.4007> (dostop 15. 3. 2026).
- Polos 4. B.n.l. Verein Südmark. Deutsches Haus, Rann. Kein fussbreit deutscher erde soll verloren gehen, Und ebenso soll kein Titel Deutschen Rechts geopfert Werden, das ist unsere Politik. Fürst Bismarck. *Postcarding Lower Styria*. Institut für Slawistik. <https://gams.uni-graz.at/o:polos.3017> (dostop 15. 3. 2026).
- Portes, Alejandro in Richard Schaufli. 1994. Language and the Second Generation: Bilingualism Yesterday and Today. *International Migration Review* 28 (4): 640–661.
- Potocco, Marcello. 2012. *Nacionalni imaginariji. Literarni imaginariji: Različice nacionalnega poziva v literaturi in v literarnih kontekstih*. Digitalna knjižnica: Dissertationes. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Poreber, Marica. 2008. Marica Poreber. V *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 376–380. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.
- Prinčič, Jože. 2002. Podržavljenje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni. V *Zbornik: »Nemci na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 291–316. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Promitzer, Christian. 2004. The south Slavs in the Austrian Imagination. V *Creating the other: Ethnic conflict and nationalism in Habsburg Central Europe*. Austrian history, culture, and society 5, ur. Nancy M. Wingfield, 183–215. New York in Oxford: Berghahn Books.
- Promitzer, Christian. 2013. O represiji nacističnega režima nad slovensko govorečimi prebivalci na avstrijskem Štajerskem (1938–1945). *Prispevki za novejšo zgodovino* 53 (1): 65–86.
- Prunk, Janko. 1986. *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Prunk, Janko. 2000. *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana: Društvo 2000.
- R**
- Radspieler, Tony. 1955. *The ethnic German refugee in Austria 1945 to 1954*. Hag: Martinus Nijhoff.
- Rainer, Friedrich. 1978. Genozid – Völkermord. *Untersteirer* 11 (4): 3–4.
- Repe, Božo. 2002. »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. V *Zbornik: »Nemci na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 191–218. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Repe, Božo. 2010. Izgon: (Usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945). V *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 245–256. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repič, Jaka. 2002. O etničnosti za splošno in posebno rabo: Pregled antropoloških konceptualizacij etničnosti. *Traditiones* 31 (1): 211–225.
- Repič, Jaka. 2006. »Po sledovih korenin«: *Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Zupaničeva knjižnica št. 19. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Repič, Jaka. 2010a. Ambivalent identities emerging in transnational migrations between Argentina and Slovenia. *Dve domovini* 31: 121–134.
- Repič, Jaka. 2010b. Konstrukcija prostora in kraja pri transnacionalnih migracijah med Argentino in Slovenijo. V *Ustvarjanje prostorov*, ur. Mirjam Mencej in Dan Podjed, 162–188. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Repič, Jaka. 2022. Begunstvo, nasilje in domovina v likovni umetnosti povojne skupnosti Slovencev v Argentini. *Etnolog* 32: 71–87.

Retelj Röthel, Ida. 2005. Ida Retelj Röthel. V *Črmošnjiško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanjost*, ur. Marija Makarovič, 498–502. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Rezoničnik, Lidija. 2018. The Image of Slovenes and Gottschee Germans in the Historical Novel »Rebellion in der Gottschee«. *Colloquia Humanistica* 7: 98–113. DOI: <https://doi.org/10.11649/ch.2018.006>

Richmond, Anthony H. 1988. Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees. *Current Sociology* 36 (2): 7–25.

Rizman, Rudi. 1991. Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V *Študije o etnonacionalizmu*, ur. Rudi Rizman, 15–37. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

Rogan, Jasna in Anja Moric. 2001. *Vsaka ptica ljubi svoje gnezdo: raziskovalna naloga*. Kočevje: Gimnazija Kočevje.

Rogelj, Olga. 2005. Olga Rogelj. V *Črmošnjiško-poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanjost*, Marija Makarovič, 265–269. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Rom, Johann. B. n. l. *Mein Lebenslauf*. Tipkopis. Avtorica hrani kopijo.

Rom, Konrad. 1980. Zum Gottscheer Vereinsgeschichte. V *650 Jahre Gottschee Fesbuch 1980*, ur. Ludwig Kren, 129–142. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.

Rudawski, Bogumił. 2023. Logistics of the Resettlement. Activities of the Central Resettlement Office in Poznań (Umwandererzentralstelle Posen). Outline of the Issue. V *Exiles... Displacement From the Polish Territories Incorporated Into the Third Reich During the Second World War*, ur. Ludwika Majewska, 9–20. Łódź: Muzeum Tradycji Niepodległościowych.

Rus, Jože. 1939. Jedro kočevskega vprašanja: zgodovina, sedanjost in bodočnost kočevskega gospodarstva in njegovih prirodnih in socialnih podlag. V *Kočevski zbornik: razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ur. Janko Mačkovšek, 131–173. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda.

S

Safran, William. 1991. Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return. *Diaspora* 1 (1): 83–99.

Samida, Stefanie. 2020. »Nationalität: Gottscheer«: Zur Herstellung von Selbstbildern einer deutschsprachigen Minderheit in Slowenien. V *Eigenbilder, Fremdbilder, Identitäten: Wahrnehmungen im östlichen Europa im Wandel*, Marketa Spiritova, Katerina Gehl in Klaus Roth, 35–52. Bielefeld: Transcript Verlag. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839449622-004>

Sand, Schlomo. 2010. *Kako so izumili judovsko ljudstvo*. Ljubljana: *cf.

Shelemay, Kay Kaufman. 2011. Musical communities: rethinking the collective in music. *Journal of the American Musicological Society* 64(2): 349–390. DOI: <https://doi.org/10.1525/jams.2011.64.2.349>

Schildts, Thomas. 2021. Die Gottscheer Gemeinschaft von Norwood, Massachusetts. *Gottscheer Gedenkstätte* 5 (58): 3.

Schleimer Rühl, Helene. 2003. A Gottscheer Woman's World War II Experience. *The Gottschee Tree* 17 (3): 3–13.

Schmidlechner, Karin Maria. 1997. *Frauenleben in Männerwelten: Kriegsende und Nachkriegszeit in der Steiermark*. Wien: Döcker.

Schorkowitz, Dittmar. 2010. Kalmücken (1943–1945). V *Lexikon Der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, ur. Detlef Brandes, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst, 326–329. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.

Schröer, Karl Julius. 1869–1870. *Ein Ausflug nach Gottschee. Beitrag der Erforschung der Gottscheer Mundart*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei.

Schöer, Karl Julius. 1891. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Kärnten und Krain*. Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, Alfred von Hölder.

Schulze, Hagen. 2003. *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: *cf.

Seewann, Gerhard. 2002. Proces izгона med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov. V *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ur. Dušan Nečak, 381–389. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

- Seifert, Edmund J. 1989. History: Gottscheer Blaskapelle. V 1889–1989 E.O.U.V, ur. Josef Sieder, b. n. s. Cleveland, Ohio: Erster Österreichischer Unterstützungs Verein.
- Shelemay, Kay Kaufman. 2011. Musical Communities: Rethinking the Collective in Music. *Journal of the American Musicological Society* 64 (2): 349–390.
- Shulman, Stephen. 2002. Challenging the civic/ethnic and west/east dichotomies in the study of nationalism. *Comparative political studies* 35 (5): 554–585. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414002035005003>
- Sieder, Joseph. 1989. 1889–1989 E.O.U.V. Cleveland, Ohio: Erster Österreichischer Unterstützungs Verein.
- Simonič, Ivan. 1971. Zgodovina mesta Kočevja in Kočevske. V 500 let mesta Kočevje, ur. Herman Kotar, Marija Andeselič in Miha Briški, 5–51. Kočevje: Skupščina občine Kočevje.
- Simoniti, Barbara. 2008. Opomba prevajalke. V *Globalizacija svetovne politike: Mednarodni problemi, četrta izdaja*, ur. John Baylis, Steve Smith in Patricia Owens, 144. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Sketelj, Polona, Nives Špeh in Duša Krnelj Umek. 1999. *Etnološko delo pri Slovencih v zamejstvu*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Skoupil, Karl. 1980. Die Gottscheer in Wien. V 650 Jahre Gottschee Fesbuch 1980, ur. Ludwig Kren, 225–228. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.
- Skrbiš, Zlatko. 2007. From Migrants to Pilgrim Tourists: Diasporic Imagining and Visits to Medjugorje. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33 (2): 313–329.
- Slobin, Mark. 1994. Music in Diaspora: The View from Euro-America. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 3 (3): 243–251. DOI: <https://doi.org/10.1353/dsp.1994.0012>
- Slovenec. 1918a. Kočevska pisma. 1. pismo. *Slovenec* (10. 12.): 1.
- Slovenec. 1918b. Kočevska pisma: 2. pismo. *Slovenec* (13. 12.): 2.
- Slovenec. 1918c. Kočevska pisma: 3. pismo. *Slovenec* (23. 12.): 5–6.
- Slovenec. 1918d. Kočevska pisma: 4. *Slovenec* (28. 12.): 5.
- Slovenec. 1919a. Pismo iz Kočevja. *Slovenec* (2. 2.): 6.
- Slovenec. 1919b. Pismo iz Kočevja. *Slovenec* (8. 2.): 2.
- Slovenec. 1941. Vlak nemškega selitvenega urada v Kočevju: Eksc. Visoki Komisar si je ogledal zanimivi vlak v spremstvu šefov raznih uradov. *Slovenec* (9. 11.): 2.
- Small, Christopher. 1998. *Musicking: The Meanings of Performing and Listening*. Hanover: Wesleyan University Press.
- Smith, Anthony D. 1991. National identity. Nevada: University of Nevada Press in Reno.
- Smith, Anthony D. 1999. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford: University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198295341.001.0001>
- Smith, Anthony D. 2005. *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Sokolović, Džemal. 2006. *Nacija protiv naroda: Bosna je samo jedan slučaj*. Beograd: Biblioteka XX vek in Knjižara Krug.
- Sommer, Werner. B. n. l. *About*. www.mkt.com/sommer-music (dostop 1. 7. 2015; stran ni več dostopna).
- SSKJ. 2014. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, ur. Anton Bajec idr. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.fran.si (dostop 2. 2. 2026).
- Stalzer, Edwin. 2004. *Life's Journey of a Refugee: Memories of a World War II Survivor*. Lincoln: iUniverse, Inc.
- Stanonik, Marija. 1990. O folklorizmu na splošno. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 30 (1–4): 20–41.
- Stanonik, Marija. 2004. Kočevarska slovstvena folklor: primerjava in slovenske vzporednice. V *Kočevarska folklor: v šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih / Gottscheer Volkstum: in Sitte, Brauch, Märchen, Sagen, Legenden und anderen volkstümlichen Überlieferungen*, Wilhelm Tschinkel, 229–280. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Steidl, Annemarie. 2017. Migration Patterns in the Late Habsburg Empire. V *Migration in Austria* 26, ur. Günter Bischof in Dirk Rupnow, 69–86. Innsbruck: Innsbruck University Press, New Orleans: University of New Orleans Press.
- Stelzl-Marx, Barbara. 2012. *Stalins Soldaten in Österreich: Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955*. Wien: Böhlau Verlag, München: Oldenbourg Verlag.
- Stepischneegg, [Jakob]. 1893. Rede des Herrn Dr. Stepischneegg. *Deutsche Wacht* 18 (56): 4.

Stergar, Janez, Janko Liška, Avguštin Malle, Borut M. Sturm, Tone Zorn in Pavče Žaucer. 1984. Kronološki pregled zgodovine Koroških Slovencev od 1848 do 1983. V *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*, ur. Franček Brglez idr., 175–283. Ljubljana: Komunist, Celovec: Drava.

Stergar, Rok in Tamara Scheer. 2018. Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification. *Nationalities Papers* 46 (4): 575–591. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1448374>

Stieber, Gabriela. 1999a. 80 Jahre Gottscheer Vereinswesen in Graz. V *Festschrift: 80 Jahre Gottscheer Landsmannschaft in Graz: ...den Landsleuten zu helfen*, ur. Gottscheer Landsmannschaft in Graz, 35–69. Gradec: Gottscheer Landsmannschaft in Graz.

Stieber, Gabriela. 1999b. Nur Eine von Tausenden. Die Integration der Volksdeutschen in Österreich nach 1945. V *Festschrift: 80 Jahre Gottscheer Landsmannschaft in Graz: ...den Landsleuten zu helfen*, ur. Gottscheer Landsmannschaft in Graz, 125–135. Gradec: Gottscheer Landsmannschaft in Graz.

Stokes, Martin. 1994. Introduction: Ethnicity, Identity and Music. V *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, ur. Martin Stokes, 1–27. Oxford in Providence: Berg.

Suppan, Arnold. 2002. Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstriji – Slovenci. V *Avstrija–Slovenija: preteklost in sedanjost*, ur. Ferdinand Mayrhofer–Grünbühel in Miroslav Polzer, 47–80. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Suppan, Arnold in Bojan Godeša. 2025. Avstrijske in slovenske dežele pod nacistično vladavino 1938–1945. V *Na obeh straneh Alp: slovensko-avstrijska zgodovina*, ur. Peter Štih idr., 367–428. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Svein Stugu, O., *Myths, History and the Construction of National Identity*. European Summer University conference The Misuse of History, Strasbourg July 2 2003. https://www.academia.edu/6159236/Myths_History_and_the_Construction_of_NationalIdentity (dostop 1. 5. 2026).

Sutton, David E. 2001. *Remembrance of Repasts: An Anthropology of Food and Memory*. Oxford in New York: Berg Publishers.

Svoljšak, Petra. 1995. Neodvisna kočevska republika. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, prispevki za zgodovino Kočevske* 43: 103–107.

Š

Šabec, Ksenija, Mirt Komel, Aleš Debeljak in Mitja Velikonja. 2012. *Etnična vitalnost območij, kjer živijo majhne avtohtone manjšinske etnične skupnosti in staroselci*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede – Inštitut za družbene vede, Center za proučevanje kulture in religije. http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/raziskave-analize/kulturne-raznolikosti.in.clovekove.pravice/Raziskovalno_porocilo-CPKR.pdf (dostop 5. 9. 2015; stran ni več dostopna).

Šantel, Saša. 1939. O izvoru kočevske narodne noše. V *Kočevski zbornik: Razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ur. Janko Mačkovšek, 335–347. Ljubljana: Vodstvo Družbe sv. Cirila in Metoda.

Šetinc, Franc. 1993. *Izgnanci*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije.

Šedivý, Jan. 1969. Borba za šentiljsko trdnjavo. *Kronika* 17 (2): 92–101.

Štembal, Milan. 1993. Bil sem v Dori ... V *Izgnanci*, ur. Franc Štinc, 273–274. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije.

Štih, Peter. 2001. Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju. V *Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti: Arhiv Republike Slovenije, razstava od 24. maja do 25. junija 2001*, 1–27. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

Štih, Peter. 2006. Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. V *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Kranj, 19. – 21. oktober 2006, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 25–48. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Štih, Peter. 2008. *Slovenska zgodovina: družba - politika - kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. <http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf> (dostop 30. 4. 2026).

T

Tauber, Joachim. 2010. Litauer. V *Lexikon Der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*, ur. Detlef Brandes, Holm Sundhaussen in Stefan Troebst, 398–400. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.

The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc. 2003. *50 years Alpine Club*. Kitchener: The Alpine Club of Kitchener-Waterloo Inc.

- The New York Times. 1919. Gottschee. *The New York Times* (18. 3.): 10.
- Ther, Philipp. 2014. *The Dark Side of Nation-States: Ethnic Cleansing in Modern Europe*. New York: Berghahn Books.
- Thomason, Bobbi. 2010. *Memories of Gottsche: A narrated history of fidelity and fragility*. North Charleston, SC: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Thompson, Allison. 2021. Beyond Conventional Limits: Intangible Heritage Values and Sustainability Through Sport. V *Going Beyond. Heritage Studies*, ur. Marie-Theres Albert, Francesco Bandarin in Ana Pereira Roders. Cham: Springer International Publishing. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-57165-2_10.
- Timothy, Dallen J. 1997. Tourism and the personal heritage experience. *Annals of Tourism Research* 24 (3): 751–754.
- Tominšek, Čehulić idr. B. n. l. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* [Zbirka]. <https://www.sistory.si/ww2/?p=1-20> (dostop 29. 5. 2026).
- Toplak, Cirila. 2014. *Kdo smo Mi brez Drugih? Slovenstvo*. Ljubljana: Založba FDV.
- Tölölyan, Khachig. 1991. The nation-state and its others: in lieu of a preface. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1 (1): 3–7.
- Traščă, Ottmar, Virgiliu Jărau in Corneliu Pintilescu. 2024. Introduction. V *Building a Nazi Racial Community in the South-East: mobility and Transnational Transfers between Nazi Germany and the South-Eastern European »Volksdeutsche«*, ur. Ottmar Traščă, Virgiliu Jărau in Corneliu Pintilescu, 9–42. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- Trdan, Vanda. 1996. *Zabrisane sledi (zgodovina Kočevarjev od 1900 do 1918)*. Diplomsko naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Troha, Tone. 2008. Tone Troha. V *Resnice posameznikov: po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 395–408. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.
- Trdan, Vanda. 1999. *Življenje kočevskih Nemcev med 1850 in 1918*. Magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Troha, Zdravko. 2004. *Kočevski Nemci – partizani*. Ljubljana: Slovensko kočevarsko društvo Peter Kosler.
- Trzesczyńska, Patrycja, Grzegorz Demel in Blanka Błaszczak-Rozenbaum. 2024. Heritage in Diaspora-Forming Processes: Encounters of Local Ukrainians and Migrants from Ukraine in Poland. *Journal of International Migration and Integration* 25 (1): 171–190. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12134-023-01064-2>.
- Tscherne, Maridi. 2010. *Bearerpiechla-götscheabarisch kroinarisch / Kočevarsko-slovenski slovarček*. Koprivnik: Zavod za ohranitev kulturne dediščine Nesselstal Koprivnik / Einrichtung für die Erhaltung des Kulturerbes Nesselstal.
- Tscherne, Maridi. 2019. Projekt Govorimo kočevsko. V *Slovenski jezik in njegovi sosedje*, ur. Matej Šekli in Lidija Rezončnik, 521–523. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- Tschinkel, Hans. 1908. *Grammatik der Gottscheer Mundart*. Halle: M. Niemeyer.
- Tschinkel, John. 2010. *Zvonovi so umolknili*. Ljubljana: Modrijan.
- Tschinkel, Walter. 1973. *Wörterbuch der Gottscheer Mundart*. Bd. 1. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tschinkel, Walter. 1976. *Wörterbuch der Gottscheer Mundart*. Bd. 2. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tschinkel, Wilhelm. 2004. Kočevarska folklor v šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih. V *Kočevarska folklor: V šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih / Gottscheer Volkstum: In Sitte, Brauch, Märchen, Sagen, Legenden und anderen volkstümlichen Überlieferungen by Wilhelm Tschinkel*, ur. Pavel Florjančič in Marija Stanonik, 23–228. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Turk, Prvenka. 2007. Šole Dragarske doline: Boj proti nemštvu za slovensko šolo in Dragi. *Šolska kronika* 16 = 40 (1): 44–66.
- Twigger-Ross, Clare L. in David L. Uzzell. 1996. Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology* 16: 205–220. DOI: [10.1006/jevp.1996.0017](https://doi.org/10.1006/jevp.1996.0017)

U

- Uhl, Heidemarie. 2017. The Politics of Memory: Austria's Perception of the Second World War and the National Socialist Period. V *Austrian Historical Memory and National Identity*, ur. Gunter Bischof in Anton Pelinka, 64–94. London in New York: Routledge.

UNESCO. UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. 2003. *Language Vitality and Endangerment*. Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages. <https://ich.unesco.org/doc/src/00120-EN.pdf> (dostop 22. 5. 2026).

UNESCO Intangible Cultural Heritage. 2003. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO. <https://ich.unesco.org/doc/src/01852-EN.pdf> (dostop 28. 5. 2026).

United Nations High Commissioner for Refugees. B. n. l. *Global Trends: Forced displacement in 2023*. Copenhagen, Denmark: United Nations High Commissioner for Refugees. <https://www.jointdatacenter.org/literature-review/global-trends-forced-displacement-in-2023/> (dostop 23. 3. 2026).

Ustava Republike Slovenije (URS). Ur. l. RS 33/1991. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=199133&stevilka=1409> (dostop 2. 1. 2016).

V

Valentinčič, Dejan. 2024. *Slovensko manjšinsko varstvo v primerjalni perspektivi: z analizo pro et contra načela avtohtonosti*. Ljubljana: Inštitut ASEF za izobraževanje in raziskovanje; Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Celovec: Celovška Mohorjeva družba.

Valvasor, Janez Vajkard. 1994 [1689]. *Slava vojvodine Kranjske: izbrana poglavja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Van Hear, Nicholas. 1998. *New diasporas: The mass exodus, dispersal and regrouping of migrant communities*. London: UCL Press in Taylor & Francis Group.

Velikonja, Mitja. 1995. Mitologija srednje Evrope. *Časopis za kritiko znanosti* 176: 27–43.

Velikonja, Mitja. 1996. *Masade duha: Razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Velušček, Anton. 2011. *Spaha*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC.

Vidmar, Josip. 1932. *Kulturni problem slovenstva*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.

Vodopivec, Peter. 2010. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

Volf, Izidor. 2022. Nogomet na Kočevskem od začetkov do druge svetovne vojne. *Kočevski b(r)log / Gottscheer Blog*. Zavod Putscherle. <https://www.kocevskibrlog.com/nogomet-na-kocevskem-od-zacetkov-do-druge-svetovne-vojne/> (dostop 8. 5. 2025).

Vovko, Andrej. 1999. Delovanje Deutscher Schulverein na Slovenskem Štajerskem v luči pisanja Slovenskega Branika. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1999 (3): 431–452.

Vovko, Andrej. 2001. Delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem v luči pisanja Slovenskega Branika. V *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp idr., 869–884. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU.

Vörös, Sebastjan. 2019. Prebujena Trnuljčica: (narodna) identiteta med kontinuiteto in kontingenco. V *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*, ur. Boris Golec, 447–483. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>.

W

Wakounig, Marija in Matjaž Bizjak. 2025. Oblikovanje enotnega gospodstvenega prostora med alpami in Jadranom. V *Na obeh straneh Alp: slovensko-avstrijska zgodovina*, ur. Peter Štih idr., 55–96. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Waldinger, Roger. 2008. Foreword. V *Diasporas*, Stephane Dufoix, xi–xvii. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Wallerstein, Immanuel. 2006. *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: *cf.

Walters, Robert. 2020. *National Identity and Social Cohesion in a Time of Geopolitical and Economic Tension: Australia – European Union – Slovenia*. Springer Nature Singapore Pte Ltd. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-981-15-2164-5>

Wassertheurer, Peter. 2008. *60 Jahre Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer: Festschrift* 2008. Gradec: Landsmannschaft und Hilfsverein der Deutsch-Untersteirer.

Waterton, Emma in Laurajane Smith. 2010. The recognition and misrecognition of community heritage. *International Journal of Heritage Studies* 16 (1–2): 4–15. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527250903441671>.

Waters, Mary C. 1990. *Ethnic Options. Choosing Identities in America*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

Weber-Kellermann, Ingeborg. 1959. Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der »Sprachinselvölkerkunde«. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* XIII (62): 19–47.

Weiner, Melissa F. in Bedelia Nicola Richards. 2008. Bridging the Theoretical Gap: The Diasporized Hybrid in Sociological Theory. V *Hybrid Identities: Theoretical and Empirical Examinations*, ur. Keri E. Iyall Smith in Patricia Leavy, 101–116. Leiden in Boston: Brill.

Wehler, Hans-Ulrich. 1980. *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien: Die deutsche Minderheit 1918–1978*. Göttingen: Wandehöck und Ruprecht. Göttingen.

Weisgram, Birgit. 2017. *Unterschiedliche Lebensläufe von Besatzungskindern verschiedener Herkunft nach dem Zweiten Weltkrieg in Österreich und Deutschland*. Diplomsko delo. Dunaj.

Weiss, Janez. 2010. Viniška republika. Zgodovina t. i. Viniške republike kot doprinos k razumevanju revolucionarnega leta 1919 na Dolenjskem in v Beli krajini. *Rast: revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 1: 35–50.

Wiener Bilder. 1899. Standesrücksichten. Wiener Skizze von Vincenz Chiavacci. *Wiener Bilder* (1. 1.): 3–5.

Wimmer, Andreas in Nina Glick Schiller. 2002. Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks* 2 (4): 301–334. DOI: 10.1017/1471-0374.00043

Wingfield, Nancy M. 2005. Introduction. V *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, ur. Nancy M. Wingfield, 1–16. New York, Oxford: Berghahn Books.

Wittne, Heinrich. 2005. The People of the Former Enclave of Gottschee: During the Years 1919–1945. *The Gottschee Tree* 19 (1): 3–8.

Wolfram, Richard. 1980. *Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee*. Wien: Österreichisches Museum für Volkskunde.

Wüsch, Johann. 1970. Die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien. V *Handbuch der europäischen Volksgruppen*, ur. Wilhelm Braumüller, 389–407. Dunaj in Stuttgart: W. Braumüller.

Wyant, Sophia. 2008. Sophia Wyant. V *Resnice posameznikov: Po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*, Marija Makarovič, 478–511. Dolenjske Toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.

Z

Zadravec, Dejan. 2022. *Fürsti: pet generacij ptujskih meščanov in veletrgovcev z vinom / Familie Fürst: Pettauër Bürger und Weingroßhändler in fünf Generationen*. Ptuj: Zgodovinski arhiv.

Zahra, Tara. 2008. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca: Cornell University Press.

Zahra, Tara. 2016. *The great departure: mass migration from Eastern Europe and the making of the free world*. New York: W.W. Norton & Company.

Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (ZORSSZNM). Ur. l. RS 43/2006 in 76/2010. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4387> (19. 3. 2016).

Zavadlav, Zdenko. 1990. *Iz dnevninskih zapiskov mariborskega Oznovca (izbrani listi)* 1. del: leto 1945. Maribor: Založba za alternativno teorijo.

Združenje. 2026. Združenje Slovenska izseljenska matica. <https://www.zdruzenje-sim.si/zgodovina-sim> (dostop 20. 6. 2026).

Zerovnik, Martina. 2020. Im Gedenken an. Der Grazer Schloßberg als Ort der Erinnerung. V *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz. Der Grazer Schloßberg. Band 49/50*, ur. Friedrich Bouvier idr., 339–361. Graz: Stadtmuseum Graz GmbH.

Zerubavel, Eviatar. 2006. *The Elephant in the Room: Silence and Denial in Everyday Life*. Oxford: University Press,

Zgonik, Nadja. 2002. *Podobe slovenstva*. Ljubljana: Nova revija.

Zorn, Tone. 1974. Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnoma. *Zgodovinski časopis* 28 (3–4): 347–366.

Zupančič, Jernej. 1999. *Slovenci v Avstriji: The Slovenes in Austria*. Ljubljana: Inštitut za geografijo.

Zwitter, Fran. 1962. *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*. Ljubljana: Slovenska matica.

Zwitter, Fran. 1964. Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. *Zgodovinski časopis* 18: 75–153.

Zwitter, Fran. 1990. *O slovenskem narodnem vprašanju*. Ljubljana: Slovenska matica.

Ž

Žagar, Mitja. 2006. Etnični odnosi, nacionalizem, manjšine in človekove pravice v jugovzhodni Evropi in v evropskih okvirih. *Razprave in gradivo* 50–51: 286–297.

Žigon, Tanja. 2001. *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba.

Žigon, Zvone. 1998. *Otroci dveh domovin: Slovenstvo v Južni Ameriki*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center, Založba ZRC.

Žigon, Zvone. 2001. *Iz spomina v prihodnost: Slovenska politična emigracija v Argentini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Žitnik, Janja. 2005. Kulturno življenje v izseljenstvu: koncept kompleksne obravnave. *Dve domovini* 21: 105–124.

Žnidaršič, Ivica. 1993. O otroštvu v izgnanstvu. V *Izgnanci*, ur. Franc Štinc, 203–205. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije.

Županič, Niko. 1937. Okrog novega leta na Kočevskem. *Jutro* 3. 1.: 5.

Spletni viri

Spletni vir 1: Alois Krisch. B. n. l. *Pfarrer Alois Krisch aus Altlag (Stari log) in der Gottschee, 1947 – 48*. <https://www.gottschee.de/Dateien/Erlebnisberichte/Web%20Deutsch/Pfarrer%20Krisch/Index.htm> (dostop 20. 6. 2026).

Spletni vir 2: Gottscheer Relief Association. *Gottscheer Clubs*. <https://www.gottscheerhall.com/clubs/> (dostop 1. 6. 2026).

Spletni vir 3: Gottscheer Heritage and Genealogy Association. *About GHGA*. <https://gottschee.org/about/> (dostop 25. 1. 2026).

Spletni vir 4: Lukan's Farm Resort. *About. The History of Lukan's Farm Resort*. <https://lukans.com/about/> (dostop 1. 6. 2026).

Spletni vir 5: German-American Steuben Parade. *German-American Steuben Parade New York*. <https://germanparadenyc.org/> (dostop 5. 9. 2025).

Spletni vir 6: Kitchener-Waterloo Oktoberfest. *Willkommen (Welcome) to Kitchener-Waterloo Oktoberfest!* <https://www.oktoberfest.ca/> (dostop 1. 6. 2026).

Spletni vir 7: Gottschee.de. *Der Gottscheer Kinderchor Kapfenberg, Edith Eisenkölbl*. <https://www.gottschee.de/Dateien/Kapfenberg/Web%20Deutsch/Vereine/Kinderchor%20Kapfenberg.htm> (dostop 29. 5. 2026).

Spletni vir 8: Spletna stran Zveze kulturnih društev nemško govoreče narodne skupnosti v Sloveniji. *Domača stran*. <https://nemsko-govoreci.com/> (dostop 29. 5. 2026).

Spletni vir 9: Spletna stran Zveze kulturnih društev nemško govoreče narodne skupnosti v Sloveniji. *Predstavitev naših stališč*. <https://nemsko-govoreci.com/novice.obvestila/predstavitev-nasih-stalisc/> (dostop 29. 5. 2026).

Seznam pogovorov

Debenjak, Doris. 2007. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico (23.–29. 8.).

Debenjak, Doris. 2009. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico (30. 4.).

Debenjak, Doris. 2010. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico (8. 1.).

Fürst, Gerhart Conrad. 2025. Intervju z avtorico. Dunaj, Avstrija (6. 1.).

Graf, Helga. 2010. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico (30. 7.).

Hübner-Dornig, Brigitte. 2009. Pismo avtorici (10. 9.).

Hübner-Dornig, Brigitte. 2016. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico (27. 9.).

Kren, Ludwig. 2007. Intervju z avtorico. Maria Rain, Avstrija (15. 8.).

Krisch, Erik. 2007. Telefonski pogovor z avtorico.

Kočevar iz Slovenije. 2026. Telefonski pogovor z avtorico (april 2026).

Mallner, Ingeborg. 2015a. Intervju z avtorico. Kočevje, Slovenija. (9. 9.).

Mallner, Ingeborg. 2015b. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico (5. 8.).

Zack, Eleanor. 2007. Korespondenca prek elektronske pošte z avtorico.

Zaradi varovanja osebnih podatkov so naslednji sogovornice in sogovorniki navedeni zgolj z imeni ali anonimizirano; podatki in posnetki se nahajajo v arhivu avtorice.

Albert 2009; Anne 2009; Arnold 2009; Barbara 2011; Bertha 2009; Brigitte 2025; Burkhardt 2010; Cheri 2015–2016; Edward 2009; Elfriede 2009; Elisabeth 2015; Emil 2009; Frank 2009; Gerhard 2015; Helene 2009; Herbert 2009; Herman 2010; Hildegard 2015; Ingrid 2010; James 2015; Joe 2025; John 2009; John 2021; Joseph 2009; Joseph 2025; Jože 2009; Jožefa 2009; Kočevar iz Celovca 2009; Kočevar iz ZDA 2009; Kočevar 2026; Kočevarica iz Winipega 2009; Kočevarica, Facebook 2015; Lore 2025; Marg 2025; Martha 2009–2016; Mary 2010; Max 2009; Max 2015; Nora 2009; Peter 2009; Raymond 2025; Reinfried 2009; Richard 2009; Sonia 2009; Sonja 2025; Susane 2025; Ted 2009; Thom 2011.

Dokumentarno gradivo

Izjava 1. 2006. Overjena izjava nečaka enega izmed voditeljev preselitve. Kopijo hrani avtorica.

Izjava 2. 2006. Overjena izjava enega izmed voditeljev preselitve. Kopijo hrani avtorica.

NŠAL 10, Škofijski arhiv Ljubljana, župnije, š. 296, Semič, 1852. Anton Alojzij Wolf - Eugen Wilhelm grof Haugwitz, 23. 2. 1852.

Pokrajinski muzej Kočevje. 1963. Prepis letaka, ki so ga našli v Kočevju.

Posavski muzej Brežice. Fotografije kočevskega muzeja v Krškem.

IMENSKO KAZALO

A

Andoljšek, Bernard
100
Arko, Hans
132, 293

B

Baron, Johann (Hans)
126
Bartsch, Rudolf Hans
384–385
Beneš, Edvard
44, 418
Benkovič, Janko
109
Bismarck, Otto von
63, 98
Brodgessel, Hildegard
199, 312
Burgdörfer, Friedrich
127
Busbach, Alfred
131

C

Carstanjen, Helmut
123
Churchill, Willson
433
Cvetković, Dragiša
123

Č

Čermelj, Lav
164

D

Debenjak, Doris
81, 183–185
de Gaulle, Charles
418
de Gasperi, Alcide
418
Dežman, Karel (Dragotin)
385
Dick, Volker
122
Dornig, Josef
135, 195, 296
Dufoix, Stéphane
48–50

E

Ehmer, Karl
264
Eppich, Johann
188
Eppich, Josef
196
Eppich, Sophie
316
Erker, Amalia
220

Erker, Ferdinand
104
Erker, Herbert
149
Ertler, Bruno
374

F

Finžgar, Fran Saleški
101, 182, 185, 390
Frensing, Hans Hermann
132, 395
Friderik III.
114, 182
Fürst, Carolina
377
Fürst, Ernest
376
Fürst, Gerhart Conrad
377–379
Fürst, Konrad
377

G

Gariup, Mario
129, 433, 436
Gauß, Karl-Marcus
249, 424
Gliebe, Josef
132
Gliebe, Matthias
143

Goll, Ernst
374
Goričar, Jože
70
Grafenauer, Bogo
69
Gril, August
141–142, 145–147, 283–285,
425
Grill, Franz
141–142
Günther Schwarzburški
81
Gstettenhoffer, Michael
97

H

Hacquet, Balthasar
311
Haring, Veronika
285
Hanslik, Hermann
101
Hauffen, Adolf
313, 349, 384–385
Viktor von Heeren, Georg
Maximilian
123
Herder, Johann Gottfried
63–64
Herbst, Franz
187
Himmeler, Heinrich
128, 133, 139, 148

Hitler, Adolf
21, 40–41, 43, 65, 121–123,
125–127, 137, 156, 160, 393,
395–397, 405, 433
Hoegler, Mitzi
316
Hoge, Matthias
193
Hornung, Maria
270
Hönigmann, Walter
149
Hren, Tomaž
81
Hutter, Martha
262, 275–276, 286–287, 359

I

Iwanschek, Josef
371–372, 374–375, 403–404

J

Jaklitsch, Hans Ivan
284, 289, 345
Jazbec, Milan
430
Jeglič, Anton Bonaventura
89, 97, 99, 104
Jožef II.
36
Kardelj, Edvard
70, 164
Karel IV.
81

K

Karlin, Alma
414, 416–417
Kidrič, Boris
167
Knapp, Benedik
84, 95, 97, 282
Kohn, Hans
61–64
Korošec, Anton
67
Kos, Simon
80
Kragl, Viktor
270
Kreiner, Josef
132
Kraker, Josef
104, 132
Kren, Ludwig
143, 151, 155, 227, 235, 280,
286, 288, 308, 340–341, 436
Krische, John
322, 331, 347
Krisch, Alois
132, 136, 143
Krisch, Erik
177, 241
Lackner, Elfriede
312, 315
Lackner, Richard
131, 397
Lampeter, Hedwig
375

L

Lampeter, Wilhelm

130, 131

Leskovec Redek, Christiane

420

Linhart, Anton Tomaž

411

Loy, Alois

97, 104–105,

Lukan, Alois

257

M

Mačkovšek, Janko

163

Maister, Rudolf

107, 402

Majar – Ziljski, Matija

66

Mallner, Ingeborg

370, 374, 407, 410

Marolt, France

149

Matl, Josef

366

Mausser, Joseph (Seppl)

253, 256

Meditz, Olga

257

Metternich, Klemens von

63

Michitsch, Matthias

104

Miles, Sherman

402

Missia, Jakob

97

Morscher, Pepi

321

Moser, Karl Ludwig

385

Murn, Magdalena

193

Mussolini, Benito

21, 43, 395, 433

N

Neunteufel, Walter

122

O

Obergföll, Josef

84, 95, 97

Orsini-Rosenberg, Felix

122

Osterman, Josef

122

P

Pahor, Borut

424

Petrischek, Karl

125

Petschauer, Erich

399

Petschauer, Hermann

197

Petschauer, Peter

390, 399

Pirc Musar, Nataša

424

Pleschinger, Rosa

317

Podgoršek, Saša

420

Pollack, Martin

402

Pribičević, Svetozar

115

Puschnik, Anna

404

Putre, Heinrich (Henry)

255, 433, 436–437

R

Reidl, August

408

Riebl, Walter

116

Rom, Karl

385

Rom, Richard

140

Roosevelt, Franklin D.

433

Rössel, Ella

294

Ruppe, Karl

266

S

Samida, Johann

131

Schauer, August

132

Schauer, Franz

117

Schemitsch, Johann

129, 131

Schmuck, Andreas
187

Schmuck, Georg
187

Schmuck, Johann
187

Schober, Josef
129, 131

Schönerer, Georg Ritter von
92, 95

Schwalm, Hans
148, 149

Seidler von Feuchtanegg,
Ernst
104

Sienčnik, Luka
164

Sievers, Wolfram
148

Smith, Lary
288

Sommer, Werner
298

Stalin, Josif
41, 45, 433

Stampfel, Hermann
298, 302, 305

Stevenson, Adlai
393

Straka, Manfred
123

Sturm, Martin
123, 129, 131

Š
Šeško, Jože
132, 396
Šnuderl, Makso
164

T
Tito, Josip Broz
155–156, 167, 229, 395
Todžo, Hideki
433
Trubar, Primož
66, 411
Truman, Harry S.
214
Tscherne, Maridi
285, 287, 424
Tschinkel, Hans
269, 270
Tschinkel, John
131, 151, 361, 399
Tschinkel, Walter
270

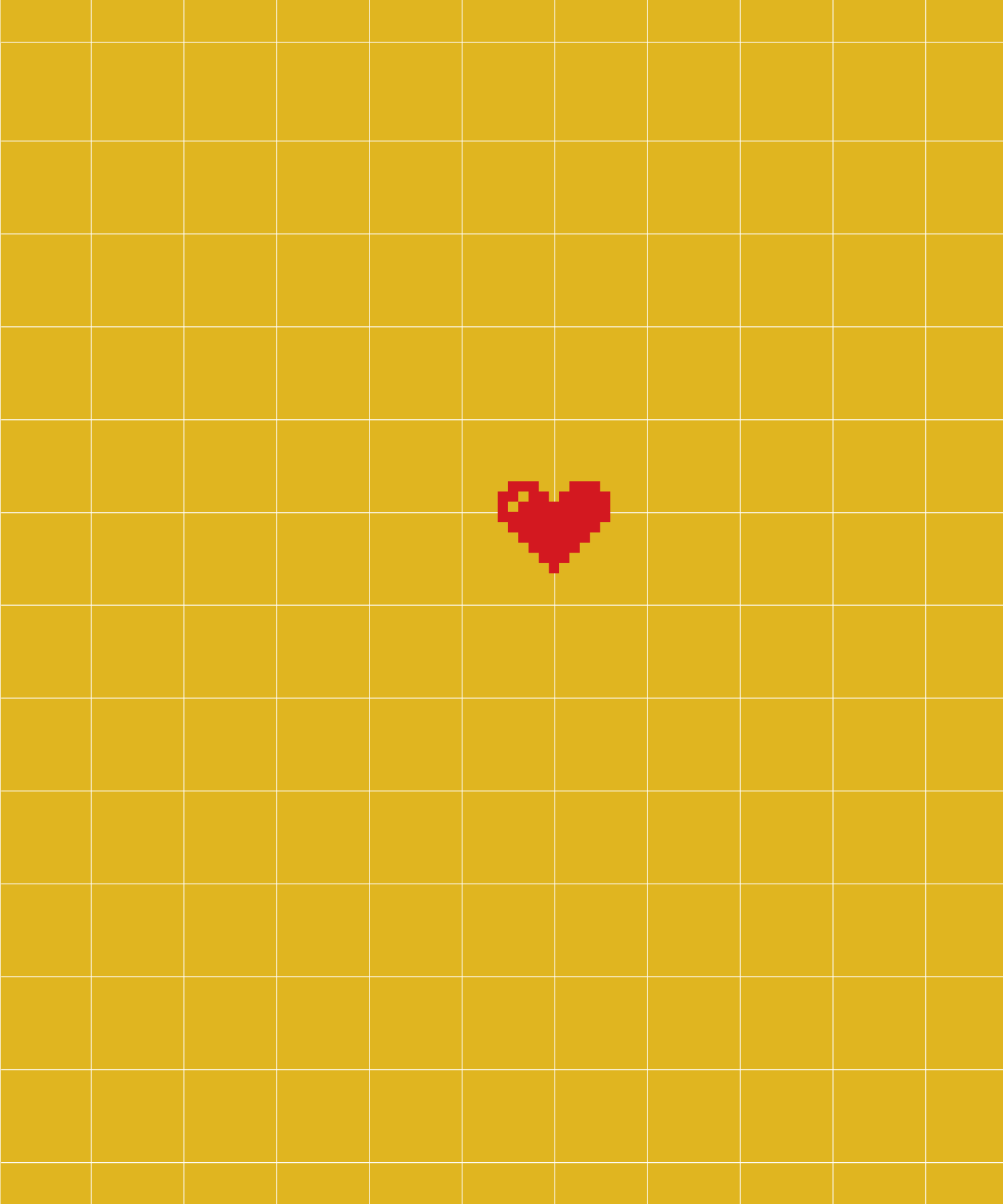
U
Ude, Lojze
164
Uiberreither, Siegfried
161

V
Valvasor, Janez Vajkard
270, 311
Vidmar, Josip
68–69

Vodnik, Valentin
66
Vrečko, Asta
424

W
Werther, Oswald
368
Widmer, Joh.
190
Wilson, Woodrow
105, 107
Windischgrätz, Alfred
92
Wittine, Heinrich
132, 172
Wittine, Johann
187
Wollert, Heinrich
133, 150
Wolf, Hugo
374
Wolsegger, Peter
95, 97, 385
Wyant (Stalzer), Sophia
241

Z
Zavadlav, Zdenko
172
Zwitter, Fran
164

Monografija *Slovenski Nemci* obravnava prezrt segment slovenskega izseljenstva in odpira vprašanje, kako danes razumemo to politično kategorijo – kdo je vanjo vključen in kdo iz nje izključen. Razmislek gradi na življenjskih zgodbah slovenskih Nemcev v diaspori, skozi katere prikaže kompleksnost identitetnih procesov v izseljenjskih skupnostih in transgeneracijski prenos negativnih zgodovinskih izkušenj, ki še danes zaznamujejo medskupnostne odnose. Razmerja med Nemci in Slovenci na Slovenskem obravnava večplastno – kot del širših evropskih in globalnih družbenih procesov. Monografija ob osemdeseti obletnici konca druge svetovne vojne odpira prostor za premislek o dolgotrajnih posledicah vojne in o možnostih dialoga med skupnostmi, zaznamovanimi s preteklimi konflikti.

Anja Moric (1982) je politologinja, etnologinja in kulturna antropologinja. Raziskuje identitetne procese v manjšinskih skupnostih, odnose med manjšinami in večino, nacionalizme, (prisilne) migracije, politike spominjanja ter procese dediščinjenja. Posebej se posveča nemško govoreči skupnosti v Sloveniji in diaspori, območju Kočevske ter drugim obmejnim in večkulturnim območjem. Monografija *Slovenski Nemci* je rezultat njenega dolgoletnega raziskovanja skupnosti, ki je bila stoletja vpeta v slovenski kulturni in družbeni prostor, a je bila v javnem spominu pogosto obravnavana poenostavljeno, selektivno ali obrobno. Avtorica s strokovno natančnostjo in občutljivostjo za osebne izkušnje odpira prostor za celovitejše razumevanje slovenskih Nemcev – ne le kot zgodovinske skupnosti, temveč kot sodobnih nosilcev jezika, spomina, identitetnih premen in večplastne kulturne dediščine. Njeno delo pomembno prispeva k razumevanju, da zgodovina slovenskega prostora ni enoglasna, temveč sestavljena iz številnih prepletenih pripovedi. Za raziskavo, na kateri temelji monografija, je prejela Klinarjevo priznanje Fakultete za družbene vede za najboljšo doktorsko disertacijo s področja etničnih skupin, migracij in družbene stratifikacije.

49 EUR